

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I

FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI

№ 4

GƏNCƏ – 2024

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İspəndiyar Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 25.12. 2024 –cü il tarixli (protokol № 05) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT**RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**

Kulieva S.B. *Spektralnye svoystva sistemy iturma opisuyayuyey izgibnye kolebaniya sterzhnya s uprugozakreplennym koncom*

DOI:1030546/gdu.2024.4.6

Quliyev A.R. *Global şəbəkədə web rtc texnologiyası*

DOI:1030546/gdu.2024.4.11

Verdiyeva T.Z., Verdiyeva G.Z. *Kompüter qrafikasının tətbiq sahələri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.15

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Allahyarova S.İ., Ramazanova G.A. *Mikrobyal gübrənin pomidor (solanum lycopersicum l.) bitkisinde biofungisid kimi təsiri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.18

Heybətova X.Ə. *Müasir dövrdə katarakta xəstəliyinə yanaşma*

DOI:1030546/gdu.2024.4.23

Hüseynova Z.Ə., Mirsalamova S.A. *Müasir mərhələdə uşaqlarda qızılca xəstəliyinin xüsusiyyətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.27

Ələkbərova Z.Ə., Əhmədova S.Z., Qasımova F.N. *Davamlı-ekoloji kənd təsərrüfatı sistemi və ya üzvi-bioloji əkinçilik*

DOI:1030546/gdu.2024.4.32

İQTİSAD ELMLƏRİ

Cəfərova X.R. *Azərbaycanın inkişafında dövlət tənzimlənməsinin rolu və onun əsas istiqamətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.35

Quliyeva V.N., Abbasov R.V. *Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında yeni strategiyaların rolu*

DOI:1030546/gdu.2024.4.40

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Aslanov E.M., Quliyeva G. Q. *XX-əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülük ideologiyasının yaranması haqqında*

DOI:1030546/gdu.2024.4.45

Bağirova Ü.İ. *Gürcüstan-Abxaz müqaviləsinin kökləri və onun təkamülündə Rusiyanın rolu*

DOI:1030546/gdu.2024.4.51

Tağızadə E.V. *Beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinin yüksələn aktoru: yeni texno-ubermenş (teub)*

DOI:1030546/gdu.2024.4.57

Məmmədova S.İ. *Kitabxanalarda informasiya təhlükəsizliyinin nəzəri məsələləri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.64

Məmmədzadə G.M. *Türkiyə-Əfqanıstan münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri (1979-2004)*

DOI:1030546/gdu.2024.4.69

Musayeva Ş.X. *XIX əsrin ikinci yarısında Yelizavetpol quberniyasında təhsilin vəziyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.4.77

Paşayeva E.M. *Tarixin tədrisi prosesində əyani təlimin funksiyaları və əhəmiyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.4.83

Qasımova T.İ. *Zəngəzur dəhlizi Qafqazda və bütün Avrasiyada əməkdaşlıq körpüsü kimi* DOI:1030546/gdu.2024.4.88

Quliyeva G.Q. *Zəngəzur dəhlizi: Qafqazda geosiyasi vəziyyətin transformasiyası* DOI:1030546/gdu.2024.4.93

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ

Xəlilov R.N. *İndividualizm və insan həyatının mənası anlayışının fəlsəfi təhlili*

DOI:1030546/gdu.2024.4.98

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Abbasov H.C. *Valter Skottun yaradıcılığı*

DOI:1030546/gdu.2024.4.103

Saydova A. *“Kodeks kumanikus” əsərində zaman kateqoriyası Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisədə*

DOI:1030546/gdu.2024.4.109

İsmayılova G.S. *Exploring equivalents in cross-cultural idioms between english and Azerbaijani*

DOI:1030546/gdu.2024.4.115

Hüseynova Ü.Ş.

Lüğətlərdə invektiv leksikanin verilməsi məsələləri

DOI:1030546/gdu.2024.4.120

Тарвердиева С.Е. *Религиозный аспект в определении роли женщины в обществе*

DOI:1030546/gdu.2024.4.127

Məlikova G.A. *Bədii ədəbiyyatda hərfi rəmzlərdən istifadə (Füzuli poeziyasının nümunələri əsasında)*

DOI:1030546/gdu.2024.4.133

Nəbiyeva L.A. *Bədii dildə məcazlar sistemi və üslubi-bədii funksiyası (Naxçıvan ədəblərinin yaradıcılığında)*

DOI:1030546/gdu.2024.4.139

Piriyeva L. *Qərbi Azərbaycan bölgəsinin Aşıq yaradıcılığında baş geyimlə*

DOI:1030546/gdu.2024.4.146

Vəliyeva C.E. *20 yanvar hadisələrini əks etdirən poemalarda təbiət bədii detal kimi*

DOI:1030546/gdu.2024.4.150

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Hacıyeva M. *Fortepiano sinfində variasiyalar üzərində işin metodikası*

DOI:1030546/gdu.2024.4.156

Haqverdiyeva N.Ə. *“Konsertmeyster sinfi” fənninin təlimi prosesində transpozisiya etmək qabiliyyətinin inkişafı üzrə işin metodikasına dair*

DOI:1030546/gdu.2024.4.160

Həsənova S.Z., Tagiyeva G.H. *Ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisində istifadə olunan müasir dərs formaları*

DOI:1030546/gdu.2024.4.165

Məhərrəmova G.S. *Müasir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğində ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan "musiqi" dərsinin yeri və əhəmiyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.4.170

Məhərrəmova S.B. *Cahangir Cahangirovun xor əsərlərinin "Dirijorluq" fənninin tədrisində yeri və əhəmiyyəti*

DOI:1030546/gdu.2024.4.175

Məmmədova Q.T. *Bəstəkar Oqtay Rəcəbovun Azərbaycan xalq mahnıları əsasında fortepiano işləmələrinin əsas cəhətləri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.179

Məmmədova A.Ə., Allahverdiyeva R.Q. *Rənglərin insan psixologiyasına təsiri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.184

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Binnətova G.E. *Hərbi sosial işin əhəmiyyəti və tarixi inkişafı*

DOI:1030546/gdu.2024.4.187

Haqverdiyev İ.A., Haqverdiyeva N.İ. *Təhsil müəssisələrində musiqinin müşayiəti ilə bədən tərbiyəsi dərslərinin keyfiyyətinin artırılması*

DOI:1030546/gdu.2024.4.191

Гусейнова С.С. *Роль школы и правильной методологии в показателях учеников*

DOI:1030546/gdu.2024.4.196

İsmayılova G.T. *Fiziki tərbiyə sisteminin ümumi prinsipləri*

DOI:1030546/gdu.2024.4.200

Məmmədova M.Q., Əmiraslanov S.N. *Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığında hərbi qulluqçunun milli-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması*

DOI:1030546/gdu.2024.4.204

Нагиева А.Р. *Роль выбора учителя для будущего школьников*

DOI:1030546/gdu.2024.4.208

Paşayeva A.Ş. *İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında tarixilik və müasirlik*

DOI:1030546/gdu.2024.4.212

Süleymanova L.N. *Heydər Əliyev və Azərbaycan hüquq sistemi*

DOI:1030546/gdu.2024.4.217

Ələkbərova Z.B., Məmmədov Ş.R. *Hərbi təhsil sistemində Ulu Öndər Heydər Əliyevin rolu* DOI:1030546/gdu.2024.4.221

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

УДК:51.

СПЕКТРАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА СИСТЕМЫ ШТУРМА ОПИСЫВАЮЩЕЙ ИЗГИБНЫЕ КОЛЕБАНИЯ СТЕРЖНЯ С УПРУГО ЗАКРЕПЛЕННЫМ КОНЦОМ

к.м.н. Кулиева Севиндж Бакир
 Гянджинский Государственный Университет
bakirovna89@mail.ru

Аннотация: В статье изучаются свойства собственных значений и собственных функций спектральной задачи

$$\begin{aligned} y^{(4)}(x) - (q(x)y'(x))' &= \lambda y(x), \quad 0 < x < 1, \\ y(0) &= 0, \quad y'(0) = 0, \\ y''(1) - (a_1\lambda + b_1)y'(1) &= 0, \quad Ty(1) - a_2\lambda y(1) = 0, \end{aligned} \quad (1)$$

где $b_1 \neq 0$. При $b_1 < 0$ эта задача описывает изгибные колебания однородного стержня с постоянной жесткости, в сечениях которой действует продольная сила, левый конец которой заделан, а правый конец упруго закреплен и на этом конце действует следящая сила и сосредоточен инерционный груз.

Açar sözlər: məxsusi ədədlər, məxsusi funksiyalar, spektral məsələ, izləyici qüvvə, inersial yük.

Ключевые слова: собственные значения, собственные функции, спектральная задача, следящая сила, инерционный груз.

Key words: properties of eigenvalues, properties of eigenfunctions, spectral problem, force acts, inertial load

Рассмотрим изгибные колебания однородной балки с постоянной жесткостью, в сечениях которой действует продольная сила, левый конец которой заделан, а правый конец упруго закреплен и на этом конце сосредоточен инерционный груз. Тогда краевые условия записываются в следующем виде

$$\begin{aligned} W(0,t) &= 0, \quad \frac{\partial W(0,t)}{\partial X} = 0, \\ EJ \frac{\partial^2 W(L,t)}{\partial X^2} + c_2 \frac{\partial W(L,t)}{\partial X} &= -I \frac{\partial^3 W(L,t)}{\partial X \partial t^2}, \\ EJ \frac{\partial^3 W(L,t)}{\partial X^3} - \bar{Q}(L) \frac{\partial W(L,t)}{\partial X} &= M \frac{\partial^2 W(L,t)}{\partial t^2}. \end{aligned}$$

Вводя обозначение $x = \frac{X}{L}$ и $w = \frac{W}{L}$ запишем краевые условия в виде

$$\begin{aligned} w(0,t) &= 0, \quad \frac{\partial w(0,t)}{\partial x} = 0, \\ \frac{\partial^2 w(1,t)}{\partial x^2} + \frac{c_1 L}{EJ} \frac{\partial w(1,t)}{\partial x} &= -\frac{IL}{EJ} \frac{\partial^3 w(1,t)}{\partial x \partial t^2}, \\ \frac{\partial^3 w(1,t)}{\partial x^3} - Q(1) \frac{\partial w(1,t)}{\partial x} &= \frac{ML^3}{EJ} \frac{\partial^2 w(1,t)}{\partial t^2}, \end{aligned}$$

Учитывая $\lambda = \rho FL^4 \omega^2 / EJ$ с помощью заменой $w(x,t) = y(x) \cos \omega t$ эти граничные условия сводятся к следующим граничным условиям

$$y(0) = y'(0) = 0,$$

$$\begin{aligned}y''(1) - (a_1\lambda + b)y'(1) &= 0, \\Ty(1) - a_2\lambda y(1) &= 0,\end{aligned}$$

где $b_1 = -\frac{c_1L}{EJ} < 0$. Таким образом, рассматриваемая нами задача об изгибных колебаниях стержня сводится к спектральной задаче и изучаются свойства собственных значений и собственных функций этой задачи

$$\begin{aligned}y^{(4)}(x) - (q(x)y'(x))' &= \lambda y(x), \quad 0 < x < 1, \\y(0) = 0, \quad y'(0) &= 0, \\y''(1) - (a_1\lambda + b_1)y'(1) &= 0, \quad Ty(1) - a_2\lambda y(1) = 0,\end{aligned} \quad (1)$$

где $b_1 \neq 0$.

Лемма 1. При изменении $\lambda \leq 0$ функции $y(x, \lambda)$ и $y'(x, \lambda)$ только тогда могут потерять нули или приобрести новые, если они войдут внутрь интервала $(0, 1)$ или выйдут оттуда через крайнюю точку $x = 0$.

Рассмотрим следующую спектральную задачу

$$\begin{aligned}\ell(y)(x) = \lambda y(x), \quad 0 < x < 1, \\y(0) = y'(0) = y''(0) = Ty(1) - a_2\lambda y(1) &= 0.\end{aligned} \quad (2)$$

Лемма 2. Существует $\zeta < 0$ такое, что все вещественные собственные значения $\mu_n, n = 1, 2, \dots$, краевой задачи (2) являются простыми, лежат на луче $(-\infty, \zeta)$, образуют неограниченно убывающую последовательность, имеют индекс осцилляции 1 и допускают асимптотику $\mu_n = -4(n\pi + \pi/2)^4 + o(n^4)$.

Пусть $\lambda < 0$ и $i(\mu_n)$ – индекс осцилляции собственного значения $\mu_n, n \in \mathbb{N}$, задачи (2). Тогда имеет место

$$s(\lambda) = \tau(\lambda) = \sum_{\mu_n \in (\lambda, 0)} i(\mu_n). \quad (3)$$

Определим $N_1 \in \mathbb{N}$ из неравенства $\lambda_{N_1-1}(\pi/2) < -b_1/a_1 \leq \lambda_{N_1}(\pi/2)$.

Теорема 1. Собственные значения задачи (1) являются вещественными, простыми и образуют неограниченно возрастающую последовательность $\{\lambda_n\}_{n=1}^\infty$ такую, что $\lambda_n > 0$ при $n \geq 2$. Соответствующие им собственные функции $y_1(x), y_2(x), \dots, y_n(x), \dots$ и их производные обладают следующими осцилляционными свойствами: I) если $N_1 = 1$, то функции $y_1(x)$ и $y_1'(x)$ не имеют нулей в случае $\lambda_1 \geq 0$, имеют $\sum_{\mu_n \in (\lambda_1, 0)} i(\mu_n)$ простых нулей в случае $\lambda_1 < 0$, функция $y_n(x)$ при $n \geq 2$ имеет либо $n - 2$, либо $n - 1$ простых нулей, а функция $y_n'(x)$ имеет в точности $n - 1$ простых нулей в $(0, 1)$; II) если $N_1 > 1$, то функция $y_n(x)$ при $n < N_1$ имеет в точности $n - 1$ простых нулей, при $n \geq N_1$ имеет либо $n - 2$, либо $n - 1$ простых нулей, а функция $y_n'(x)$ имеет в точности $n - 1$ простых нулей в $(0, 1)$.

Лемма 3. Справедлива формула

$$\frac{dG}{d\lambda} = -\frac{1}{y'^2(1, \lambda)} \left\{ \int_0^1 y^2(x, \lambda) dx - a_2 y^2(1, \lambda) \right\}, \lambda \in K. \quad (4)$$

Лемма 4. *Имеет место соотношение* $\lim_{\lambda \rightarrow -\infty} G(\lambda) = +\infty$. (5)

Доказательство. Напомним, что корни уравнения $G(\lambda) = a_1 \lambda + b_1$ являются собственными значениями задачи (1) и наоборот. Так как $a_2 < 0$, то из лемм (3) и (4) следует, что $G(\lambda) = \frac{y''(1, \lambda)}{y'(1, \lambda)}$ является непрерывной убывающей функцией в каждом из

интервалов $K_n = (\lambda_{n-1}(0), \lambda_n(0))$, $n = 1, 2, \dots$, и справедливы соотношения

$$\lim_{\lambda \rightarrow \lambda_{n-1}(0)+0} G(\lambda) = +\infty, \quad \lim_{\lambda \rightarrow \lambda_n(0)-0} G(\lambda) = -\infty.$$

Следовательно, каждое значение из $(-\infty, +\infty)$ функция $G(\lambda)$ принимает в единственной точке интервала K_n , $n = 1, 2, \dots$. В силу условия $q(x) > 0$, $x \in [0, 1]$, $a_1 > 0$, $a_2 < 0$. функция $D(\lambda) = a_1 \lambda + b_1$ строго возрастает в интервале $(-\infty, +\infty)$. Из этих рассуждений следует, что в каждом интервале $(\lambda_{n-1}(0), \lambda_n(0))$, $n = 1, 2, \dots$, уравнение

$$G(\lambda) = D(\lambda)$$

имеет единственное решение $\lambda = \lambda_n$, т.е. выполняется граничное условие $y''(1) - a_1 \lambda y'(1) = 0$. Следовательно, $\lambda_n, n \in \mathbb{N}$, является $(n - m)$ собственным значением краевой задачи (1), а $y_n(x) = y(x, \lambda_n)$ является соответствующей собственной функцией.

Из лемм (3), (4) и

$$G(0) = \frac{y''(1, 0)}{y'(1, 0)} > 0.$$

$$\lambda_1\left(\frac{\pi}{2}\right) < \lambda_1(0) < \lambda_2\left(\frac{\pi}{2}\right) < \lambda_2(0) < \dots$$

следует, что $G(\lambda) > 0$ при $\lambda \in (\lambda_{n-1}(0), \lambda_n(\pi/2))$, $G(\lambda_n(\pi/2)) = 0$, $G(\lambda) < 0$ при $\lambda \in (\lambda_n(\pi/2), \lambda_n(0))$, $n \in \mathbb{N}$.

Так как $a_1 > 0$, то $D(\lambda) > 0$ при $\lambda < -\frac{b_1}{a_1}$, $D\left(-\frac{b_1}{a_1}\right) = 0$, $D(\lambda) < 0$ при $\lambda > -\frac{b_1}{a_1}$.

Следовательно, мы получаем следующие соотношения:

$$\lambda_n \in (\lambda_n(\pi/2), \lambda_n(0)] \quad \text{при} \quad n < N_1, \quad \lambda_n \in (\lambda_{n-1}(0), \lambda_n(\pi/2)] \quad \text{при} \quad n \geq N_1. \quad (6)$$

Кроме того, имеем $\lambda_1 < 0$ при $b_1 > G(0)$, $\lambda_1 = 0$ при $b_1 = G(0)$, $\lambda_1 > 0$ при $b_1 < G(0)$. (7)

Теорема*. *Функции $y(x, \lambda)$ и $y'(x, \lambda)$ обладают следующими осцилляционными свойствами: если $\lambda \in (0, \lambda_1(0)]$, то $\tau(\lambda) = s(\lambda) = 0$, если $\lambda \in (\lambda_{n-1}(0), \lambda_n(\pi/2))$ и $n \geq 2$, то либо $\tau(\lambda) = n - 2$, либо $\tau(\lambda) = n - 1$, а если $\lambda \in [\lambda_n(\pi/2), \lambda_n(0)]$ и $n \geq 2$, то $\tau(\lambda) = n - 1$, если $\lambda \in (\lambda_{n-1}(0), \lambda_n(0)]$ и $n \geq 2$, то $s(\lambda) = n - 1$.*

Теперь утверждения I) и II) теоремы следует из теоремы (*) с учетом соотношений (6) и (7). Доказательство теоремы завершено.

Заметим, что задача (1) сводится к задаче на собственные значения для

самосопряженного оператора \tilde{L} в гильбертовом пространстве $H = L_2(0, 1) \oplus C^2$ со скалярным произведением $(\hat{y}, \hat{g}) = (\{y, m, k\}, \{g, s, t\}) = (u, g)_{L_2} + |a_1|^{-1} m\bar{s} + |a_2|^{-1} k\bar{t}$, где оператор \tilde{L} определяется следующим образом:

$$\begin{aligned} \tilde{L}\hat{y} &= L\{y, m, k\} = \{ (Ty)'(x), y''(1) - b_1 y'(1), Ty(1) \}, \\ D(\tilde{L}) &= \{ \hat{y} = \{y(x), m, k\} \in H : y(x) \in W_2^4(0, 1), (Ty)'(x) \in L_2(0, 1), \\ & y(0) = y'(0) = 0, m = a_1 y'(1), k = a_2 y(1) \}. \end{aligned}$$

Замечание. Из асимптотической формулы: $\sqrt{\lambda_n} = (n - 3/2)\pi + O(1/n)$, следует, что существует натуральное число $\tilde{n} \geq 2$ такое, что при $n \geq \tilde{n}$ функция $y_n(x)$ имеет ровно $n-2$ простых нулей в интервале $(0, 1)$. Очевидно, что $\tilde{n} > N_1$.

Теорема 2. Пусть r, l ($r \neq l$) – произвольные фиксированные натуральные числа. Если $b_1 < 0, N_1 > 1, r < N_1$ и $l \geq \tilde{n}$, либо $b_1 > 0, r = 1$ и $l \geq \hat{n}$, то система $\{y_n(x)\}_{n=1, n \neq r, l}^\infty$ образует базис в $L_p(0, 1)$, $1 < p < \infty$ (безусловный базис при $p = 2$).

Литература

1. Алиев З.С., Агаев Э.А. Осцилляционные свойства собственных функций вполне регулярных систем Штурма 4-го порядка // – Москва: Доклады Российской Академии Наук, –2014. т. 459, № 1.
2. Алиев, З.С., Дуньямалиева, А.А. Дефектная базистность системы корневых функций задачи Штурма-Лиувилля со спектральным параметром в граничных условиях // – Москва: Дифф. урав., – 2015. т. 51, № 10.
3. Амара, Ж. Бен, Шкаликов, А.А. Задача Штурма-Лиувилля с физическим и спектральными параметрами в граничном условии // – Москва: Матем. зам., – 1999. т. 6, № 2.
4. Амара, Ж.Бен, Владимиров, А.А. Об осцилляции собственных функций задачи 4-го порядка со спектральным параметром в граничном условии // – Москва: Фундаментальная и прикладная математика, – 2006г. т. 12, № 4.
5. Вибрации в технике: Справочник в 6-ти томах. Т. 1. Колебания механических систем / И.И. Артоболевский, А.Н. Боголюбов, В.В. Болотин [и др.]. – Москва: Машиностроение
6. Азизов, Т.Я., Иохвидов, И.С. Основы теории линейных операторов в пространствах с индефинитной метрикой / Т.Я. Азизов, И.С. Иохвидов. – Москва: Наука, – 1986г.
7. Капустин, Н.Ю. О спектральной задаче из математической модели процесса крутильных колебаний стержня со шкивами на концах // – Москва: Дифф. урав., – 2005. т. 41, № 10.
8. Капустин, Н.Ю. Осцилляционные свойства решений одной несамосопряженной спектральной задачи со спектральным параметром в граничном условии // – Москва: Дифф. урав., – 1999. т. 35, № 8.
9. Керимов Н.Б., Поладов Р.Г. Базисные свойства системы собственных функций задачи Штурма-Лиувилля со спектральным параметром в граничных условиях // – Москва: Доклады Российской Академии Наук, – 2012. т. 442, № 1.
10. Наймарк М.А. Линейные дифференциальные операторы / М.А. Наймарк.– Москва: Наука, – 1969г.
11. Aliyev, Z.S., Agayev, E.A. Structure of the root subspace and the oscillation properties of

the eigenfunctions of completely regular Sturmian system // – Baku: Proc. IMM NAS Azerb., – 2014. v. 40, № 1, – p. 36–43.

12. Amara, J. B. Fourth-order spectral problem with eigenvalue in the boundary conditions // North-Holland Mathematics Studies, – 2004. v. 197, – p. 49–58.

13. Amara, J. B. Sturm theory for the equation of vibrating beam // J. Math. Anal. Appl., – 2009. v. 349, no. 1, – p. 1–9.

14. Banks, D.O., Kurowski J.G. A Prufer transformation for the equation of a vibrating beam subject to axial forces // J. Differential Equations, – 1977. v. 24, no. 1, – p. 57-74.

15. Birkhoff, G.D. Boundary value and expansion problems of ordinary linear differential equations // Trans. AMS, – 1908. v. 9, no. 4, – p. 373–395.

16. Walter, J. Regular eigenvalue problems with an eigenvalue parameter in boundary conditions // Math. Zeit., – 1973. v.133 – p. 301–312.

ŞTURM SİSTEMLƏRİ İLƏ TƏSVİR OLUNAN BİR UCU BƏRKİDİLMİŞ ÇUBUĞUN ƏYİLMƏ RƏQSLƏRİNİN SPEKTRAL XASSƏLƏRİ

Quliyeva Sevinc Bakir

Xülasə

Məqalədə

$$\begin{aligned} y^{(4)}(x) - (q(x)y'(x))' &= \lambda y(x), \quad 0 < x < 1, \\ y(0) &= 0, \quad y'(0) = 0, \\ y''(1) - (a_1\lambda + b_1)y'(1) &= 0, \quad Ty(1) - a_2\lambda y(1) = 0, \end{aligned} \quad (1)$$

spektral məsələsinin məxsusi ədədlərinin və məxsusi funksiyalarının xassələri öyrənilir, burada $b_1 \neq 0$. $b_1 < 0$ olduqda bu məsələ bir ucu bərkidilmiş, digər ucu elastiki bərkidilmiş və bu ucda inersial yük olan və izləyici qüvvə təsir edən, en kəsiklərində isə uzununa qüvvə təsir edən Eyler-Bernulli çubuğunun əyilmə (eninə) rəqslərini təsvir edir.

SPECTRAL PROPERTIES OF BENDING VIBRATIONS OF A ROD FIXED AT ONE END AS DESCRIBED BY STURM SYSTEMS

Guliyeva Sevinch Bakir

Summary

In work, we study the properties of eigenvalues and eigenfunctions of the spectral problem

$$\begin{aligned} y^{(4)}(x) - (q(x)y'(x))' &= \lambda y(x), \quad 0 < x < 1, \\ y(0) &= 0, \quad y'(0) = 0, \\ y''(1) - (a_1\lambda + b_1)y'(1) &= 0, \quad Ty(1) - a_2\lambda y(1) = 0, \end{aligned} \quad (1)$$

where $b_1 \neq 0$. In case $b_1 < 0$, this problem describes the bending vibrations of a homogeneous rod with a constant stiffness, in the cross-sections of which a longitudinal force acts, the left end of which is fixed, and the right end is elastically fixed, and at this end an inertial load is concentrated and a tracking force acts.

Rəyçi: dos. Salmanova Gunay

İnformatika və Cəbr kafedrasının 07 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 dekabr 2024-cü il

UOT:004.

GLOBAL ŞƏBƏKƏDƏ Web RTC TEKNOLOGİYASI

Quliyev Anar Rəsul oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
anar.quliyev.1972@mail.ru

Xülasə: *Məqalə internet resurslarında, istifadəçilər arasında canlı yayımda istifadə olunan audio və video məzmunun ötürülməsinin müasir üsullarının icmalına həsr olunub. Həmçinin audio və video məlumatların ötürülməsinin əsas problemləri təsvir edilir. Audio və video axınlarının kodlaşdırılması üçün istifadə olunan kodeklər nəzərdən keçirilir. Həm də istifadəçilər arasında audio və video məzmunu ötürmək üçün istifadə olunan WebRTC (Real Time Communication) texnologiyası nəzərdən keçirilir.*

Açar sözlər: audio məzmun; video məzmun; audio axını; video axını; İnternet resursları; canlı yayım; məlumat ötürülməsi; kodlaşdırma problemləri; dekodlaşdırma problemləri; peer-to-peer; WebRTC.

Ключевые слова: аудио контент; видео контент; потоковое аудио; потоковое видео; интернет-ресурсы; прямой эфир; передача данных; проблемы кодирования; проблемы декодирования; peer-to-peer; WebRTC.

Keywords: audio content; video content; streaming audio; streaming video; Internet resources; live broadcast; data transmission; encoding problems; decoding problems; peer-to-peer; WebRTC.

Müasir texnologiya dünyasında insanlar getdikcə daha çox internet resurslarında audio və video məzmun şəklində müxtəlif materiallardan istifadə edirlər. Nəticədə, müasir İnternetdə bu cür məzmunun miqdarı inanılmaz sürətlə artır. Getdikcə daha çox internet istifadəçiləri bir-biri ilə video vasitəsilə əlaqə saxlamaq üçün müxtəlif sosial şəbəkələrdən, eləcə də proqram və xidmətlərdən istifadə edirlər. Bundan əlavə, istifadəçi özü müxtəlif məzmunlar yaratmaq və onu İnternetdə paylaşmaq imkanı əldə edir ki, bunun nəticəsində istifadəçilər üçün əyləncə məzmunu, eləcə də audio və video məzmununa onlayn baxmaq üçün axın xidmətləri göstərən xidmətlər çox məşhurlaşdı.

İndi ev İnternetində və ya mobil cihazlarda 50 Mbit / san məlumat ötürmə sürəti heç kəsi təəccübləndirmir. Bununla yanaşı, insanların onlayn izləmək istədikləri audio və video məzmunun ən yaxşı keyfiyyətdə istehlakına olan tələbatı da artır. Belə ki, rəqəmsal həyata internet resurslarından istifadə edənlərin sayının artması ilə audio və video məzmunun internet üzərindən ötürülməsi üçün müxtəlif üsul və alqoritmlərin sayı da artır.

Audio və video məzmunun keyfiyyətinin artması ilə məlumatların ölçüsü də artır, buna görə də müxtəlif kodeklər icad edilmişdir. Kodeklər rəqəmsallaşdırılmış audio və ya video format məlumatlarının axınlarının oxudulması (dekompressiya) və sıxılma proseslərinin necə baş verdiyini təsvir edən alqoritmlər toplusudur. Kodlayıcı sıxılma üçün proqramdır və dekompressiya üçün proqram audio dekoder (pleyer) adlanır. Kompresor kodekləri riyazi düsturlar və statistik üsullardan istifadə edərək, sıxılma vasitəsi ilə istifadəçilərə minimum signal ölçüsünü təmin edir. Bu hərəkətlərin köməyi ilə saxlanacaq məlumatların miqdarı azalır və ötürmə kanalının genişliyi buraxılır.

Onları audio və video faylları ilə işləyən kodeklərə də bölmək olar. Video məzmunu üçün aşağıdakı kodeklərdən istifadə olunur:

- VP8 - bu kodekin xüsusiyyəti Qızıl Çərçivələr kimi funksiyalardır, buferdə saxlanılan əsas kadrları çıxaran və hətta deşifrədən sonra uzun müddət ərzində onlara baxmağa imkan

verən alqoritm; Loop Filtring - artefakt filtrləmə alqoritmi; Multicore adaptability - çox nüvəli sistemlərdə fayl kodlaşdırmasının miqyasını dəyişməyə imkan verən alqoritm.

- H.264/AVC/MPEG-4 - Xüsusiyyətlərə Çox Çərçivə Proqnozu kimi funksiyalar daxildir; Emal üsullarının və təsvirin reproduksiya qaydasının müstəqilliyi; mikroblokların itkisiz sıxılması.

Aşağıdakı məşhur kodekləri kodlaşdırma üçün audio kodeklər kimi ayırd etmək olar:

- MPEG-1 Layer III/MP3 – bu kodekin xüsusiyyətlərinə LC-AAC daxildir – böyük miqdarda CPU və RAM resursları tələb etməyən aşağı dekodlaşdırma mürəkkəbliyi; HE-AACv2 məlumatların aşağı bant genişliyi olan cihazlarda daha səmərəli şəkildə kodlaşdırılmasına imkan verən bir texnikadır.

- Advanced Audio Coding/AAC - o, aşağıdakı üstünlükləri ilə seçilir: hətta dəyişən bit sürətində yüksək kodlaşdırma səmərəliliyi; 48-ə qədər audio kanal; 8-dən 96 kHz-ə qədər seçmə tezliyi.

İnternet xidmətlərinin sürətinin və populyarlığının artmasına baxmayaraq, hələ də audio və video məzmunun ötürülməsi zamanı həll edilməli olan çoxlu sayda problemlər var. Əsas kodlaşdırma problemləri azaltmaq üçün aşağıdakılara nail olmaq lazımdır:

- kodlaşdırma üçün resursların minimal dəyəri;
- kodlaşdırma zamanı minimum keyfiyyət itkisi;
- audio və video məzmunu kodlayan alqoritmlərin icrası;
- genişlənmə qabiliyyəti;
- kodlaşdırma avadanlığının dəyəri;
- verilənlərin sıxılması.

Audio və video məzmunu deşifrə edərkən aşağıdakı problemlər yaranır:

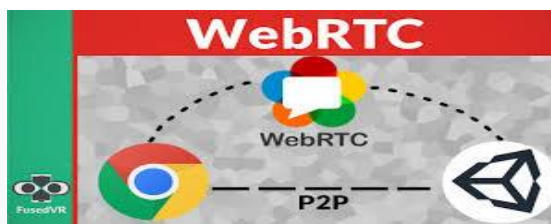
- deşifrə üçün minimal vaxt;
- rebufferin tezliyi və vaxtı;
- audio və video məzmunu oxutmaq üçün əlavə komponentləri və kitabxanaları yükləmək ehtiyacı.

Peer-to-peer (P2P). Peer-to-peer şəbəkədəki kompüterlər arasında əlaqə üsuludur ki, bu şəbəkədə qovşaqlar bütün kompüterlə əlaqədə olur. Bu əməliyyatdan istifadə server paradiqmasından daha təkmildir, burada hər bir şəbəkə nodu həm dəyişdirici, həm də server ola bilməz.

Bu peer-to-peer metoduna əsaslanaraq, brauzerlər və mobil qurğular arasında audio və video axını məzmununu ötürmək üçün yaradılmış WebRTC texnologiyası tətbiq edilmişdir. WebRTC audio kodlaşdırma üçün G.711 və OPUS kodeklərindən, video kodlaşdırma üçün isə VP8 və H.264-dən istifadə edir. Bu texnologiyanın Google Meet, WhatsApp kimi xidmətlər tərəfindən istifadə edildiyini qeyd etməmək mümkün deyil.

Bu texnologiyanın əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- yüksək rəbitə keyfiyyəti;
- çarpaz platforma - texnologiyadan bir çox qurğularda istifadə etmək imkanı;
- ilkin quraşdırma tələb etmir;
- istifadəçinin autentifikasiyası tələb olunmur;
- bu texnologiyanın bir çox proqramlaşdırma dilləri tərəfindən dəstəklənməsi.

WebRTC texnologiyasından istifadə edərək məlumat ötürmə metodunun populyarlığı həm istifadəçi, həm də tərtibatçı üçün istifadənin asanlıғыndadır. Bu metodun işləmə prinsipi aşağıdakı kimidir:

1. İstifadəçi brauzerdə WebRTC məzmunu olan səhifə açır
2. Brauzer audio və video axını qəbul etmək üçün istifadə olunacaq daxiletmə qurğularına giriş tələb edir.
3. İstifadəçinin brauzerində SDP paketi formalaşır ki, burada əlaqə parametrləri (zolaq genişliyi, məlumat növü və s.) qeyd olunur.
4. Paket digər iştirakçılara ötürülür, onlar da öz növbəsində alınan SDP paketi əsasında özlərini formalaşdırır və onu əvvəllər alınmış paketin sahibinə göndərirlər.
5. Əvvəlki bütün addımlar uğurla tamamlanarsa, o zaman bütün iştirakçılar arasında əlaqə qurulur

Hazırda dünyada milyonlarla insan internet resurslarından istifadə edir. Bu internet resurslarında audio və video məzmununun ötürülməsi üsullarının aktuallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Audio və video məzmununun kodlaşdırılması üçün populyar kodeklər müəyyənləşdirilir. Həmçinin istifadəçilər arasında məlumatların ötürülməsi üçün WebRTC texnologiyasından istifadə edilir. Daha mükəmməl texnologiyalar üzrə işlər aparılır.

Ədəbiyyat

1. Козлова Н. Ш. Цифровые технологии в образовании. 2019. № 1.
2. Слюсар В. И. Развитие схемотехники ЦАР: некоторые итоги. Часть 2
3. Мавлютова Г. А. Цифровизация в современном высшем учебном заведении. 2018.
4. Степанец И., Фокин Г. Особенности реализации Massive MIMO в сетях 5G 2018. №1.
5. Шарипов Д.С. Сотовые сети пятого поколения: предпосылки и особенности. 2020. №

ТЕХНОЛОГИЯ Web RTC В ГЛОБАЛЬНОЙ СЕТИ

Кулиев Анар Расул оглы
Резюме

Статья посвящена обзору современных способов передачи аудио и видеоконтента, применяемых на интернет-ресурсах, применяемых в прямом эфире между пользователями. Также описаны основные проблемы передачи аудио и видеоданных. Рассмотрены кодеки, используемые для кодирования аудио и видеопотоков. Также рассмотрена технология WebRTC, которая используется для передачи аудио и видеоконтента между пользователями.

Web RTC TECHNOLOGY IN THE GLOBAL NETWORK

Guliyev Anar Rasul oğlu

Summary

The article is devoted to an overview of modern methods of transmitting audio and video content used on Internet resources, live between users. The main problems of transferring streaming video and audio data are outlined. The codecs used for encoding audio and video streams are considered. And also considered the WebRTC technology used to transfer audio and video content between users.

Rəyçi: Dos G Verdiyeva

İnformatika və cəbr kafedrasının 07 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 07 noyabr 2024-cü il

UOT:004.3

KOMPÜTER QRAFİKASININ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

*t.e.ü.f.d., Verdiyeva Təranə Zahid qızı, dos.Verdiyeva Gülmira Zahid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Məqalədə kompüter qrafikasının müxtəlif sahələrə tətbiqindən bəhs edilir. Eyni zamanda elmi, işgüzar, konstruktor qrafikaları, eləcə də poliqrafiya, veb - dizayn haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.*

Açar sözlər: qrafika, konstruktor, layihə

Ключевые слова: графика, конструктор, проект

Keywords: graphics, constructor, project

Kompüter qrafikası – hesablama texnikasından istifadə etməklə qrafik təsvirlərin yaradılması, onların müxtəlif vasitələrlə təsvir olunması və manipulyasiya edilməsidir. Müəyyənlikdən aydın olur ki, kompüter proqramı ilə yaradılmış bir təsvir kompüter (rəqəmsal) təsvir adlandırıla bilər.

Əvvəlcə proqramçılar çap rejimində simvollarından istifadə etməklə təsvirlər əldə etməyi öyrəndilər. Kağız vərəqlərdə simvolların (ulduzların, nöqtələrin, xaçların, hərfliyin və s.) köməyi ilə mozaikanı xatırladan rəsmlər alındı. Beləliklə, funksiyaların qrafikləri, maye və qaz axınlarının təsvirləri, elektrik və maqnit sahələrinin təsvirləri və s. çap edildi. Simvollarından istifadə etməklə həyata keçirilən çapın köməyi ilə proqramçılar hətta bədii şəkillər də əldə edə bildirdilər.

Demək olar ki, əksər kompüter mərkəzlərində divarlar Eynşteynin portretləri, Cokonda əsərinin reproduksiyaları və "maşın rəssamı"nın yaratdığı digər təsvirlər və şəkillər ilə bəzədilirdi. Sonralar qrafika ilə bağlı təsvirlərin kağız üzərində çap edilməsi üçün xüsusi qurğular – qrafquranlar (plotterlər) meydana gəldi. Bu tip qurğularda kağız vərəqi üzərinə xüsusi hazırlanmış qələmin (peronun) və mürəkkəbin köməyi ilə qrafik təsvirləri (qrafikləri, diaqramları, texniki çertyojları və digərləri) çəkirdilər.

Son onilliklərdə kompüter qrafikası sahəsində həyata keçirilmiş texniki inqilab nəticəsində yeni növ qurğuların – qrafik displeylərin yaradılmasına başlandı. Nəticədə qrafik displeyin ekranında şəkilləri, çertyojları, çoxlu sayda rəngləri, rəng çalarlarını və s. almaq mümkün oldu.

Ənənəvi qrafika ilə kompüter qrafikası arasında yaranmış əlaqə, bir tərəfdən çoxaldıcı texnikanın tətbiqi ilə, digər tərəfdən isə "qrafika" termininin rəssam-kompüterçinin işlərində istifadə edilməsilə əlaqəlidir.

Qrafika dedikdə, təsvirin xətlərlə, ştrixlərlə, nöqtələrlə əks olunması nəzərdə tutulur.

Bütün qrafik kompüter proqramları prinsiplə baxımdan iki növə bölünür: vektor (təsvir xətlərin köməyi ilə qurulur) və rastr (təsvir nöqtələrdən istifadə etməklə qurulur). Daha doğrusu, kompüterdə yaradılan təsvirlər nə qədər mürəkkəb olsa belə, öz mahiyyətinə görə, onlardan hər hansı biri vektor və ya rastr qrafikaya aiddir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kompüter qrafikası sahəsində məhz texnika sürətlə inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Bununla yanaşı, kompüter yarandıqdan sonra təsvir məhsullarının istehsalında əsil inqilab baş vermişdir.

Kompüter qrafikası ilə işləmək üçün bir çox proqram məhsullarının olmasına baxmayaraq, kompüter qrafikasında dörd növ qrafik redaktordan istifadə edilir.

Bura rastr qrafikanı, vektor qrafikanı, fraktal qrafikanı və 3D qrafikanı aid etmək olar. Onlar bir-birindən təsvirin formalaşma prinsipinə, monitorun ekranında əks olunmasına və ya kağıza çap edilməsinə görə fərqlənirlər.

Digər təsnifat da eyni hüquqludur. İkiölçülü qrafika dedikdə, iki ölçüyə malik olan, yəni müstəvidə əks olunan təsvir başa düşülür.

Kompüter qrafikası əsasən üçölçülü qrafikaya söykənir. Üçölçülü (3D) qrafika dedikdə, xüsusi proqramların köməyiylə kompüterdə qurulan məkan modelləri başa düşülür. Məkan modelləri sadə və mürəkkəb həndəsi formalardan, modelə fakturanın mənimsədilməsindən, rəngdən, şəffaflıq dərəcəsindən və tutqunluqdan ibarətdir.

Üçölçülü qrafikadan kompüter oyunlarının yaradılmasında, reklamların hazırlanmasında və s. işlərin yerinə yetirilməsində istifadə edilir.

Qrafikada faktura dedikdə obyektin səthinin xüsusiyyətləri başa düşülür. Obyekt tutqun, nahamar, parlaq, hamar və s. ola bilər.

Kompüter qrafikası müxtəlif sahələrə tətbiq olunur.

Elmi qrafika – bu istiqamət kompüter qrafikasında ilk yaradılan sahələrdən birincisidir. Təyinatı – elmi tədqiqat obyektlərinin vuzallaşdırılması (əyani təsvir), hesabatların nəticələrinin qrafiki emalı, hesablama eksperimentlərinin aparılması və alınmış nəticələrin əyani təqdim edilməsidir.

İşgüzar qrafika – illüstrasiyaların yaradılması üçün istifadə edilən kompüter qrafikası sahəsidir, bir çox hallarda müxtəlif müəssisələrin yerinə yetirdiyi işlərdə istifadə edilir. Plan göstəriciləri, hesabat sənədləri, statistik məlumatlar və s., bütün bunlar işgüzar qrafikanın obyektləridir, onların köməyiylə illüstrasiyalı materiallar hazırlanır. Bir çox hallarda bu növ qrafiklərin hazırlanmasında dairəvi və sütun növlü diaqramlardan istifadə edilir.

Konstruktor qrafikası - əsasən mühəndis-konstruktorların işlərində geniş istifadə edilir. Kompüter qrafikasının bu növü avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərinin əsas elementi sayılır. Avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərində istifadə edilən qrafika əsasən layihələndirilən qurğuların texniki çertyojlarının hazırlanmasında əvəzsizdir. Hesablama ilə uyğunluq təşkil edən qrafika optimal konstruksiyaların əyani formada axtarılmasına, istifadə edilən detalların əlverişli formada quraşdırılmasına, alınmış nəticələrin proqnoz edilməsinə, konstruksiyada həyata keçiriləcək dəyişikliklərin öncədən müəyyənəndirilməsinə imkan verir. Konstruktor qrafikası vasitələrindən istifadə etməklə səthi (proyeksiyaların, kəsişmələrin), fəza və üçölçülü təsvirləri almaq mümkündür.

Poliqrafiya - mətn materialının və qrafik təsvirlərin təkrar istehsalı üçün texniki vasitələrin məcmusudur. Bu sahədə çalışan mütəxəssis yalnız səhifələrin və qrafik redaktorların proqramlarını bilməklə yanaşı, nəşrin çapdan öncə hazırlanmasını da fərqləndirməlidir.

Veb-dizayn – veb-səhifənin tərtib edilməsidir. Bu sayt üçün əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, poliqrafik dizayn və kağız nəşrində səhifələnmə əməliyyatı kimi əhəmiyyətli olmalıdır. Bir çox hallarda veb-dizayn dedikdə yalnız qrafik naviqasiyanı, daha doğrusu, saytın tam şəkildə yaradılmasını ön plana çəkirlər.

Multimedia dedikdə tədris proqramlarının və onlara uyğun interfeyslərin, ensiklopediyaların, sorğu sistemlərinin, interaktiv əlavələrin (məzmunu və istiqamətləri fəal şəkildə təsir etməyə imkan verən) yaradılması ilə əlaqəli olan kompüter qrafikası sahəsi nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə M.N., Seyidzadə E.V. Adobe Photoshop CS 8.0. Dərs vəsaiti. “MSV NƏŞR”, Bakı, 2006, 284 səh.
2. Əlizadə M.N., Qurbanov B.A., Seyidzadə E.V. Kompüter qrafikasının əsasları. Dərs vəsaiti. “MSV NƏŞR”, Bakı, 2009, 834 səh.
3. Миронов Д. Основы Photoshop CS в примерах, Издательство «Питер», 2006 г., 384 с.

4. Микрюков В.Ю. Компьютерная графика. Учебное пособие. Издательство «Финекс», 2006 г., 240 стр.

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКИ

Вердиева Тарана Захид гызы, Вердиева Гульмира Захид кызы
Резюме

В статье рассматривается применение компьютерной графики в различных сферах. При этом отражается информация по научной, деловой, дизайнерской графике, а также полиграфическому, веб-дизайну.

APPLICATIONS OF COMPUTER GRAPHICS

Verdiyeva Tarana Zahid, Verdiyeva Gulmira Zahid
Summary

The article discusses the application of computer graphics in various fields. At the same time, information on scientific, business, design graphics, as well as printing, web design is reflected.

Rəyçi: dos. Əhədova Gülçimən Rasim qızı

ÜTF və texnologiya kafedrasının 10.10.2024cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 oktyabr 2024-cü il

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏR

UOT: 57.

**MİKROBİAL GÜBRƏNİN POMIDOR (*SOLANUM LICOPERSICUM L.*)
BİTKİSİNDƏ BİOFUNGİSİD KİMİ TƏSİRİ***Allahyarova Səkinə İsmayıl qızı, Ramazanova Günel A qızı**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiti**gunelramazanli0@gmail.com**URL: www.adau.edu.az**orcid.org/0000-0002-8155-9046**

Xülasə: Tədqiqat biogübrənin pomidor bitkisinə xəstəliklərə təsirini araşdırmaq məqsədilə aparılmışdır. Tədqiqat ərazisi Azərbaycan respublikasının Samux rayonuudur. Tədqiqatımızı Azərbaycan Dövlət Aqrar universitetinin Bitki xəstəliklərinin diaqnostikası laboratoriyasında sınaq bitkiləri üzərində həyata keçirmişik. Təcrübə 3 variant olmaqla aparılmışdır: Nəzarət (N, gübrə verilmədən), Mikrobial gübrə tətbiqi (MGT), Standart gübrə tətbiqi+Bacillus subtilis tətbiqi (SGT+MGT). Pomidor bitkisi şilləri Bacillus subtilis bakteriyasından ibarət mikrobial gübrə (1 ml / 10 L su)tətbiq edildikdən sonra dibçəklərdə əkilmişdir. Çiçəklənmənin əvvəlində 1 ml / 100 L su nisbətində mikrobial gübrə yapraqlarda çiləmə şəklində tətbiq edilmişdir. Xəstəliklərin yayılması və şiddəti ilə bağlı müşahidələr aparılmış və qeydlər götürülmüşdür. Bacillus subtilis tətbiqini nəzarət ilə müqayisə edilərkən xəstəliklər daha az müşahidə edilmişdir. Bir bitkidə olan məhsuldarlıq ən çox mikrobial gübrə istifadəsi zamanı müşahidə olunur. Dibçəklərə əvvəlcədən analiz edilmiş torpaq doldurulmuşdur.

Bacillus subtilis bakteriyası tətbiqinin pomidor bitkisinə xəstəliklərə təsirinin araşdırılması Azərbaycanda daha öncə aparılmamışdır. Ekoloji çirklənməni önləmək ,kimyəvi dərman tətbiqini minimuma endirmək baxımından tədqiqatımızın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləyə bilərik.

Açar sözlər: solanaceae , standart gübrə, Bacillus, septorioz, xəstəlik

Ключевые слова: художественный язык, система метафор, стилистически-художественная функция, средства художественного описания и выражения, нахчыванские писатели.

Key words: artistic language, system of metaphors, stylistic-artistic function, means of artistic description and expression, Nakhchivan writers.

Giriş

Pomidor (*Solanum Lycopersicum L.*) birillik ot bitkisidir. Bir çox növ, yarım növü və növmüxtəlifliyi vardır.

Pomidorun 600-ə qədər becərilən sortu məlumdur. Bunlar biri digərindən formasına, rənginə, üzərinin vəziyyətinə (qabırğalı), böyüklüyünə, toxum kamerasının sayı və yerləşməsinə görə fərqlənir.

Pomidorun rəngi qırmızı, çəhrayı, yaxud sarının müxtəlif çalarında ola bilər. Pomidor oval, yastı-dairəvi və konusvarı, üstü isə hamar, ya da qabırğalı olur. Yetişməsinə görə pomidor yaşıl, boz, çəhrayı və qırmızı rəngdə olur. Saxlanan və daşınan zaman da yetişə bilər. Ölçüsünə görə iri, orta iri və xırda növlərinə ayrılır. İrilərinin çəkisi 100 q-dan çox, orta irilərinki 60–100 q, xırda olanları isə 60 q-a qədər olur.

Təsərrüfat əlamətlərinə görə pomidorlar aşxana və konservlik qruplardan ibarətdir. Pomidorun aşxana sortları ən çox aşpazlıqda salatların, 1-ci və 2-ci xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunur. Bunlar şirəli və gözəl dadlıdırlar. Pomidorun konservlik sortları tomat-pasta, tomat-püre, tomat şirəsi almaq üçün işlədilir. Bu pomidorların tərkibində quru maddə çox olmalıdır. Sirkəyə və duza qoyulması pomidorların ətli hissəsi bərk olmalıdır.

Orta zonada yetişdirilən pomidor sortlarından Planlı-904, Delikates, Erliana2, Axbutin-85, Tezyetişən, Talalixin-186, Belarusiya-225, Şatilov-35 və s.-ni göstərmək olar. Bu sortlar, əsasən, Uralda, Başqırdıstanda, Tatarıstanda, Çuvaşiyada və Aşağı Volqaboyunda rayonlaşdırılmışdır.

Şimal vilayətlərində yetişdirilən pomidorlardan Bizon-639, Qribov-1180, Puşkin-1853, Tezyetişən-1165, Karlik-1185, Alpatyeva-905a və çoxmeyvəli Ural sortlarını göstərmək olar.

Son illər ədəbiyyatlarda ən çox adı çəkilən pomidor sortlarından Krasnodar, Volqoqrad-5/95, Donetski-3/2-1, Bizon-639, Qribov və s. xarakterizə edilir. Bunlardan başqa, İrimeyvəli, Ştamblı-152, Vosxod-119, Simferopol-765, Xırdameyvəli, Malyutka, Rıbka, Kuban, Gavalıyaoxşar, Qonets və s. sortlar vardır. Son illərdə yetişdirilib rayonlaşdırılmış xırdameyvəli sortlardan Pridnestrov, Yenisey, Maşını-1, Marinadlı və s. göstərilə bilər.

Qida təhlükəsizliyinin təmini çərçivəsində məhsuldarlığın artırılması, ekologiyanın çirklənməsinin qarşısının alınması üçün kimyəvi gübrələrin istifadəsinin minimuma endirilməsi hal hazırda qarşıda duran prioritet məsələlərdəndir. Bu problemlərin həlli üçün aparılan tədqiqatlarla bitki stimule edici bakteriyaların (PGPR) qiymətləndirilməsi, bitkinin məhsuldarlığını artıran bioloji gübrələrin araşdırılması vacib məsələlərdəndir.

Tədqiqatın material və metodikasi

Tədqiqat 2023 cu ildə 15 aprel tarixlərində Azərbaycan Dövlət Aqrar universitetinin Bitki xəstəliklərinin diaqnostikasi laboratoriyasında sınaq bitkiləri üzərində aparılıb. Əkimdən əvvəl kartof yumrularına mikrobial gübrə (1 ml / 10 L su) tətbiq edilmişdir.

1-ci variant nəzarət olduğu üçün gübrə tətbiq edilməyib. 2-ci variantda mikrobial gübrə (1 ml / 10 L su) hazırlanaraq tətbiq edilib. 3-cü variantda həm gübrə həm mikrobial gübrə tətbiq edilmişdir. Çiçəkləmə dövrünün başlanğıcında yarpaqlara çiləmə şəklində (1 ml bacillus subtilis / 100 L su) mikrobial gübrə tətbiq edilib.

Məhlul hazırlanarkən xlorlu su istifadə edilməməlidir. Fungisid istifadəsi bakterial gübrə ilə eyni vaxtda verilməməlidir. Çiləmələr aparılarkən ultrabənövşəyi şüaların bakteriyaya zərərli təsir edə biləcəyi nəzərə alınaraq havanın günəşli olmamasına diqqət etmək lazımdır. (Чеботарь В.К. et al., 2016)

Bitkilərdə alternarioz və sepyarioz xəstəliyinə süni yoluxdurulma aparılmışdır. Şəkillərdən görüldüyü kimi mikrobial gübrə istifadəsi zamanı xəstəliklər zəif yayılmış, bitki daha sağlamdır.

Şəkil 1. Mikrobial gübrə tətbiqi (MGT) və Standart gübrə tətbiqi+Bacillus subtilis tətbiqi (SGT+MGT) vriantında pomidor bitkisinin görüntüsü.

Şəkildən görüldüyü kimi mikrobial gübrə tətbiqi (MGT) bitkilərdə alternarioz və sepyarioz xəstəliyinin şiddətini 56 % azaltmış. bitkilərin boy atmasını təşviq etmişdir. Standart gübrə tətbiqi+Bacillus subtilis tətbiqi (SGT+MGT) zamanı bitkilər həm xəstəliklərdən qorunmuş ,həm də qida maddələri ilə kifayət qədər təmin edildiyi üçün sürətli inkişaf etmişdir. Nəticədə bitkilərdə immunitet artmış və xəstəliklərin inkişafı tam zəifləmişdir.

Şəkil 3. Nəzarət (N, gübrə verilmədən) vriantında pomidor bitkisinin görüntüsü.

Heç bir tətbiq istifadə edilməyən variantda bitkilərdə xəstəlik şiddəti kəskin şəkildə artmışdır.

Nəticə

Bu tədqiqatda əldə edilən məlumatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Bacillus subtilis və Bacillus amyloliquefaciens bakteriyalarından ibarət mikro gübrə nəzarətə nisbətə, kartof bitkisinin boy artımına, yaşıl kütlənin və kökün çəkisinin artımına, kartof yumrularının çəkisinin artmasına və dolayısı ilə məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir edir.

Cədvəl 6.

Nəticələr	Alternarioz xəstəliyinin şiddəti	Septorioz xəstəliyinin şiddəti
Mikrobial gübrə tətbiqi (MGT)	24%	35%
Standart gübrə tətbiqi+Bacillus subtilis tətbiqi (SGT+MGT)	35%	44%
Nəzarət (N, gübrə verilmədən)	86%	92%

Cədvəldəki nəticələrdən görə bilərik ki, Mikrobial gübrə tətbiqi (MGT) zamanı xəstəlik şiddəti kəskin aşağı enmiş ,bitkilər xəstəliklərdən kifayət qədər qorunmuşdur. Tətbiq zamanı alternarioz xəstəliyinin şiddətinin 24%, Septorioz xəstəliyinin şiddətinin isə 35% olduğu müəyyən edilmişdir .

Standart gübrə tətbiqi+Bacillus subtilis tətbiqi (SGT+MGT) alternarioz xəstəliyinin şiddətinin 35%, Septorioz xəstəliyinin şiddətinin isə 44% olmuşdur. Cədvəldən görüldüyü kimi mikrobial gübrə tətbiqi standart gübrə tətbiqi+Bacillus subtilis tətbiqi ilə müqayisədə xəstəliklərdən yaha artıq müdafiə etmişdir. Bunun səbəbi bəzi gübrələrin xəstəlik törədən göbələklərin inkişafını təşvik etməsi ilə bağlıdır.

Nəzarət (N, gübrə verilmədən) vriantında Alternarioz xəstəliyinin şiddətinin 86%, Septorioz xəstəliyinin şiddətinin isə 92% müəyyən edilmişdir. Bu xəstəlik şiddəti çox kəskin olduğu üçün 20 gün ərzində bitkilərin tam qurumasına və məhv olmasına səbəb olmuşdur.

Burdan bu nəticəyə gəlmək olar ki ,standart gübrə ilə yanaşı mikrobial gübrə tətbiq edərək, pomidor yetişdiriciliyində qənaətbəxş nəticə almaq mümkündür. Mikrobial gübrələrin istifadəsinin genişlənməsi kimyəvi maddələrin tətbiqini əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər.

Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və davamlı kənd təsərrüfatının təmini baxımından mikrobial gübrə tətbiqinin olduqca faydalı olacağını düşünmək olar.

Ədəbiyyat

1. Berkeley, R.C.W. and Logan, N. 1997. *Bacillus, Alicycobacillus and Paenibacillus. Principles and Practice of Clinical Bacteriology*, Chichester: Wiley 185p.
2. Chabot, R., Hani, A., and Cescas, P.M. 1996. Growth promotion of maize and lettuce by phosphate solubilizing *Rhizobium leguminosarum* biovar. phaseoli. *Plant Soil* 184: 311-321. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00010460>
3. Toro, M., Azcon, R., and Barea, J. M. 1997. Improvement of arbuscular mycorrhiza development by inoculation of soil with phosphate-solubilizing rhizobacteria to improve phosphate bioavailability (P-32) and nutrient cycling. *Appl Environ Microbiol.* 63(11):4408-4412. PMID: PMC 1389286
4. Goswami M., Deka S. Biosurfactant production by a rhizosphere bacteria *Bacillus altitudinis* MS16 and its promising emulsification and antifungal activity // *Colloids Surf B Biointerfaces*. 2019. V. 178. P. 285-296. DOI: 10.1016/j.colsurfb.2019.03.003
5. Чеботарь В.К., Щербаков А.В., Масленникова С.Н., Заплаткин А.Н., Канарский А.В., Завалин А.А. Эндوفитные бактерии как основа комплексных микробных препаратов для сельского и лесного хозяйства // *Агрехимия*. 2016. №11. С.65-70.
6. <https://patents.google.com/patent/RU2538157C1/ru>

EFFECT OF MICROBIAL FERTILIZER AS A BIOFUNGICIDE ON THE TOMATO PLANT (*Solanum Lycopersicum* L.)

Allahyarova Sakina I., Ramazanova Gunay A.

Summary

The research was conducted in order to investigate the effect of bio fertilizer on diseases in tomato plants. The research area is Samukh District of the Republic of Azerbaijan. Our research was carried out on test plants at the laboratory of plant disease diagnostics of Azerbaijan State Agrarian University. The experiment was carried out with 3 options: Control (N, without giving Gubra), microbial fertilizer application (MGT), standard fertilizer application+Bacillus subtilis application (SGT+MGT). Tomato plant cuttings are planted in pots after applying microbial fertilizer (1 ml/ 10 L of) consisting of Bacillus subtilis bacterium. At the beginning of flowering, microbial fertilizer at the rate of 1 ml / 100 L of water was applied in the form of spraying on the leaves. Observations were made and records were taken on the prevalence and severity of diseases. When comparing the application of Bacillus subtilis with control, diseases were observed less often. The yield on a plant is most often observed during the use of microbial fertilizer. The pots were filled with pre-analyzed soil.

The study of the effect of Bacillus subtilis bacteria on diseases in tomato plants has not been carried out before in Azerbaijan. It can be stated that our research is of paramount importance in terms of preventing environmental pollution, minimizing chemical drug application.

**ДЕЙСТВИЕ МИКРОБНОГО УДОБРЕНИЯ НА ТОМАТ КАК
БИОФУНГИЦИД (*Solanum Lycopersicum L.*)***Аллахяррова С.И., Рамазанова Г.А.***Резюме**

Исследование проведено с целью изучения влияния биоудобрения, на болезни томата. Район исследования – Самухский район Азербайджанской Республики. Мы проводили исследовани на растительных образцах в лаборатории диагностики болезней растений Азербайджанского Государственного Аграрного Университета. Эксперимент проводился в 3 вариантах: Контроль (N, ,без внесения удобрений), внесение микробных удобрений (МУ), внесение стандартного удобрения +внесение *Bacillus subtilis* (СУ+МУ). Черенки растений томата высаживали в горшки после внесения микробного удобрения, состоящего из бактерий *Bacillus subtilis* в соотношении (1 мл/10 л воды). В начале цветения по листьям опрыскивали микробное удобрение в соотношении 1 мл/100 л воды. Наблюдали за интенсивностью распространения заболевания и вели записи. В варианте с применением *Bacillus subtilis* по сравнению с контрольным вариантом заболеваемость наблюдалась меньше. Урожайность растения чаще всего наблюдается при использовании микробных удобрений. Горшки были заполнены предварительно проанализированной почвой.

Изучение влияния применения бактерий *Bacillus subtilis* на болезни растений томата ранее в Азербайджане не проводилось. Можно сказать, что наши исследования имеют большое значение с точки зрения предотвращения загрязнения окружающей среды и минимизации использования химических препаратов.

*Rəyçi: professor Aslanov Həsənəli Əsəd oğlu**Protokol(№04)**Daxil olma tarixi 22 noyabr 2024-cü il*

UOT:60.

MÜASİR DÖVRDƏ KATARAKTA XƏSTƏLİYİNƏ YANAŞMA

*Heybətova Xanım Əbdulrəhim**Azərbaycan Dillər Universiteti*

Xülasə: İnsanlarda, quşlarda, sürünənlərdə və ya məməlilərdə olan katarakt bir çox müxtəlif heyvan növlərində baş verə bilən bir göz xəstəliyidir. Katarakt, gözün içindəki linza adlanan şəffaf toxuma və anadangəlmə və ya qazanılmış şəffaf strukturların müxtəlif formaları. Heyvanlar müxtəlif dərəcədə görmə itkisi yaşayırlar. Katarakta üçün hələ də etibarlı müalicə yoxdur. Buna görə də kataraktanın yeganə müalicəsi əməliyyatdır. Əməliyyat zamanı buludlu lens çıxarılmalı və xəstəyə uyğun göz içi linza ilə əvəz edilməlidir.

Açar sözlər: katarakta, göz, irsi əlamət, xəstəlik

Ключевые слова: катаракта, глаз, наследственный признак, болезнь

Key words: cataract, eye, hereditary sign, disease

Giriş. Katarakta istər insanlar, istər heyvanlarda olsun müxtəlif növ canlılarda baş verə bilən göz xəstəliyidir. Katarakta dünya miqyasında görmə pozğunluğunun və korluğun əsas səbəblərdən biridir. Bu vəziyyət sosial-iqtisadi vəziyyəti aşağı olan ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Kataraktanın əmələ gəlməsi yaşla əlaqədar normal dəyişikliklərdən biri kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı katarakta travmadan sonra və ya başqa bir xəstəliyin nəticəsi olaraq inkişaf edə bilər. Uşaqlarda katarakta nadir hallarda baş verir. Katarakta, adətən şəffaf olan göz *büllurunun* görmə qabiliyyətinin zəifləməsinə və korluğa səbəb olan göz xəstəliyidir [1]. Katarakta bəbəyin arxasında yerləşən və görmədə vacib rol oynayan büllurun şəffaflığını itirərək bulanıqlaşması və tədricən görmənin itməsinə səbəb olan xəstəlikdir. Yunan dilindən tərcümədə katarakta – “şəlalə” deməkdir. Qədim yunanlar belə hesab edirdilər ki, katarakta zamanı bəbəyin bulanıq boz rəngi onun üzərinə şəlalə kimi düşən və görməni zəiflədən pərdə ilə bağlıdır. Kataraktalı xəstə ətrafa sanki “çirkli pəncərə”, “şaxtalı və ya dumanlı” pəncərə arxasından baxan kimi görünür. Xəstəliyin son həddində gözün rəngi mirvariyyə oxşadığından, xalq arasında kataraktaya “Mirvari suyu” da deyilir [2]. Kataraktanın yaratdığı buludlu görmə oxumağı, gecə maşın sürməyi və ya insanların üzündəki ifadəni görməyi çətinləşdirir.

Kataraktaların əksəriyyəti yavaş- yavaş inkişaf edir və görmə qabiliyyətini tez bir zamanda pozmur. Lakin zaman keçdikcə katarakta görmə qabiliyyətinə təsir edir. İlk dövrlərdə daha güclü işıqlandırma və eynək katarakta ilə mübarizə aparmağa kömək edə bilər. Ancaq görmə pozğunluğu insanın fəaliyyətinə təsir edərsə, bu zaman katarakta əməliyyatı lazım ola bilər. Katarakta əməliyyatı ümumiyyətlə təhlükəsiz bir prosedurdur.

Kataraktanın simptomlarına aşağıdakılardır: buludlu, bulanıq və ya tutqun görmə; işığa və parıltıya həssaslıq, görmənin tədricən zəifləməsi, ikili görmə, oxumanın çətinləşməsi, gecə görmənin zəifləməsi, rəngləri solğun və ya sarımtıl görmə, göz önündə ləkələrin görünməsi, eynək nömrələrinin sürətlə dəyişməsi, oxumaq və digər fəaliyyətlər üçün daha parlaq işıq lazımdır, işıqların ətrafında “halos” görmək. Kataraktanın səbəb olduğu görmədəki bulanıqlıq gözün büllurunun yalnız kiçik bir hissəsini təsir edə bilər [4]. Katarakta böyüdükcə büllur daha çox bulanıqlaşır. Daha çox bulanma obyektivdən keçən işığı dəyişir. Bu, daha çox yuxarıda dəstərdiyimiz simptomlara səbəb ola bilər.

Səbəbləri. Kataraktaların əksəriyyəti qocalma və ya zədələnmə nəticəsində gözün büllurunu təşkil edən toxuma dəyişdikdə inkişaf edir. Büllurun zülalları və lifləri parçalanmağa başlayır. Bu, görmənin dumanlı və ya buludlu olmasına səbəb olur. Valideynlərdən keçən və digər sağlamlıq problemlərinə səbəb olan bəzi xəstəliklər katarakta riskini artırır. Katarakta digər göz xəstəlikləri, keçmiş göz əməliyyatları və ya diabet kimi

xəstəliklər səbəb ola bilər. Steroid dərmanlarının uzun müddətli istifadəsi də kataraktın inkişafına səbəb ola bilər. **Büllur** göz almasının daxilində yerləşən, hər iki tərəfi qabarıq təbii linzadır. Büllurun əsas xüsusiyyətləri onun şəffaflığı və elastikliyidir. Büllur gözə daxil olan işıq şüalarını tor qişaya düşmək üçün fokuslayır. Büllurun köməyi ilə insan həm yaxın, həm də uzaq məsafəni yaxşı görür. Büllur xüsusi kapsulun daxilində yerləşir, həmin kapsul isə göz daxilində olan kirpikli çıxıntılar vasitəsi ilə bülluru damarlı qişanın orta hissəsi olan kirpikli cismə birləşdirir. Büllur da buynuz qişa kimi gözün optik sistemini təşkil edir [3]. Katarakta buludlu bir büllurdur. Yaşlandıqca gözlərinizdəki linzalar daha az elastik, daha az şəffaf və qalın olur. Yaşlanma və bəzi tibbi vəziyyətlər linzalardakı zülalların, liflərin parçalanmasına və bir-birinə yığılmasına səbəb ola bilər. Bu, linzalarda bulanıqlığa səbəb olur. Katarakta böyüdükcə bulanıqlıq daha da pisləşir. Katarakta linzadan keçərkən işığı səpir və bloklayır. Bu, kəskin şəkildə müəyyən edilmiş təsvirin çatmasının qarşısını alır. Nəticədə görmə qabiliyyəti bulanır. Katarakta adətən hər iki gözdə olsa da, eyni inkişaf etmir. Bir gözdəki katarakta digərindən daha pis ola bilər. Bu, gözlər arasında görmə fərqiə səbəb olur. Katarakta növlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Büllurun mərkəzinə təsir edən kataraktalara nüvə kataraktaları deyilir. Nüvə kataraktası əvvəlcə uzaqdakı obyektlərin bulanıq olmasına, lakin yaxındakı obyektlərin aydın görünməsinə səbəb ola bilər. Nüvə kataraktası hətta qısa müddətə oxuma qabiliyyətini yaxşılaşdırma bilər [6]. Lakin zaman keçdikcə büllur yavaş-yavaş sarı, ya da qəhvəyi olur və nəticədə görmə qabiliyyəti pisləşir. Rəngləri ayırd etmək çətinləşir.

2. Büllurun kənarlarına təsir edən kataraktalara kortikal katarakta deyilir. Kortikal katarakta büllur qabığının xarici kənarında ağ, pas şəkilli ləkələr və ya zolaqlar şəklində başlayır. Katarakta yavaş-yavaş böyüdükcə, zolaqlar mərkəzə yayılır və büllurdan keçən işığa təsir göstərir.

3. Büllurun arxasına təsir edən kataraktalara posterior subkapsulyar katarakta deyilir. Posterior subkapsulyar katarakta, adətən büllurun arxasına yaxın, işıq yolunda əmələ gələn kiçik bir ləkə kimi başlayır. Posterior subkapsulyar katarakta oxuma, görmə qabiliyyətinə təsir göstərir. O, həmçinin parlaq işıqda görmə qabiliyyətini azalda bilər və gecə işıqlar ətrafında parıltı və ya halolara səbəb ola bilər. Bu tip kataraktalar digərlərinə nisbətən daha tez böyüyür.

4. Doğuşdan və ya erkən uşaqlıqdan görünən kataraktalar genetik pozğunluqlar, infeksiyalar və ya hamiləlik zamanı ananın narkotik və ya spirt istifadəsi nəticəsində inkişaf edə bilər. Buna anadangəlmə katarakta deyilir [7]. Bu zaman insanlar katarakta ilə doğulur və ya uşaq yaşlarında inkişaf edir. Bu katarakta valideynlərdən ötürülür. Onlar həmçinin ana bətnində olarkən infeksiya və ya travma ilə əlaqəli ola bilər. Bu kataraktalar da müəyyən şərtlərə görə ola bilər. Bunlara miotonik distrofiya, qalaktozemiya, neyrofibromatoz və ya məxmərək daxil ola bilər. Anadangəlmə katarakta həmişə görmə qabiliyyətinə təsir etmir.

Katarakta riskinizi artıran amillərə aşağıdakılar daxildir: yaşın artması, diabet, həddindən artıq günəş işığı təsiri, siqaret çəkmək, piylənmə, irsi əlamət, əvvəlki göz zədəsi və ya iltihabı, əvvəlki göz əməliyyatı, kortikosteroid dərmanlarının uzun müddət istifadəsi, həddindən artıq miqdarda spirt içmək.

Nəticə. Katarakta dünya miqyasında geri dönmə korluq və görmə qabiliyyətinin itirilməsinin əsas səbəbidir [5]. Heç bir araşdırma kataraktın böyüməsinin qarşısını almaq və ya yavaşlatmağı təsir etməyib. Lakin səhiyyə mütəxəssisləri bir neçə strategiyanın faydalı ola biləcəyini düşünür. Bunlara aşağıda nəzərdən keçirək. Daimi göz müayinələri. Göz müayinələri katarakta və digər göz problemlərini ən erkən mərhələlərində aşkar etməyə kömək edə bilər. Siqaret çəkməyin. Siqaret çəkmək katarakta riskini artırır. Həkimlərdən siqareti necə dayandıracağınız haqqında məlumat alın. Sağlamlığınıza diqqət yetirin. Şəkərli

diabet və ya katarakta riskinizi artırma biləcək göstəriş varsa, müalicə olunun. Bol meyvə və tərəvəzdən istifadə edin. Qida rasionuna meyvə - tərəvəz əlavə olunmalı, çoxlu vitamin və qida maddələri almağınızı təmin edin. Meyvə və tərəvəzlərdə antioksidanlar var. Antioksidanlar gözlərinizin sağlamlığını qorumağa kömək edir. Tədqiqatlar həb şəklində olan antioksidanların kataraktın qarşısını ala biləcəyini sübut etməmişdir. Lakin bu yaxınlarda geniş bir araşdırma göstərdi ki, vitamin və minerallarla zəngin sağlam qidalanma kataraktın inkişaf riskini azaldır. Meyvə və tərəvəzlərin qəbulu sağlamlığa faydaları var. Onları yemək kifayət qədər mineral və vitamin qəbul etməyin əlverişli yoludur. Günəş eynəyi taxın. Günəşdən gələn ultrabənövşəyi şüalar kataraktaya səbəb ola bilər. Gözlərin ultrabənövşəyi şüalara uzun müddət məruz qalması katarakta əmələ gəlməsini sürətləndirə bilər. Ona görə çöldə olduğunuz zaman ultrabənövşəyi şüalarının qarşısını alan günəş eynəklərindən istifadə edin.

Nəticə: Alkoqol istifadəsini azaldın. Həddindən artıq spirt içmək katarakta riskini artırma bilər. Nə vaxt həkimə müraciət etmək lazımdır? Görmə qabiliyyətinizdə hər hansı bir dəyişiklik hiss etsəniz, yəni, sizdə ikili görmə, işıq yanıb-sönməsi, qəfil göz ağrısı və ya qəfil baş ağrısı kimi ani görmə dəyişiklikləri inkişaf edərsə, dərhal göz müayinəsi üçün göz həkiminə müraciət edin. Göz sağlamlığına diqqət yetirmək, mütəmadi olaraq göz müayinəsindən keçmək və katarakta əlamətlərini tez fərqləndirmək bu xəstəliyin müalicəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi yenilik: Kataraktın inkişafının səbəbləri və mexanizmləri hələ də öyrənilməmiş problem olaraq qalır, çünki aktiv katarojen faktoru müəyyən etmək həmişə mümkün olmur və kataraktın inkişafının biokimyəvi mexanizmləri kifayət qədər öyrənilməmişdir.

İstifadəsi: Kataraktın öyrənilməsində məqalənin materialından istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Özçetin H, Başar D: Katarakt tedavisinin tarixçəsi. Özçetin H (Editör) Katarakt ve tedavisi. baskı. İstanbul SCALA yayıncılık 2005;93-137.
2. Özçetin H. Klinik Göz Hastalıkları, Nobel, 2003, 105-109.
3. <https://ihh.org.tr/public/publish/0/50/katarakt-kitapciği>
4. Aslan B. Katarakt ve göz içi lenti cerrahisi. Temel Göz Hastalıkları, 2015, 448.
5. İkinci B., Aslan B. S.Arka polar katarakt cerrahisi. Glo-Kat 2007;2:107-110.
6. Полунин Г.С. Эффективность медикаментозного лечения различных видов катаракт. Consilium Medicum. 2001;12(1):9-11.
7. Макаров П.Г. Глазные Болезни и их профилактика. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1986. – 326 с.

CATARACT APPROACH IN MODERN TIMES

Heybatova Xanim Adulrahim

Summary

Cataracta in humans, birds, reptiles or mammals is an eye disease that can occur in many different species of animals. Cataracta, a transparent tissue inside the eye called a lens, and various forms of transparent structures of congenital or acquired origin. Animals experience varying degrees of vision loss. There is still no reliable treatment for cataracts. Therefore, the only method of treating cataracts is surgery. During surgery, the cloudy lens must be removed and replaced with an intraocular lens suitable for the patient.

ОТНОШЕНИЕ К КАТАРАКТЕ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ*Хейбатова Ханум Абдулрахим кызы**Резюме*

Катаракта у людей, птиц, рептилий или млекопитающих – это заболевание глаз, которое может возникнуть у многих различных видов животных. Катаракта, прозрачная ткань внутри глаза, называемая хрусталиком, и различные формы прозрачных структур врожденного или приобретенного происхождения. Животные испытывают различную степень потери зрения. До сих пор не существует надежного лечения катаракты. Поэтому единственным методом лечения катаракты является хирургическое вмешательство. Во время операции мутный хрусталик необходимо удалить и заменить на интраокулярную линзу, подходящую для пациента.

*Рәүҗи: б.ф.д. Sevdə Zamanova Xasay qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti Mülki müdafiə və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının 17 oktyabr 2024-ci il tarixli iclasın 2 sayılı protokolu**Daxil olduğu tarix 06 noyabr 2024-cü il*

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ UŞAQLARDA QIZILCA XƏSTƏLİYİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Hüseynova Zümrüd Əziz qızı, Mirsalamova Səfurə Asim qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti*

Xülasə: Qızılca, yoluxucu, inkubasiya dövrü, klinik simptomları, inkişaf tezliyi və spesifik toxunulmazlığın formalaşması ilə xarakterizə olunan patogen və ya fürsətçi mikroorqanizmlərin yaratdığı xəstəliklər qrupu olan yoluxucu bir xəstəlikdir. Yoluxucu xəstəlik patogen nüfuz etdikdən sonra başlayır. Qızılca xəstəliyinin törədicisi qızılca virusudur. Virus xəstə bir insandan sağlam bir insana hava damcıları ilə ötürülür. Müalicə xəstəliyin şiddətindən, xəstənin yaşından və ağırlaşmaların təbiətindən asılıdır.

Açar sözlər: qızılca, infeksiyon xəstəlik, viruslar, qızdırma, müalicə.

Ключевые слова: корь, инфекционная болезнь, вирусы, лихорадка, лечение.

Key words: measles, infectious disease, viruses, fever, treatment

Giriş. İnfeksiyon xəstəlik (lat. infectio-yoluxma, çirklənmə) – yoluxduruluculuğu, inkubasiya dövrünün mövcudluğu, kliniki əlamətləri, dövrlərlə inkişafı və spesifik immunitetin formalaşması ilə xarakterizə olunan patogenli və ya şərti-patogenli mikroorqanizmlər tərəfindən törədilən xəstəliklər qrupudur. İnfeksiya və ya infeksiyon proses adı altında xarici mühitin təsir etməşəraitində mikro və makro orqanizmin qarşılıqlı əlaqəsi anlaşmalıdır. Lakin hər bir qarşılıqlı təsir infeksiyon xəstəliklə nəticələnir, infeksiyon xəstəlik haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, belə qarşılıqlı təsirin nəticəsində xəstəliyin morfoloji substratının formalaşması ilə makroorqanizmin funksiyalarının pozulması və kliniki əlamətlərin təzahürü özünü biruzə versin. İnfeksiyon proses patoloji substratın formalaşmasına, xəstəliyin kliniki əlamətlərinin təzahürünə, qanda isə spesifik antitel titrinin artmasına gətirib çıxarmırsa, bu halda sağlam gəzdiricilik haqqında danışmaq lazımdır. Makro və mikroorqanizmin belə qarşılıqlı təsiri formasına qalıq spesifik immuniteti olan uşaqlarda və ya anadangəlmə təbii həssaslığı olmayan şəxslərdə rast gəlinir. İnfeksiyon xəstəliklər bakteriyalar, viruslar, rikketsiyalar, spiroxetlər, mikoplazma və göbələklər əmələ gətirir [1, s. 7]. İnfeksiyon xəstəlik orqanizmə törədicilər daxil olduqdan sonra başlayır. Törədicinin daxil olması və sonradan infeksiyon xəstəliyin inkişaf etməsi üçün bir sıra şərtlərin üst-üstə düşməsi vacibdir. Bunlardan ən mühümləri makroorqanizmin vəziyyəti, onun immun səlahiyyətli sistemlərinin kamilliyidir. Kəskin infeksiyon xəstəliyin fərqləndirici cəhəti növbəli mərhələlərdə dövrü gedişə malik olmasıdır: inkubasiya, prodromal (başlangıç), qızğın (inkişaf), enmə (sönmə) və rekonvalessensiya (sağalma) dövrləri.

Qızılca (Morbilli). Qızılca hava – damcı yolu ilə keçirilən, mərhələli gedişli, yüksək hərarət, ümumi infeksiya əlamətləri, yuxarı tənəffüs yollarının və gözün selikliqişalarının zədələnməsi, bir-biri ilə birləşməyə meyilli olan makulo-papulyoz səpgilərlə xarakterizə edilən kəskin yoluxucu xəstəlikdir.

Etiologiyası. Qızılcanın törədicisi – virusdur. Paramyxoviridae ailəsinə, Morbilliviruscinsinə aiddir. Tərkibində ribonuklein turşusu və xarici lipoprotein qışası vardır. Qızılca virusu mürəkkəb antigen quruluşudur, yoluxdurma, komplement birləşdirici və hemolizedici xüsusiyyətlərinə malikdir. Virus insan orqanizmindən kənarında tez tələf olur. Qızılca virusu ətraf mühitdə qeyri-sabitdir, ultrabənövşəyi şüalara və işığa qarşı çox həssasdır: gün işığında tüpürcək damçılarında 30 dəqiqə ərzində quruduqda isə dərhal məhv olur. Antibiotiklərə qarşı davamlıdır. Virus kataral dövrdə və səpginin əmələ gəldiyi ilk saartlarda xəstələrin qanından və burun-udlağın seliyindən əldə edilə bilər. Xəstəliyə ilin bütün dövrlərində təsadüf edilir. Qızılca yüksək kontakioz olub,

yoluxma indeksi 0.95-0.96 bərabəridir. Anadangəlmə passiv immunitətlə əlaqədar olaraq 3 aya qədər uşaqlar xəstələnmirlər. Lakin qızılca keçirməyən ananın uşağı həyatının ilk günlərindən xəstələnmə bilər, anadangəlmə qızılcaya təsadüf edilir. Anadangəlmə immunitet tədricən azalaraq 9 ayında tamamilə itir [5, s. 40]. Qızılca infeksiyasının mənbəyi yalnız xəstə insanlardır. Qızılca virusgəzdirciliyi müəyyən olunmamışdır. Xəstə inkubasiya dövrünün sonuncu günlərindən başlayaraq kataral və səpgi dövrü ərzində yoluxdurucu olur. Səpginin 5-ci günündən sonra xəstə yoluxdurucu qabiliyyətini itirir və onun təcrid olunması dayandırıla bilər. Xəstəlik bütün yaşlarda, daha çox isə 4-5 yaşlı uşaqlar arasında təsadüf olunur. Xəstəlikdən sonra davamlı immunitet əmələ gəlir. Qızılca virusu xəstədən sağlam insana hava – damçı yolu ilə ötürülür. Virusüklü miqdarda öskürmə, asqırma, söhbət zamanı selik damlaları şəklində ətrafmühitə yayılır. Virusun xarici mühitdə davamsızlığı nəticəsində infeksiyanın əşyalar və üçüncü şəxs vasitəsilə ötürülməsi praktiki olaraq mümkün deyil.

Patogenezi. Qızılca infeksiyanın giriş qapısı yuxarı tənəffüs yollarının selikli qişaları və konyunktivadır. Burada virus fiksasiya olunur və selikaltı qatı və oradan regionar limfa düyünlərinə yayılır. Virus badamcıqlarda, limfa düyünü və toxumasında, monomuklearlarda, sümük iliyyində artıb çoxalır. Limfa düyünlərində virusun yoluxması mümkündür. İlk reproduksiyası baş verir və inkubasiya dövrünün 3-cü günündən o qana daxil olur (virusemiyanın ilkin dalğası). İnkubasiya dövrünün ilk günlərində virus qanda tapılır. Bu zaman respirator və həzm sisteminin orqanları zədələnir. İnkubasiya dövrünün ortalarında limfa düyünlərində, dalaqda virusun konsentrasiyası kəskin artır və inkubasiya dövrünün sonunda maksimuma çatır. Qızılcanın kataral dövründə virusemiyanın yeni və daha əhəmiyyətli şəkildə artım qeydə alınır. Bütün üzvlərin retikulo-endoterial sistemlərinin zədələnməsi ilə yanaşı patoloji prosesə mərkəzi sinir sistemi, birləşdirici toxuma, traxeyanın, bronxların, bağırsağın selikli qişaları cəlb olunur. İltihab ocaqları nekrozlaşır və qopur. Burada virusun azad olmasına və xəstənin ifrazatları vasitəsilə xarici mühitə kütləvi şəkildə yayılmasına səbəb olur. Dərinin səthi damarlarının hiperemiyası və məhdud sahələrin vaskulyar infiltrasiyası nəticəsində qızılca səpgiləri meydana çıxır. Qanda virus əleyhinə antitellər tapılır. Səpgi dövrünün üçüncü günündən etibarən kəskin infeksiya prosesinin sağalma prosesinə keçidi baş verir.

Kliniki mənzərəsi. İnkubasiya dövründən 17 günə kimi, qamma qlobulin almış uşaqlarda isə 21 günə qədər davam edir. Qızılcanın gedişində 4 dövr ayırd edilir: inkubasiya, kataral (başlanğıc və ya prodromal dövr), səpgi dövrü və piqmentasiya dövrü [1, 120]. Kataral dövrü adətən 3-4 gün davam edir. 1 gündən 6 günə qədər tərəddüd edə bilər. Qızılcanın kataral dövrü üçün intoksikasiya və yuxarı tənəffüs yollarının, ağız-udlağın, mədə-bağırsaq sisteminin selikli qişalarının kataraliltihab sindromu xarakterikdir. Xəstədə tənəffüsün çətinləşməsi, quru öskürək, burunda seroz ifrazatın axması, əsnəyin hiperemiyası müşahidə olunur. Bədənin temperaturu yüksəlir. 2-3 –cü gün öskürək güclənir, gözün sklerası ödemləşir, işıqdan qorxma meydana gəlir. Ağız boçluğunun selikli qişasında xarakterik Belski - Filatov -Koplik ləkələri əmələ gəlir. Ləkə ağ nöqtə şəklində olub hiperemiya zolağı ilə əhatə edilmişdir. Yumüşaq damaqda enantema (epitel qişasının nekrozlaşmış sahəsi) müşahidə edilir. Hərərət 38-39 C yüksəlir. Bu dövrdə bəzən inaq sindromu meydana çıxır. Ağır hallarda kəskin intoksikasiya əlamətləri, qıcolmalar, huşun qaranlıqlaşması müşahidə edilir. Kataral dövr 3-4 gün, bəzən 5-7 gün davam edir. Bəzən bu dövrdə skarlatinaya bənzər səpgilər əmələ gəlir və qızılca səpgilərinin meydana çıxması ilə itirlər. Səpgi dövrü xəstəliyin 4-5 günündən başlayaraq 3-4 gün davam edir, intoksikasiya və kataral əlamətlərin maksimal inkişafı fonunda səpginin meydana çıxması ilə xarakterizə olunur. Kataral əlamətlər əvvəlki dövrdə olduğu kimi öskürək, konyunktivit, rinit əlamətlərilə təzahür edir. Qızılca səpginin əmələ gəlməsi 3-4 gün davamedir və tipik xüsusiyyətlər ilə xarakterizə olunur: mərhələ-mərhələ yayılır və həmin ardıcılıqla da piqmentasiya dövrünə keçir. Səpgilərin ik elementləri qulağın arxasında, burnun kökündə və üzdə əmələ gəlir. Səpgiləri I gün – bütün üzə,

boyuna, döş qəfəsinin yuxarı hissəsinə və çiynlərə yayılır. İkinci gün səpgi gövdəyə, üçüncü gün-yuxarı və aşağı ətraflara yayılır. Səpgilər polimorf xarakter daşıyır. Təzə səpgilər ilk müddətdə çəhrayı və qırmızı rəngli kiçik ləkə və ya papula şəklində olur, bir neçə saatdan sonra onlar böyüyür, yayılır və qızılca üçün tipik olan ləkəli-papulyoz xarakterini alır. Səpgi dövründə xəstənin sifəti şişkin olur, qeyri-düzgün formalı, parlaq, bir-biri ilə qovuşan ləkəli-papulyoz səpgi ilə örtülür, göz qapaqları ödemli, dodaqlar isə quru və çat-çat olur. Qızılca səpgisinin xarakterik əlaməti onun piqmentasiya dövrünə keçməsidir [3, s. 276-277].

Piqmentasiya dövrü 1-2 həftə çəkir və qabıqlanma ilə nəticələnir. Qızılcanın hamar gedişində xəstənin ümumi vəziyyəti qənaətbəxş olur, bədənintemperaturu normallaşır və xəstənin iştahası və yuxusu bərpa olunmağa başlayır. Kataral əlamətlər tədricən zəifləyir, səpgilərin yaranmasından 7-9 gün sonra isə tamamilə yox olur. Səpginin etaplı olması və piqmentasiya dövrü əvəz edilməsi, qızılca üçün xarakterikdir. Piqmentasiya eritrositlərin dəriyə diapedezi (hemoqlobinin hemosiderinə, hemetoidinə və bilirubinə çevrilməsi) nəticəsində əmələ gəlir. Qızılcanın yüngül, orta- ağır, ağır formaları rast gəlinir. Atipik formaların zəifləmiş, hipertoksik, hemorragik, bədxassəli formaları aiddir. Diri qızılca vaksinası ilə peyvənd alınmış, lakin qanında antitellər əmələ gəlməyən uşaqlarda xəstəlik tipik, özünəməxsus bütün kliniki əlamətlərlə keçir. Keçirilmiş qızılcadan sonra uzun müddət astemiya və anergiya vəziyyətdə qalır. Bu səbəbdəndir ki, xəstəlik keçirmiş adamlarda kliniki sağalmaya baxmayaraq hələ də bir müddət yorğunluq, ümumi halsızlıq, yuxu pozğunluğu qeyd edilə bilər. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, böyüklərdə uşaqlarda olduğuna nisbətən daha ağır keçir. Keçirilmiş qızılcadan sonra davamlı immunitet əmələ gəlir. Ağırlaşmaları. Üzv və sistemlərin zədələnməsindən asılı olaraq ağırlaşmalar tənəffüs sistemi (pnevmoniyalar, laringitlər, laringotraxeitlər, bronxitlər, bronxiolitlər və plevritlər), həzm sistemi (stomatitlər, enteritlər, kolitlər), sinir sistemi (ensefalitlər, meninqoensefalitlər, meningitlər, psixozlar), görmə (konyunktivitlər, blefaritlər, keratitlər, keratokonyunktivitlər), eşitmə orqanları (otitlər, mastoiditlər) və ifrazat sistemi (sistitlər, pielitlər, pielonefritlər) tərəfindən ola bilər [3, s. 313]. Spesifik qızılca ağırlaşmaları (laringitlər, traxeitlər, bronxitlər, pnevmoniyalar, diareyalar).

Diagnostikası və müalicəsi. Diagnostika laborator müayinə və kliniki əlamətlərə səpkinin etaplı olması və piqmentləşmə ilə əvəz edilməsi, Belinski-filatov-Koplik ləkələri, enantemə və əsaslanır. Sitoloji müayinədə - burun ifrazatında qızılcaya xas olan çox nüvəli qıqant hüceyrələr tapılır. Seroloji üsullardan KBR, HALR (hemaqlutinasyanın ləngimə reaksiyası), istifadə edilir. HALR-da seroloji müayinə üçün qan 2 dəfə səpkinin 3 gününə qədər və bundan sonra 10-14 gün sonra götürülür. II müayinədə I-yə nisbətən titrin 4 dəfə və daha çox artması diaqnozu təsdiqləyir.

Xəstələr əsasən ev şəraitində müalicə olunurlar. Lakin ağır forma zamanı, pnevmoniya, traxeobronxit, inaqla ağırlaşma olduqda, ensefalonatiya, ensefalit, psixopatiya və epidemik göstərişlər olduqda xəstələr qospitalizə olunurlar. Müalicə xəstəliyin ağırlıq dərəcəsinə, xəstənin yaşından və ağırlaşmaların xarakterindən asılı olaraq aparılır. Bakterial ağırlaşmaların qarşısının alınmasına xüsusi fikir verilir. Qızdırma dövründə xəstələrə yataq rejimi təyin olunur. Patogenetik və simptomatik müalicə aparılır. Konyunktividdə zəif natriumhidrokarbonat məhlulu ilə yuyulur, gözə gündə 3-4 dəfə damcı 30% sulfasil natri məhlulu damızdırılır. Ağız boşluğu lyuqol və ya zəif kalium permanqanat məhlulu ilə gündə 3-4 dəfə qarqara edilir. Ağ ciyərlərdə dəyişiklik olanda antibiotik təyin edilir. Peros gündə 300-500 mq askirbin turşusu və 10 mq A vitamini verilir. Autihistomin (dimedrol, tavegil, suprastin) və öskürək əleyhinə preparatlar – bronxolitin 3 yaşdan yuxarı 1 çay qaşığı, 10 yaşdan yuxarı 2 çay qaşığı gündə 3 dəfə, libeksin - 3 yaşa qədər ¼ tablet, 4-7 yaş ½ tablet, 8-12 yaş - ¾ tab, 13-15 yaş 1 tablet gündə 3-4 dəfə; tusuprex 1 yaşa qədər 5 mq, 1 yaşdan yuxarı 5-10 mq gündə 3-4 dəfə; bromhexin 3-5 yaşa qədər 2 mq, 6-14 yaşa qədər 4 mq gündə 3 dəfə və sairə təyin edilir. Ağır hallarda kortikosteroidlər qısa kursa, 1-2 mq hər çəkiyə təyin edilir. Göstəriş olduqda ürək qlukozidləri, B və C qrupu

vitaminlər yaşa uyğun dozalarda verilir. Ağır anemiya, yaxud distrofiya zamanı vena daxilinə eritrositar kütlə və albumin – 5-10 ml hər çəkiyə təyin edilir. İnağın müalicəsi stasionar şəraitdə aparılır. Sedativ, antihistamin preparatları, isti vannalar, hormonal preparatlar, pnevmoniyayı qarşısını almaq üçün geniş spektrə malik antibiotiklər təyin olunur. Aparılan müalicə effektiv olmadığıda nazo-farungeal intubasiya və ya traxeotomiya olunur. M.S.S.-tərəfindən ağırlaşmalar zamanı albumin hormonal preparatlar, qlükoza məhlulu, qıcolma olduqda seduksen yaxud droperidolvena daxilinə yeridilir. Xəstənin qidası asan, həzm olunan, yüksək klorili, vitaminlərlə zəngin olmalıdır. Xəstənin burun boşluğu təmizlənir, 1-2 damcıgündə 3-4 dəfə vazelin damızdırılır. Qızdırma dövründə xəstə çoxlu maye içməlidir [2, s. 66-68].

Profilaktikası. Spesifik profilaktika məqsədilə passiv və aktiv immunizasiya aparılır. Passiv immunizasiyada kontakt olan müddətdən 5 gün gec olmayaraq əzələ daxilinə 3 ml dozada insan qanından hazırlanmış immunoqlobulin yeridilir. Aktiv immunizasiya 12 aylığında dəri altına 1 dəfə, revaksinasiya isə 6 yaşında aparılır. Vaksin yeridildikdən sonra 7-15 gün sonra qanda spesifik qızılca antiteli əmələ gəlir. Vaksina dəri altına 0,5 ml dozada birdəfəlik yeridilir. Qızılcaya yoluxma hallarının məhdudlaşdırılması üçün ən təsirli vasitə diri qızılca vaksinini (DQV) ilə aparılan aktiv immunizasiyadır [4, s. 102]. Peyvənd almış uşaqlarda qızılca atipik formada keçə bilər. Bu zaman səpgilərin etaplılıığı pozulur, gizli dövr 21 günədək uzanır. Əvvəllər qızılca keçirməyən və bir qayda olaraq peyvənd olunmayan gənclərdə qızılca halları rast gəlinir. Gedişi ağır olur, çox zaman qızılca pnevmoniyası ilə keçir. İmmundefisitli xəstələrdə qızılca çox ağır gedişli olur. Çox zaman ölümə nəticələnir.

Differensial diaqnostika: Qripp, koksaki infeksiyası, adenovirus infeksiyası, məxmərək, skarlatina, allergik və medikamentoz səpgilər, infeksiyon mononukleoz ilə differensial diaqnostika aparılır. Təhlükəsizlik nöqtəyi – nəzərdən qızılcaya qarşı vaksinanın üstünlüyü ondadır ki, HIV-infeksiyası xəstələrinə də oluna bilər. Yan təsirləri zəifdir və tez keçib gedir. Bura inyeksiya nahiyəsində ağrı və hərarətin yüksəlməsi aiddir. Yüz min vaksinadan birində anafilaksiya qeydə alınmışdır. Autizm sindromu, Guillian-Barre sindromu, bağırsaqlarda iltihabı xəstəliklərin artımı aşkar olunmayıb.

ÜST-nin qızılcanın ləğvi haqqında planı ÜST-nin qızılcaya qarşı apardığı mübarizə tədbirləri (kütləvi vaksinasiya) nəticəsində 2000-2014-cü illərdə global ölüm 79 % azalmışdır, yəni 5 dəfə. 2015-ci ildə 95%, 2020-ci ildə 2000-ci il ilə müqayisədə tam ləğvi planlaşdırılır (həmçinin məxmərək).

Ədəbiyyat

1. Əşgərov V.F., V.F.Uçaykin. Uşaqlarda infeksiyon xəstəlikləri. Bakı: Təbib, 2019.
2. Hüseynova N.M., Rəşidova Ş.M., Qurbanov M.Q. Uşaq infeksiyon xəstəliklərindən məlumat kitabı. Bakı, 1993.
3. Педиатрия // Москва: ГЭОТАР, 1996 г.
4. Справочник педиатра // Москва: Медицина, 1981.
5. Справочник практического врача // Москва: Медицина, 1981.

ОСОБЕННОСТИ КОРИ У ДЕТЕЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ*Гусейнова Зумруд Азизовна, Мирсаламова Сафура Асимовна**Резюме*

Корь – инфекционное заболевание, представляющее собой группу заболеваний, вызываемых патогенными или условно-патогенными микроорганизмами, которые характеризуются своей заразностью, инкубационным периодом, клинической симптоматикой, периодичностью развития и формированием специфического иммунитета. Инфекционное заболевание начинается после проникновения возбудителя. Возбудителем кори является вирус Корь. Вирус передается от больного человека к здоровому воздушно-капельным путем. Лечение зависит от тяжести заболевания, возраста больного и характера осложнений.

CHILDREN'S DISEASES ARE CHARACTERISTIC AT THE MODERN STAGE*Huseynova Zumrud Aziz, Mirsalamova Safura Asim**Summary*

Measles is an infectious disease, which is a group of diseases caused by pathogenic or opportunistic microorganisms, which are characterized by their contagiousness, incubation period, clinical symptoms, periodicity of development and formation of specific immunity. The infectious disease begins after penetration of the pathogen. The causative agent of measles is the measles virus. The virus is transmitted from a sick person to a healthy person by airborne droplets. Treatment depends on the severity of the disease, the age of the patient and the nature of the complications.

*Rəyçi: b.f.d. Sevdə Zamanova Xasay qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti Mülki müdafiə və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının 17 oktyabr 2024-ci il tarixli iclasın 2 sayılı protokolu**Daxil olduğu tarix 06 noyabr 2024-cü il*

UOT 633.031.

**DAVAMLI-EKOLOJİ KƏND TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİ VƏ YA
ÜZVİ-BİOLOJİ ƏKİNÇİLİK**

*professor Əhmədova Sevda Zahid qızı, dosent Ələkbərova Zabitə Ələs qızı,
dosent Qasımova Fərqanə Nəriman qızı Gəncə Dövlət Universiteti*
zabitaalekperova@yandex.ru

Xülasə: Məqalədə dünyada və Azərbaycanda insan və təbiət arasındakı ekoloji tarazılığın pozulmasının səbəblərindən, XX və XXI əsrin sürətli texnologiyalar əsri olmasına baxmayaraq, yüksək intellektli insan cəmiyyətinin hər bir yeniliyinin təbiətə qarşı ədalətsizcəsinə münasibətinin insanları təbii fəlakətə səbəb olduğundan bəhs edilir.

Açar sözlər: davamlı əkinçilik, təbii ehtiyatlar, mikroorqanizmlər, mineral gübrə, üzvi gübrə

Ключевые слова: устойчивое сельское хозяйство, природные ресурсы, микроорганизмы, минеральные удобрения, органические удобрения.

Keywords: sustainable agriculture, natural resources, microorganisms, mineral fertilizer, organic fertilizer

İnsan cəmiyyəti yarandığı gündən əkinçiliklə məşğul olmuş və əkinçilik üçün bir tarixi mərhələ keçmişdir. 1. Ekstensiv-əkinçilik torpaq sahəsini artırmaqla məhsul istehsalı; 2. İntensiv və ya kimyalaşan əkinçilik-kimyəvi maddələri tətbiq etməklə vahid sahədə məhsul istehsalı; 3. Sənayeləşmiş- davamsız və ya hidroponik (müasir istixanalarda xüsusi qablarda becərilən) torpaqsız əkinçilik; 4. Davamlı əkinçilik- torpaq, bitki, heyvan və bütün ekosistemin sağlamlığına xidmət edən (ekoloji və ya bioloji yaxud üzvi) əkinçilik.

İntensiv və ya adi əkinçilik ən çox istifadə edilən təcrübədir, lakin bitki yetişdirmək üçün kimyəvi gübrələrdən və əlaq otlarını öldürmək üçün pestisidlərdən istifadə edilir. Bu kimyəvi gübrələr bitkinin 1 il ərzində məhsuldarlığını artırırsa da, torpağın strukturuna (torpaqda yaşayan mikroorqanizmləri məhv edir) mənfi təsir göstərir, su ehtiyatlarını çirkləndirir və insan sağlamlığına ciddi ziyan vurur.

Son bir neçə onillikdə intensiv texnoloji üsullarla əldə edilən məhsulların keyfiyyəti heç də arzu edilən səviyyədə olmur. Müasir sivilizasiyanın düçar olduğu ən acı həqiqətlərdən birisi "Təbiət və insan cəmiyyəti" münasibətlərində təbiətə qarşı istehlakçı əhvali-ruhiyyənin əndazədən çıxmasıdır. Min illər ərzində cəmiyyət inkişaf etdikcə onun tələbatları da artmış, ancaq ehtiyacların həcmi nə qədər artmışdırsa, təbii ehtiyatlar da bir o qədər azalmışdır [2].

Bu gün müasir dünyamızın əsas vəzifələrindən biri təbii ehtiyatlardan səmərəli və uzun müddət istifadə etməklə, ətraf mühiti və torpağı çirkləndirmədən, ekosistemdə harmoniyanı qorumaqla ekoloji məhsul istehsal etməkdir [8]. Torpaq, bitki, heyvan və şüurlu insan arasındakı təbii tarazılığın pozulması əkinə yararlı torpaqların 52% deqradasiyaya uğraması və 1960-cı ildən bəri kənd təsərrüfatında kimyəvi gübrələrin, pestisidlərin kütləvi şəkildə tətbiqi məhsullarda toplanan zəhərli maddələr (nitrat, nitrit, və pestisid qalıqları) insan sağlamlığına ciddi ziyan vurur və sağalmaz xəstəliklərə səbəb olur [4].

Dünyada torpaqların müxtəlif səbəblərdən, ən əsası kimyəvi gübrələrin külli miqdarda tətbiqi sayəsində deqradasiyası 1,5 milyard insanın qidalanmasına bir başa mənfi təsir edir ki, bu da 72% aqlıqkasıbcılığa gətirib çıxarır. İllərdir insanın qeyri rəasional kortəbii yanaşması tonlarla kimyəvi gübrələrdən, zəhərli pestisidlərdən istifadəsinin nəticəsi belə davam edərsə, yaxın 40-50 il ərzində müasir sivilizasiya sona yetər və insan nəslinin inkişafı dayana bilər [2,3].

Dünya miqyasında əkin sahələrindən münbit torpağın illik itkisi 75 milyard ton təşkil edir ki, bu da il ərzində 400 milyard ABŞ dolları dəyərində kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisi deməkdir [6].

Alimlər müəyyən etmişlər ki, verilən hər 100 kq azot gübrəsinin 40-45% havaya qalxır, 20-25% yeraltı su hövzələrində toplanır və ordan da insan bədənində kanserogen adlanan nitroz birləşməsinə çevrilir ki, bu da bəd xassəli şişin-xərçəngin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bitkinin götürdüyü 20-25% azotu isə bitki tamamilə həzm edə bilmir və onun qalıqları yenə də insan orqanizmində toplanır 200 mindən çox insan dünyasını dəyişir. Məhz bütün bunlar dünya üzrə orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirir [1,2]. Ümumdünya səhiyyə təşkilatıçırkli sularla bağlı xəstəliklərin 1960-cı ildə 2%, 1993-cü ildə isə 58%, olduğunu qeyd edir [8].

Bəşəriyyətin qarşısında duran ən qlobal problemümumilikdə biosferanı və torpaq örtüyünü gələcək nəsillər üçün necə və sağlam bir şəkildə qoruyub saxlamaqdır [7].

Bəs çıxış yolu nədədir? Vəziyyətdən çıxış yolu yalnız hər bir kəsin öz təfəkkürünü dəyişməsi təbiətin canlı bir varlıq olduğunu dərk edərək yalnız Allah-Təalanın öz qanunlarına uyğun təbii yollarla torpağı, bitkini, heyvanı, insanı və bütövlükdə təbii ekosistemində davamlılığını qorumaqdır [2].

Bəs buna necə nail olmaq olar? Bu sualın cavabı BMT Baş Assambleyasının 1992-ci ilin iyulunda Rio-de-Janeyroda keçirilən “Ətraf Mühitin Mühafizəsi və İnkişafı” Konfransında qəbul edilmiş “XXI Əsrin Gündəliyi” sənədində verilmiş dünyamızın davamlı inkişafı konsepsiyası olan “Davamlı kənd təsərrüfatı”nın bərqərar olunması *ekoloji və ya bioloji yaxud üzvi kənd təsərrüfatı sistemidir [2].*

Kimyəvi NPK gübrələri olmadan sağlam qidani necə əldə edək? Bu çoxumuzu düşündürür, bu məhsulu bəs necə istehsal edək? Unutmayaq ki, bütün qidamızın başlanğıcı ilk növbədə torpaqda əmələ gəlir. Ötən əsrin 50-60-illərinə qədər müdrik nənə babalarımızın əbədi olaraq bildiyi böyük təbii əkinçilik texnikası elə təbii odun külüdür ki, məişət və təsərrüfatlarında 70 yerdə ondan istifadə ediblər.

Davamlı-ekoloji kənd təsərrüfatı sistemi torpağın canlı bir varlıq, ailə və ya cəmiyyət olduğunu dərk edib onu sevərək qorumasını təşviq edir! Bizi təmənnəsiz qıdalandıran torpağın da sağlam qidalanmağa ehtiyacı vardır. Torpaqdan aldığımızı törpağa qismən də olsa geri verməyə borcumuz vardır. *Bəs biz bu borcu necə qaytaraq?*

Missiyamız: Hər bir ailədə “zəhərsiz süfrə” mədəniyyətinə nail olmaq üçün, ümumi evimiz olan ətraf mühiti qorumaq naminə ənənələri, yenilikləri və elmi bir arada birləşdirməklə ədalətli münasibətlərlə həyat tərzinin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, bir qram torpaqda 10 milyarda qədər bakteriya, 20 milyon şüalı göbələk, 100 min göbələk, 100 min yosunlar, 1 milyona qədər ibtidailər daha çox torpağın 2-15 sm-də yaşayırlar, dərin qatlara getdikcə isə 3-4 m dərinlikdə isə onlar yaşamırlar [9].

İllərdir heç düşünmədən dərin laydırlı şum aparmaqla dostlaşmış, qardaşlaşmış sanki bir ailə olmuş bu canlı faydalı varlıqları torpağın aitından üstünə çevirərək günəşin yandırıcı şüalarının altında-susuzluqdan, selləmə (vəhşi) suvarma aparmaqla o canlı faydalı varlıqları məhv edirik.

Torpaqda olan faydalı aerob mikroorqanizmlər həll olmayan mürəkkəb birləşmələri bitkilər üçün mənimsənilə bilən hala salır. Anaerob adlanan mikroorqanizmlər qrupu isə torpaqda bir növ “tədarükçü” olub, torpağa düşən bitki və heyvan qalıqlarını tam olmayan şəkildə parçalayıb, tədarük edir, humus adlanan təbəqəni yaradırlar. [5].

Davamlı-ekoloji kənd təsərrüfatı torpağın aşağıdakı üsullarla becərilməsini təşviq edir: 1. Növbəli əkin. 2. Torpağın ehtiyatla becərilməsi. 3. Üzvi gübrələrin (müxtəlif nov peyinlər-at, inək, qoyun və quşların ifrazatı, peyin şirəsi, yarpaqlı və çimli meşə torpaqları, torf, lil, taxta

kəpəyi və ya bitki qabıqları, kompostlar, soxulcan gübrələri və s.) verilməsi. 4.Sideratlardan (yaşıl gübrələmə) istifadə edilməsi. 5.Kökədən və yarpaqdan müxtəlif bitkilərdən hazırlanan yaşıl gübrələrlə bitkini və torpağı qidalandırmaqla məhsul istehsalını tövsiyə edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.F .Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı bazarları/ Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı 2020, № 2 (32), s.53- 6
- 2.Babayev A., Babayev V. Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları, Bakı ,2011, səh 7 3. Ələkbərov F. ADAU. "Mineral gübrələrdən vəpestisidlərdən istifadənin aqroekoloji aspektləri" mövzusunda mühazirəmətni.
- 4.Заманова Р.М. Аграрная Наука Стратегия Развития материалы v Международной Научно-Прктической Конференции 3 марта 2023 г., Черниговская обл., Украина, Круты - 2023 с.102-110
- 5.ZamanovaR.M. “Abşeron şəraitində mineral və üzvi gübrələr fonunda yem çuğunduru bitkisinin məhsuldarlığına və keyfiyyətinə fizioloji aktiv maddənin (Nano-Qro) təsiri” dissertasiya işindən s.24
- 6.<https://agroecconomics.az/>.
7. <https://report.az>
8. [https:// azertag.az](https://azertag.az).
9. <http://www.unec.edu.az>

СИСТЕМА УСТОЙЧИВОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ ИЛИ ОРГАНИЧЕСКОЕ БИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ

*Ахмедова Севда Захидовна, Алекбарова Забита Алас кызы,
Касумова Фаргана Наримановна Резюме*

В статье говорится о причинах нарушения экологического баланса между человеком и природой в мире и в Азербайджане, несмотря на то, что 20 и 21 века - век быстрых технологий, несправедливого отношения к каждому нововведению высокоинтеллектуального человеческого общество по отношению к природе вызывает стихийные бедствия для людей.

SUSTAINABLE-ECOLOGICAL AGRICULTURE SYSTEM OR ORGANIC FARMING

*Ahmedova Sevda Zahid, Alakbarova Zabita Alas,
Kasumova Fargana Nariman Summary*

The article talks about the reasons for the violation of the ecological balance between man and nature in the world and in Azerbaijan, despite the fact that the 20th and 21st centuries are the age of fast technologies, the unjust treatment of every innovation of a highly intelligent human society towards nature causes natural disasters for people.

Rəyçi: dosent Tünzalə İsgəndərova

Ekologiya kafedrasının 12 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 noyabr 2024-cü il

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT – 346.7

**AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU
VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

Cəfərova Xalidə Rəşid qızı
Gəncə Dövlət Umiversiteti
ceferovaxalide90@gmail.com

Xülasə: *İstənilən müasir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlətin mühüm rolu vardır. Dövlət mövcud olduğu tarix boyu, qanunların qorunması, milli müdafiənin təşkili vəzifələri ilə yanaşı, iqtisadi sahədə müəyyən funksiyaları yerinə yetirmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət iqtisadi nizam-intizamın təşkilatçısı, onun qaydalarının yaradılmasına cavabdeh olan, onların sabitliyinin və həyata keçirilməsinin təminatçısı, ictimai mənafehlərin ifadəçisi kimi çıxış edir. Dövlət iqtisadiyyatının inkişafının zəruri şərti investisiya fəallığının yaxşılaşması və yüksək investisiya fəallığıdır. Dövlət həmişə, bütün dövrlərdə və bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın fəaliyyətinə, nəticədə bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərmişdir.*

Açar sözlər: dövlət tənzimlənməsi, inkişaf, dəstək, iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı, dövlət siyasəti, səmərəlilik.

Keywords: state regulation, development, support, economy, market economy, government policy, efficiency.

Ключевые слова: государственное регулирование, развитие, поддержка, экономика, рыночная экономика, государственная политика, эффективность

Giriş. Bütün iqtisadi sistemlərdə, istisnasız olaraq, iqtisadiyyatı tənzimləyən dövlətdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mövcud sosial-iqtisadi sistemin sabitləşdirilməsi və dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması məqsədilə müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən standart qanunvericilik, icra və nəzarət tədbirləri sistemidir. Müasir şəraitdə istənilən dövlət iqtisadiyyata müxtəlif dərəcədə müdaxiləsi ilə milli iqtisadiyyatı tənzimləyir. Dövlət həmişə, bütün dövrlərdə və bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın fəaliyyətinə, nəticədə bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərmişdir. Beləliklə, dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın fəaliyyətinin vacib hissəsidir və buna görə də ən çox diqqət yetirilən istiqamətdir.

Dövlətin iqtisadi siyasəti ölkənin, dövlətin və xalqın məqsədlərini, vəzifələrini, maraqlarını ifadə etmək və həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi siyasətin uzunmüddətli məqsədləri o qədər də müxtəlif deyil və aşağıdakı kimi qeyd edilir:

- ✓ normal fəaliyyət göstərən rəqabət proseslərinin saxlanması;
- ✓ pul qeyri-sabitliyinin qarşısının alınması və ya onunla mübarizə;
- ✓ bazar elastikliyinə yumşaldılması və tam məşğulluğun təmin edilməsi;
- ✓ milli müəssisələrin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- ✓ davamlı iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi;
- ✓ ətraf mühitin mühafizəsi;
- ✓ inteqrasiya;
- ✓ sosial təminat.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı qeyri-neft sektorunun balanslaşdırılmış inkişafı karbohidrogen ixracına keçid üçün real alternativdir. Qeyri-neft

sektoru sahələrinin artan rolu iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilməsi, innovativ texnologiyalar əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi, eləcə də davamlı inkişafın təmin edilməsi zərurəti ilə diktə olunur.

Əsas hissə. Müəyyən sahələrdə dövlət müdaxiləsinin məqsədləri sosial-iqtisadi nailiyyətlərdir. Bu nailiyyətlər istehlakın həcmi və strukturu, əmək haqqının səviyyəsi, ekoloji normalar və s. kimi göstəricilərdə öz təsdiqini tapır.

Ölkəmizdə əvvəlki illərdə iqtisadiyyatda faktiki olaraq inkişaf etməmiş bir istiqamətin - turizmin inkişafına şərait yaradılmışdı. XX əsrin sonunadək unikal iqlimə, dəniz sahilinə, sərvətlərə baxmayaraq, kurort və turizm sferasının inkişafı üçün ciddi addımlar atılmırdı. Dövlətin səriştəli iqtisadi siyasəti sayəsində ilk dəfə yaradılan yüksək səviyyəli mehmanxanalar şəbəkəsi, yollar, hava limanı və digər infrastruktur obyektləri turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar açdı. Respublikada birinci, ikinci və üçüncü kompleks regional inkişaf proqramları uğurla həyata keçirildi.

Respublikada dövlət tənzimləmə sistemində proqram təminatı metodundan geniş istifadə olunur. Dövlət büdcəsi, məqsədli proqramlar, milli məqsədlər üçün məhsulların tədarükünə dair sifarişlər və s. indikativ planlaşdırmanın nəticəsidir. Hazırda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən istifadə edilən göstərici planlar əsasən plan-proqram və ya proqnozlardır, çünki onların göstəricilərinin gələcək resurs təminatı əsasən proqnoz xarakterlidir.

Göstərici plan çoxşaxəli prosesdir və təsərrüfat subyektlərinə öz müəssisələri üçün ən effektiv inkişaf strategiyasını seçmək üçün rəhbərlik etmək üsulunu ehtiva edir. Eyni zamanda, bu, müxtəlif səviyyələrdə, ölkənin vahid iqtisadi kompleksinin ayrı-ayrı sektorlarında iqtisadi siyasətin seçilməsi üçün əsas alətdir və sosial-iqtisadi sferanın inkişafına dövlətin bilavasitə təsir aləti, göstəricilər sistemidir. Məqsəd isə dövlət qurumlarının ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına təsiri artırmaqdır.

İnvestisiya fəaliyyəti həm ayrı-ayrı subyektlərin fəaliyyəti üçün, yəni mikro səviyyədə, həm də bütövlükdə ölkənin makro səviyyədə sosial-iqtisadi inkişafı üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Makro səviyyədə investisiyalar son dərəcə mühüm rol oynayır. Bu investisiyalar dövlət siyasətinin müəyyən edilməsi, istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, iqtisadiyyat strukturunun yenidən qurulması və onun bütün sahələrinin vahid inkişafı, sənayenin çatışmayan xammal bazasının yaradılması, problemlərin həlli ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi üçün zəruri başlanğıcdır. İnvestisiya bazarının inkişafının makroiqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması iqtisadiyyatın sənaye və digər sahələrinin, habelə ayrı-ayrı regionların investisiya cəlbəediciliyinin formalaşdırılması üçün əsas amildir. Mikro səviyyədə investisiyalar müəssisənin sabit fəaliyyətini, dayanıqlı maliyyə vəziyyətini təmin etmək və maksimum mənfəət əldə etmək üçün lazımdır.

İnvestisiyalar bir qədər iqtisadi artımdan asılıdır. İnvestisiyalar ölkədə sosial-iqtisadi sistemin inkişafı üçün ən mühüm amillərdən biridir. İnvestisiyaların miqyası, səmərəliliyi və strukturu əsasən region iqtisadiyyatının vəziyyətini, inkişaf səviyyəsini, perspektivlərini və rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. İnvestisiyaların dinamikasında baş verən dəyişikliklər həm ictimai istehsalın həcminə, həm də əhalinin məşğulluq səviyyəsinə, xalq təsərrüfat kompleksində baş verən digər struktur dəyişikliklərinə, sənaye sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasına təsir göstərir.

İnvestisiyaların rolu təkcə gəlir əldə etmək deyil, çünki vəsaitlərin rentabelliği birbaşa vəsaitlərin nə qədər səmərəli idarə olunmasından, biznesin inkişafından, o cümlədən onun fəaliyyət istiqamətlərindən asılıdır.

Azərbaycan üçün əksər müəssisələrin modernləşdirilməsi məsələsi aktualdır ki, onların sahiblərinin çox vaxt, xüsusən də böhran zamanı kifayət qədər şəxsi vəsaitləri olmur. Bu, onlara biznesin inkişafının yeni istiqamətini mənimsəməyə, bərpa etməyə və istehsalı optimallaşdırmağa meyl etməyə vadar edir. Beləliklə, investisiyalar iqtisadiyyatın stabil fəaliyyətində və inkişafında mühüm rol oynayır. İnteraksiyaların kəmiyyət nisbətlərinin dəyişməsi işsizliyin və ictimai istehsalın həcminə, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə, iqtisadi sektorların və sənaye sahələrinin inkişafına təsir göstərir. Müəssisə vəsaitlərinin və reproduktiv potensialın yığılmasını təmin etməklə investisiyalar iqtisadi fəaliyyətin cari və gələcək nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda, vəsaitlərin qoyuluşu effektiv formalarda həyata keçirilməlidir, çünki köhnəlmiş əsas vəsaitlərə və texnologiyalara investisiya qoyuluşu səmərəli işləməyəcək və müsbət iqtisadi nəticə verməyəcəkdir.

İnnovasiya siyasətinin formalaşmasının səmərəliliyi mövcud normativ-hüquqi baza ilə tənzimlənir. Əvvəllər formalaşmış qanunvericilik bazasının mövcudluğu ölkədə elmi-texniki və innovativ fəaliyyəti sabitləşdirir. Müasir dünyada şirkətlərin müxtəlif şöbələrindən tutmuş bütün dövlətə qədər müxtəlif səviyyələrdə innovasiyaların idarə edilməsinin kifayət qədər formaları, üstəlik, mövcud bazar şəraitində xüsusi iqtisadi siyasət həyata keçirmək imkanı mövcuddur.

İnnovativ həllərin tapılması üçün ümumi prosedur aşağıdakı addımlarla ifadə edilə bilər:

1. Problemə giriş, problemin tərifi və innovasiya tapşırıqları (layihə).
2. Bazarın, müştəri ehtiyaclarının, proseslərin, tələblərin və parametrlərin ölçülməsi.
3. Həll yolları axtarmaq, ziddiyyətləri aradan qaldırmaq, ideyalar yaratmaq, yeniliklərin xassələrində dəyişikliklərin axtarışını təmin etmək, analogiya və innovativ ideya axtarışına meyl göstərmək.
4. İdeyaların həyata keçirilməsi, sınaq həlləri, pilot layihələr, prototiplər, eksperimentlər.
5. Bazarda yeniliklərin yayılması, şirkətlərdə yeniliklərin tətbiqi, biznes planlar, investisiyalar.
6. İnnovasiyaların bazara daxil edilməsi, yeniliklərin və onların təsirlərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi.

Yeniliklər bir çox sistem amillərindən asılıdır. Daxili bazar maneələri, dil maneələri və iri miqyasda yeni ehtiyacların ümumi həlləri üzərində işləmək üçün müxtəlif dövlət və özəl maraqlı tərəfləri olan makroklasterlərin zəif mövcudluğu innovativ şirkətlərin inkişafına mane olur. Belə şirkətlərin yalnız kiçik bir hissəsi qlobal bazarda uzunmüddətli mövqe tutmaq üçün kifayət qədər böyük bir ölçüyə çatır.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası şəraitində ölkə iqtisadiyyatının innovasiya və rəqabətqabiliyyətliliyi problemi dünya bazarının və qloballaşma prosesinin meyarlarının başa düşülməsi və uyğunlaşdırılmasının, daha doğrusu müasir dünya üçün beynəlxalq innovasiya şəbəkələrinin formalaşdırılmasının zəruriliyini, həmçinin müxtəlif ölkələrin və korporasiyaların birgə elmi-texniki tədqiqatlarının və inkişafının əhəmiyyətini vurğulayır. Qloballaşan dünyada ən son texnologiyalara yiyələnən və insan inkişafına sərmayə qoyan ölkələr daha rəqabətqabiliyyətli olurlar. Millətin müasirləşməsi, onun rəqabətə davamlı olması dövrün məcburi tələbidir. Əgər dövlət müasir tarixin artan tələblərinə cavab vermək və Azərbaycanda daha da böyük rifaha nail olmaq istəyirsə, o zaman bu tələbi nəzərə almalıdır.

Məlumdur ki, ölkəmizin bir çox sahələrdə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək potensialı var. Bununla belə, bəzi texnoloji proseslər ixracı tam əvəz etmir. Azərbaycanda innovativ inkişaf modelinə əsaslanan, yüksək rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyata, innovasiyaya,

müdrük dövlət idarəçiliyinə, biznes, elm, dövlət və cəmiyyət arasında sıx əlaqələrin formalaşmasına əsaslanan yeni iqtisadiyyat formalaşır.

Nəticə. Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilirik ki, dövlət tənzimlənməsi istənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadiyyatında əsas rol oynayır. Qloballaşma, iqtisadi çağırışlar və beynəlxalq siyasətdəki dəyişikliklər kontekstində dövlət siyasətinin davamlı inkişafa, iqtisadi artıma və sosial sabitliyə necə töhfə verə biləcəyini anlamaq vacibdir. Burada əsas diqqət yetirməli olduğumuz istiqamətlər aşağıdakılardır:

1. **İqtisadi Sabitlik.** Dövlət tənzimlənməsi iqtisadi sabitliyi təmin etməyə kömək edir. İqtisadiyyatının neft sektorundan asılı olduğu Azərbaycanda effektiv tənzimləmə tədbirləri qiymət dəyişkənliyinin qlobal neft bazarına mənfi təsirlərini yumşalda bilər.

2. **Sosial müdafiə.** Dəyişikliyə həssas əhalini qorumaq üçün dövlət tənzimlənməsi vacibdir. Pandemiya və ya qlobal böhranlar nəticəsində hökumətin sosial rifah proqramları yaranan iqtisadi çətinliklər zamanı yoxsullara bu çətinliklərin təsirinin azaldılmasına kömək edir.

3. **İnvestisiyaların cəlb edilməsi.** Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması üzrə dövlət tədbirləri xarici investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edir. Azərbaycan iqtisadi artımının stimullaşdırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün vacib olan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində fəal işlər aparır.

4. **Sahibkarlığa dəstək.** Azərbaycanda dövlət tənzimlənməsi həm də kiçik və orta biznesin dəstəklənməsinə yönəlib. Dövlətin bu istiqamətdə olan proqramları, vergi güzəştləri və maliyyəyə çıxış sahibkarlığı və innovasiyanı təşviq edir.

5. **Ətraf Mühit Məsələləri.** İqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlər ilə bağlı müasir çağırışlar effektiv dövlət tənzimlənməsini tələb edir. Azərbaycanda davamlı inkişaf üçün tədbirlər, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə proqramları həyata keçirilir. Buna misal olaraq COP29-un nu il Azərbaycanda keçirilməsini göstərə bilirik.

6. **İnfrastrukturun inkişafı.** İnfrastrukturun inkişafında dövlət tənzimlənməsi mühüm rol oynayır. Nəqliyyat, enerji layihələri və sosial infrastruktura investisiyalar həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır və iqtisadi inkişafı stimullaşdırır.

Ümumiləşdirərək qeyd edə bilirik ki, müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət tənzimlənməsi dayanıqlı iqtisadi artımın, sosial müdafiənin və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas vasitədir. Səmərəli tənzimləmə tədbirləri ölkəyə cari çağırışların öhdəsindən gəlməyə kömək edə və uzunmüddətli inkişaf üçün şərait yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası
2. **Экономика Азербайджана.** Фархад Рахманов, Эльчин Сулейманов, Эльмира Годжаева. 2021.
3. www.economy.gov.az
4. www.president.az

**РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ЕГО ОСНОВНЫЕ
НАПРАВЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА***Джафарова Халида Рашид**Резюме*

Государству принадлежит важная роль в обеспечении нормального функционирования любой современной экономической системы. На протяжении всей истории своего существования государство выполняло определенные функции в экономической сфере, наряду с обязанностями по охране законов и организации национальной обороны. В условиях рыночной экономики государство выступает организатором экономического порядка, ответственным за создание правил, гарантом их стабильности и реализации, представителем общественных интересов. Необходимым условием развития экономики государства является улучшение инвестиционной деятельности и высокая инвестиционная активность. Государство всегда, во все времена и во всех странах влияло на деятельность экономики, как следствие, на развитие общества в целом.

**THE ROLE OF STATE REGULATION AND ITS MAIN DIRECTIONS IN THE
DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN***Jafarova Khalida Rashid**Summary*

The state has an important role in ensuring the normal functioning of any modern economic system. Throughout the history of its existence, the state has performed certain functions in the economic field, along with the duties of protecting laws and organizing national defense. In the conditions of the market economy, the state acts as the organizer of the economic order, responsible for the creation of its rules, the guarantor of their stability and implementation, and the representative of public interests. A necessary condition for the development of the state economy is the improvement of investment activity and high investment activity. The state has always, at all times and in all countries, influenced the activity of the economy, as a result, the development of society as a whole.

*Rəyçi: dosent Zakir Əhmədov**İqtisadiyyat kafedrasının 11 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 24 sentyabr 2024-cü il*

UOT:338.24

YAŞIL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA YENİ STRATEGİYALARIN ROLU*Quliyeva Vəfa Nizami qızı, Abbasov Rafiq Vahid oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti**Vafa081208@gmail.com*

Xülasə: Yaşıl iqtisadiyyat mövzusu müasir qlobal inkişaf və ətraf mühitdəki dəyişikliklər şəraitində son dərəcə aktualdır. Yaşıl iqtisadiyyat, təbiətə və iqlimə mənfi təsirin azaldılmasına, ekosistemlərin dayanıqlığının yaxşılaşdırılmasına və dayanıqlı istehsal texnologiyalarının təşviqinə yönəlmiş iqtisadi artım modeli olaraq təyin edilir. Nəticə olaraq, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsində başlıca rol oynayır. Bu tərəfdaşlıq, qlobal iqlim dəyişikliyi və ekoloji problemlərlə mübarizədə həm yerli, həm də qlobal səviyyədə səmərəli və birgə yanaşmaların tətbiqinə imkan verir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, dövlət dəstəyi, tənzimləmə, qlobal inkişaf, səmərəlilik

Ключевые слова: зеленая экономика, государственная поддержка, регулирование, глобальное развитие, эффективность

Keywords: green economy, government support, regulation, global development, efficiency.

Giriş. Yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək məqsədi daşıyan davamlı inkişafa yönəlmiş iqtisadi modeldir. Belə bir iqtisadiyyatın diqqəti mühafizəyə, istixana qazı emissiyalarının azaldılmasına, bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafına, resurslardan səmərəli istifadəyə və yaşıl iş yerlərinin yaradılmasına yönəlib. Bu mövzunun aktuallığı bir sıra amillərlə izah olunur.

Yeni strategiyaların yaşıl iqtisadiyyatın inkişafındakı rolu mövzusu, inqilabi və transformativ yanaşmaların davamlı və ekoloji cəhətdən uyğun iqtisadiyyatın böyüməsinə necə töhfə verə biləcəyini araşdırır.

Müasir ekoloji problemlər, məsələn, iqlim dəyişikliyi, hava və suyun çirklənməsi, biomüxtəlifliyin azalması təcili və effektiv tədbirlərin görülməsini tələb edir. Yaşıl iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişafa keçid, təbiətə təsirin azaldılması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün həllər təklif edir. İkinci amil kimi dünya birliyinin, gələcək nəsillərə zərər vermədən bu günün ehtiyaclarını ödəyən dayanıqlı inkişafın zəruriliyini qəbul etməsidir. Yaşıl iqtisadiyyatın konsepsiyası BMT tərəfindən müəyyən edilmiş dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə sıx əlaqəlidir (yoxsulluqla mübarizə, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təmiz və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid).

Yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl enerji, tullantıların təkrar emalı, ekoloji təmiz nəqliyyat sistemləri və dayanıqlı kənd təsərrüfatı kimi yeni sahələrin və texnologiyaların inkişafını stimullaşdırır. Son onilliklərdə dünya ölkələrinin hökumətləri ekoloji standartlar, proqramlar və təşəbbüslərin yaradılması da daxil olmaqla, yaşıl iqtisadiyyata keçid üçün tədbirlər görürlər. Yaşıl iqtisadiyyat beynəlxalq gündəlikdə və siyasi qərarlarda mühüm elementə çevrilib. Yaşıl iqtisadiyyatın biznes sahəsinə təsiri də böyükdür. Yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə yönəlmiş şirkətlər uzunmüddətli perspektivdə daha rəqabətə davamlı olurlar. Ekoloji təmiz texnologiyalara və dayanıqlı təcrübəyə qoyulan investisiyalar, ekoloji fəlakətlərlə və qanunvericilikdəki dəyişikliklərlə bağlı riskləri azaltmağa, həmçinin şirkətlərin nüfuzunu artırmağa kömək edir. İqtisadiyyatın bu növü həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, sağlam və təhlükəsiz iş yerlərinin yaradılmasına, çirklənmənin

azaldılmasına və ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına kömək edir ki, bu da insanların sağlamlığına birbaşa təsir göstərir.

Beləliklə, bu mövzu yalnız aktual olmaqla qalmır, həm də gələcəkdə ekoloji dayanıqlılığı təmin etmək, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, innovativ texnologiyaların inkişafını dəstəkləmək və dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün vacibdir.

Əsas hissə. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Çirklənmənin Azaldılması: Tullantıların təkrar emalı, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların istifadəsi və resursların idarə edilməsi yolu ilə havanın, suyun və torpağın çirklənməsini azaldan texnologiya və təcrübələrdən istifadə.

2. Enerji səmərəliliyi: Enerji səmərəliliyinin artırılması və günəş, külək, hidroenergetika, biokütlə kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə doğru hərəkət.

3. Təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə: Su, meşələr, minerallar kimi təbii ehtiyatlara qənaət və ehtiyatlı istifadə, həmçinin tullantıların minimuma endirilməsi və materialların təkrar istifadəsi.

4. Davamlı kənd təsərrüfatı: Bioloji müxtəlifliyi qoruyan, ekosistemlərə mənfi təsirləri azaldan və uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən təcrübələrin qəbul edilməsi.

5. İş yerlərinin yaradılması: Yaşıl iqtisadiyyat ekoturizm, tullantıların idarə edilməsi, bərpa olunan enerji, yaşıl tikinti kimi sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verir.

6. İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma: İqlim dəyişikliyinin təsirlərini yumşaltmaq və iqtisadiyyatın bu dəyişikliklərə davamlılığını artırmaq üçün tədbirləri əhatə edir.

Yaşıl iqtisadiyyatın məqsədi insanların rifahını təmin edən, onların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıran və planet üçün ekoloji riskləri minimuma endirən uzunmüddətli artıma nail olmaqdır.

Yeni strategiyaların yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında faydaları danılmazdır. Bu faydalara ətraf mühitə təsir (karbon qazlarının azaldılması, çirklənmənin aşağı salınması və təbii resursların qorunması), iqtisadi artım (yaşıl strategiyalar yeni bazarlar açır, yenilikləri təşviq edir, infrastruktur yatırımları ilə davamlı iqtisadi artım yaradır), sosial faydalar (yaşıl iqtisadiyyat, çirklənməni azaldaraq ictimai sağlamlığı yaxşılaşdırır bilər, yeni sektorlarda iş imkanları yaradır və resursların daha ədalətli bölüşdürülməsini təmin edir), iqlim dəyişikliklərinə qarşı davamlılıq (karbon yanacaqlarına asılılığın azaldılması və resurs səmərəliliyinin artırılması, ölkələrin iqlim dəyişikliyinə qarşı davamlılığını artırır) aid edilə bilər.

Dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların yaşıl siyasətin formalaşmasında rolu böyükdür. Yaşıl siyasət, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılması və belə iqtisadiyyata keçidə dəstək verən dövlət və beynəlxalq təşəbbüslərin cəmidir. Bu siyasətin formalaşmasında və həyata keçirilməsində dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır. Onların fəaliyyətləri həm ayrı-ayrı ölkələrin, həm də global təşəbbüslərin strategiyalarını müəyyən edir.

Dövlətlər yaşıl siyasətin qəbul edilməsi və tətbiqində əsas iştirakçılardır, çünki onlar qanunvericilik təşəbbüsləri hazırlamaq və onların icrasını təmin etmək hüququna malikdirlər. Dövlətlər, ekoloji standartların və normativlərin yerinə yetirilməsini müəyyən edir və nəzarət edir. Bu, hava və suyun çirklənməsi, tullantıların idarə edilməsi və biomüxtəlifliyin qorunması kimi məsələləri əhatə edir. Məsələn, ekoloji nəzarət qurulması, müəssisələrdə ekoloji standartların yoxlanılması və istixana qazlarının emissiyalarının tənziplənməsi buna misaldır.

Bir çox dövlətlər yaşıl texnologiyalara və dayanıqlı istehsal investisiya qoyan müəssisələr və vətəndaşlar üçün subsidiyalar və vergi güzəştləri təklif edir. Məsələn, günəş panellərinin qurulmasına dəstək, elektrikli avtomobillərin istifadəsi və ya ekoloji təmiz

istehsalların yaradılması. Dövlətlər, elektrikli nəqliyyat vasitələri ilə təchiz edilmiş nəqliyyat sistemləri və alternativ enerji mənbələrinin yaradılması kimi dayanıqlı infrastrukturun inkişafına investisiya qoya bilərlər. Bu, karbon emissiyalarının azaldılması və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin təşviqi üçün vacib addımdır.

Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif ölkələrin səylərini əlaqələndirməkdə, qlobal standartlar müəyyən etməkdə və ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişaf sahəsində birgə təşəbbüslər təşkil etməkdə mühüm rol oynayır. BMT qlobal dayanıqlı inkişaf məqsədlərini (DİM) aktiv şəkildə formalaşdırır ki, bunlar arasında ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olanlar ən vacibləridir: təmiz su və sanitariya şəraitə çıxış, dayanıqlı enerji mənbələrinə çıxış, dayanıqlı istehlak və istehsal. Bu məqsədlər dövlətlərə yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyə kömək edir.

Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları yaşıl layihələrin həyata keçirilməsi üçün maliyyə resursları təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Onlar ekosistemlərin qorunması, ekoloji təmiz texnologiyaların və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı üçün kreditlər və qrantlar təklif edirlər. Beynəlxalq təşkilatlar ölkələr arasında yaşıl siyasət və praktika ilə bağlı məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq platformalarını təşkil edirlər. Bu, təcrübə mübadiləsi, yaxşı təcrübələrin yayılması və innovasiyaların təşviqi üçün vacibdir.

Lakin, bütün qeyd olunan müsbət istiqamətlərə baxmayaraq yeni strategiyaların tətbiqində qarşıya çıxan bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bunlara maliyyə və investisiya boşluqlarını (Yaşıl iqtisadiyyata keçid, infrastruktur, texnologiya və insan kapitalına böyük sərmayələr tələb edir. Bütün şirkətlər və ya ölkələr lazımi maliyyə resurslarına malik deyil), siyasi və tənzimləmə əngəllərini (fəaliyyətlərini ənənəvi, karbon intensiv sahələrlə əlaqələndirən sənayenin müqaviməti, yaşıl strategiyaların həyata keçirilməsinə mane ola bilər), bazar qeyri-müəyyənliyini (bəzi yaşıl texnologiyalar hələ inkişaf mərhələsindədir və ya yüksək ilkin xərclərə malikdir, bu da şirkətləri və hökumətləri tam dəstək göstərməyə imkan vermir), qlobal əməkdaşlığı (iqlim dəyişikliyi kimi qlobal problemləri həll etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir, belə ki, ölkələr arasında inkişaf və resurs fərqləri, ardıcıl strategiyaların həyata keçirilməsində çətinliklər yarada bilər) aid etmək olar.

Ölkəmizdə uğurlu yeni strategiyaların hazırlanması üçün şərait mövcuddur. Strategiyanın seçilməsi, onun həyata keçirilməsində daha az problemlə qarşılaşmaq üçün xarici ölkələrin uğurlu strategiya nümunələrini araşdırma bilirik. Buna misal olaraq qeyd olunan strategiyalara nəzər yetirə bilərik:

1. Danimarkanın yaşıl keçid strategiyası: Danimarka, karbon emissiyalarını azaltmaq, bərpa olunan enerji istehsalını artırmaq və davamlılığı təşviq etmək üçün uğurlu siyasətlər həyata keçirib. Külək enerjisindən istifadə, yaşıl iqtisadiyyatın necə inkişaf edə biləcəyinə nümunədir.

2. Hollandiya və dairəvi iqtisadiyyat: Hollandiya dairəvi iqtisadiyyat təşəbbüslərində liderdir və müxtəlif şirkətlər və sənayelər tullantıları azaldan, yenidən istifadəni təşviq edən təcrübələr tətbiq edir.

3. Çinin yaşıl inkişaf strategiyası: Çin, bərpa olunan enerji istehsalı, elektrikli nəqliyyat vasitələri və yaşıl texnologiyalar sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə edib. Həmçinin, yaşıl maliyyə ilə ətraf mühit dostu layihələri dəstəkləyir.

Nəticə. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, innovativ və davamlı strategiyaların müxtəlif sahələrdə qəbul edilməsi və inteqrasiyasına bağlıdır. Yaşıl iqtisadiyyata keçid yalnız ətraf mühitin qorunmasına kömək etmir, həm də yeni iqtisadi imkanlar yaradır, sosial bərabərliyi artırır və uzunmüddətli qlobal davamlılıq təmin edir.

Yaşıl maliyyə, texnoloji yeniliklər və dairəvi iqtisadiyyat modellərinin dəstəklənməsi ilə cəmiyyətlər ekoloji böhranla mübarizədə balanslı və inkişaf edən bir iqtisadiyyat yarada bilərlər. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir neçə səbəbdən son dərəcə vacibdir:

1. **Təbii resursların qorunması:** İnkişaf etməkdə olan ölkələr, meşələr, su resursları və biyoloji müxtəliflik kimi əhəmiyyətli təbii sərvətlərə sahibdirlər. Yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində bu resursların səmərəli istifadəsi, onların tükənməsinin və deqradasiyasının qarşısını alır ki, bu da uzun müddətli inkişafın təmin edilməsinə kömək edir.

2. **İqlimə təsirin azaldılması:** İnkişaf etməkdə olan ölkələr, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha az karbon emissiyasına sahib olsa da, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə əhəmiyyətli oyunçulardır. Yaşıl texnologiyalara keçid, istixana qazlarının emissiyasını azaltmağa və iqlim dəyişikliyinə (məsələn, quraqlıq, daşqın və digər ekstremal hava hadisələri) nəticələrinə uyğunlaşmağa kömək edir.

3. **İş yerlərinin yaradılması və iqtisadi artım:** Yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerji, tullantıların emalı, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və dayanıqlı tikinti kimi sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusilə vacibdir, çünki burada nisbətən yüksək işsizlik və iqtisadi qeyri-sabitlik mövcuddur.

4. **Enerji müstəqilliyi və təhlükəsizliyi:** İnkişaf etməkdə olan ölkələr çox vaxt enerji asılılığı ilə üzləşirlər və enerji resurslarını idxal edirlər. Bərpa olunan enerji mənbələri, məsələn, günəş, külək və hidroenerji inkişafı, bu asılılığı azaldır və enerji təhlükəsizliyini artırır.

5. **Yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması:** Yaşıl iqtisadiyyat, hava, su və torpaq çirkliliyini azaldaraq birbaşa əhali sağlamlığına təsir göstərməklə yaşayış keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Məsələn, ictimai nəqliyyatın inkişafı, ekoloji təmiz texnologiyaların istifadəsi və enerji səmərəliliyinin artırılması çirkliliyin azaldılmasına və yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

6. **Beynəlxalq maliyyə vəsaitlərinə çıxış:** Bu gün bir çox beynəlxalq maliyyə qurumları və investorlar davamlı və ekoloji təmiz layihələrə diqqət yetirirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr, yaşıl iqtisadiyyatı qəbul etməklə bu maliyyə mənbələrinə çıxış əldə edə bilərlər və bu da onların iqtisadiyyatını uzun müddətli perspektivdə inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir.

Buna görə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşıl iqtisadiyyata keçid, təbiətə qayğı, iqtisadi rifah və əhali üçün yaşayış keyfiyyətinin artırılmasını birləşdirən strateji bir yoldur.

Ədəbiyyat

1. "Yaşıl İqtisadiyyat: Ekoloji İqtisadiyyat və Dayanıqlı İnkişaf" (Green Economy: Ecological Economics and Sustainable Development). Tim Jackson. 2024.
2. "Yaşıl İqtisadiyyat: Yenilikçi Həllər" (Green Economics: An Introduction to Theory, Policy and Practice). Molly Scott Cato. 2009.
3. "Yaşıl İqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı" (Green Economy and Agriculture). Stefan Schwarzer. 2021.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı: Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər

РОЛЬ НОВЫХ СТРАТЕГИЙ В РАЗВИТИИ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ*Гулиева Вафа Низами, Аббасов Рафик Вахид**Резюме*

Тема зеленой экономики чрезвычайно актуальна в условиях современного глобального развития и изменений окружающей среды. Зеленая экономика определяется как модель экономического роста, направленная на снижение негативного воздействия на природу и климат, повышение стабильности экосистем и продвижение технологий устойчивого производства. В результате государства и международные организации играют ключевую роль в развитии зеленой экономики и реализации целей устойчивого развития. Это партнерство обеспечивает эффективные и совместные подходы к борьбе с глобальным изменением климата и экологическими проблемами как на местном, так и на глобальном уровне.

THE ROLE OF NEW STRATEGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE GREEN ECONOMY*Guliyeva Vafa Nizami, Abbasov Rafiq Vahid**Summary*

The topic of green economy is extremely relevant in the context of modern global development and environmental changes. Green economy is defined as a model of economic growth aimed at reducing the negative impact on nature and climate, increasing the stability of ecosystems and promoting sustainable production technologies. As a result, states and international organizations play a key role in the development of green economy and the implementation of sustainable development goals. This partnership provides effective and joint approaches to combating global climate change and environmental problems at both the local and global levels.

*Rəyçi Zakir Əhmədov İqtisadiyyat kafedrasının müdiri**İqtisadiyyat kafedrasının 25 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 03saylı protokolu**Daxil olma tarixi 28 oktyabr 2024-cü il*

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94(479.24).

**XX-ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜLÜK
İDEOLOGİYASININ YARANMASI HAQQINDA**

Dos. Aslanov Elgün Məhəmmədali oğlu, Quliyeva Gülmira Qəşəm
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universit
e.aslanov85@mail.ru

Xülasə: *XX-əsrin II yarısından sonra kapitalist münasibətlərin inkişaf etməsi milli-demokratik fikrin formalaşmasına səbəb oldu. Həmin zamanlarda türk xalqlarının arasında türkçülük ideologiyası formalaşdı. Bu məqalədə türk xalqlarının azadlığı uğrunda apardığı mübarizədən danışılır. Azərbaycan və türk alimlərinin etdikləri böyük fədakar işlərdə burada geniş təhlil olunur. Məqalədə türk xalqlarının həmrəy olmalarının vacibliyinin mühüm olduğu göstərilir.*

Açar sözlər: türkçülük, ziyahılar, mətbuat, həmrəylik, milli burjaziya, xalq

Ключевые слова: тюркизм, представители интеллигенции, пресса, солидарность, национальная буржуазия, народ

Keywords: Turkism, intellectuals, media, solidarity, ideology, nation

XIX-əsrin II yarısından Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı milli-demokratik fikrin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Milli mətbuatın yaranması- “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” və sair mətbuat orqanları milli-demokratik fikrin oyanmasında böyük rol oynadılar. XX-əsrin əvvəllərində isə Türk xalqları içərisində böyük oyanışın meydana çıxması ilə türkçülük ideologiyası yarandı.

Türkçülük ideologiyasının mərkəzi XX-əsrin əvvəllərində Rusiya idisə, 1905-1907-ci illər inqilabından sonra ictimaiyyətin güclənməsi nəticəsində türkçülük ideologiyasının mərkəzi Türkiyəyə keçmişdir. Öz tarixi keçmişinə qayıdan türk xalqları azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

Tarixə söykənsək görərik ki, türk mənşəli xalqlar dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Əli Bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “Türklər səhnəyi-tarixiyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğul və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan aqvam ariya və samiya ilə, yəni hindi, irani, islay, çərkəz, kürd, ərəb və s. nəsillərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür” [1.s 45-46]

Çin tarixçiləri miladdan öncə 2000-1000-ci illər arasında ilk türk hökəmdarlarından bəhs edirlər. Deməli, türklərin bizə məlum olan tarixi 4000-illik bir tarixi əhatə edir [2. s-11].

Onlar şimali-şərqi Çindən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan geniş ərazilərdə yaşamışlar. Orta Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Yenisey və İrtis çayları boyu, Ural, Volqa boyu, Balxaş gölü, Xəzər dənizinin bütün ətraf bölgələri türk mənşəli xalqların daim yaşadığı ərazilər olmuşdur [3.s-192]. Tarixin müxtəlif vaxtlarında 115-ə qədər türk dövlətləri yaranmış, onlardan 15-i imperatorluq-xaqanlıq, 38-i imperatorluq olmayan dövlət, 34-ü bəylik, 4-ü atabəylik, 18-i xanlıq, 6-sı isə respublika olmuşdur. Lakin sonralar 600-ildən çox yaşayan, Asiyada Anadolu, Suriyan, Fələstin, İraq, Misir, Avropada Bolqarıstan, Macarıstan, Serbiya, Makedoniya, Albaniya və başqa əraziləri özündə birləşdirən Osmanlı imperiyası istisna olmaqla türk xalqlarının tarixin müxtəlif zamanlarında mövcud

olmuş dövlət və dövlət qurumları parçalanıb dağılmış və iri dövlətlərin- Rusiya, Çin, İran, Avstriya-Macaristanın qəsbkar siyasətlərinin qurbanı olmuş, onların əsarəti altına düşmüşlər.

Dünya mədəniyyətinə Məhəmməd Xarəzmi, Fərabî, Biruni, İbn-Sina, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, Nəsimi və başqaları kimi elm və mədəniyyət korifeyləri, Attila, Mete, Babək, Əmir Teymur, Fateh Mehmet, Sah İsmayıl kimi fəth və sərkərdələr və yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlər bəxş etmiş Turan dünyası pərən-pərən edilərək iri dövlətlərin tabeliyinə və müstəmləkəsinə düşmüşdür. XIX-əsrin əvvəllərində Azərbaycan ikiye bölünərək İran və Rusiyanın, 80-ci illərdə Orta Asiya əmirlikləri Rusiyanın, çox milyonluq uyğur xalqı isə Çinin ucqarlarına çevrilmişlər.

Türk mənşəli xalqların parçalanmasının iqtisadi və siyasi səbəblərinə aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar.

a) Tarixən kök salmış feodal pərakəndəliyi;

b) Silah gücü ilə yaradılmış türk dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən zəif olması;

c) İri təcavüzkar dövlətlərə qarşı birgə müqavimətin zəif olması;

d) Bu dövlətlərin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaları və bunlara qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi maraqların güclü olması;

e) Müxtəlif dinə və təriqətlərə parçalanma mövcudluğu;

Tarixin bütün dövrlərində türk xalqlarına qarşı iftiralər söylənmiş, onların köçəri, barbar, qeyri-mədəni xalq olmalarını iddia etmişlər. Türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk deyirdi: “Türk xalqı böyük tarix yaratmışdır, lakin onların tarixi haqqında başqaları yazmışdır”[4]

XX-əsrin əvvəllərində məşhur Türkiyə tarixçisi Basim Atalay yazırdı: “Bəşər tarixində nə qədər ləkə varsa, onu türklərin adına yazmağa çalışıblar. Türk sərkərdələrini qan içən, barbar kimi qələmə verənlər öz tarixlərindəki vəhşiliklərindən sükutla keçiblər... Tarixdə türklər qədər hakim olmuş, xanlıqlar yaratmış, şan-şöhrət qazanmış bir xalq olmamışdır”[5].

Qeyd etdiyimiz kimi XX-əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları içərisində özünü dərk və özünə qayıtma meyilləri geclənməyə başlayır. Bu oyanış özünü daha çox Rusiyada göstərirdi. O dövrün siyahıya almasına görə Rusiyada 100-dən çox türk dilli xalq yaşayırdı. Ona görə də türkçülük ideologiyasının mərkəzi Rusiya sayılırdı.

Türkçülük ideologiyaları və ictimai fikrin intibah XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrlə bağlı idi. Eyni zamanda türkçülük ideologiyasının formalaşması hər şeydən əvvəl Rusiyanın milli ucqarlarında və türkdilli xalqlarda milli burjuaziyanın meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı idi.

Bumda H.B.Zərdabının nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetində, sonra isə Baxçasarayda (Kırım) İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetində geniş inkişaf edən türkçülük ideyaları Rusiyadakı türk xalqlarının milli şüurun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkdilli mətbuat turançılıq idealarının cücərməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

M.Şaxtaxtinskiyin Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi Rus”, Ə. Topçubaşovun Bakıda nəşr etdiyi “Həyat”, Ə. Ağaoğlunun buraxdığı “İrşad”, Əli Bəy Hüseynzadənin “Fiyuzat” və s. mətbuat orqanlarında türklərin özünüdərk və özünəqayıtması, onların tarixi dövlətçilik ənənələri ilə bağlı məqalələr diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanda türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri Əli Bəy Hüseynzadə olmuşdur. “Fiyuzat” məcmuəsində Əli Bəy Hüseynzadə türk xalqlarının qüdrəti, böyüklüyü, mədəniyyəti haqqında yazmaqla bərabər, ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq tənqid edirdi[6, s-22].

Fiyuzatın” tutduğu yol türkçülük, islamçılıq və avropalılıq olmuşdur. Əli Bəy Hüseynzadə türk qanlı, islam əqidəli, avropa düşüncəli fədailər yetişdirməyi irəli sürürdü [7, s-33].

Yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası irəli sürülürdü. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni M.Ə.Rəsulzadə “Romantik Panturkizm” dövrü adlandırılmışdır. Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq milli şüurun formalaşdığı şəraitdə bu ideologiya milli qüvvələrin tələbatına cavab vermirdi.

Birinci Rus inqilabından sonra (1905-1907-ci illər) Rusiyada yaşayan türkçülük ideyasını yayan bir sıra ziyalılar siyasi şəraitlə əlaqədar Türkiyəyə müraciət etməyə məcbur oldular. Yusif Akçura oğlu (milliyətcə tatar idi), Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağa oğlu, İsmayıl Bəy Qasırol və başqa aydınlar öz fəaliyyətlərini Türkiyədə davam etdirdilər. Onların təsiri altında Ziya Göy Alp, Mustafa Kamal Atatürk, Əli Kamal (Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr etdirirdi) Zəki Toğan və başqa türkçü ideoloqlar yetişmişdilər.

Ziya Göy Alp özünün mənəvi cəhətdən yetişməsi və formalaşmasında Əli Bəy Hüseynzadəni özünün mənəvi atası hesab edirdi. Öz növbəsində Mustafa Kamal Atatürk də Ziya Göy Alpin varlığına yüksək qiymət verərək yazmışdır “Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Göy Alpdır”[4].

Ziya Göy Alpin türkçülüynün gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə, onun türk xalqlarına açılmasında böyük rolu olmuşdur. O, türkçülük ideyasını böyüklüyünə görə üç dərəcəyə bölür: - türkçülük, oğuzçuluq və ya türkmənçilik, turançılıq. Onun fikrincə milli Türk dövlətinin- respublikasının yaranması birinci ideyanın gerçəkləşməsi demək idi. Yaxın və uzaq ideya və məqsəd kimi oğuzçuluq və turançılıq nəzərdə tutuldu. Milli duyğuların yaxınlığı baxımından birləşə bilənlər Ziya Göy Alpin fikrincə məhz oğuzlar ola bilərdilər. Bura Türkiyə, Azərbaycan, İran, Türkmənistan türk soyları daxil idilər. Lakin Ziya Göy Alpa görə bu xalqların siyasi birləşməsindən danışmaq hələ tezdir, yalnız onların mədəniyyət baxımından birləşməsindən söhbət gedə bilərdi.

Türkçülük ideologiyası tərəfdarlarının əksəriyyəti belə hesab edirdi ki, türk millətçisi olmaq eyni zamanda islamçı olmaq deməkdir, belə ki, din dildən sonra millətin ən mühüm göstəricisidir. Əhməd Ağa oğlu göstərirdi ki, islam türk üçün sadəcə din deyil, o “milli və irqi” dindir. Odur ki, türkçülük hərəkətinə qoşulan hər bir kəs islamı qəbul etməlidir. Ziya Göy Alp yazırdı ki, “türkçülüynün qayəsi müasir bir islamın türkçülüydür”[8, s-53]

XX-əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası gündəmdə idi. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Romantik Panturkizm” dövrü adlandırılmışdır [9, s- 34].

Türkiyənin rəhbərliyi altında Böyük Turan dövlətinin yaranması ideyası Qərb və Rus mətbuatında daha çox rast gəlinirdi. Bu mənada Mustafa Kamal Atatürkün panturkizm və panislamizmə münasibəti xüsusilə maraqlıdır. 1921-ci ilin dekabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında qeyd etmişdir ki, “Türklər müsəlman olmaq etibarını ilə öz din qardaşlarının taleyi ilə həmişə maraqlanacaq, lakin türklər heç bir vaxt bütün bu xalqları Türkiyənin başçılığı altında vahid imperiyada birləşdirmək fikrinə düşməməlidirlər. Keçmişdə türklər bu cür xülyaları irəli sürməklə bütün dünyanın nifrət və qəzəbini qazanmışlar. Biz həyatımızı ancaq müstəqil yaşamağa həsr etməliyik” [4].

Turançılıq və Türkiyənin rəhbərliyi altında birləşmək ideyaları 1918-ci ildə Azərbaycanda da geniş yer tuturdu. Xüsusilə Gəncədə bu ideyanı müdafiə edən müxalif qüvvələr daha çox idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Azərbaycanın müstəqillik ideyalarını müdafiə edirdilər və buna nail oldular. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də islamıyyətin və müsəlmançılığın milliyət deyil, “ümmətçilik” ifadə etdiyini, milliyətin isə

din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi əsasında qurulduğunu önə çəkirdi. O zamana qədər “Türk birliyi” ideyası irəli sürülsə də bəzi ziyalılar özlərini “müsəlman”, “müsəlman millətləri” adlandırırlardı.

Bir çox mənbələrdə, əsasən çar Rusiyasında Azərbaycan türklərini “tatar” deyə adlandırmışlar. M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində “müsəlman” və “tatar” kəlməsi yerinə “türk” kəlməsi işlətməmişdir. Beləliklə “ümmət” və “ümmətçilik” dönməsi rəsmən bağlanmış oldu və onun yerini “milliyət” və “türk” millətçiliyi adını alan yeni bir dönmə başlanmışdır[10, s-34]

Türkçülük ideoloqları bir qayda olaraq türk aləminin hüdudlarını müəyyən etməyə çalışaraq bu işdə ərazi amilinə tez-tez müraciət edirdilər. Əhməd Ağa oğlunun “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdiyi “Türk aləmi” məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Asiyanın üzərində ucalan Altay dağlarından axıb gələn türklər şimal və cənuba, şərq və qərbə yayılmışlar. Türklər Çinin ən ucqar bucaqlarından Finlandiya, Polşa, Macarıstan və Şimali Afrikayadək müxtəlif ərazilərdə səpələnmişlər”[11].

Əhməd Ağa oğlunun fikrincə türk aləminin ərazisi təxminən Avropa və Amerikanın birgə ərazisinə bərabərdir və bu ərazidə təxminən 70 milyon türk əhalisi yaşayır. Göstərmək lazımdır ki, bu rəqəm müasir dövrdə 250 milyonu keçmişdir. Türk dünyasının sərhədlərini müəyyən etməyə səy göstərən Yusif Akçura oğlu türk ruhunu Qafqazda, Sibirdə, Şərqi Türkistanda-Turan çöllərində axtarırdı. O, “Türk aləmində” məqaləsində Türk dünyasının üç hissədən ibarət olduğunu qeyd edirdi:

- a) Müstəqil Osmanlı imperiyası;
- b) Çar Rusiyası və Çinin tabeliyində olan ərazilər;
- c) İrənin şimalı-şərqi;

Türk xalqlarının coğrafi ərazisi hazırda Qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən şərqdə Edzin-Qol çayına- Çin səddinə, Şimalda Şimal Buzlu Okean sahillərində, Cənubda Kunlük dağlarına qədər geniş bir sahəni tutur. Sahəsi 10,5 milyon kvadrat kilometrəndən çoxdur ki, bu da Avroasiya materikinə təxminən beşdən birini təşkil edir.

XX-əsrin əvvəllərinə nisbətən türklərin sayı üç dəfədən çox azalmışdır. Türk xalqlarının bəxəhalarını sevməyənləri də elə qorxudan budur. Dünyada demokratik dəyişikliklər açıq-aydın türk, eyni zamanda müsəlman inancılı xalqların xeyrinə dəyişir. XXI əsr türk əsri kimi tarixə düşəcəkdir. XX əsrin sonlarına aid statistikaya görə azərbaycanlıların orta illik artımı 2,7 faiz, özbəklərin 3 faiz, türkmənlərin 3 faiz, qırğızların 2,9 faiz təşkil etdiyi halda İngiltərədə bu artım 1 faiz, Yaponiyada 0,9 faiz, İsveçrədə 0,3 faiz, Pribaltika, Almaniya kimi ölkələrdə əhalinin artımı 0,1 faiz təşkil etmişdir.

Müxtəlif ölkələrin belə əhali artımı ciddi demografik dəyişikliklər gətirib çıxaracağından xəbər verir. Eyni zamanda dünya müsəlmanlarının say artımında da türklərin payı az deyil. Ümumiyyətlə türk xalqlarının 80 faizdən çoxu müsəlman, 20 faizi isə qeyri müsəlmanlardan-şamanizm, buddizm, xristian və iudaizm dininə inanclardan ibarətdir.

BMT-nin statistik məlumatlarına görə, dünya dilləri arasında türk dili beşinci yerdədir. Türkdilli xalqların təmsil etdikləri müstəqil dövlətlər və muxtar qurumlar böyük əraziyə və olduqca müxtəlif təbii sərvətlərin zəngin ehtiyatlarına malikdirlər. həmin ölkələr nəyinki iqtisadi, həm hərbi və siyasi potensiala malikdirlər. Türk dünyasının güclü iqtisadi və hərbi potensiala malik olmaları onların getdikcə dünya siyasətinə təsir etmək imkanlarını çoxaldır. Hətta getdikcə bir sıra inkişaf etmiş ölkələr türkdilli ölkələrdən enerji asılılığına düşürlər.

XX əsrin sonlarından başlayaraq türkdilli ölkələr və muxtar qurumlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni yaxınlaşmalar baş verdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. Onun təşəbbüsü ilə Traseka layihəsi olan Böyük ipək yolunun bərpa olunması türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoydu. 1993-cü

ildə ilk dəfə olaraq türkdilli dövlət başçılarının İstanbulda toplantısının keçirilməsi də bu ölkələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasında böyük rol oynadı.

Qlobal dünyada xalqların yaxınlaşması, millətçiliyin aradan qaldırıldığı bir dövrdə Azərbaycanda türkçülük siyasəti ilə yanaşı azərbaycançılıq siyasəti də gündəmə gətirilmişdir. Ulu Öndər H.Ə.Əliyev göstərirdi ki, biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqlarının dilinə məxsus olan dilimiz Azərbaycan dilimiz vardır. Bu gün dünyada azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onların hamısının ürəyi Azərbaycanla döyünür, Azərbaycan üçün çalışır, onun çiçəklənməsinə öz töhvələrini verirlər. Eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan digər etnik azlıqlar da özlərini bu vətənin bir parçası hesab edərək azad və sərbəst yaşayırlar.

Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin sözləri ilə desək “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Bizi bir-birimizə bağlayan ideal yaxınlığı, mənəvi-əxlaqi prinsiplərdir”[12, s- 47].

Ədəbiyyat

- 1.Əli Bəy Hüseynzadə seçilmiş əsərləri: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2017. 447 səh.
- 2.Erol Güngör: Tarixdə Türklər. Ötükən nəşriyyatı. İstanbul, 1999. 425 səh.
- 3.Dr. Afqan Vəliyev. Azərbaycanda Yeniləşmə və Milliyətçilik Hərəkatı. İstanbul 2015. 304 səh.
- 4.www.neguzelsozler.com/unlu-sozleri/ataturk-sozleri.html
- 5.azkurs.org/eya-ya-ch-fq-andamj.html
- 6.Rəfiq Zəka Xəndan. Unudulmuş dahi. Qorqud yayım evi. Bakı, 1994. 329 səh.
- 7.Əli Heydar Bayat. Əli Bəy Hüseynzadə. İstanbul, 1992. 417 səh.
- 8.Ziya Göy Alp. Türkçülüyn əsasları. Kamer yayınları. İstanbul, 1996. 53 səh.
- 9.M.Ə.Rəsulzadə. "Qafqaz türkləri". (çapa hazırlayan Y. Akpınar)İstanbul, 1993.səh 34.
10. XX-əsrin siyasi tarixi. I hissə, Şur nəşriyyatı. Bakı, 1995.
11. azerbaycanli.org/az/.html
- 12.Əliyev H.Ə. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir. Bakı, 2000, 548 səh.

THE IDEOLOGY OF TURKISM AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Aslanov Elgun Mahammadali, Quliyeva Gulmira Qasham
Summary

The development of capitalist relations in the second half of the nineteenth century, new opportunities opened up the national democratic opinion. During this period, the Turkish people, with the emergence of the revival was the ideology of Turkism. The article deals with a wide range of Turkish people's struggle for their independence . In the article is talking about the role of Azerbaijani and Turkish intellectuals developing national democratic idea, also talked about the development of the national press widely at the end of the twentieth century. At the end of the article has been marked to be solidarity among the Turkish people.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ТЮРКСКОЙ ИДЕОЛОГИИ В НАЧАЛЕ XX-ВЕКА

Асланов Елгюн Магаммедали оглы, Кулийева Гюльмира Кашам кызы
Резюме

Со II половины XIX-века развитие капиталистических отношений открыло широкие возможности для формирования национально-демократической мысли. Именно в этот период с возникновением зарождения среди Тюркских народов, образовалась тюркская идеология. В статье подробно говорится о борьбе тюркских народов за свою независимость. Есть обширная информация о заслугах Азербайджанских и Тюркских представителей интеллигенции в возникновении и развитии национальной демократической мысли, о развитии национальной прессы. В статье отмечается необходимость проявления солидарности тюркскими народами.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2024 –cü il tarixli iclasının 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il

UOT:94.

**GÜRCÜSTAN-ABXAZ MÜQAVİLƏSİNİN KÖKLƏRİ VƏ ONUN
TƏKAMÜLÜNDƏ RUSİYANIN ROLU**

Bağirova Ülviyyə İbrahim qızı
Bakı Dövlət Universiteti
bagirova-ulviya@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Gürcüstan və Abxaziya arasında münaqişənin yaranmasına və inkişafına səbəb olan tarixi və siyasi səbəblər təhlil edilir. Gürcü və abxaz xalqları arasında ilk ziddiyyətlərin başladığı 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq etnik, mədəni və siyasi amillərin mürəkkəb qarışması araşdırılır. Əsas diqqət 1920-ci illərdən bu günə qədər olan dövrə yönəldilir, münaqişənin inkişafına təsir edən əsas hadisələr və dəyişikliklər araşdırılır. Gürcüstan-Abxaz münaqişəsinin təkamülündə Rusiyanın rolu regionun taleyinə və onun siyasi gələcəyinə təsir edən əsas rol oynadı. Məqalədə Rusiya siyasətinin təsiri ilə bağlı müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən bəhs edilir və onun hərəkətlərinin həm münaqişənin özü, həm də Qafqaz regionunda daha geniş geosiyasi vəziyyət üçün nəticələri araşdırılır.*

Açar sözlər: Gürcüstan, Abxaziya, Sovet İttifaqı, münaqişə 1992-1993, razılaşma

Ключевые слова: Грузия, Абхазия, Советский союз, конфликт 1992-1993, соглашение

Keywords: Georgia, Abkhazia, Soviet Union, conflict 1992-1993, agreement

Введение. Грузино-абхазский конфликт представляет собой один из наиболее сложных и затяжных региональных конфликтов на постсоветском пространстве. История его корней уходит глубоко в прошлое, переплетаясь с вопросами национальной идентичности, культурного наследия и политических амбиций. Участие России в развитии этого противостояния является объектом множества дискуссий. Для глубокого анализа данной проблемы необходимо изучить исторические предпосылки конфликта и ключевые моменты, когда Россия принимала участие в его развитии.

После Октябрьской революции 1917 года на Кавказе начался новый, сложный период, в котором стали проявляться стремления к национальному суверенитету. 8 ноября 1917 года в Сухуми прошёл первый съезд абхазского народа, на котором был сформирован Абхазский народный совет (АНС) — высший орган власти в регионе. На съезде были приняты Декларация и Конституция АНС, а также присутствовали делегации от абхазов и грузин. 9 февраля 1918 года между АНС и Национальным Советом Грузии было подписано соглашение о «взаимоотношениях между Грузией и Абхазией», установившее рамки для взаимодействия двух государственных образований. [10] Согласно трем основным положениям соглашения, Абхазия получила право на самоопределение и защиту своей территориальной целостности. Однако в третьем пункте соглашения отмечается, что политическая независимость Абхазии рассматривалась как часть добрососедских отношений, предполагая равенство сторон.

Политический статус Абхазии в период Советского Союза. С 1918 по 1921 год в Абхазии шла активная борьба за независимость и самоопределение. Абхазские националисты стремились создать самостоятельное государство. 31 марта 1921 года была провозглашена Абхазская Советская Социалистическая Республика (АССР) в составе Грузинской Советской Социалистической Республики (ГССР). Абхазская АССР функционировала как автономное образование до 17 февраля 1922 года. Несмотря на формальное признание, фактически Абхазия не обладала реальной

политической независимостью, так как её статус не был признан Москвой. Решения о назначении руководителей партийных и государственных структур региона принимались в Тбилиси на заседаниях Кавбюро под руководством Г. Орджоникидзе. Это формальное признание было использовано для успокоения Грузии и предотвращения её стремлений к восстановлению полной независимости.[4]

В ноябре 1921 года Президиум Кавбюро ЦК РКП(б) вновь рассмотрел вопрос отношений между Грузией и Абхазией, решив, что независимость Абхазии не имеет экономического и политического обоснования. В результате, 16 декабря 1921 года был подписан договор о создании политического и финансово-экономического союза между Грузией и Абхазией. В феврале 1922 года прошёл I съезд Советов Абхазии, на котором было официально подтверждено и закреплено конституционно её вхождение в состав Грузии. В Конституции Советской Грузии, принятой на этом собрании, указано следующее: «В состав Социалистической Советской Республики Грузия входят Автономная Социалистическая Советская Республика Аджария, Автономная область Южной Осетии и Социалистическая Советская Республика Абхазия. Абхазия объединяется с Грузией на основании особого союзного договора между этими республиками.» [5]

Преобразование Социалистической Советской Республики (ССР) Абхазия в автономную республику произошло на фоне изменений в политической и административной структуре Советского Союза. В апреле 1930 года Центральный Исполнительный Комитет (ЦИК) Абхазии рассмотрел вопрос о Союзном договоре с Грузией, установив, что он утратил актуальность, за исключением вопроса объединения с Грузией. 19 февраля 1931 года съезды советов Абхазии и Грузии утвердили решение о преобразовании ССР Абхазия в автономную республику в составе Грузинской Советской Социалистической Республики (ГССР). Изменение статуса происходило под предлогом «реорганизации государственного аппарата автономных республик и областей».[3 4] С этого момента Абхазия стала автономной республикой не только согласно Конституции СССР, но и в соответствии с Конституциями Грузии и Абхазии.

В январе 1935 года на VII съезде Советов Абхазии была принята новая конституция, которая закрепила статус Абхазии как автономной республики в составе Грузинской ССР.[1] Процесс централизации и создания тоталитарной системы в Советском Союзе завершился принятием «Сталинской Конституции» на VIII Всесоюзном чрезвычайном съезде Советов 5 декабря 1936 года. После этого Закавказская Федерация была упразднена, и Грузия вошла в состав СССР как отдельная республика. На основании новой Конституции СССР, 13 февраля 1937 года съезд Советов Грузии принял обновлённую Конституцию Грузинской ССР.

Начиная с 1937 года, социалистический режим в Абхазии вошел в стадию политической стабилизации. В этот период регион пережил волну государственного террора и политических репрессий, в результате которых погибло множество людей, включая абхазов, грузин и представителей других национальностей.[7] Неоправданные репрессии затронули большую часть научной и культурной интеллигенции. Согласно официальным данным, в период с июля 1937 года по октябрь 1938 года было репрессировано 2186 человек, из которых 794 были расстреляны.[2]

Переименование населённых пунктов в Абхазии началось с 1936 года, но систематический характер оно приобрело с 1947 года. В марте 1947 года была создана специальная правительственная комиссия при Президиуме Верховного Совета Абхазской АССР, возглавляемая М. Л. Хашба, с задачей "транскрипции наименований

населённых пунктов". В период с 1948 по 1952 год было переименовано более 150 населённых пунктов.[9]

Составной частью социалистического режима в Абхазии являлась переселенческая политика. Реализация этой политики была начата властями Грузии по инициативе Лаврентия Берии в 1937 году. В одном из докладов Госплана Абхазии за 1940 год упоминается, что по предложению Берии в Абхазию переселялись тысячи крестьян из бедных на землю районов Грузии, которые осваивали ранее заброшенные земли. В результате было организовано 11 новых колхозов на основе переселения из этих малоземельных районов Грузинской ССР.[6]

Грузинский общественный деятель и историк З. Папаскири, оценивая массовое переселение грузин в Абхазию в период с 1937 по 1953 год, подчеркивал, что это происходило внутри одного государства, официально именуемого «Грузинская ССР», в состав которого входила «Абхазская АССР» как автономное образование. Тем не менее, напряжённость в грузино-абхазских отношениях продолжала сохраняться. XX съезд КПСС и жестокое подавление мирной демонстрации студентов в Тбилиси 9 марта 1956 года стали катализаторами роста антигрузинских настроений в Абхазии. В результате в Москву начали поступать письма-жалобы, в которых резко критиковалась деятельность Центрального Комитета КП Грузии в сфере национальной политики. С усилением влияния Н. С. Хрущёва в ЦК КПСС, националистически настроенные силы в Абхазии начали всё активнее создавать напряжённость в автономной республике.[8]

В 1957 году абхазская интеллигенция впервые обратилась к центральным властям с просьбой рассмотреть возможность перевода Абхазской АССР под юрисдикцию РСФСР. В 1967 году общественность Абхазии вновь подняла этот вопрос перед ЦК КПСС и другими органами власти, требуя выхода из состава Грузинской ССР. Протесты против политики грузинских партийных руководителей, выражавшиеся в письмах к высшим советским органам, митингах и народных собраниях, происходили в 1947, 1957, 1967, 1977, 1978, 1988 и 1989 годах.[3]

Вооруженный грузино-абхазский конфликт. В 1980-е годы, с началом перестройки в СССР, конфликт в Абхазии обострился, а национальные противоречия усилились. 18 марта 1989 года в селе Лыхны Гудаутского района на собрании из 30 тысяч абхазов было вынесено требование к высшим органам власти СССР вернуть Абхазии статус полной советской социалистической республики. Грузинское руководство, рассматривая решение "абхазского вопроса" как приоритет, стремилось подчинить Абхазию. В 1989 году в Тбилиси прошли массовые демонстрации с требованием отмены абхазской автономии. Эскалация конфликта, начавшаяся в 1989 году, привела к кровопролитной войне, которая разразилась 14 августа 1992 года и завершилась 30 сентября 1993 года. Абхазам удалось одержать военную победу, несмотря на провал грузинского блицкрига. Однако военная победа не привела к процветанию: Абхазия осталась непризнанной международным сообществом и оказалась в экономической изоляции.

В июне 1992 года в Дагомысе состоялась встреча президентов Бориса Ельцина и Эдуарда Шеварднадзе, после которой Россия предоставила Грузии вооружение, включая самолеты и танки. Важно отметить, что согласно Ташкентскому соглашению от 15 мая 1992 года, раздел советских вооружённых сил был предусмотрен только между членами СНГ. Поскольку Грузия на тот момент не была частью СНГ, это действие может рассматриваться как нарушение соглашения. Это указывает на то, что к началу военных действий в Абхазии Грузия уже обладала значительным количеством оружия и мощной армией.

Участие России в грузино-абхазском конфликте и процессе его урегулирования было многогранным и противоречивым. До начала войны Россия способствовала усилению сепаратистских настроений в Абхазии и подтолкнула Эдуарда Шеварднадзе к введению войск в регион 14 августа 1992 года.

3 сентября 1992 года в Москве прошла первая официальная встреча президентов России, Абхазии и Грузии, а также руководителей республик и краев Северного Кавказа по инициативе Бориса Ельцина. На этой встрече было предусмотрено немедленное выведение грузинских войск из Абхазии, однако обсуждение сосредоточилось на возможности передислокации войск из зоны конфликта. Ситуация оставалась напряжённой, и обе стороны обвиняли друг друга в нарушении договорённостей о прекращении огня. В октябре 1992 года соглашение о прекращении огня было нарушено, и боевые действия возобновились. В 1993 году Грузия понесла ряд поражений в Абхазии, что негативно сказалось на моральном состоянии её армии. С ухудшением ситуации для Грузии, переговоры с Абхазией продолжались в условиях растущего давления. 8 октября 1993 года Грузия присоединилась к СНГ, после чего Россия начала поддерживать центральные власти Грузии в борьбе с мятежом.

Итог. В феврале 1994 года Россия и Грузия подписали ряд соглашений, согласно которым Россия обязалась помочь в развитии грузинской армии, разместить российские пограничные войска и сохранить свои военные базы в Грузии. Взамен была признана территориальная целостность Грузии, хотя конкретные договорённости по урегулированию конфликта не были достигнуты. Абхазские лидеры, обеспокоенные изменениями в российско-грузинских отношениях, вступили в переговорный процесс. Россия продолжала контролировать мирное урегулирование и деятельность миротворцев, что отвечало её интересам, позволяя укрепить свои позиции как посредника.

С участием России, Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе и Верховного комиссара ООН по делам беженцев в 1994 году были проведены переговоры по урегулированию конфликта, которые привели к подписанию Заявления о мерах по политическому урегулированию грузино-абхазского конфликта. Согласно этому документу, стороны обязались не использовать силу против друг друга. Эдуард Шеварднадзе согласился на ввод миротворческих сил СНГ при присутствии наблюдателей ООН. 10 мая 1994 года он обратился с просьбой о введении миротворческих сил СНГ в зону конфликта, аналогичную просьбу выдвинул и абхазский лидер Владислав Ардзинба.

Переговоры, которые проходили в Женеве, Нью-Йорке и Москве, завершились подписанием соглашения о прекращении огня 4 апреля и Московского соглашения 14 мая 1994 года. Согласно последнему, грузинские войска были выведены из Абхазии, и в июне 1994 года в регион вошли Коллективные силы по поддержанию мира СНГ численностью 1800 человек. Документ также предусматривал создание 12-километровой зоны безопасности и дополнительной зоны ограничения вооружений по обе стороны Ингури.

В результате конфликта погибло около 17 тысяч человек, из них 4000 абхазов, а около 270 тысяч грузин, составляющих почти половину населения Абхазии, были вынуждены покинуть регион. Участие России в конфликте и последующее урегулирование подтвердило её стратегическую заинтересованность в Кавказе, включая военные базы и транспортные маршруты, проходящие через Абхазию.

Подытоживая вышесказанное и резюмируя участие России в грузино-абхазском конфликте 1992-1993 года, следует отметить, что конфликт оставил глубокий след в

отношениях между Россией и Грузией, оказав значительное влияние на политическую и дипломатическую ситуацию в регионе. Абхазия оказалась в экономической изоляции, так как международное сообщество не признало её независимость, что усугубило экономические трудности региона.

Литературы

1. Грузино-абхазский вооружённый конфликт 1992-1993 гг.: Генезис противостояния сторон и миротворческие усилия России и ООН. «Военно-исторический журнал», 2008, №7, с. 29-33.
2. История Абхазии. Сухуми, 1991, с. 348.
3. История Абхазии через призму войн и сражений. Текст подготовлен Чрезвычайным и Полномочным Посланником 1-го класса Ватаманом А.В. 2023 год.
4. Лакоба С. Абхазия после двух империй. XIX-XXI вв. Очерки. (Славяно-евразийские исследования. Вып. 2). Москва, 2004, 208 с.
5. Образование Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов. Москва, 1972, с. 237-238.
6. О. Х. Бгажба, С. З. Лакоба История Абхазии с древнейших времен до наших дней.
7. Очерки из истории Грузии. Абхазия с древнейших времен до наших дней. Издательство Интеллекта, Тбилиси, 2009, с. 593.
8. Папаскири З. Абхазия. История без фальсификации. Тбилиси: Издательство Сухумского Государственного Университета, 2010, 597 с.
9. Сборник материалов. Абхазия: документы свидетельствуют. 1937-1953. Сухум: Алашара, 1992, 566 с.
10. Сляднева Г.В. Проблемы политического устройства Абхазии в послереволюционный период. // Теория и практика общественного развития, 2015, № 7.

КОРНИ ГРУЗИНО-АБХАЗСКОГО КОНФЛИКТА И РОЛЬ РОССИИ В ЕГО ЭВОЛЮЦИИ

Багирова Ульвия Ибрагим гызы

Резюме

Статья анализирует исторические и политические причины, которые привели к возникновению и развитию конфликта между Грузией и Абхазией. Исследуется сложное переплетение этнических, культурных и политических факторов, начиная с начала XX века, когда начались первые противоречия между грузинским и абхазским народами. Основное внимание уделяется периоду с 1920-х годов по настоящее время, рассматривая ключевые события и изменения, которые повлияли на развитие конфликта. Роль России в эволюции грузино-абхазского конфликта оказалась ключевой, сказываясь на судьбе региона и его политическом будущем. В статье представлены различные точки зрения на влияние российской политики и рассматриваются последствия её действий как для самого конфликта, так и для более широкой геополитической ситуации в Кавказском регионе.

**THE ROOTS OF THE GEORGIAN-ABKHAZIAN CONFLICT AND THE
ROLE OF RUSSIA IN ITS EVOLUTION***Baghirova Ulviyya Ibrahim**Summary*

The article analyzes the historical and political reasons that led to the emergence and development of the conflict between Georgia and Abkhazia. It examines the complex interplay of ethnic, cultural and political factors, starting from the beginning of the 20th century, when the first contradictions between the Georgian and Abkhaz peoples began. The main focus is on the period from the 1920s to the present, examining the key events and changes that influenced the development of the conflict. Russia's role in the evolution of the Georgian-Abkhaz conflict turned out to be key, affecting the fate of the region and its political future. The article presents various points of view on the impact of Russian policy and examines the consequences of its actions both for the conflict itself and for the broader geopolitical situation in the Caucasus region.

*Rəyçi: t.e.d., prof. H.H.Sadıqov.**GDU-nin "Ümumi tarix" kafedrasının 17 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu.**Daxil olma tarixi 30 oktyabr 2024-cü il*

UOT:930.22.

**BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİK MÜHİTİNİN YÜKSƏLƏN AKTORU:
YENİ TEXNO-UBERMENŞ (TEUB)**

Taghzadə Elgün Vidadi oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
ElgunTaghizadeh@gmail.com

Xülasə. *Məqalə beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində texnoloji inkişafın artan təsirini və güc anlayışının transformasiyasını araşdırır. Xüsusi diqqət "Texno-Ubermenş" (TEUB) konsepsiyasına yönəldilərək, insan-texnologiya sintezinin beynəlxalq münasibətlərdə aktor anlayışını necə yenidən formalaşdırdığı tədqiq olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, TEUB konsepsiyası güc balansının və beynəlxalq aktorların strateji mövqelərinin yenidən təsnifləşdirilməsinə əsaslı təsir edir və müasir beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində yeni yanaşmalar tələb edir.*

Açar sözlər: Beynəlxalq təhlükəsizlik, Texno-Ubermenş, TEUB, İnsan-texnologiya inteqrasiyası, Süni intellekt və hərbi strategiyalar

Ключевые слова: международная безопасность, Техно-Уберменш, ТЕУБ, синтез человека и технологий, искусственный интеллект и военные стратегии

Keywords: International security, Techno-Ubermensch, TEUB, Human-technology integration, Artificial intelligence and military strategies

Giriş: Müasir dünyada texnologiya çox sürətlə dəyişir. Bu istiqamətdə texnoloji çevrilmə prosesi də sürətlə davam edir. Yeni dronların, süni zəka sistemlərinin və digər sahələrdə texnologiyaların yaradılması bu çevrilmə prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda beynəlxalq təhlükəsizlik mühiti də bu transformasiyalardan təsirlənir. Belə ki, bu əsasda İkinci Qarabağ müharibəsi və Rusiya-Ukrayna müharibəsində bu çevrilmələri dron texnologiyaları ilə görürük. Digər bir nümunə isə insanları təqlid edə bilən texnologiyaların yaradılmasıdır. Bu əsasda müasir beynəlxalq təhlükəsizlik və ümumilikdə beynəlxalq sistem yeni çağa doğru addımlayır.

Günümüz beynəlxalq münasibətlər sistemi özünün dəyişən xüsusiyyətilə xarakterizə olunmaqdadır. Belə ki, qloballaşmanın da təsiri ilə artıq zaman, məkan kimi məhdudiyətlərin getdikcə nisbiləşməsi və aşılması uğrunda mübarizəyə bağlı olaraq texnoloji inkişaf meylləri artırmaqda və sürətləndirməkdədir.

İnsan-texnologiya sintezinin təhlükəsizlik sistemlərinə təsiri. Müasir dünyada texnologiya çox sürətlə dəyişir. Bu istiqamətdə texnoloji çevrilmə prosesi də sürətlə davam edir. Yeni dronların, süni zəka sistemlərinin və digər sahələrdə texnologiyaların yaradılması bu çevrilmə prosesini sürətləndirir. Bu əsasda müasir beynəlxalq təhlükəsizlik və ümumilikdə beynəlxalq sistem yeni çağa doğru addımlayır [7].

İnsan-texnologiya sintezi müasir dövr proseslərini istər anlamaq, istərsə də onun tədqiqi və adekvat təhlillərin aparılması baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, günümüz insanını texnologiyasız təsəvvür etmək artıq mümkünsüzdür deyə bilərik. Ən sadə yaşam şərtlərinin formalaşdırılmasından, qlobal əhəmiyyətli qərarların verilməsinə qədər bütün proseslərə inteqrasiya olunmuş texnoloji vasitələr artıq cəmiyyətin ayrılmaz bir parçasıdır. Əvvəllər yalnız informasiya, vurucu güc kimi istifadə edilən texnologiya, günümüzdə bu amillərlə bərabər insanlara davranış proqnozlarında belə dəstək olmaqdadır [12].

Müasir Beynəlxalq Təhlükəsizlik Kontekstində Yeni Aktorlar. Ənənəvi aktorlar: Dövlətlər və onların təhlükəsizlik strategiyaları. Uzun tarixi dövr ərzində beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışı ilə birlikdə dilə gələn birinci aktor - dövlətlər və onların beynəlxalq

sistemin formalaşmasındakı rolu danılmazdır. Belə ki, tarix boyu beynəlxalq sistemin formalaşma dövrləri belə dövlətlərarası münasibətlər-müharibələrə bağlı olaraq baş verən hadisələrlə xarakterizə edilmişdir. Vestfaliya, Versal kimi sistemlər və ardınca qurulan və günümüzdə də özünün əhəmiyyətini qoruyan BMT sistemlərinin özü belə dövlətlərarası münasibətlərin təzahürü olmaqla bərabər, onların iradələrinin məhsulu kimi çıxış etməkdədir[5]. Ancaq ötən dövrlərdən fərqli olaraq günümüzdə beynəlxalq sistemə daxil olan aktorların çeşidliyinin artması, dövlətlərdən kifayət qədər çox təsir imkanına malik olan

Yeni aktorlar: Qeyri-dövlət strukturlarının (şirkətlər, fərdlər) beynəlxalq sistemdə rolu. Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq arenaya yeni aktorların daxil olması onun xarakterinə birbaşa təsir edərək yeni tendensiyaları şərtləndirməkdədir. Belə ki, daha öncə milli maraq, dövlət marağı, sağ qalma kimi anlayışlar dövlət öhdəliyindən qaynaqlanması və konsensus tipli yanaşmaya bağlı olaraq öncəlik olaraq qəbul edilirdi. Yeni aktorlar isə ya bu konsensus məhdudiyyətindən azaddırlar, ya da ondan daha az asılıdırlar. Digər tərəfdən öncəki sistemlərdə informasiya daha çox idarə olunan və vahid mərkəzlə nəzarətdə saxlanılan amil kimi çıxış edirdi. Qloballaşma və demokratik dəyərlərin artması və internet üzərindən əlçatanlığı ilə idarəolunan informasiyanın azad yayılması ilə təkmərkəzli sistemlərin - o cümlədən dövlətlərin əhəmiyyəti azaldı. Günümüzün reallığı olaraq da qəbul edilən bu yanaşmada mərkəzisləşdirilmiş (decentralized) sistemlərin əhəmiyyətini vurğulaya bilirik[9]. Maliyyə sistemləri nümunəsində biz bunu Banklar, kredit təşkilatlarına cavab olaraq blokçeyn texnologiyalarının (Ethereum, Bitcoin və s.) ödəniş üsulu kimi çıxış etməsini göstərə bilirik[1].

Texnologiyanın təsiri: Güc anlayışının və təhlükəsizlik paradigmasının transformasiyası. Özünün ilkin mənasında birinin digəri üzərindəki üstünlüyünü ifadə edən “güc” anlayışı zamanla dəyişib və bu proses davam etməkdədir. Öncəki dövrlərdən dövlət əsaslı güclərin təsnifatı başda realizm, liberalizm, sosial konstruktivizm olmaqla bir çox nəzəri yanaşmalar tərəfindən aparılmışdır. Bu məqamla özünün yeni versiyası kimi “sərt güc”, “yumşaq güc” kimi açıqlamalar üzərindən müzakirələr davam etdirilmişdir. Günümüz reallıqları isə bu anlayışların təsnifatı zamanı artıq dövlətin təsirediciliyinin zamanla azaldığını deməyə imkan verir. Doğrudur texnoloji inkişafı dövlət resursları hesabına baş verir, ancaq prosesin davamı sözügedən gücün dövlətlərdən çıxaraq şirkətlər, şəxslər üzərində cəmləşməsilə nəticələnməkdədir[15]. Belə olan halda isə gücün idarəedici qismində artıq dövlətlər öz mövqelərini həmin yeni aktorlara güzəştə getməli olurlar. Digər tərəfdən öncəki dövrlərdən fərqli olaraq artıq güc anlayışı mərkəzləşdirilmiş və idarəolunan xüsusiyyətini itirərək, qeyri-müəyyən xüsusiyyət qazanmışdır. Belə ki, biz fərd və müəssisələrin, həmçinin texnologiyaların davranış qaydalarını nə qədər də analiz etsək də, insan amilinə dayanması baxımından və yanaşmalarda bir növ “azad” olduğunu nəzərə alsaq qeyri-müəyyənliyin əsas amil olduğunu görə bilirik.

Texnologiya və Gücün Yenidən Tərif

Süni intellektin rolu: Beynəlxalq münasibətlərdə analiz, qərar qəbul etmə və strateji üstünlük. Süni intellekt (Sİ) beynəlxalq münasibətlərdə analitik yanaşmaların keyfiyyətini artıran və dövlətlərə strateji üstünlük qazandıran texnologiyalardan biridir. Onun tətbiqi beynəlxalq siyasət, təhlükəsizlik və diplomatik münasibətlərin idarə edilməsində yeni imkanlar yaradır. Hər gün milyonlarla məlumat nöqtəsi – iqtisadi göstəricilər, siyasi qərarlar, mediada yayılan xəbərlər və sosial tendensiyalar – bu sistemə təsir edir. Sİ bu məlumat axını sürətlə və dəqiqliklə emal etmək üçün əvəzolunmaz vasitədir. O, böyük həcmli məlumatları analiz edərək dövlətlər üçün kritik məqamları və geosiyasi riskləri aşkar edir, potensial münaqişə zonalarını və onların inkişaf ssenarilərini proqnozlaşdırır[14], həmçinin siyasi, iqtisadi və sosial proseslərin gedişatını izləyərək dövlətlərə daha çevik reaksiya vermək

imkanı yaradır. Dövlətlər beynəlxalq arenada rəqabət aparmaq üçün strateji üstünlüyə ehtiyac duyurlar. Süni intellekt bu üstünlüyün əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyanın tətbiqi, beynəlxalq münasibətlərin idarə edilməsində daha rəşional və uzunmüddətli yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, süni intellekt, beynəlxalq arenada dövlətlərin strateji məqsədlərinə çatmasına kömək edən vacib vasitəyə çevrilir.

Robototexnika və avtomatlaşdırma: Hərbi əməliyyatlar və təhlükəsizlik sistemlərində yeni imkanlar. Robototexnika və avtomatlaşdırma hərbi əməliyyatlar və təhlükəsizlik sistemlərində yeni imkanlar yaradır. Pilotsuz uçuş aparatları (PUA) kəşfiyyat, müşahidə və zərbə əməliyyatlarında yüksək dəqiqlik təmin edir. Avtonom döyüş sistemləri isə döyüş meydanında insan itkisini azaltmaqla yanaşı, əməliyyatların effektivliyini artırır. Bu texnologiyalar həm də təlimlər, mina təmizlənməsi və təxliyə əməliyyatlarında geniş tətbiq tapır, təhlükəsizliyi və çevikliyi artırır.

Kiberməkan və şəbəkə sistemləri: Gələcək müharibələrin və münasibətlərin əsas platforması. Kiberməkan və şəbəkə sistemləri gələcək müharibələrin əsas platformasına çevrilmişdir. Ənənəvi müharibələrdən fərqli olaraq, kibermünasibətlər informasiya və texnologiya üzərində üstünlük əldə etməyə çalışır. Kibermüharibələrdə enerji, nəqliyyat və maliyyə infrastrukturunu hədəfə alınır və dövlətlərin fəaliyyətini iflic edir. Məlumatların oğurlanması, manipulyasiyası və dezinformasiya kampaniyaları ilə siyasi və iqtisadi üstünlük qazanmaq məqsədilə kibercümlər həyata keçirilir. Şəbəkə sistemlərinin təhlükəsizliyi əhəmiyyəti və itirilmə riskləri nəzərə alındıqda gələcəkdə milli müdafiə strategiyalarının mərkəzində olacaq[11].

"Yeni Übermenş" Anlayışının Fəlsəfi Çərçivəsi

Nitşenin "Übermenş" konsepti: Güc iradəsi və üstün insan ideyası. Alman filosofu Frederix Nitşe 1883-cü ilə nəşr edilən "Zərdüşt belə deyirdi" fəlsəfi romanında bir çox məsələlərə işıq tutur[3]. Nəzəri yanaşmada Übermenş, bir gün bəzi insanların nihilizmi aradan qaldırmaq və yeni dəyərlər yaratmaq üçün resurslara sahib olacağı fikri müdafiə olunur. İnsanların bu yeni qruplaşması ənənəvi dinlərin (məsələn, Xristianlıq və Buddizm) üzvləri kimi ondan üz döndərməkdənsə, öz bədənlərini və dünyanı təsdiq edən biləcəyini vurğulayır ki, bu da sadə itaətdən daha çox dəyərlərə münasibətin digər növüdür.

Nitşe əsərini 4 zaman kəsiyində və fərqli hissədə birləşdirmişdir. İlk iki hissəni 1883-cü ildə, üçüncü hissəni 1884-cü ildə, dördüncü və son hissəni isə 1885-ci ildə yazmışdır. Bu illər ərzində yazdıqlarını 83 bölməyə ayıran Nitşe, əsərin adını qədim İran peyğəmbəri olan Zərdüştə əsasən seçmişdir. Burada bizim "Yeni Übermenş" konseptimizin ilk hissəsi üzə çıxır. Belə ki, Nitşe Zərdüştü digər peyğəmbərlərdən fərqləndiyinə görə seçmişdir. Nitşe əsərində Zərdüştü tarixi reallığın tam əksi istiqamətində təsvir edir. Əsərdə Zərdüşt digər peyğəmbərlər kimi dini yaymır və tamamilə əks mövqedə dayanır. Bu istiqamətdə müasir beynəlxalq mühit də yeni texnologiyalarla üz-üzədir. Aktorlar, Nitşenin "İnsan, heyvanla fəvqəlinsan arasında ipdir." sitatında qeyd etdiyi bu ipi qıraraq texnologiya ilə əvəz edir və bu hal Nitşenin insanların əsas hədəfinin fəvqəlinsana çevrilmə prosesi ilə üst-üstə düşür[10]. Nitşe insanların hədəfinin fəvqəlinsana çevrilmə olmalı olduğunu qeyd edir və bu əsasda ənənəvi dəyərləri, adətləri məhv etməli olduğunu deyir. Bu əsasda insanlar daha fərqli bir prizmada bu fəvqəlinsanın yerinə texnologiyayı qoyur və bir növ müasir reallıqda "Texno-insan" yaxud "Cyborg" anlayışlarını üzə çıxarır. Burada Nitşenin fəvqəlinsanın əsasında duran insan anlayışına biz texnologiyayı əlavə edərək, bu birləşməyi vurğulayırıq. Nitşe dövrü etibarilə insanların nə əsərdəki Zərdüştə, nə də Tanrıya ehtiyacı olduğunu vurğulayır.

Müasir interpretasiya: Texnologiya ilə inteqrasiya edilmiş və təkmilləşdirilmiş fərdlər və qurumlar. Ənənəvi olaraq müharibələr ümumi olaraq insan-insan arasında baş tuturdu,

ancaq bu proses insan-texnologiya və texnologiya-texnologiya qarşılıqlarına çevrilir. Prosesdən çıxış edərək deyə bilərik ki, insanlar artıq aktiv mərkəz olmaqdan çıxaraq bu gücü materiyaya ötürmüşdür. Bu ötürülmə prosesinin ikinci mərhələsinin yarı hissəsini yaxud sintezini qeyd etdiyimiz Rusiya-Ukrayna və İkinci Qarabağ müharibəsində görə bilərik. Belə ki, hər iki müharibədə də biz, insan-insan-texnologiya (İnsana qarşı insan-texnologiya) və insan-texnologiya-insan-texnologiya qarşılığını görürük. Müharibələrin bəzi hissələrində biz texnologiya-texnologiya qarşılığını da görürük ki, buna örnək kimi tarixin “İlk dron müharibəsi”-ni örnək göstərə bilərik.

"Yeni Ubermens" konsepti: Texnologiya ilə təkmilləşdirilmiş aktorların beynəlxalq arenada yüksəlişi. Müasir dövrdə insanlar bir növ yeni “Texno-Ubermens (TEUB)” yaradırlar. Bu yeni TEUB-u Super İnsan da adlandırmaq olar, ancaq müasir qarşılığında biz Super Bilgisayar yaxud AGI (Artificial General Intellegence) da adlandırmaq bilərik. Bizim iddia etdiyimiz məqam bu prosesdə insanların keçid mərhələsində olduğu ilə bağlıdır. Müasir dövrdə insanlar bir növ özlərinin daha üstün versiyasını yaradırlar. Belə ki, bu örnəyi aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

Cədvəl 1

İnsan	Robot
Göz - Işıqı qəbul edib görüntü yaradır.	Kamera - Işıqı qəbul edib görüntü yaradır, emal üçün məlumatı prosessorla ötürür.
Beyin - Düşünür, analiz edir və qərarlar qəbul edir.	Prosesor - Kodlaşdırılmış alqoritmlərlə məlumatları emal edir və cavab verir.
Ürək - Qanı bədənə pompalayır.	Nasos - Hidravlik və ya elektrik nasoslara enerji dövrüyyəsini təmin edir.
Dəri - Temperaturu, təzyiği və toxunmanı hiss edir.	Sensor Panel - Xarici mühiti qəbul edən toxunma və temperatur sensorlarını ehtiva edir.
Sümük Sistemi - Struktur təmin edir və bədəni qoruyur.	Mexaniki Skelet - Robotun struktural dəstəyini və möhkəmliyini təmin edən metal və ya kompozit skeletdir.
Özəllər - Hərəkət əmələ gətirir.	Matorlar və Hidravlik Sistemlər - Robotun mexaniki hərəkətini təmin edir.
Ağız - Danışır, səs çıxarır.	Dinamik - Proqramlaşdırılmış səs çıxışını təmin edir.
Qulaq - Səs dalğalarını qəbul edir.	Mikrofon - Səs dalğalarını qəbul edir və məlumatları prosessorla göndərir.
Ciyərlər - Oksigen alır və karbon qazını xaric edir.	Hava Filtrasiya Sistemi - Hava axını idarə edir və təmiz havanı təmin edir.
Mədə - Qidanı enerjiyə çevirir.	Batareya - Elektrik enerjisini toplayır və istehlak edir.
Sinir Sistemi - Məlumatı bədəndən beyinə və əksinə ötürür.	Fiberoptik Kabellər - Məlumat ötürülməsini təmin edən yüksək sürətli kabel sistemidir.

Qeyd etdiyimiz örnəklər ümumi olaraq insanla robot arasındakı transformasiyanı göstərir. Bu proses ilkin olaraq fərqli hissələrin icadı ilə başlasa da birləşdirilmiş halı nəinki beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinin yenidən şəkillənməsini, mövcud olan əsas sistemlərin hər

birinin dəyişməsinə və adaptasiya olunması tələbini ortaya qoyacaq. Bu əsasda biz qeyd etdiyimiz TEUB-un hissələrinə aid bir çox örnəklər gətirə bilərik. Belə ki, 1816-cı ildə ilk fotoqrafik kameranı icad edən Cozef Nisefor Niepsenin əslində[2] bu ixtirasını insan gözü funksiyasını texnologiya vasitəsilə əvəz etməyin ilk addımını hesab edilə bilərik. Bir növ Cozefin TEUB-un primitiv "göz"-nü icad etdiyini deyə bilərik. Məsələn daha konkret bir misalla nümunələndirsək, ilk bütöv versiyaya yaxın örnəyi Tesla şirkətinin "Optimus-Gen 2" adlı ev robotunu örnək göstərə bilərik ki[13], bu robot ev işlərini yerinə yetirən inteqrasiya olunmuş bir texnoloji həll kimi bazara buraxılmışdır.

Konsepsiyanın Konseptual Əsasları:

● Yeni İnsan Anlayışı: "Yeni Übermenş" konsepti, Nitsşenin "Übermenş" fəlsəfəsinin texnologiya əsriində yenidən formalaşdırılmasıdır. Bu anlayış insanın bioloji və texnoloji potensialının birləşdirilməsi ilə yeni bir aktorun - "Texno-Übermenş"in (TEUB) yaradılmasını nəzərdə tutur.

● Texnologiyanın Antropoloji Rolu: İnsan inkişafı artıq yalnız bioloji təkamüllə deyil, texnologiyanın gücü ilə də istiqamətləndirilir. Bu proses fərdi və kollektiv səviyyədə innovativ aktorların yaranmasına yol açır.

● Keçid Dövrünün Əhəmiyyəti: Müasir dövrdə insanlar bioloji varlıq olmaqdan çıxaraq texnologiya ilə tamamlanmış daha güclü və funksional bir forma alırlar. Bu, insanın beynəlxalq arenada yeni aktor kimi yüksəlişini təmin edir.

TEUB-u "Yeni" edən Fərqliliklər:

● Biotexnoloji Sintez: İlk dəfə olaraq insan texnologiyasını yalnız köməkçi vasitə kimi deyil, bioloji strukturlarını tamamlayan bir element kimi istifadə edir.

● Funksional Transformasiya: İnsan orqanlarının məhdudluqları aşılaraq onların daha sürətli və davamlı versiyaları yaradılır.

● Beynəlxalq Arenada Müəyyənədicə Rolu: TEUB aktorlarının təsiri təkcə dövlət strukturları ilə məhdudlaşmır; bu aktorlar daha geniş global təsir imkanlarına malikdir.

TEUB Konsepsiyasının Beynəlxalq Arenada Əhəmiyyəti:

● Dövlətüstü Təsir: Texnologiya ilə təkmilləşdirilmiş aktorlar dövlətlərin sərhədlərini aşan bir təsir imkanına malikdir. Bu, mövcud güc balansını yenidən müəyyən edə bilər.

● Hərbi və Strateji Potensial: TEUB aktorları beynəlxalq münasibətlərdə strateji üstünlük təmin edən yeni vasitələr təqdim edir.

● İqtisadi Transformasiya: Bu konsepsiya, həm yeni texnoloji sektorların yaranmasını, həm də mövcud iqtisadi sistemlərin adaptasiyasını tələb edir.

Konsepsiyanın Fəlsəfi və Praktiki Əsasları:

● İnsan-Texnologiya Uyğunlaşması: Bioloji və texnoloji elementlərin harmonik inteqrasiyası yeni aktorların yaranmasını təmin edir.

● Etik və Sosial Dəyərlər: TEUB anlayışı etik problemləri də gündəmə gətirir, xüsusilə də insan və maşın arasındakı sərhədlərin bulanıqlaşması kontekstində.

● Beynəlxalq Rəqabət: Texnoloji aktorlar dövlətlərarası güc balansını yenidən formalaşdıraraq global dinamikaları dəyişir.

TEUB: Beynəlxalq Təhlükəsizlik Mühitinin Yeni Aktoru. Texnologiyanın inkişafı və onun güc balansına təsiri beynəlxalq münasibətlərdə əsas tendensiyalardan birinə çevrilib. Dövlətlər arasında üstünlük yarışları getdikcə texnoloji yeniliklər üzərindən formalaşır. Eyni zamanda, transmilli şirkətlər və fərdi texnologiya liderləri kimi qeyri-dövlət aktorları beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində mühüm rol oynamağa başlayır.

Sərhəd anlayışının zəifləməsi və transnasyonal təhdidlərin artması kibertəhlükəsizlik sahəsində global miqyasda yeni çağırışlar yaradır. Bu isə həm beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsini, həm də yeni normativlərin hazırlanmasını tələb edir.

Nəticə. "Yeni Ubermenş" anlayışı beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində yeni texnologiyalarla inteqrasiya edilmiş fərdlərin və qurumların rolunun genişlənməsini vurğulayır. Texnologiya ilə təkmilləşmiş aktorlar – "Texno-Ubermenşlər" (TEUB) – beynəlxalq münasibətlər sistemində güc dinamikalarını dəyişdirərək, dövlətlərin və qeyri-dövlət aktorlarının mövqelərini yenidən formalaşdırır. Bu anlayış beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində həm strateji üstünlüklərin, həm də yeni çağırışların əsasını təşkil edir. Bu nəticələr göstərir ki, texnologiyanın inkişafı yalnız hərbi və iqtisadi sahələrdə deyil, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə aktorların və strategiyaların mahiyyətini dəyişdirərək yeni dövrün əsasını qoyur. Beləliklə, beynəlxalq təhlükəsizlik mühitində sülh və sabitliyin təmin edilməsi üçün bu tendensiyaların düzgün idarə olunması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. "Stablecoinlər və onların spesifik xüsusiyyətləri," Vergilər Qəzeti, Mar. 10, 2022. <https://vergiler.az/news/economy/17374.html>
2. "Who Invented the Camera - Learn Definition, Facts & Examples," VEDANTU. <https://www.vedantu.com/evs/who-invented-the-camera>
3. F. Nietzsche, "Thus Spake Zarathustra, by Friedrich Nietzsche," Gutenberg.org, 2016. <https://www.gutenberg.org/files/1998/1998-h/1998-h.htm>
4. Gülfidan BALTAŞ, "Mavic Dronlar Gökyüzündə: Ukrayna'dan Büyük Hamle!," DefenceTrend, Nov. 13, 2024. <https://www.defencetrend.com/mavic-dronlar-gokyuzunde-ukraynadan-buyuk-hamle/>
5. İ. Kunina, "Beynəlxalq münasibətlərin Versal -Vaşinqton sistemi kontekstində dünya nizamı İrina Kunina ," 2023. Available: <https://metafizikajurnali.az/storage/images/site/files/PDF/Metafizika-23/Metafizika.Vol.6%2CNo.3%2CSerial.23%2Ccpp.30-45.pdf>
6. İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI İNSTİTUTU, "Dron texnologiyaları ilə bağlı elmi tədqiqatlar aparılır," <https://ict.az>, İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI İNSTİTUTU, 2024. <https://ict.az/az/news/5636>
7. M. Məmmədli, "Rusiya-Ukrayna müharibəsinin yaratdığı hərbi-siyasi reallıqlarda NATO-nun təhlükəsizlik siyasətinin əsas aspektləri," Jun. 2023. <https://aircenter.az/uploads/17dvyga0Y8x2.pdf>
8. N. Routley, "How many humans have ever existed? New study has answer," World Economic Forum, Apr. 04, 2022.
9. Ordu, "Mərkəzləşdirilmiş sistemlər daha həssasdır?! 'Crowdstrike'/'Microsoft' yenilməsi və global sistem böhranı," Ordu.Az, 2024.
10. R. Patrick, "Aşknlık ve Yaşam: Nietzsche ve 'Tanrının Ölümü' Üzerine," Dergipark, 2013. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/149836>
11. Tabriz Jafarov and E. Balacanov, "'İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyin hüquqi aspektləri' Mühazirələr toplusu," ResearchGate, Sep. 28, 2024.
12. Taleh Kamran Asgarov, "Dronların idarə olunmasının konseptual əsasları," Aeronaviqasiya, vol. 26, no. 1, pp. 53–60, Aug. 2024
13. Tesla, "We, Robot | Tesla," Tesla, 2024. <https://www.tesla.com/we-robot>
14. UNEC, "İNTELLEKTUAL SİSTEMLƏR VƏ TEXNOLOGİYALAR," 2016.
15. V. Qafarov, "Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı," 2017. Available: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_768.pdf

**ВОЗВЫШАЮЩИЙСЯ АКТОР СРЕДЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ:
НОВЫЙ ТЕХНО-УБЕРМЕНШ (ТЕУБ)***Тагизаде Эльгюн Видади оглу**Резюме*

Статья исследует возрастающее влияние технологических разработок на международную безопасность и трансформацию концепции власти. Особое внимание уделяется концепции "Техно-Уберменш" (ТЕУБ), исследуется, как синтез человека и технологий пересматривает понимание акторов в международных отношениях. Модель ТЕУБ описывает переходный этап, на котором технологии совершенствуют способности человека, формируя новые динамики власти на международной арене. Результаты исследования показывают, что концепция ТЕУБ оказывает существенное влияние на перераспределение баланса власти и стратегических позиций международных акторов, требуя новых подходов в современном международном контексте безопасности.

**RISING ACTOR OF THE INTERNATIONAL SECURITY ENVIRONMENT:
NEW "TECHNO-UBERMENSCH" (TEUB)***Tagizada Elgun Vidadi oglu**Summary*

The article explores the growing impact of technological advancements on the international security environment and the transformation of the concept of power. Special attention is given to the "Techno-Ubermensch" (TEUB) concept, examining how the synthesis of human and technology reshapes the understanding of actors in international relations. The research findings indicate that the TEUB concept significantly influences the reclassification of the balance of power and strategic positions of international actors, requiring new approaches in the contemporary international security environment.

*Rəyçi: s.e.f.d, dos. Kəram Məmmədov**BDU-nun Diplomatıya və müasir inteqrasiya prosesləri kafedrasının 13.11.2024-cü il tarixli 02 sayılı iclas protokolu**Daxil olma tarixi 27 noyabr 2024-cü il*

UOT:94.

**KİTABXANALARDA İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN
NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ***Məmmədova Sevdə İsrəfil qızı**Bakı Dövlət Universiteti**baku_2007@mail.ru*<https://orcid.org/0000-0001-9469-5744>,

Xülasə: *Məqalədə informasiya təhlükəsizliyinin yaranması problemi araşdırılır, informasiya təhlükəsizliyi anlayışı geniş izah edilir. Eyni zamanda informasiyanın mühafizəsi tədbirləri geniş şərh olunur. Tarixən toplanmış informasiya ehtiyatlarının hamı üçün əlyətərliyinin təmini kitabxanaların başlıca vəzifələrindəndir. Hazırda informasiya cəmiyyəti dövründə bu funksiyaları həyata keçirən elektron kitabxanaların elektron informasiya resurslarının təhlükəsizliyini təmin etmədən tələbatçılara etibarlı informasiya xidməti göstərməsi qeyri-mümkündür.*

Açar sözlər: informasiya təhlükəsizliyi, informasiya resursları, informasiya təhdidləri, informasiyanın mühafizəsi tədbirləri

Ключевые слова: информационная безопасность, информационные угрозы, информационные ресурсы

Keywords: information security, protection, malware, library activities, information resources

Giriş. Artıq XXI əsrdə, informasiya texnologiyalarının cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdiyi bir dövrdə, cəmiyyətin və dövlətin həyatında informasiyanın, informasiya resurslarının və texnologiyalarının rolunun artması informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini ön plana çıxarır. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki bu proseslərin nəticəsində müasir cəmiyyət tədricən öz informasiya infrastrukturunun vəziyyətindən asılı olur. Odur ki, milli təhlükəsizlik məsələsi, daha çox informasiya təhlükəsizliyinin nə dərəcədə təmin olunması ilə müasir dövrdə daha çox aktualıq kəsb edən məsələlərdən birinə çevrilir.

Əsas hissə. İnformasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunması probleminin vacibliyini və aktuallığını şərtləndirən əsas səbəblərdən bəzilərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır:

-şəbəkə texnologiyalarının geniş yayılması və lokal şəbəkələrin qlobal şəbəkələr halında birləşməsi; -informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasına praktik olaraq mane olmayan qlobal Internet şəbəkəsinin inkişafı; -minimal təhlükəsizlik tələblərinə belə cavab verməyən proqram vasitələrinin geniş yayılması.

“İnformasiya təhlükəsizliyi” (İT) söz birləşməsi olub müxtəlif elmi mətnlərdə müxtəlif mənalarda işlədilir. İnformasiya təhlükəsizliyi dedikdə, biz informasiya münasibətlərində olan subyektlərə, o cümlədən informasiya sahibləri və ondan istifadə edən və onu dəstəkləyən istifadəçilərə informasiyanın və infrastrukturun təbii və ya süni xarakterli, təsadüfi və ya bilərəkdən edilən təsirlərdən mühafizəsini nəzərdə tuturuq. İnformasiya təhlükəsizliyi təkcə informasiyaya sanksiyalaşdırılmamış daxil olmadan mühafizə deyil, daha geniş mənə daşıyır. İnformasiya münasibətləri subyektinə icazə verilməmiş daxil olmalardan, həmçinin işdə müəyyən fasilə yarada biləcək sistemin nasazlığından da zərər çəkə bilər. Bundan başqa, bir sıra qeyri-məxfi təşkilatlar üçün vaciblik nöqtəyi nəzərindən informasiyaya icazə verilməmiş daxil olmadan mühafizə heç də birinci yerdə durmur.

İnformasiya təhlükəsizliyi dedikdə, informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun sahibi və ya istifadəçilərinə ziyan vurmağa səbəb olan təbii və ya süni xarakterli, təsadüfi və ya qəsdli təsirlərdən informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun mühafizə dərəcəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi adlı konsepsiyasında

da “informasiya təhlükəsizliyi” geniş mənada şərh edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyasında informasiya resurslarına icazə verilməmiş giriş, informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmini informasiya mühitində Azərbaycan Respublikasının vacib milli maraqları kimi qeyd edilmişdir[6].

İnformasiya təhlükəsizliyi milli, sənaye, korporativ və ya fərdi hesab edilməsindən asılı olmayaraq inteqral təhlükəsizliyin ən vacib aspektlərindən biridir. İnformasiya təhlükəsizliyi problemlərini nəzərdən keçirərkən aşağıdakı təhlükəsizlik məsələlərini nəzərə almaq lazımdır: a) şəxsiyyət b) məlumat; c) bütövlükdə bütün sistem. Elektron kitabxanaların informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ilk addım həm real (hazırda aktiv), həm də potensial (gələcəkdə yarana biləcək) təhdidlərin təhlili olmalıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi çoxşaxəlidir, demək olar ki çoxölçülü fəaliyyət sahəsi olmaqla o, təkcə məlumatın qorunması ilə məhdudlaşmır, prinsipcə daha geniş bir anlayışdır. Burada yalnız sistemli, hərtərəfli yanaşma daha optimal uğurlu nəticələr verə bilər. Burada həm informasiya münasibətləri subyektlərinin maraqlarını, həm də bu maraqların müdafiəsi tədbirlərini nəzərə almaq lazımdır. Subyektlərin maraq dairəsinə uyğun informasiya resurslarını aşağıdakı əsas kateqoriyalara bölmək olar: əlçatanlıq (lazım olan məlumat xidmətini istənilən müddətdə əldə etmək imkanı);

- dürüstlük (informasiyanın aktuallığı və etibarlılığı, süni qəsdlərdən və icazəsiz dəyişdirilmədən qorunması);

- məxfilik (icazəsiz istifadənin qarşısının alınması).

İnformasiya münasibətləri subyektlərinin maraqlarını qorumaq məqsədilə həyata keçirilən tədbirləri aşağıdakı səviyyələrdə qruplaşdırmaq mümkündür:

- qanunvericilik (qanunlar, qaydalar, standartlar və s.) tədbirləri;
- inzibati (görülən ümumi tədbirlər, müəssisənin idarə edilməsi) tədbirlər;
- prosessual (insanlarla bağlı xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri) tədbirlər;
- proqram təminatı və texniki (xüsusi texniki tədbirlər) təminat tədbirləri.

Qanunvericilik tədbirləri hər bir ölkənin qəbul etdiyi qanun və qanunvericilik aktlarında, sərəncamlarında əks olunur və inzibati tədbirlər yolu ilə həyata keçirilir. Qanunvericilik tədbirlərini iki qrupa bölmək olar:

1. Cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyini pozaqlara və pozuntulara mənfi (o cümlədən cəzalandırıcı) münasibət yaratmağa və saxlamağa yönəlmiş tədbirlər;

2. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində cəmiyyətin maarifləndirilməsinin artırılmasına töhfə verən tədbirləri istiqamətləndirmək və əlaqələndirmək, informasiya təhlükəsizliyi vasitələrinin hazırlanması və yayılmasına kömək etmək.

İnzibati tədbirlər isə hüquq-mühafizə, məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. İnzibati səviyyə daxili informasiya təhlükəsizliyi təcrübəsində kor nöqtədir. Təşkilatların təhlükəsizlik siyasətinin olmasını tələb edən qanunlar yoxdur. İnformasiya təhlükəsizliyinə nəzarət edən şöbələrin heç biri bu sahədə standart inkişaf proqramı irəli sürmür. Heç bir təhsil müəssisəsi təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması üzrə mütəxəssis hazırlamır. Az sayda menecer təhlükəsizlik siyasətinin nə olduğunu bilir və hətta daha az təşkilat belə siyasətə malikdir. Təşkilati tədbirlərə xüsusilə toxunaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbir müəssisənin, yəni kitabxananın təhlükəsizlik siyasəti əsasında həyata keçirilir. Prosessual səviyyəyə insanlar tərəfindən həyata keçirilən təhlükəsizlik tədbirləri daxildir. Yerli təşkilatlar prosessual (təşkilati) tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsində zəngin təcrübə toplayıblar, lakin problem ondadır ki, onların təcrübəsi kompüterlərin təkamülündən əvvəlki dövrü əhatə edir ki buna görə də ciddi şəkildə bu məsələyə yenidən baxılmalıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş aşağıdakı prosesual tədbirlər qruplarını ayırmaq olar: - kadrların idarə edilməsi;- fiziki müdafiə;- iş qabiliyyətinin qorunması;- təhlükəsizlik pozuntularına reaksiya; - bərpa işlərinin planlaşdırılması.

Daxili və xarici təhdidlərə qarşı yönəlmiş proqram-texniki təminat tədbirlərinə informasiya ehtiyatlarından və kitabxananın kompüter sistemindən qeyri-leqal istifadənin qarşısının alınması və informasiyanın elektron arxivinin yaradılması və davamlı olaraq yeniləşdirilməsi daxildir [1,179].

Ümumiyyətlə informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin işlənməsi müəssisənin informasiya təhlükəsizliyi sisteminin təşkil edilməsində ilk tələblərdən biridir. İnformasiya təhlükəsizliyi siyasətinin məqsədi rəhbərliyin informasiya təhlükəsizliyi üzrə idarəçiliyini və dəstəyini müvafiq qanunlara və normativlərə uyğun olaraq təmin etməkdir. İnformasiya təhlükəsizliyi siyasəti müəyyən resursların (məsələn, əhəmiyyətli kompüter sistemlərinin və verilənlərin) mühafizə məqsədlərini, cavabdehliyini və ümumi tələbləri özündə ehtiva edir. Sənədləşdirilmiş informasiya təhlükəsizliyi siyasəti rəhbərliyin münasibətini bəyan etməli və informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinə yanaşmanı, informasiya təhlükəsizliyi anlayışını, onun əsas məqsədlərini və təsir dairəsini müəyyən etməli, qiymətləndirmənin strukturu və risklərin idarə edilməsi daxil olmaqla nəzarətin məqsədlərini və mexanizmlərini müəyyən etmək üçün əsas müddəaları nəzərdə tutmalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi siyasəti üzrə sənəd rəhbərlik tərəfindən təsdiq olunmalı, nəşr edilməli və bütün işçilərə və müvafiq xarici tərəflərə çatdırılmalıdır.

Təhlükəsizlik mexanizmləri həmcins, paylanmış mühitdə işləməlidir. Bu o deməkdir ki, proqram və aparat təminatı ümumi qəbul edilmiş standartlara əsaslanmalı və fərdi xidmətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla şəbəkə təhdidlərlərinə qarşı davamlı olmalıdır. Fiziki şəxslərin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kitabxananın fəaliyyəti vətəndaşların, şəxsiyyətin inkişafı, formalaşması və davranışı, kütləvi informasiya azadlığı, mədəni-mənəvi irsdən istifadə ilə bağlı konstitusiya hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, hüquqlara konstitusiya məhdudiyyətlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir [6]

Oxucu üçün təhlükə həm də zəruri informasiyanın olmaması və ya onun etibarsızlığı, təhrif olunması və xaotik mövcudluğudur (İnternet informasiya resursları). Təhdid sosial, irqi, milli və ya dini nifrət və düşmənçiliyi qızısqıran, irqi, milli, dini və ya linqvistik üstünlükləri elan edən, qəddarlıq və zorakılıq kultunu təbliğ edən şübhəli xarakterli məlumatlar da hesab oluna bilər [5, s.231] İnformasiyanın texnoloji emalının pozulması da informasiya təhlükəsizliyi probleminə çevrilə bilər. Daxil olan məlumatların gec işlənməsi və təhlili; informasiyanın, xüsusən də kütləvi informasiyanın işlənməsi zamanı qaçılmaz olan səhvlər; sahələrin səhv doldurulması avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya axtarış sistemlərində informasiyanın axtarışında və əldə edilməsində ləngimələrə, bəzən isə əngəllərə səbəb olur. Bu, kitabxanalarda bir çox ümumi, geniş yayılmış hallara gətirib çıxarır. Belə ki nəticədə oxucu üçün son dərəcə zəruri ola biləcək bir sənəd onilliklər ərzində tələb olunmur və sonda yalnız oxucunun onun mövcudluğundan şübhələnmədiyi üçün lazımsız informasiya kimi məhv olur və ya itir. Bu vəziyyət insanın əsas informasiya hüququnu pozur. Kitabxanalar informasiya ehtiyatlarına, elm və texnikanın nailiyyətlərinə, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət əsərlərinə unikal çıxış imkanı yaratdığından, öz oxucularına bu nəşrlərlə tanış olmaq imkanı verir, dövrü mətbuatda, filmlərdə, videolarda, musiqi əsərlərində və elektron sənədlərdə həm informasiya ehtiyatlarının özünün, həm də onlarda olan məlumatların informasiya təhlükəsizliyinə diqqət yetirmək lazımdır. İnformasiya ehtiyatlarının, informasiyaların və kitabxanaların özlərinin informasiya təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidlərə aşağıdakılar daxildir:

- təbii fəlakətlər; yanğınlar; istehsalat qəzaları; terror aktları; oğurluq; informasiyanın ələ keçirilməsi; kompüter cinayətləri; informasiya resursları yaratmaq üçün aşağı keyfiyyətli məhsullardan istifadə.

Son dövrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sahələrində baş verən proseslər ölkənin beynəlxalq telekommunikasiya şəbəkələrinə inteqrasiyasına səbəb olmuşdur. Nəhəng elmi-texniki, ictimai-siyasi informasiya bazalarına giriş əldə olunur, yeni əlaqələr formalaşmasına səbəb olur.

İnformasiya təhlükəsizliyi təmin olunması üçün hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu məsələ ayrı-ayrı ölkələr kontekstində deyil, beynəlxalq qlobal informasiya təhlükəsizliyi kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun direktoru Rəsim Əliquliyev çıxışlarının birində bu barədə fikrini belə izah etmişdir: “Kompüterləşmə prosesi elə səviyyəyə çatıb ki, bu məkanda müxtəlif təhlükələrlə - virus, spam növləri və digər təhlükələrlə üzləşmək mümkündür. Ona görə də Azərbaycanda bu sahədə təhlükəsizlik sisteminin yaradılması vacibdir. İnformasiya sahəsi insan təhlükəsizliyinin əsas faktorlarından birinə çevrilib. Bunun təmin olunması üçün kompleks tədbirlər görmək lazımdır. İlk növbədə bu sahədə beynəlxalq hüquqi baza formalaşdırılmalıdır. Çünki insanlara informasiya azadlığı verilib, lakin informasiya təhlükəsizliyi təmin olunmur. İnternetin hüquqi bazası da yaradılmalıdır. İnternet özünü tənzimləmə mexanizmlərinə malik olmalıdır və bu, hansısa ölkənin qanunvericiliyi çərçivəsində deyil, beynəlxalq hüquq əsasında olmalıdır”[2].

Nəticə. Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən bir daha aydın olur ki, hər bir ölkənin təhlükəsizliyinin təminatı ilk növbədə təqdim etdiyi informasiyasından başlanır. Bu səbəbdəndir ki, artıq dünyada 1988-ci ildən etibarən 30 noyabr – Beynəlxalq İnformasiya Təhlükəsizliyi Günü kimi qeyd olunur. Bu günün qeyd olunmasında məqsəd qorunub saxlanılan informasiyanın təhlükəsizliyinin təmini, bu sahədə mövcud olan müxtəlif problemlərin həllinin əhəmiyyətini, istifadəçilərin, proqram vasitələri istehsalçıların, o cümlədən ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaqdır. Çox sevindirici haldır ki, artıq respublikamızda da informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin formalaşdırılması məqsədi ilə “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”, “Elektron sənəd və elektron imza haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında”, “Telekommunikasiya haqqında” və s. qanunlar qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası URL: <https://e-qanun.az/framework/13373>
2. Əliquliyev. R. Azərbaycanda Milli İnformasiya Təhlükəsizliyi Sistemi formalaşdırılır URL: <https://sia.az/az/news/economy/81684.html>
3. Xələfov, A.A., Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları. Dərslik. İkinci nəşr, əlavə və dəyişikliklərlə. /A.A. Xələfov, A.İ. Qurbanov- Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, -2016,- 328 s.
4. Kazimi P. F. İnformasiya mühəndisliyi.-Bakı., Bakı Universiteti, 2011.-235 s.
5. Галатенко В.А. Основы информационной безопасности, Москва, 2004. – 264 с.
6. Свергунова, Н.М. Информационная безопасность библиотек URL: https://library.oreluniver.ru/docs/publ_sotr/Informacionnay%20bezopasnosti.pdf

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В
БИБЛИОТЕКАХ***Мамедова Севда Исрафил кызы**Резюме*

В статье рассматривается проблема создания информационной безопасности в библиотечном деятельности описывается понятие информационной безопасности. В тоже время определены некоторые вопросы обеспечения информационной безопасности. В условиях информационного общества электронные библиотеки, выполняющие эту функцию, не могут предоставлять потребителям надежные информационные услуги без обеспечения безопасности электронных информационных ресурсов.

THEORETICAL ISSUES OF INFORMATION SECURITY IN LIBRARIES*Mammadova Sevda Israfil**Summary*

Creation of information security problems, conception of information security in libraries and at the same time measures of information protection are investigated in this article. Currently, of the information society, it is impossible for electronic libraries, which perform this function, to provide reliable information services to consumers without ensuring the security of electronic information resources.

*Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.Məmmədova**BDU-nun Kitabxanaşünaslıq kafedrasının 10.12.2024 cü il iclasından**Daxil olma tarixi 10 dekabr 2024-cü il*

UOT:94.

**TÜRKİYƏ-ƏFQANISTAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(1979-2004)**

t.f.d., Məmmədada Gülnarə Məmmədhasən qızı
Bakı Dövlət Universiteti
gulka1@live.ru,
orcid.org/0000-0003-0387-1349

Xülasə: *Iran İslam Cümhuriyyətinin yaranması və Əfqanıstanın Sovet işğalından azad olması Türkiyə-Əfqanıstan münasibətlərində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Hələ XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq iki ölkə arasında sıx əməkdaşlıq mövcud olmuşdu. Tarixi, mədəni, dini köklərə söykənən Türkiyə-Əfqanıstan münasibətləri Taliban hakimiyyəti illərində məhdud xarakter daşısa da, sonralar fəallaşmağa başladı. Türkiyə əvvəllər olduğu kimi, yenə də Əfqanıstana münasibətdə “yumşaq güc” siyasətindən istifadə edirdi.*

Talibanın devrilməsindən sonra Türkiyənin Əfqanıstanda fəaliyyəti BMT və NATO təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Lakin Türkiyə silahlı qüvvələrinin bir qrupu bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirak etmirdi. Türkiyə silahlı birlikləri əsasən dövlət və strateji obyektlərinin mühafizəsində, humanitar yardımların gərginlik bölgələrinə çatdırılmasında, yerli milis qüvvələrinin təşkilində iştirak edirdilər.

Antiterror əməliyyatlar üçün Türkiyə öz hava məkanını NATO qüvvələrinin istifadəsi üçün açıq elan etmiş, hərbi bazalarını, dəniz və hava limanlarını beynəlxalq koalisiya qüvvələrinin istifadəsinə vermişdir. Məqalədə həmçinin vurğulanır ki, Türkiyə sülyaratma qüvvələri Əfqanıstanda özünün intizamı və peşəkarlığı ilə digər ölkələrin hərbi kontingentlərindən fərqlənmişdir. Təsadüfi deyil ki, ən az itki verən beynəlxalq qüvvə də türklər olmuşdur. Məqalədə əfqan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində aparılan yenidənqurma və bərpa işlərində Türkiyənin fəal iştirakına aydınlıq gətirilir. Bu sahədə türk şirkətlərinin, xeyriyyə təşkilatlarının səmərəli fəaliyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Türkiyə, humanitar yardım, əfqan əyalətləri, TİKA

Keywords: Turkey, humanitarian aid, Afghan provinces, TİKA

Ключевые слова: Турция, гуманитарный помощь, афганские провинции, ТИКА

Giriş

Soyuq müharibənin şiddətləndiyi bir dövrdə iki fəvqəldövlət arasında kəskin rəqabət və savaq meydanlarından biri Əfqanıstan oldu. Türkiyə ilə Əfqanıstan arasında tarixi əlaqələri əsas götürən rəsmi Ankara bu ölkəyə münasibətdə özünün xarici siyasət kursuna yenidən baxmalı oldu. Belə bir şəraitdə Əfqanıstan İslam Respublikasının mühüm regionların qovşağında strateji cəhətdən əlverişli bir yerdə yerləşməsi, o cümlədən Ankaranın Qərb dövlətləri ilə sıx siyasi və iqtisadi tərəfdaşlığı Əfqanıstandakı münaqişəli vəziyyətin həllində və onun sosial-iqtisadi cəhətdən bərpasında fəal iştirakına əlverişli imkan yaradırdı.

Digər tərəfdən İranda islam inqilabının qələbəsi və şahlıq quruluşunun devrilməsindən sonra İran İslam Respublikasının qurulması, Əfqanıstanın Sovet işğalından azad olması, SSRİ-nin süqutundan sonra isə onun xarabalıqları üzərində yeni müstəqil respublikaların meydana çıxması Orta Şərqdə və Mərkəzi Asiyada geosiyasi mənzərəni əsaslı surətdə dəyişdi və regional münasibətlər sistemində yeni reallıqlar yaratdı. Belə bir şəraitdə böyük güclərin Əfqanıstana marağı daha da artdı. Böyük dövlətlərin rəqabət mübarizəsində bu region ciddi sınaq meydanına çevrildi. Bu zaman özünün iqtisadi inkişaf planlarında nəzərəcarpacaq uğurlar qazanan Türkiyənin də bu bölgəyə marağı artmağa başladı.

Rəsmi Ankaranın Mərkəzi Asiya regionunda, xüsusilə də Əfqanıstan bölgəsində öz mövqeyini möhkəmləndirmək səyləri bir sıra tarixi, dini, etnik, iqtisadi, mədəni amillərdən irəli gəlirdi. Yaranmış vəziyyətdə etibarlı və səmimi bir dövlətin yardımına Əfqanıstanın böyük ehtica vardı. Hələ Atatürk dövründə bu ölkənin Əfqanıstana göstərdiyi hərtərəfli yardımları, elm, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, səhiyyə və təhsil sahəsində, həmçinin hərbi kadrların hazırlanması sahəsində mütəxəssis və təlimatçıların oraya göndərilməsini Kabulda yaxşı xatırlayırdılar.

I. Qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına təkan verən amillər

İki ölkə arasında sıx dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri XX əsrin 20-60-cı illərində sıx olmuş, SSRİ-nin Əfqanıstanı işğalından sonra olduqca zəifləmişdi. Türkiyə 1989-cu ildə Sovet işğalının sona çatmasından sonra Əfqanıstanda baş verənləri yaxından izləməyə davam etmiş, bu ölkədə sülh və sabitlik səylərinə töhfə verməyə çalışmışdır. Türkiyə yeri gəldikcə Əfqanıstanın təhlükəsizlik, inkişaf və potensialın gücləndirilməsi sahələrindəki səylərini fəal şəkildə dəstəkləmişdir. Əfqanıstanda hakimiyyətdə hansı qüvvənin olmasına baxmayaraq, Türkiyə ilə bu ölkəni hər ikisinin müsəlman sivilizasiyasına mənsub olması, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində maraqlı olması birləşdirir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Türkiyənin İslam dünyasında lider mövqe tutmaq istəyi nəzərə çarpırdı. Ona görə də təsadüfi deyil ki, ölkənin Mərkəzi Asiyada öz mövqələrini möhkəmləndirmək marağı artırdı (1, 117). Bu dövrdən etibarən Əfqanıstan Ankaranın xarici siyasətində mühüm rol oynamağa başladı. Bu dövlətin Türkiyə üçün əhəmiyyətini ilk növbədə regionun geosiyasi və iqtisadi imkanları, daha sonra isə iki ölkənin mədəni ortaqlığı müəyyən edirdi. Türkiyə demək olar ki, bütün əfqanlar arasında son dərəcə yüksək nüfuza malik idi.

İki dövlət arasında uzunmüddətli ikitərəfli əlaqələrin əsasını tarixi və mədəni oxşarlıq və Ankaranın öz təsirini Orta Asiyada və daha sonra Pakistana qədər yaymaq istəyi təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, vurğulamaq lazımdır ki, Türkiyənin Əfqanıstan siyasəti çox mürəkkəb bir fenomendir. Sözsüz ki, Türkiyə-Əfqanıstan sıx əlaqələri əfqan münasibətilə bağlı siyasətin formalaşmasına müəyyən təsir göstərirdi.

Prezident M.Nəcibullanın hakimiyyətinin süqutundan və səhra komandiri Əhməd Şahın başçılıq etdiyi mücahidlər Kabulu ələ keçirəndən sonra Türkiyə yardımlarına yenidən davam etdi. Təkcə 1992-1996-cı illər ərzində Əfqanıstan Türkiyədən təqribən 9,6 milyon dollar vəsait almışdı (2). Üstəlik, Türkiyədə hakimiyyətə gələn prezident R.T. Ərdoğan yeni xarici siyasət doktrinasını hazırlayarkən Əfqanıstana yardımın prioritet olduğunu bəyan etdi. Türkiyə hökuməti prezident Burhanəddin Rəbbani hakimiyyətini rəsmən tanıdı və Taliban məğlub olandan sonra Əfqanıstanın yeni rəhbərliyi – Həmid Kərzai hökuməti ilə etibarlı münasibətlər qurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci illərdən etibarən Türkiyədəki islamçı qüvvələr mütəmadi olaraq Əfqanıstanın dini liderləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Xüsusilə, Ərdoğan şəxsən əfqan mücahidlərinin liderlərindən biri olan Gülbəddin Hikmətyarla görüşmüşdü (3).

Türkiyənin Əfqanıstanla bağlı xarici siyasəti bir sıra mühüm zəminə əsaslanırdı: Əfqanıstanın birliyini və bütövlüyünü qorumaq, ölkədə təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi, xalqın iştirakının prioritet olduğu geniş əsaslı siyasi quruluşun gücləndirilməsi və nəhayət, terrorizm və ekstremizmin aradan qaldırılması ilə sülh və rifahın bərpası. Bu məqsədlərə uyğun olaraq Türkiyə həm ikitərəfli səviyyədə, həm də BMT və NATO-nun səyləri çərçivəsində Əfqanıstana hərtərəfli yardımlar edir. Əfqanıstanın qonşuları ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə töhfə vermək də Türkiyənin Əfqanıstanla bağlı siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi.

II. Türkiyənin beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində Əfqanıstanda sülh yaratma prosesində iştirakı

Ümumiyyətlə, Ankara 2001-ci ildən etibarən Əfqanıstanla bağlı BMT və NATO çərçivəsində bir sıra sülh yaratma tədbirlərində fəal iştirak edirdi. Türkiyə tərəfi həmçinin terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq birləşmiş birgə fəaliyyətinin əhəmiyyətini anlayaraq özünün hava məkanını ABŞ təyyarələri üçün açmış və ehtimal olunan hərbi əməliyyatlar gedişində istifadə etmək üçün öz ərazisində amerika hərbi-hava qüvvələrinin öhdəsinə iki hava limanı da vermişdi.

Eyni zamanda, Türkiyənin Əfqanıstan tərəfində olmasının fərqləndirici xüsusiyyəti Ankaranın Taliban və digər anti-hökumət silahlı qruplaşmalara qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməmək barədə prinsipial mövqeyi idi. Türkiyə parlamenti (ƏsasQanuna uyğun olaraq) “kəşfiyyət əməliyyatları aparmaq, mülki şəxslərin təhlükəsizliyini təmin etmək və onlara humanitar yardım çatdırmaq” məqsədilə bu ölkəyə xüsusi təyinatlılar qrupunun göndərilməsinə qərar verdi. Orada qeyd olunurdu ki, “Türk komandolarının Əfqanıstana göndərilməsi ilə bağlı qərar BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1368 və 1373 sayılı qətnamələrinə və NATO çərçivəsində müttəfiq öhdəliklərinə uyğun olaraq qəbul edilib” (4).

Belə bir cəhətə fikir vermək lazımdır ki, bir nəfər də olsun türk əsgərinin hər hansı cinayətə görə məhkum edilməməsinə diqqət yetirilməlidir. Ən azı rəsmi səviyyədə türk əsgərlərinin əli ilə bir nəfər də olsun Əfqanıstan vətəndaşının zərər görmədiyini etiraf edilir (5). Türkiyə əsasən Əfqanıstanda inzibati, məhkəmə, təhsil və səhiyyə sistemlərində islahatların aparılması, əfqan polis qüvvələrinin və ordunun təlimi ilə məşğul olub. Eyni zamanda, Ankaranın inşa etdirdiyi xüsusi mərkəzdə əfqan polislərin böyük bir qrupu təlim keçib (6). Ümumiyyətlə, Əfqanıstanda Türkiyə rəhbərliyi “yumşaq güc” texnologiyalarından səmərəli istifadə edir: dövlət qulluğu üçün mütəxəssislər hazırlayır; türk dilinin məqsədyönlü şəkildə tədris edildiyi məscid və məktəbləri bərpa edir; türkyönlü mediaya aktiv maliyyə yardımını göstərir; türk seriaları və filmləri yayımlayır.

Ölkədə türk mədəniyyət nümayəndəliklərinin və mərkəzlərinin sayı artmış, onların fəaliyyəti genişlənmişdir. QHT-lərin, məsələn, Yunis Əmrə Vəqfi və TİKA-nın fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdi (7). Eyni zamanda, Ankara Əfqanıstan, Türkmənistan, Gürcüstan və Azərbaycanı əhatə edən “Lacivərd dəhlizi” regional iqtisadi layihəsində maraqlı olduğunu gizlətmirdi.

Türkiyə hökuməti Əfqanıstandakı türk biznesinə dəstək üçün tədbirlər kompleksi hazırlayıb. Hesablama Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistan bazarlarında uğurla fəaliyyət göstərən və Əfqanıstanda fəaliyyətini davam etdirə bilən şirkətlər üçün aparılıb. Bir çox cəhətdən Əfqanıstana bu yardım onunla bağlıdır ki, 2000-ci illərin əvvəllərindən Türkiyə hökuməti təkcə mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasını deyil, həm də onların arasında nizam-intizamın bərpasına yardım etməyi nəzərdə tutan “Qonşularla sıfır problem” konsepsiyasına əməl edirdi (8).

İki ölkə arasındakı əlaqələrdə Əfqanıstandakı türkdilli azlıqlar, xüsusilə də özbəklər və türkmənlər mühüm rol oynayır. Belə ki, 1990-cı illərdə Türkiyənin Əfqanıstana münasibəti təkcə Ankaranın xarici siyasət maraqları ilə deyil, həm də daxili siyasi maraqlarla müəyyən edilirdi. Əfqanıstan hakimiyyətinin bu azlıqlarla bağlı hərəkətləri həmişə Ankaranın diqqət mərkəzində idi. Taliban əhalinin puştun hissəsinin xeyrinə özbəklərə və türkmənlərə qarşı etnik ayrı-seçkilik siyasəti tətbiq edirdi. Türkiyə buna qarşı çıxırdı. Türkiyə siyasətçilərinin əfqan özbəklərinə və türkmənlərinə xüsusi diqqət yetirməsi həm də postsovet türk dünyasının gözündə özləri üçün müsbət imic yaratmaq istəyindən irəli gəlirdi. Türkiyə Əfqanıstanda nüfuzunu genişləndirmək niyyətilə nüfuzlu özbək sərkərdəsi Əbdül Rəşid Dostuma üstünlük verirdi. Digər tərəfdən, Ankara Dostumun siyasi qeyri-sabitliyini və davranışının gözlənilməzliyini nəzərə alaraq Əfqanıstanda etnik faktordan özünün rəsmi xarici siyasətinin

aləti kimi istifadə etməyə həddən artıq güvənməyin kifayət qədər təsirli olmayacağını anlayırdı.

1990-cı illərin ortalarında Əfqanıstan İslam Əmirliyi yarananda ikitərəfli Türkiyə-Əfqanıstan münasibətləri ən aşağı nöqtədə idi (9). 1995-ci ildə Türkiyədə Rifah Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə islamçılığın böyüməsi ilə əlaqəli daxili komponent xarici siyasət məqsədlərinə artan təsir göstərməyə başlamışdı. Belə qeyri-hökumət fəaliyyəti 1997-ci ildə Rifah Partiyası siyasi səhnəni tərk edəndən sonra, hakimiyyətə gələn Türkiyənin sol mərkəzçi partiyaları Talibana qarşı daha təmkinli mövqe tutmağa başlayandan sonra da davam etdi. Türkiyənin özündə Əfqanıstan məsələsi ilə bağlı çoxsaylı konfranslar keçirildi, üç dövlətin (Pakistan, Əfqanıstan və Türkiyə) iştirakı ilə üçtərəfli görüşlər keçirildi. Ümumiyyətlə, Ankara Əfqanıstanın daxili siyasi həyatında ən nüfuzlu və mühüm oyunçulardan biri oldu.

Türkiyənin fəaliyyəti Əfqanıstanda beynəlxalq koalisiyanın tərkibində türk hərbiçilərinin daimi fəaliyyətinin təmin edilməsində, Əfqanıstan tərəfinə mühüm sosial, humanitar və iqtisadi dəstəyin göstərilməsində, əfqan hərbiçilərinə təlim verilməsində və münasibətlərin həllində vasitəçilik missiyasında özünü göstərirdi. Türkiyə hərbiçiləri ABŞ və beynəlxalq koalisiyanın digər iştirakçılarının hərbi əməliyyatlarının ilk günlərindən Əfqanıstanda vəziyyətin sabitləşdirilməsinə cəlb olunub. Bir neçə tarixi paralelləri xatırlayaq.

2001-ci ildə Əfqanıstana qoşun yeridilməsi Türkiyədə baş verən ciddi dəyişikliklər və müəyyən böhran fonunda baş verdi. Əvvəla elə həmin ildə R.T.Ərdoğanın rəhbərlik etdiyi Ədalət və İnkişaf Partiyası 2001-ci ildə yaradıldı və 2002-ci ildə hakimiyyətə gəldi. Daxili siyasi çətinliklərə baxmayaraq, Türkiyə hökuməti 2001-ci ilin oktyabrında özünün hava məkanından Amerika təyyarələrinin uçuşu üçün istifadəyə icazə verdi və Taliban əleyhinə Şimal Alyansının qüvvələrinə təlim keçmək üçün Əfqanıstana 90 hərbi qulluqçu və mütəxəssis göndərməyə hazır olduğunu bildirdi.

Hələ 90-cı illərin ortalarında Əfqanıstan İslam Əmirliyi yaranan zaman ikitərəfli Türkiyə-Əfqanıstan münasibətləri ən aşağı səviyyədə idi (10). Lakin Rifah Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə Türkiyədə islamçılığın böyüməsi ilə əlaqəli daxili komponent xarici siyasət hədəflərinin müəyyənləşdirilməsinə getdikcə təsir göstərməyə başladı. Partiya əvvəllər əfqan mücahidlərinin liderləri ilə sıx əlaqə saxlayırdı (11). Belə qeyri-hökumət fəaliyyətləri 1997-ci ildə Rifah Partiyası siyasi səhnəni tərk etdikdən sonra Türkiyənin hakimiyyətə gələn sol mərkəzçi partiyalarının Talibana qarşı daha təmkinli mövqe tutması ilə davam etdi. 1990-cı illərdə beynəlxalq sülhməramlı missiyaların fəal iştirakçısı olan Türkiyə 2000-ci illərdə münasibətdən sonrakı hökumətlərin mülki potensialının gücləndirilməsinə daha çox diqqət yetirməyə başladı (12).

Əfqanıstan 2001-ci ilin noyabrında ABŞ və NATO-ya bəzi üzv dövlətlərinin Əl-Qaidə və Talibana qarşı başladığı hərbi əməliyyatda iştirakı ilə Türkiyənin xarici siyasət gündəmində daha çox önə çıxan faktora çevrildi. Türkiyə Silahlı Qüvvələri Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım qüvvələrinin komandanlığına iki dəfə başçılıq etdi. İlk dəfə 2002-ci ilin iyunundan 2003-cü ilin fevralınadək, ikinci dəfə isə 2005-ci ilin fevral-avqust aylarında. Türkiyə xarici İşlər Nazirliyinin sabiq başçısı Hikmət Çətin 2004-cü ildə NATO-nun Əfqanıstanda ilk mülki nümayəndəsi təyin olundu (13).

Daxili siyasi çətinliklərə baxmayaraq, 2001-ci ilin oktyabrında Türkiyə hökuməti Amerika təyyarələrinə öz hava məkanından istifadə etməyə icazə verdi və Şimal Alyansının qüvvələrinə Talibanla mübarizədə təlim keçmək üçün Türkiyə ordusundan 90 xüsusi təyinatlı əsgəri ƏİR-na göndərməyə hazır olduğunu bildirdi (14).

Beləliklə, Türkiyə 90-a yaxın xüsusi təyinatlı göndərməklə Əfqanıstanın şimalına gedən qüvvələr “Dayanıqlı Azadlıq” adlı bu hərbi kampaniyaya qoşulan ilk müsəlman ölkəsi oldu. Üstəlik, üç partiyanın – Demokratik Sol Partiya, Milliyyətçi Hərəkət Partiyası və Ana Vətən

Partiyasının yaratdığı və baş nazir Bülent Ecevitin rəhbərlik etdiyi koalisiya hökuməti Türkiyə əhalisinin böyük əksəriyyətinin əleyhinə çıxmasına baxmayaraq, bu qərarı verdi. Ankaranın Əfqanıstana türk hərbi qüvvələri göndərməsinə və əməliyyat üçün amerikalıların Türkiyənin hava məkanından və hərbi bazalarından istifadə etməsinə etiraz edən o vaxtkı müxalifət ABŞ-ın Əfqanıstandakı hərəkətlərini Amerikanın İslama qarşı müharibəsi kimi qələmə verdi. Ona görə də AKP hakimiyyətə gələndən sonra Ankara türk hərbi qüvvələrinin Əfqanıstan ərazisində yalnız patrul xidməti və Əfqanıstan ordusu üçün kadr hazırlığı ilə məşğul olduğunu bildirdi.

Türkiyə hərbi qüvvələri ABŞ və beynəlxalq koalisiyanın digər üzvlərinin hərbi əməliyyatının ilk günlərindən Əfqanıstanda vəziyyətin sabitləşdirilməsinə cəlb olundular. Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri (ISAF) əməliyyatının ilk dövründə Böyük Britaniyanın komandanlığı altında 267 türk hərbi qüvvəsi xidmət edirdi (15).

Reallıqda türk komandoları Əfqanıstanda kəşfiyyat əməliyyatları keçirmiş, bir sıra strateji istehkamların alınmasında və Məzari-Şərif şəhərinin azad edilməsində iştirak etmişlər (16). Təbii ki, Türkiyə hərbi qüvvələrinin möhkəmləndirilmiş ərazilərin ələ keçirilməsi üzrə döyüş əməliyyatlarına bu qədər yüksək səviyyədə cəlb olunması Əfqanıstan tərəfində itkilər olmadan baş verə bilməzdi. Bununla belə, Taliban Türkiyənin onlara qarşı hərbi əməliyyatda iştirakına dair bu və digər faktları, xüsusən türk kontingentinin uzun müddət İSAF tərkibində olmasını və bölmələrinin iştirakını unutmamışdır. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, sonradan Vaşinqtonun təzyiqlərinə baxmayaraq, Türkiyə hərbi qüvvələrini qiyamçılara qarşı əməliyyatlarda birbaşa iştirak etmək üçün göndərməkdən hər cür şəkildə yayındı, baxmayaraq ki, Türkiyə hərbi qüvvələri Əfqanıstan təhlükəsizlik qüvvələrinin təlimində və ISAF-ın maddi-texniki təminatında fəal iştirak etməyə davam etdi (17).

III. Türkiyənin Əfqanıstanda dinc quruculuq prosesində iştirakı

Sovet işğalından sonra dağıdıcı və təndəş müharibəsi ölkədə iqtisadi infrastrukturunu sıradan çıxarmış, mülki obyektlərə və yaşayış binalarına da ciddi ziyan dəymişdi. Əfqanıstan hökuməti təkbəşinə müharibənin ağır nəticələrinin aradan qaldırılması gücünə malik deyildi. Onun xarici donorlara, beynəlxalq təşkilatların və bankların maliyyə yardımlarına və kreditlərinə böyük ehtiyacı vardı. Belə bir şəraitdə Ankara hərbi sahədə dəstək verməklə yanaşı Əfqanıstanın ayrı-ayrı əyalətlərinin sosial-iqtisadi bərpa proqramının həyata keçirilməsi üzrə fəal cəhdlər göstərdi. Eyni zamanda türk iş adamlarının Əfqanıstandan olan həmkarları ilə əlaqələr yaratmasına və qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin artımına şərait yaratdı.

Bu yönümdə Türkiyə siyasətinin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, çox da böyük və bahalı olmayan layihələrin həyata keçirilməsinə üstünlük verirdi. Bu layihələr əfqanıstan əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdi. Bu qəbildən olan fəaliyyət Əfqanıstanda Ankaranın “yumşaq gücünün” artmasına kömək edirdi. Əfqanıstan ərazisində türklərin olmasına yerli əhalinin müsbət münasibəti məhz ölkədə türk “yumşaq gücünün” uğurlu istifadəsi ilə izah olunurdu. Bu proses 2002-ci ildən başlayaraq davamlı xarakter almışdı. Rəsmi məlumatlara görə, 2002-2014-cü illər ərzində Türkiyənin Əfqanıstana etdiyi yardımların həcmi 949 milyon dollardan çox olmuşdur (9).

2002-ci ildən etibarən Türkiyənin Əfqanıstanla bağlı xarici siyasətini bir sıra istiqamətlərə bölmək olar: Əfqanıstanın birliyinin və bütövlüyünün qorunması, bu ölkədə təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi, xalqın iştirakının prioritet olacağı daxili siyasi sistemin yaradılması, terrorizmin və ekstremizmin kökünü kəsməklə sülh və rifahın bərpa. Türkiyə bu fəaliyyət çərçivəsində özünün “yumşaq güc” siyasətini davam etdirdi. Onun Əfqanıstanda yenidənqurma və bərpa işlərinə ayırdığı xərclərin əsas hissəsi TİKA (Türk İşbirliyi və Koordinasyon Ajansı) və Əfqanıstanda Əyalətlərinin Bərpa üzrə Türk Komandoları tərəfindən verilmişdi. TİKA 2004-cü ilin oktyabrında Kabulda özünün

layihələrin əlaqələndirilməsi üzrə ofisini açdı. Agentliyin nümayəndəliyi layihələrin koordinasiyası və onların icrası üzərində nəzarətlə məşğul olurdu. Nümayəndəlik həmçinin əyalətlərin inkişaf planlarının monitorinqinə və işlənilib hazırlanmasına dəstək verməklə məşğul olurdu. Onlar türk qeyri-hökumət və ictimai təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəli surətdə əlaqələndirilməsini təmin edirdilər.

Təhsil sahəsində layihələrin həyata keçirilməsinə xüsusi fikir verilirdi. Onlarca təhsil müəssisəsi yenidən inşa edildi, təmir olundu və avadanlıqlarla, vəsaitlərlə təchiz edildi. Nəticədə 100 mindən çox məktəblinin təhsil almaq imkanı yarandı. TİKA təhsil sahəsində Kabul universiteti üçün müasir korpus inşa etdi. Orada Türkologiya fakültəsi yerləşdi.

Səhiyyə sahəsində 200-dən çox layihə həyata keçirildi. Türkiyə tərəfindən inşa edilmiş klinikaların texniki təchizatı da həyata keçirildi. Tibb heyətinə təlim verildi və ixtisasları artırıldı. Eyni zamanda içməli su probleminin həllinə, sanitariya şəraitin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş layihələr həyata keçirildi. Türkiyə Əfqanıstanda səhiyyə və təhsil sahəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, 2002-2014-cü illər ərzində Türkiyə tərəfinin dəstəyilə 3 mindən çox əfqan Türkiyə ərazisində pulsuz tibbi müalicə almış, 30 min nəfər isə Kabulda müalicə olunmuşdu (15).

TİKA-nın digər təşəbbüsləri sosial xidmət və infrastrukturaların işinin səmərəsinin yüksəldilməsinə, mədəni əməkdaşlığın stimullaşdırılmasına, humanitar yardımlar, kənd təsərrüfatının inkişafına, nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdi. Türkiyə nümayəndələri əfqan qadınları üçün ədəbiyyat, xalça toxuculuğu və mətbəx incəsənəti üzrə xüsusi kurslar təşkil etdilər.

ABŞ-ın dəstəklədiyi Ankara Əfqanıstan sülh prosesində əhəmiyyətini artırmaq üçün böyük səylər göstərirdi. 2002-ci ilin noyabrında seçkilərdə qələbə qazanaraq Türkiyədə hakimiyyətə gəlmiş AKP hökuməti ölkənin xarici siyasəti sahəsində köklü dəyişikliklər etdi. Ankaranın Əfqanıstana yönəlmiş siyasəti daha da gücləndi və əfqan hökumətləri ilə möhkəm əlaqələr quruldu. Belə bir şəraitdə Əfqanıstan münaqişəsi Türkiyənin xarici siyasət səylərinin əhəmiyyətli istiqamətinə çevrildi. Təsədüfi deyil ki, Əfqanıstanda beynəlxalq koalisiyanın tərkibində türkiyəli hərbi qulluqçuların davamlı fəaliyyətinin təmin olunmasında özünü biruzə verirdi. Həmçinin bu Əfqanıstan tərəfinə əhəmiyyətli sosial-humanitar və iqtisadi dəstəyin göstərilməsi, əfqan hərbi personalının hazırlanması və ölkədəki münaqişə vəziyyətinin həllində vasitəçilik missiyası ilə müşayiət olunurdu.

Nəticə

Əfqanıstan-Türkiyə münasibətləri həmişə çoxsaylı üst-üstə düşmələrə və ortaq platformalara söykənib və ortaq sərhədlərin olmamasına, eləcə də hər iki ölkənin şərq və qərb bloklarına vaxtaşırı üzv olmasına baxmayaraq, onilliklər ərzində bu münasibətlərə ciddi ziyan dəyməyib. Əfqanıstanda Talibanın hakimiyyətə gəlməsinə baxmayaraq, Türkiyə Burhanəddin Rəbbani hökumətini rəsmən tanıdı və Taliban rejiminin süqutundan sonra Həmid Kərzai hökuməti ilə yaxşı münasibətlər qurdu.

Müasir Türkiyə AKP-nin hakimiyyəti illərində xarici siyasət strategiyasını kökündən yenidən nəzərdən keçirərək, öz mədəni, tarixi və geosiyasi potensialına, “yumşaq güc” alətlərinə, daxili resurslara və beynəlxalq aləmdəki mövqeyinə diqqət yetirməyə başladı. Qeyd etmək olar ki, bu gün Ankara regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə potensial təhdid mənbəyi olan ən zəif inkişaf etmiş dövlətlərin taleyinə daha həssas yanaşmaqdadır.

Hadisələr göstərdi ki, Əfqanıstanda hakimiyyətdə hansı qüvvələrin olmasından asılı olmayaraq, Türkiyə əfqan xalqını heç vaxt darda qoymamış, çətin vəziyyətdə ona dost əlini uzatmış, ona zəruri olan köməyi vaxtında və yetərincə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Аватков В.А., Чулковская Е.Е. Центры турецкой культуры им. Юнуса Эмре – «мягкая сила» Турции // Геополитика и безопасность. 2013. № 2. С. 116–123.
2. Türkiye'nin ikili Dış Yardımları (1992–1996) / Т.С. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. 1998. Mart.
3. Gurcan M. Turkish military support to Afghanistan rises // Al-monitor, 20.11.2014 - <http://www.almonitor.com/pulse/originals/2014/11/turkey-afghanistan-military-presence.html>
4. Резолюция Совета Безопасности ООН от 20 дек. 2001 г. № 1386 [Электронный ресурс] // ООН. URL: [http://un-docs.org/ru/S/RES/1386\(2001\)](http://un-docs.org/ru/S/RES/1386(2001)).
5. Kinacioglu M., Gürzel A.G. Turkey's Contribution to NATO's Role in Post-Cold War Security Governance: The Use of Force and Security Identity Formation // Global Governance. 2013. No. 19. P. 589–610.
6. Alkan Özcan S. Turkish Foreign Policy towards Afghanistan: 2009–2010 // Perceptions. 2010. Autumn – Winter. Vol. XV, no. 3–4. P. 133–146.
7. Сафонкина Е.А. Турция как новый актер политики «мягкой силы» // Вестник международных организаций. 2014. Т. 9, № 2. С. 145–166.
8. Дружиловский С.Б., Аватков В.А. Внешнеполитические идеологемы Турции // Обозреватель (Observer). 2013. № 6 (281). С. 73–89.
9. Алиева А.И. Афганская стратегия Турции: содействие безопасности и развитию // Вестник МГИМО-Университета. 2016, № 2(47), с. 82.
10. Yousufi F. Afghan – Turkey foreign relations after 9/11. International Journal of Advanced Academic Studies, 2020, vol. 2, iss. 4, part B, pp. 52-56.
11. Aslan Ö. The Evolution of Turkey's "South Asia Policy": Continuities and Ruptures in Outlook, Roles, Actors and Constraints. Journal of Asian Security and International Affairs, 3 March, 2022, vol. 9, iss. 1, pp. 122-149.
12. Murphy T., Sazak O. Turkey's Civilian Capacity in Post-Conflict Reconstruction. Istanbul Policy Center, Sabancı University. 2012, s. 1.
13. Умаров А. Политика Турции в Афганистане. //Азия и Африка сегодня, № 7, 2017, (с. 50-56) с. 51.
14. Ganioglu A. How Turkey opened its air space during operation against Afghanistan? // Hurriyet daily news, 23.03.2003/- <http://www.hurriyetdailynews.com>
15. Colakoglu S., Yegin M. The Future of Afghanistan and Turkey's Contribution // International Strategic Research Organization (Turkey), September 2014, p. 32.
16. Turkey approves motion to join new NATO mission in Afghanistan // Hurriyet daily news, 07.01.2015 -<http://www.hurriyetdailynews.com/>
17. Turkish Ambassador Ismail Aramaz named next NATO SCR in Afghanistan // Khaama Press, 17.11.2015 -<http://www.khaama.com/turkish-ambassador-ismail-aramaz-named-next-nato-scr-in-afghanistan-9011> (accessed 10.01.2017).

THE MAIN CHARACTERISTICS OF TURKEY-AFGHANISTAN RELATIONS (1979-2004)

Mammadzada Gulnara Mammahasan

Summary

The establishment of the Islamic Republic of Iran and the liberation of Afghanistan from the Soviet occupation marked the beginning of a qualitatively new stage in Turkish-Afghan relations. There had been close cooperation between the two countries since the 1920s. Although Turkish-Afghan relations, which are based on historical, cultural and religious roots, were limited during the Taliban regime, they later began to become more active. Turkey, as before, continued to use a “soft power” policy towards Afghanistan.

After the overthrow of the Taliban, Turkey’s activities in Afghanistan were carried out within the framework of UN and NATO organizations. However, a group of Turkish armed forces did not directly participate in military operations. Turkish armed forces mainly participated in the protection of state and strategic facilities, the delivery of humanitarian aid to areas of tension, and the organization of local militia forces.

For anti-terrorist operations, Turkey declared its airspace open for the use of NATO forces and made its military bases, seaports and airports available to international coalition forces. The article also emphasizes that the Turkish peacekeeping forces in Afghanistan were distinguished from the military contingents of other countries with their discipline and professionalism. It is no coincidence that the international force that suffered the least losses was also the Turks. The article sheds light on Turkey’s active participation in the reconstruction and restoration work carried out in various sectors of the Afghan economy. The effective activities of Turkish companies and charitable organizations in this area are emphasized.

ГЛАВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРЕЦКО-АФГАНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Мамедзаде Гюльнара Мамедхасан кызы

Резюме

Создание Исламской Республики Иран и освобождение Афганистана от советской оккупации положили начало качественно новому этапу в турецко-афганских отношениях. Тесное сотрудничество между двумя странами существовало с 1920-х годов. Хотя турецко-афганские отношения, опирающиеся на исторические, культурные и религиозные корни, во время режима талибов были ограниченными, позднее они стали активизироваться. Турция, как и прежде, продолжала использовать политику «мягкой силы» в отношении Афганистана.

После свержения талибов деятельность Турции в Афганистане осуществлялась в рамках организаций ООН и НАТО. Однако группа турецких вооруженных сил непосредственного участия в боевых действиях не принимала. Турецкие вооруженные силы в основном участвовали в охране

Rəyçi: dosent Məmmədli Atamoğlan Ataxan oğlu

Daxil olma tarixi 24 oktyabr 2024-cü il

UOT:94.

**XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA YELİZAVETPOL QUBERNİYASINDA
TƏHSİLİN VƏZİYYƏTİ**

Musayeva Şafa Xasafət qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Musayeva_shafa@list.ru

Xülasə: Çarizm Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün təkcə hərbi-siyasi, iqtisadi, demoqrafik vasitələrlə kifayətlənməyərək maarif, mədəniyyət, dini-mənəvi sahələrdə də regionun müstəmləkələşdirilməsinə xidmət edən addımlar atırdı. Bu istiqamətdə təhsil və məktəb işi mühüm rol oynayırdı.

Gəncə quberniyasının yaradılmasına qədər şəhərlərdə və qəzaların əksəriyyətində mollaxanalar və iri məscidlərin yanında mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Yeri gəlmişkən, həmin dövrün bir çox ziyalıları ilk təhsillərini bu tip məktəblərdə almışlar (M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov və b.). Bu məktəblər əsasən dini icmaların və imkanlı şəxslərin ianələri hesabına fəaliyyət göstərirdilər.

Açar sözlər: təhsil, çarizm, region, məscid, məktəb, qəza, dini icmalar

Key words: education, tsarism, region, mosque, school, accident, religious communities

Ключевые слова: образование, царизм, край, мечеть, школа, катастрофа, религиозные общины.

Əsas mətn

Nuxada hər bir məscidin (şəhərdə o zaman 23 məscid var idi –Ş.M.) nəzdində məktəb var idi. Dövrə aid mənbələrdə, tədqiqat əsərlərində 1968-ci ilə qədər qəzalarda fəaliyyət göstərən mollaxanaların və orada təhsil alan şagirdlərin sayı haqqında konkret rəqəmlər öz əksini tapmışdır. Məscidlərlə yanaşı, evlərdə də məktəblər var idi ki, orad təkcə oğlanlara deyil, qızlara da ilkin savad öyrədilirdi. Məsələn, 1846-cı ildə Nuxa şəhərində həm məscidlərdə, həm də evlərdə 450 uşaq savad öyrənirdi.

Dini məktəblərlə yanaşı Qafqazın hakimiyyət orqanları tərəfindən 1940-cı illərin sonlarında Yelizavetpol və Şuşada müsəlmanlar üçün dövlət məktəbləri (şielər və sünnülər üçün ayrıca) də açılmışdı. 1847-ci ildə Gəncədə müsəlman məktəbi adlı tədris müəssisəsi təsis edilmişdi. Bu məktəblərin açılmasında əsas məqsəd çar hakimiyyətinə loyallıq ruhanilər yetişdirməkdən ibarət idi. (1)

Bununla yanaşı, 1830-cu illərdən başlayaraq dünyəvi təhsil ocaqları olan qəza məktəbləri yaranmış, ilk belə məktəb 1833-cü ildə Gəncədə şəhərində açılmışdı. Bu məktəblərdə gələcəkdə bölgə təhsilinin inkişafında mühüm rol oynayacaq görkəmli maarifçi xadimlər yetişmişdi. Lakin qəza məktəbləri ən ibtidai biliklər verirdilər. Bu məktəbləri bitirənlərin gimnaziyalara daxil olmaq hüquqları yox idi. Qəza məktəblərində oxuyan azərbaycanlıların sayı da çox az idi. XIX sər 60-cı illərin sonlarına qədər quberniyanın üç şəhərində - Şuşa, Nuxa və Yelizavetpol şəhərində qəza məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Şuşa qəza məktəbi bütövlükdə Azərbaycanda yaradılmış ilk dünyəvi məktəb olmuşdur.

Qəza məktəblərində tədris olunan fənlərin proqramı ilə müqayisədə progimnaziyaların təhsilə olan ehtiyacları daha yüksək səviyyədə ödəyə biləcəkləri ehtimalını nəzərə alaraq 1870-ci il sentyabrın 22-də Yelizavetpol şəhərində qəza məktəbinin bazasında klassik progimnaziyanın açılışı oldu. Bu tədris müəssisəsinin yaradılmasında əsas məqsəd şəhərin xristian əhalisinin təhsil ehtiyaclarını təmin etməkdən ibarət idi.(2)

Həmin ildə Yelizavetpol progimnaziyasında və iki qəza məktəbində 432 şagird oxuyurdu. Yelizavetpol şəhərində 9, qəza şəhərlərində 172, kəndlərdə 244 xüsusi (özəl)

məktəb mövcud idi. Onların əksəriyyəti məscid və kilsələrin nəzdində, ictimaiyyətin maddi dəstəyi ilə fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə tədris əsasən oxuma və yazmağı öyrətməklə məhdudlaşdı. Yelizavetpol qəzasının alman koloniyalarında 84 oğlanın və 79 qızın birgə oxuduğu 2 məktəb də var idi ki, onlarda da yalnız alman dilində oxuma və yazma, kilsə mahnıları öyrədilirdi. Həmin ildə yeganə qız məktəbi Yelizavetpolda ermənilər tərəfindən açılmışdı. Quberniyada 1870-ci ildə 2 erməni dini seminariyası da fəaliyyət göstərirdi.

1870-ci ildə quberniyada əhalinin hər 67 nəfərinə 1 şagird düşürdü. Bu nisbət qız və oğlan şagirdlər arasında fərqli idi: 1 oğlan şagird hər 37 kişi sakinə, 1 qız şagird isə 2036 qadın sakinə düşürdü. Əvvəlki illə müqayisədə şagirdlərin sayı 614 oğlan, 5 qız artmışdı. Bütün məktəblər üzrə oğlan şagirdlərin 5 minə yaxını erməni, 2800-ə yaxını azərbaycanlı idi. 1874-cü ildə artıq quberniyada 349 məktəb var idi ki, onlardan 49-u “müsəlman məktəbləri” adlandırılan məktəblər idi. Eyni zamanda quberniyada məscidlərin nəzdində 200 məktəbin də olduğu qeyd olunurdu. Nəticədə 576.952 nəfər sakini olan quberniyada hər 1650 nəfərə 1 məktəb, 82 nəfərə isə 1 şagird düşürdü. 1884-cü ildə məscid məktəblərinin sayı 270-ə, orada oxuyanların sayı isə 5300 şagirdə çatmışdı. 1883-cü ildə 40 erməni icma məktəbi bağlandıqdan sonra bütün məktəblərin sayı 310 olmuşdu. Məscid məktəblərini və erməni icma məktəblərinin çıxmaqla həmin ildə quberniyada cəmi 38 təhsil müəssisi var idi ki, bu da hər 8000 nəfər 1 məktəb düşüyünü göstərirdi. (3)

Çarizmin Azərbaycanda təhsil siyasətinin məqsədini yerli xalqların savadlanması deyil, onlar arasında rus dilinin, mədəniyyətinin, bütövlükdə rus xalqına məxsus olan dəyərlər sisteminin yayılması və möhkəmlənməsi təşkil edirdi. Eyni zamanda çarizm aydın dərk edirdi ki, regionda özünə sadıq məmur təbəqəsi yaratmadan ruslaşdırmanı həyata keçirmək, siyasi və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq mümkün deyildir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ilk illərindən başlayaraq çar hakimiyyəti və onun yerli orqanları tərəfindən XIX əsrin II yarısında da bir sıra addımlar atılmış, xüsusi qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Bu qərarlar arasında 25 iyun 1867-ci il tarixli “Qafqaz və Zaqafqaziya təhsil müəssisələri haqqında” Əsasnamə, 30 may 1872-ci il tarixli “Şəhər məktəbləri haqqında” Əsasnamə, 22 noyabr 1873-cü il tarixli “Qafqaz təhsil dairəsinin təhsil müəssisələrinə gimnaziya, progimnaziya və real məktəblərin ümumi nizamnaməsinin tətbiqi haqqında” Qaydalar və başqa qərarlar mühüm rol oynadı. Bu qərarların, xüsusən 22 noyabr 1873-cü il tarixli Qərarın qəbul edilməsi ilə bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi Yelizavetpol quberniyasında da məktəb sisteminin Rusiyanın imperiya təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması (unifikasiyası) baş verdi. Nəticədə əksəriyyəti ibtidai məktəblərdən ibarət olan rusdilli təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi təşəkkül tapmağa başladı. 22 noyabr 1873-cü il tarixli qanunla klassik gimnaziya və progimnaziyalar gimnaziya və progimnaziyalara, real gimnaziyalar isə real (realnı) məktəblərə çevrildilər. Onlar təhsilin səviyyəsinə görə natamam orta və orta məktəblər sayılırdılar. Əsasnamələrin qəbul edilməsi ilə milli dillərin tədrisini məhdudlaşdırıldı, rus dilinin tədrisi isə əksinə, daha da genişləndi. 1876-cı ildə Yelizavetpol Xalq məktəbləri müdirliyinin yaradılması bu sahədə atılmış ilk təşkilati addımlardan oldu. Bu addımların nəticəsində Yelizavetpol quberniyasında tədrisin rus dilində aparıldığı məktəblərin sayı sürətlə artmağa başlayırdı. (4)

Şuşa şəhər məktəbi bütün Cənubi Qafqazda yaradılan ik şəhər məktəbi idi. Tədrisin rus dilində aparıldığı bu məktəblərin əsas məqsədi elə rus dilində mükəmməl bilən məmur kadrların hazırlanması idi. Təbii ki, bu məktəblərin proqramları müstəmləkə mahiyyət daşıyıb Rusiyanın regionu ruslaşdırmaq siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Qəza məktəbləri ilə müqayisədə şəhər məktəblərinin proqramı daha geniş, təhsil müddəti isə müxtəlif idi. Birsinfli şəhər məktəblərində təhsil müddətli 2 il, ikisinfli 4 il, üç və dördsiniflidə isə 6 il idi. Şəhər məktəblərində rus dili və fakültativ əsaslarla milli dil, hesab,

həndəsə, rəsmxət, tarix, coğrafiya, təbiətsünaslıq, şəriət dərsləri keçirilirdi. Təhsil müddəti 6 il olan şəhər məktəbləri ödənişli olduğundan yoxsul ailələrin uşaqlarının bu məktəblərə daxil olmaq imkanları olduqca məhdud idi. Şəhər məktəblərini bitirən məzunların dövlət strukturlarında qulluğa qəbul olmaq, müxtəlif ixtisas məktəblərinə daxil olmaq hüququ var idi. Lakin ixtisaslı müəllim kadrlarının çatışmaması bu məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsinə əsas maneə idi. Müəllimlərin əsas kontingentini rus və digər millətlərdən olanlar təşkil edirdilər.

Rusiya XMN-nin “İbtidai xalq məktəbləri haqqında” 24 may 1974-cü il tarixli Nizamnaməsini qəbul edilməsi ibtidai təhsil müəssisələrinin sayının artmasına öz təsirini göstərdi. Gəncə şəhərinin ibtidai məktəblərə olanehtiyacının qismən də ödənilməsində 1879-cu ildə şəhər əhalisinin maliyyə dəstəyi ilə yaradılmış ibtidai məktəb müəyyən rol oynadı. Məktəbə birinci ildə 140 şagird qəbul olunmuşdu, növbəti ildə şagirdlərin sayı 200-dən artıq idi .

1879-cu ildə Qori müəllimlər Seminariyasının müsəlman bölməsinin açılması Azərbaycanlı müəllim kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynadı. 1884-cü ildə Gəncədə 6 sinifli şəhər məktəbi açıldı. İlk ildə məktəbə 270 nəfər qəbul edildi. Əgər 1885-ci ildə həmin məktəbdə 229 şagird təhsil alırdısa və onlardan sadəcə 32-si azərbaycanlı idisə (14%), əsrin sonlarına doğru bu məktəbdə oxuyanların sayı artıq 612 nəfərə çatmışdı ki, onlardan 112-si azərbaycanlı idi ki, bu da ümumi şagirdlərin artıq 18,3%-ni təşkil edirdi. Şəhər məktəblərində rus dili və milli dill əyanaşı xarici dillərdən biri (Şuşa məktəbində fransız dili) də öyrədilirdi. Çar hökumətinin 20 noyabr 1874-cü ildə qəbul etdiyi qanunla dini məktəb və mədrəsələr Xalq məktəbləri müfəttişliyinin tabeliyinə verildi. Əslində bu da ruslaşdırmanın bir forması idi. Çünki orada rus dilinin tədrisi məcburi idi. Müfəttişlərə dini məktəblərə nəzarət etmək hüququ verilirdi . Şəhər məktəbləri pullu olsa da imkansız valideynlərin uşaqlarına təhsil haqqının ödənilməsində müəyyən güzəştlər edilirdi. Kasıb şagirdlərə maddi dəstək göstərmək məqsədilə Nuxada, Gəncədə, Şuşada şagirdlərə yardım cəmiyyətləri fəaliyyət göstərirdi. (5)

Gəncə quberniyasında maarifin yayılmasında kənd məktəblərinin (xalq məktəblərinin) yaradılması mühüm rol oynamışdı. Məlum olduğu kimi Şimali Azərbaycanda ilk kənd məktəbləri XIX əsrin 60-cı illərində Lənkətan qəzasının rus kəndlərində açılmışdı. 22 noyabr 1873-cü il Qanunu qəbul edildikdən sonra quberniyanı bəzi yerlərində dövlət hesabına rus dilində təhsil verən, birsinifli və ikisinifli kənd məktəbləri açıldı. Gəncə quberniyasında ilk açılan kənd məktəbləri (xalq və ya normal məktəblər) 1876-cı ildə Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən, Zəngəzur qəzasının Gorus, Qubadlı, Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndlərindəki birsinifli kənd məktəbləri oldu. Bu tip məktəblərdə əsasən dinin əsasları, ana dili, rus dili, hesab və hüsnxət tədris edilirdi . Kənd məktəblərinin sayına görə Şuşa və Nuxa qəzaları öndə gedirdi. 80-ci illərdə quberniyanın qəzalarında kənd məktəblərinin sayının sürətlə artması müşahidə olunurdu. 1882-ci ildə Zəngəzur qəzasının Qarakilsə və Qubadlı, Ərçivan, Ərəş qəzasının Ağdaş, 1883-cü ildə Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar, Şuşa qəzasının Ağdam, Lənbəran, Ağcabədi, Cavanşir qəzasının Alpout, Bərdə, Kasapet kəndlərində, 1884-cü ildə Şuşa qəzasının Hindarx, Nuxa qəzasının Göynük, Qoxmux, 1885-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Hadrud, Şuşa qəzasının Tuğ, Gülablı, Cavanşir qəzasının Sarov, Yelizavetpol qəzasının Qaraçinar, Slavyanka kəndlərində məktəblər açılmışdı .

80-ci illərin sonları - 90-cı illərdə də Yelizavetpol quberniyasında açılan kənd məktəblərinin siyahısı göstərir ki, bu məktəblər daha çox Qarabağın bölgəsinin ermənilər və ruslar yaşayan kəndlərində (Qarabulaq, Xankəndi, Tağlar, Qarabulaq, Vəng, Diğ) açılmışdı . Yelizavetpol qəzasının Mingəçevir, Gədəbəy, Zəyəm, Zəngəzur qəzasının Minkənd, Cavanşir qəzasının Tərtər kəndlərində məktəblərin açılması da 90-cı illərə təsadüf edirdi. 1893-cü ildə quberniyada 38 ibtidai kənd xalq məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdən yalnız üçü

biavasitə xəzinədən maliyyələşdirilirdi, bu da bütün quberniya üzrə ibtidai məktəblər çəkilən xərclərin yalnız 4.9% təşkil edirdi, qalanları əhalinin könüllü ianələri hesabına fəaliyyət göstərirdi. Kəndlərdə məktəblərin açılmasında Nuxa qəzasının kəndlərinin əhalisi bir sıra təşəbbüslərlə çıxış etmişdilər. Təkcə 1898-ci ildə əhalinin ərizələri əsasında Nuxa qəzasının Ağpələkənd, Nic, Yaqulbu, Vartaşen, Bum, Daşbulaq, Göybulaq, Zəraf, Cəfərabad kəndlərində məktəblər açılmışdı. 1900-cü ildə Gəncə quberniyasında 28 kənd, 1901-ci ildə isə 28 ibtidai məktəb açılmışdı ki, onların əksəriyyəti azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin payına düşürdü. Lakin bütünlükdə azərbaycanlıların təhsilə cəlb edilməsi çox aşağı səviyyədə idi. Məsələn, 1896-cı ildə quberniyada mövcud 40 məktəbdən yalnız 13-ü yalnız azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə yerləşirdi. (6)

Kənd məktəblərinin sayca artması ilk növbədə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlı əhalinin maarifə daha geniş cəlb edilməsinə şərait yaradırdı. Lakin digər millətlərlə (erməni, rus, alman) müqayisədə azərbaycanlıların məktəblə əhatə olunması ümumi əhaliyə nisbətə çox aşağı idi. 1896-cı ildə quberniyadakı 40 kənd məktəbindən yalnız 13-ü ancaq azərbaycanlılardan ibarət kəndlərdə idi. 1881-ci il martın 16-da Gəncə progimnaziyası tam səkkizsiniflik gimnaziyaya çevrildi. Həmin il gimnaziyaya 223 nəfər daxil olmuşdu. Gimnaziyanın nəzdində şəhərin nüfuzlu şəxslərinin iştirakı ilə xeyriyyə cəmiyyəti də yaradılmışdı. Şagirdlərə rus dili, ana dili ilə yanaşı, hesab, coğrafiya, tarix və s. dünyəvi fənnlər öyrədilirdi. Bütün məhdudiyətlərə baxmayaraq tədris müəssisəsində azərbaycanlı şagirdlərin sayı artmaqda idi. 1901-ci ildə gimnaziyada oxuyan 321 nəfər şagirdin 45 nəfəri azərbaycanlı idi. Cənubi Qafqazın digər quberniyaları ilə müqayisədə Yelizavetpol quberniyasını şəhərlərində qız məktəblərinin açılması gec baş verdi. "Müqəddəs Nina" məktəbi adlanan ilk qız məktəbi 1875-ci ildə Şuşada açıldı. Məktəbdə rus dili ilə yanaşı ümumi fənlər, əl bacarıqları, əlavə pul ödəyənlər üçün xarici dil, musiqi, rəsm dərsləri də keçirdilər. 1894-cü ildə Şuşa qız məktəbi dördsinifli "Mariya" qız məktəbinə çevrildi. Qeyd edək ki qız məktəbləri regionda bir qayda olaraq "Müqəddəs Nina" cəmiyyətlərinin təşəbbüsü ilə açılırdı. 1885-ci ildə Gəncədə cəmiyyətin təşəbbüsü ilə qız məktəbi açılmışdı. İlk ildə məktəbə cəmi 6 qız qəbul edilmişdi. 1899-cu ildə Yelizavetpol qız məktəbi progimnaziyaya çevrildi. Bu zaman burada 132 qız təhsil alırdı. Lakin bu məktəblərdə azərbaycanlı qızlar demək olar ki, təhsil almırdılar. Məsələn 1899-cu ildə Yelizavetpol "Müqəddəs Nina" qız məktəbində təhsil alan 132 nəfərdən yalnız biri azərbaycanlı idi. Azərbaycanlı qızlar ya müəllimlərin qadın olduğu ruhani məktəblərində, ya da evlərdə ibtidai savad alırdılar. Lakin əsrin sonlarında vəziyyət qismən yaxşılaşmağa doğru gedirdi. (7)

70-ci illərdə başlayaraq Rusiyada bazar münasibətlərinin inkişafı, Cənubi Qafqazın imperiyanın vahid iqtisadi sistemində daxil edilməsi burada iqtisadiyyatın və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacı artırır. Xüsusən Yelizavetpol quberniyasında yeni istehsal və emal sənayesi sahələrinin təşəkkül tapması, dəmir yolunun çəkilməsi ilə savadlı kadrlara ehtiyacı daha kəskin hiss olunurdu. Məhz bu səbəbdən 80-ci illərin ortalarından başlayaraq bəzi ümumtəhsil məktəblərinin proqramlarına kənd təsərrüfatı üzrə ümumi biliklər verən fənlər daxil edilmiş, onların nəzdində müxtəlif peşələri öyrədən kurslar açılmışdı. (8) Bir qədər sonra bu kurslar kənd təsərrüfatı və sənət şöbələrinə çevrilmişdilər. Bu kurslar ilk dəfə Şəkida, Ağdaşda, Ağdamda, Şuşada baramaçılıq və ipəkçilik müəssisələri nəzdində açılmışdı. 1888-ci ildə Nuxa şəhər məktəbinin nəzdində xüsusi sənət məktəbinin açılması ipəkçilik müəssislərinin ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsində müəyyən rol oynadı. Kənd məktəblərində də kənd təsərrüfatına aid bilik və bacarıqları artırmaq üçün məşğələlər keçirilirdi. Quberniyanın Vəndam, Qutqaşen, Baş Göynük, Hadrut, Vartaşen, Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Alpaut, Ləmbəran, Dağ Kəsəmən, Şıxlı, Qaraçınar, Tuğ və başqa kəndlərin məktəblərində belə kurslar açılmışdı. 1883-cü ildə Qarğabazar

kəndində 12 şagirdin daxil olduğu məktəb açıldı. Məktəbin ilk müəllimi isə Qori seminariyasını məzunu Əliş bəy Tahirov olmuşdur. Məktəbdə ipəkçilik və barama yetişdirilməsi öyrədilirdi. 1993-cü ilə dair məlumatlarda Yelizavetpol quberniyasında məktəblərin 23-də ipəkçilik, 5-də bostançılıq, 3-də bağçılıq, 1-də arıçılıq, 3-də dülgərlik, 1-də xərratlıq şöbələri fəaliyyət göstərirdi. (9)

Yelizavetpol quberniyasında peşə məktəblərinin inkişafı sahəsində ilk addım 1884-cü ildə Yelizavetpol şəhərində sənət məktəbinin açılması oldu. Məktəb Qafqaz canişini Mixail Nikolayeviçin şərəfinə Mixayil sənət məktəbi adlandırıldı. 1888-ci ildə müstəqil sənət məktəbinə çevrilən 1893-cü ildə Xalq Maarif nazirliyinin tabeliyinə verilmişdi. Dördillik məktəbdə ibtidai ümumtəhsil fənləri ilə yanaşı, bağçılıq, bostançılıq, ipəkçilik və sadə sənətlər (dəmirçilik, xərratlıq, çəlləkçilik və s.) üzrə praktik biliklər öyrədilirdi. Məktəbə praktik məşğələlər üçün, eləcə də üzüm və ipəkçilik üçün 7 desyatindən artıq sahə ayrılmışdı. Artıq 1895-ci ildə məktəbdə təhsil alan şagirdlərin sayı 125 təşkil edirdi. Məktəbin nəzdində pansion da var idi. 1897-1898-ci illərdə Tiflisdə təşkil edilmiş sərgidə məktəb şagirdlərinin yetişdikləri meyvə növləri yüksək mükafatlara layiq görülmüşdü.

Yelizavetpol şəhər əhalisinin təkidli müraciətləri nəzərə alaraq 1879-cu ildə burada da ibtidai texniki məktəb açıldı. Yelizavetpol ibtidai məktəbinə birinci il 140 şagird qəbul edilmişdi, ikinci il onların sayı 200 nəfərdən artıq idi. Quberniyada texniki təhsilin inkişafında 1887-ci ildə açılmış Yelizavetpol dəmir yol məktəbi müəyyən rol oynadı. 1894-cü ildən normal məktəb kimi fəaliyyətini davam etdirən məktəbdə həmin il 37 qız və 117 oğlan olmaqla 154 şagird oxuyurdu. Məktəbdə ümumi fənlərlə yanaşı bəzi təsərrüfat sahələri üzrə bacarıqlar da öyrədilirdi. 1896-cı ildə Yevlax stansiyasında bir sinifli dəmir yolu məktəbi açıldı. Bu məktəblər dəmiryolu işçilərinin uşaqları üçün nəzərdə tutulsa da pullu olduğundan buraya başqa insanların da uşaqları qəbul olunurdu. (10)

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrin son rübündə Gəncə quberniyasında cərəyan edən siyasi-iqtisadi proseslərin təsiri nəticəsində mədəni dəyişikliklər şəraitində mədəni-maarif, təhsil sahəsində də dəyişikliklər baş verir, təhsil müəssisələrinin və orada təhsil alan şagirdlərin sayı artırdı. Başqa millətlərlə, xüsusən ermənilərlə müqayisədə azərbaycanlı təhsil alanların sayı əhalinin ümumi nisbətində çox aşağı olsa da, bütövlükdə onların say artımı sürətlə gedirdi. Köhnə məktəb və mədrəsələr öz mövcudluqlarını saxlasalar da əsrin sonlarında Azərbaycanda təhsil sahəsində geniş vüsət alan yeniləşmə hərəkatı Gəncə quberniyasında da özünü qabarıq göstərir, burada yeni tipli, dünyəvi təhsil verən məktəblər şəbəkəsi yaranır, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri yaranır, mədəni-maarif xarakterli kütləvi tədbirlər keçirilirdi. Bütün bunlar quberniyanın Gəncə, Nuxa, Şuşa, Qazax kimi şəhərlərində, müxtəlif qəzalarda cəhalətə, mövhumata qarşı mübarizəyə qoşulan maarifçilər nəslinin yetişməsinə şərait yaradırdı. Məhz bu nəslin nümayəndələri Azərbaycanda bir qədər sonra Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın meydana gəlməsində əsas qüvvəyə çevriləcək, ilk müstəqil milli dövlətimizin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasında, maarifin və mədəniyyətin inkişaf tapmasında fəal iştirak etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Abbaszadə, M.A., Əhmədov M. Mirzə Abbasın dərsləkləri // “Azərbaycan məktəbi”, 1991, № 2-3, s.61-64
2. Azərbaycan kitabı. Biblioqrafiya. 3 cildə. C.1, Bakı, 1964
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv, Fond 45, siyahı 2, iş 280, v. 4 BAXMAQ
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, IV cild, Bakı, Elm, 2000

5. Baxşəliyev, F. Şimali Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatından sonra torpaq sahibliyi və torpağın icarə edilməsi haqqında, Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2010, №2, s.108-113
6. Çingizoğlu, Ə. Qarabağda maarif (1750-1950) / Ə. Çingizoğlu. - Bakı: Zərdabi LTD MMC, - 2013. - 288 s.
7. Eldarova, Ə. Azərbaycan aşıq sənəti// Ə. Eldarova. – Bakı: Elm, - 1996, - 168 s.
8. Əhmədov, H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi/ H.M. Əhmədov. Bakı: Maarif, 1985, 366 s.
9. Əhmədov, H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi / H.M.Əhmədov. Bakı: Təhsil, 2006. 580 s.
10. Əhmədov H. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, I cild// H.ƏM. Əhmədov. Bakı: Elm, 2001, 356

SITUATION OF EDUCATION IN YELIZAVETPOL GOVERNANCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Musayeva Shafa Xasafat

Summary

In order to strengthen itself in the South Caucasus, including Azerbaijan, Tsarism was not only satisfied with military-political, economic and demographic means, but also took steps to colonize the region in educational, cultural, religious and spiritual fields. Education and school work played an important role in this direction. Before the establishment of Ganja governorate, madrasahs were operating near mollakhanas and large mosques in cities and most of the districts. By the way, many intellectuals of that time received their first education in such schools (M.Sh. Vazeh, M.F. Akhundov, etc.). These schools were mainly supported by donations from religious communities and wealthy individuals.

СИТУАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОМ УПРАВЛЕНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Мусаева Шафа Хасефетовна

Резюме

Чтобы укрепиться на Южном Кавказе, включая Азербайджан, царизм не только удовлетворился военно-политическими, экономическими и демографическими средствами, но и предпринял шаги по колонизации региона в образовательной, культурной, религиозной и духовной областях. Большую роль в этом направлении сыграло образование и школьная работа.

До образования Гянджинской губернии медресе действовали при моллаханах и крупных мечетях в городах и большинстве районов. Кстати, многие интеллектуалы того времени получали свое первое образование именно в таких школах (М.Ш.Вазе, М.Ф.Ахундов и др.). Эти школы в основном поддерживались за счет пожертвований религиозных общин и богатых людей.

Rəyçi : Elgün Aslanov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2024 –cü il tarixli iclasının 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 dekabr 2024-cü il

UOT:372.

**TARİXİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ƏYANİ TƏLİMİN FUNKSİYALARI
VƏ ƏHƏMİYYƏTİ*****Dosent Paşayeva Elza Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin***

Xülasə: *Əyanilikdən istifadə edilməsi tarixin tədrisi prosesində xüsusi rol oynayan bir üsuldur. Əyani tədris keçmişin qavranılması zamanı yalnız hisslər dairəsini deyil, həm də təfəkkür sahəsini əhatə edir və bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Əyanilik vasitəsi ilə şagirdlərin təsəvvüründə ilk növbədə tarixi keçmişin mötəbər və əyani obrazları yaranır. Əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin təsəvvüründə tarixi faktları konkretləşdirir. Əyanilik tarixi hadisələrin mahiyyətini açıqlayır, əsas tarixi anlayışları və qanunauyğunluqları formalaşdırır, onların şagirdlər tərəfindən dərinlən qavranılmasını təmin edir.*

Açar sözlər: şagirdlərin təsəvvürü, müşahidə etmək qabiliyyəti, əşya əyaniliyi, təsviri əyanilik, şərti-qrafik əyanilik

Ключевые слова: воображение учащихся, способность наблюдать, предметная наглядность, изобразительная наглядность, условно-графическая наглядность

Keywords: students' imagination, observational ability, concrete visualization, illustrative visualization, symbolic-graphic visualization

Əyanilikdən istifadə edilməsi tarixin tədrisi prosesində xüsusi rol oynayan bir üsuldür. Əyani tədris keçmişin qavranılması zamanı yalnız hisslər dairəsini deyil, həm də təfəkkür sahəsini əhatə edir və bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Əyanilik vasitəsi ilə şagirdlərin təsəvvüründə ilk növbədə tarixi keçmişin mötəbər və əyani obrazları yaranır. Əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin təsəvvüründə tarixi faktları konkretləşdirir. Əyanilik tarixi hadisələrin mahiyyətini açıqlayır, əsas tarixi anlayışları və qanunauyğunluqları formalaşdırır, onların şagirdlər tərəfindən dərinlən qavranılmasını təmin edir.

Tarixin tədrisi prosesində əyanilikdən istifadə şagirdlərdə estetik dünyagörüşü formalaşdırır, incəsənət əsərlərinin ideya-mənəvi məzmununun bədii üstünlükləri, müəlliflərin məhərrətini görməyə yönəldir, gözəllikdən həzz almaq qabiliyyəti doğurur. Eyni zamanda əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin müşahidə etmək qabiliyyətini, təsəvvürünü və nitqini inkişaf etdirir, tarixi keçmişə olan marağı müntəzəm surətdə dəstəkləyir.

Tarixin tədrisi prosesində müxtəlif əyani üsullardan istifadə olunur. Tarixçi metodistlərin əksəriyyəti öz tədqiqatlarında əyani tədris vasitələrini üç qrupa bölürlər: əşya əyaniliyi, təsviri əyanilik və şərti-qrafik əyanilik.[6, s.246-247; 2, s.137-143; 3,s.25]. A.A.Vagin həmçinin daxili əyaniliyi qeyd edərək göstərir ki, daxili əyanilik dedikdə tədris fəaliyyəti prosesində şagirdlərin idrakında artıq formalaşmış real əşyaların və ətraf mühit hadisələrinin müstəqil müşahidəsi yolu ilə qavranılan hazır obrazlara istinadın edilməsini nəzərdə tutur.[12,s.138] Müəllimin əvvəllərdə verdiyi bilikdən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Şagirdlər əvvəllərdə verilmiş biliklərdən obraz tapır və fikrini onun üzərində qurur. Lakin hər bir şagirdə bu təsəvvürlər fərdi olmaqla onun həyat təcrübəsindən və bacarıqlarından asılıdır. Şagirdin təsəvvüründə canlanan keçmişin fraqmentləri özündə müasirləşmə elementləri cəmləşdirməklə, əksər hallarda qeyri-dəqiqliklə xarakterizə olunur. Tədris prosesində əşya, təsviri və şərti qrafik əyanilikdən istifadə edilməsi bu cür çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına zəmin yaratmış olurlar.

Əşya əyaniliyi xüsusi idrak əhəmiyyətinə malik olmaqla, keçmişin real maddi abidələrinin və onun izlərinin bilavasitə qavranılmasını nəzərdə tutur. Əşya əyaniliyinə monumental abidələr və əlamətdar yerlər, memarlıq abidələri, təsərrüfat və başqa qurğular,

əmək alətləri, silah, məişət şeyləri və arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi əşyalar – maddi nümunələr, muzey eksponatları və ekskursiya obyektləri daxildir.

Müəllim dərstdə muzey eksponatlarından yeni dərslərin izahı prosesində istifadə edə bilər. Əgər maddi mədəniyyət nümunələrini dərstdə göstərmək mümkün deyildirsə, onda əgər mümkünə, ekskursiya təşkil edilməlidir.

Muzey məktəbdə və məktəbə yaxın olduqda tarix dərslərini orada keçmək lazımdır. Muzey – dərslər və ya da ekskursiya dərslərindən istifadə edilməsi vacibdir.

Əşya əyaniliyindən istifadə edilməsi nəticəsində dövrün yaşayış tərzini, geyimini, adət və ənənələrini, bəzək şeylərini və maddi-mədəniyyət abidələrini ətraflı öyrənmək mümkün olur. Məsələn: “Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşu” mövzusunda arxeoloji mədəniyyətə aid şəkillərin göstərilməsi həmin dövrdə insanların istehsal alətləri, yaşayış məskənləri barədə müəllimin verdiyi izahı tamamlayır, nəticədə həmin quruluşun xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərdə geniş təsəvvür yaranır.

“Azərbaycanın qədim dövrləri” mövzunu keçərkən “Assuriya relyefi üzrə Manna və Midiya tipləri” şəklini şagirdlərə göstərmək, e.ə. VIII əsrin axırında geyim, təsərrüfat, zinət əşyaları haqqında müəllimin verdiyi biliyi konkretləşdirir. “Azərbaycan ərazisində feodal münasibətlərinin əmələ gəlməsi” mövzunu şərh edərkən “Dərbənd səddi”, “Çıraqqala” və “Beşbarmaq” qalalarının və alban hərfləri şəkillərindən istifadə etmək lazımdır.

Sasanilərin işğalından danışarkən göstərməlidir ki, onlar Azərbaycanı qarət və talan edirdilər. Əhali bir sıra vergilərlə yanaşı “kar” deyilən əmək mükəlləfiyyətlərini də yerinə yetirməli olurdu. Sasanilər şimaldan basqın edən tayfaların yolunu kəsmək üçün müdafiə istehkamları tikdirmişlər. bunlar V-VI əsrlərdən Xəzər keçidi deyilən yerdə, yəni Böyük Qafqaz sıra dağları ilə Xəzər dənizinin arasında torpaqdan hörülmüş Gilgilçay, Beşbarmaq və Dərbənd divarlarıdır.

Əşya əyaniliyindən istifadə edilməsi idraki əhəmiyyət daşımaqla, şagirdlərin ideya-mənəvi və əmək tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Müəllim tədrisdə o vaxt məqsədinə müvəffəq olarki, göstərilən əyanilikdən lazımi səviyyədə istifadə etsin. Müəllim göstərilən əyaniliyi həvəslə hazırlatsa və istifadə etsə şagirdlərə proqram səviyyəsində bilik verə bilər.

Müəllim şagirdlərin köməyi ilə tarix dərslərində istifadə etmək üçün əyani vasitə hazırlanmasına ciddi fikir verməlidir. Bunun üçün ayrı-ayrı siniflərdə “əyani vəsait hazırlayan qrup” yaradılmalıdır.

Tarix müəllimlərinin yaratdıqları bu qrup ayrı-ayrı siniflərdən seçilmiş tarix dərslərinin üzvləri ola bilər.

Qrupun vəzifəsi hər bir dərslər üçün (əgər dərstdə əyani vəsait tələb edilsə, bu işi görmək mümkünə) əyani vəsait hazırlamaq, o cümlədən əyani vəsaiti səhmana salmaq, onu təmir etmək, tarix kabinetini nizama salmaqdan ibarət olmalıdır. Bu iş dərstdən kənar vaxtda aparılmalıdır.

“Əyani vəsait hazırlayan qrup”un üzvləri, şübhəsiz müəllimin tapşırığı ilə lazımi əyani vəsaiti dərstdən bir növ neçə dəqiqə əvvəl sinifə gətirib, hazır vəziyyətdə saxlamalıdır.

Qabaqcıl tarix müəllimləri ilin sonunda əl ilə düzəldilmiş əyani vəsaitlərin sərəgisini təşkil edirlər.

Toplanmış əyani vəsait məktəbin tarix kabinetində saxlanmalıdır.

Tarix xronologiyasını şagirdlərə əyani öyrətmək üçün əldə hazırlanmış əyani vasitədən istifadə edilməlidir.

Qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, V-VIII siniflərdə xronologiyasını aşağıdakı əldə hazırlanmış əyani vasitədən istifadə etməklə şagirdlərə şüurlü öyrətmək olar:

1. Xronoloji loto-səssiz oyun – V s.

2. Tarixi vaxt ölçüləri ilə tanışlıq – VI-VII s.
3. Xronoloji-kassa – V-VIII s.
4. “Tap-görüm” xronoloji oyun – VI-VIII s.
5. Xronoloji tapmağa – V-VI s.

Sinfin tarix dərslərində xronologiyayı öyrətmək üçün istifadə edilən iş üsullarından biri də “səssiz oyun” və ya “xronoloji loto”dur. Bunun üçün hər bir şagirdə bir zərf aldırılıb, ona sıığışa bilən kartoçkalar kəsib düzəltməyə lazımdır. Əlbətdə ki, hər bir mövzu keçildikdə kartoçkalar yazılıb hazırlanmalıdır. Ona görə də dərslər keçildikcə belə kartoçkaların sayı artır. Kartoçkalar zərfdə saxlanılmalıdır. Keçən dərslərin soruşulması yarım mərhələsində və ya daha yeni biliyin ilk möhkəmləndirilməsi mərhələsində “səssiz oyun”u keçirtmək üçün 2-3 dəqiqə vaxt ayrılır. Bu zaman müəllim kartoçkanın yazılmış tərəfini şagirdlərə göstərir. (Ya kartoçkanın hadisə yazıldığı və ya da tarixi yazılmış tərəfi; deyək ki, 1861-ci il). Şagirdlər isə səssizcə kartoçkanın təhkimçilik hüququnun ləğvi yazılmış tərəfini nümayiş etdirirlər. Bu vaxt müəllim sinifi nəzərdən keçirir və cavabları yoxlayır. Mövzudakı xronoloji tarixlər bu qayda ilə təkrarlanır.

Dərsdə belə oyunun tətbiq olunması tarixlərin möhkəm yadda qalmasına, uzun müddət unudulmamasına kömək edir.

Tarixi vaxt ölçüləri şagirdlərlə tanış edilməsində əyanilikdən istifadə etmək səmərəli nəticə verir. Aydın ki, xronoloji tarixləri yaxşı öyrənmək üçün şagirdlərdə ilk növbədə zaman haqqında düzgün təsəvvür yaradılmalıdır. Müəllim izahının müvafiq yerində hadisələrlə bağlı olan tarixləri diqqəti cəlb edəcək şəkildə deməli və ekranda göstərməlidir. Rəqəmlər göstərilərkən animasiyadan istifadə edilməsi şagirdlərə müsbət təsir edir, yaddaşlarında qalmasına səbəb olur.

Şagirdlər çox vaxt əsrin neçə il olduğunu bilmir. Eradan əvvəl və sonranın nə demək olduğunu aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Hətta eraların başlanma səbəblərini dəqiq söyləyə, hər iki eranı ayıra və səciyyələndirə bilmirlər. Şagirdlər ilk əvvəl bilmirlər ki, eradan əvvəl işlər nəyə görə çoxdan çox gedir. Sonra yüz illiklərin sonu və ya əvvəlinin hansı əsrə aid olduğunu müəyyən edə bilmirlər. Məsələn, 800-ci ili və ya 801-ci ili çox vaxt VIII əsr adlandırırlar. Ona görə də müəllim şagirdlərə öyrətməlidir ki, I ildən 100-cü ilədək bir əsr 101-ci ildən 200-cü ilə kimi II əsr hesab olunur. 100 illiyimiz bir əsrdir. Sonra “era” sözünün aydınlaşdırılmasına keçilməlidir. Tarix iki eraya, bizdən əvvəl və bizim eralara bölünür. Demək lazımdır ki, eradan əvvəl dedikdə indiki ildən əvvəlki tarixləri nəzərdə tuturuq. Bunun üçün VI sinifin “Qədim dünya tarixi” dərsliyinin ilk səhifəsində verilmiş “Vaxt lenti” ilə şagirdləri tanış etmək və onun əsasında öyrətmək lazımdır. Yaxşı olar ki, müəllim “Vaxt lenti” ni aleksandrova kağızına çəkib sinifdə nümayiş etdirsin və öz şərhini onun üzərində qursun.

Şagirdlər üçün aydın edilməlidir ki, illərin hesablanması vaxtı era adlanır. Şagirdlər bilməlidirlər ki, eradan əvvəl I minillik X əsrdən II əsrə qədər olan vaxtı əhatə edir. Yəni 1000 ildən başlayır, I ilə qədər davam edir. Yeni eranın I minilliyi isə I ildən başlayaraq 1000-ci ilə qədər davam edir. İndi yeni eramızın XXI əsridir. Məsələn, eradan əvvəl 1750-ci il, eradan əvvəl XVIII əsr eramızın 1381-ci ili isə XIV əsr adlanır. Müəllim dərslikdə verilmiş çalışmalardan istifadə edərək eradan əvvəl 1750-ci il ilə eramızın 1381-ci il arasında nə qədər vaxt olduğunu hesablatmalıdır. Onda bütün bunların hamısını (1750-1381-3131) üstə gəlməklə müəyyən etmək lazım gəlir. Xronologiyayı öyrədərkən belə çalışmalardan tez-tez istifadə olunmalıdır.

Təsviri əyanilik memarlıq abidələrinin, əmək və məişət əşyalarının, bədii kompozisiyaların elmi baxımdan əsaslandırılmış rekonstruksiyalarının tarixin tədrisi prosesində istifadəsini nəzərdə tutur. Təsviri əyanilik dərslərində əsasən şəkillərdə

təcəssüm olunur. Şəkillər tarixi bilikləri əks etdirən mənbələr kimi istifadə edilir. Tədris şəkilləri biliklərin ilkin mənbələri qismində göstərilir, mövzunun izahını əyani şəkildə nümayiş etdirir, mövzunu şagirdlərin hafizəsində möhkəmləndirir. "Şəkil ən zəruri əyani vasitələrdən biri olmaqla, tarixi materialın mənimsənilməsi prosesinin bütün mənbələrində aktivləşdirici və konkretləşdirici vasitə qismində çıxış edir və eyni zamanda bütün didaktik məsələlərin həllinə xidmət edir". [6,s.171-176]

Tarixi biliklərin öyrədilməsi prosesində bədii şəkillər mənbələrin elmi cəhətdən mötəbərliyi, dəqiq mövqeyi, ideya-mənəviyyat yönümlüyü qismində istifadə edilir. Hadisələrlə zəngin olan bədii şəkillər siyasi həyatın, hərbi tarixin, zəhmətkeşlərin azadlıq uğrunda mübarizəsinin tarixi faktlarını əks etdirir. Belə şəkillər süjetli və hekayəli şərh edilərək göstərilir. Şəkil şərh edilərkən şəkilin məzmunu ümumi söylənilir, təsvir edilən hadisənin yeri və vaxtı göstərilir, şəkilin məzmunundakı əsas və ikinci dərəcəli məqamlar xarakterizə olunur, nəticə çıxarılır. "Şah İsmayıl Xətai miniatürlərdə", "Qızılbaş döyüşçüləri", "Şeyx Məhəmməd Xiyabani mitinqdə çıxış edir", "20 yanvar qurbanları", "Xocalı faciəsi" və s. kimi bədii şəkillər tarixi hadisə və faktları əks etdirir. [5,s.284-285]

Təsviri əyanilikdə portretlərdən də geniş istifadə edilir. Portretlər ictimai qrup və sinif nümayəndələrinin, görkəmli tarixi xadimlərin obrazlarının formalaşdırılmasında böyük rol oynayırlar.

Şərti-qrafik vəsaitlər şagirdlərdə simvolik obrazlar yaratmaqla, tarixi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini, ictimai hadisələrin əhəmiyyətli əlamətlərini, onların inkişaf tendensiyalarını əks etdirir, səbəb-nəticə əlaqələrinin və anlayışların mənimsənilməsində böyük rol oynayırlar.

Ekranla slaydların göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür şəkil material müəllim tərəfindən izah edildikcə yaranır, bununla da şagirdlərin dinlənməsi təşkil olunur, söz və obrazın şagirdlər tərəfindən eyni zamanda mənimsənilməsini təmin edir, hadisəni olduğu kimi dinamikada göstərməyə imkan verir.

Beləliklə, tarixin tədrisi prosesində əyanilikdən istifadə edilməsi şagirdlərin dərsi dərindən mənimsəməsinə və yadda saxlamasına təsir göstərməklə tarixin tədrisi prosesində olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Cabrayılov İ.H. Tarixi abidələr şagirdlərdə milli mənlük şüuru formalaşdırmağın vasitəsi kimi: Ped.elm.nam.,dis.avto-ref. Bakı,1994,24 s.
2. Mərdənov M.C. Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində. Azərbaycan məktəbi, 2002, № 6, 18-35 s.
3. Məlikov R.S., Nəcəfli T.H. Tarixin interaktiv təlimi. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı. Çapaşoğlu, 2002, 128 s.
4. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu, təlimçilər üçün metodik vəsait. Bakı. 2011.
5. Əmirov M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/ interaktiv təlim metodikasını (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti) B.2011.700 s.
6. Вагин А.А.Методика преподавания истории в средней школе. М., 1968.300 с.
7. Короткина М.Б., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях. М.1999,382 с.
8. Web 3: <http://americanhistory.si.edu/kids/index.cfm> (Erişim tarixi:15.02.2012)
9. Web 4: <http://archive.org/detail/s/texts> (Erişim tarixi: 05.01.2012)
10. www.tarihportali.net

ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИИ ОЧНОГО (НАГЛЯДНОГО) ОБУЧЕНИЯ

Пашаева Эльза Махеррам кызы
Резюме

Использование очного обучения играет особую роль в процессе преподавания истории. Очное обучение охватывает не только сферу восприятия, но и область мышления, выполняя ряд функций. С помощью наглядных средств в воображении учащихся формируются прежде всего достоверные и наглядные образы исторического прошлого. Применение визуальности конкретизирует исторические факты в представлении учащихся. Наглядность объясняет суть исторических событий, формирует основные исторические понятия и закономерности, обеспечивая их глубокое понимание учениками.

**THE IMPORTANCE AND FUNCTIONS OF FACE-TO-FACE
(VISUAL) LEARNING**

Pashayeva Elza Maharram
Summary

The use of face-to-face learning plays a special role in the process of teaching history. This approach encompasses not only the sphere of perception but also the realm of thinking, fulfilling several functions. Through visual tools, students' imagination is shaped by creating accurate and vivid images of the historical past. The application of visual elements helps to concretize historical facts in students' minds. Visual aids clarify the essence of historical events, shape fundamental historical concepts and patterns, and ensure a deep understanding of these by students.

Rəyçi: Dosent İsmayılzadə Səidə
Ümumi tarix kafedrasının 20 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 21 noyabr 2024-cü il

UOT: 479

**ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ QAFQAZDA VƏ BÜTÜN AVRASIYADA
ƏMƏKDAŞLIQ KÖRPÜSÜ KİMİ**

Qasımova Türkan İlqar qızı
Bakı Dövlət Universiteti
turkan.1990@mail.ru

Xülasə. *Zəngəzur - tarixi Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzur Azərbaycan üçün təkcə Naxçıvana açılan qapı deyil, onun Azərbaycanın tarixində və milli kimliyində xüsusi yeri var. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, bu gün də Ermənistanın sərhədləri daxilində olan Zəngəzur vaxtilə müsəlman türk əhalisinin yaşadığı tarixi Azərbaycan torpağıdır. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Zəngəzur dəhlizinin reallaşması məsələsi Qafqazda geosiyasi rəqabətin transformasiyasını şərtləndirir.*

Açar sözlər: Qafqaz, sülh, sabitlik, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, siyasət, iqtisadiyyat, Zəngəzur dəhlizi, logistika

Ключевые слова: Кавказ, мир, стабильность, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, политика, экономика, Зангезурский коридор, логистика

Keywords: Caucasus, peace, stability, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, politics, economy, Zangezur corridor, logistics

Qədim tarixi özündə ehtiva edən türk yurdlarından biri də əsrarəngiz Zəngəzur bölgəsidir. Zəngəzur Azərbaycan üçün təkcə Naxçıvana açılan qapı deyil, onun Azərbaycanın tarixində və milli kimliyində xüsusi yeri var. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, bu gün də Ermənistanın sərhədləri daxilində olan Zəngəzur vaxtilə müsəlman türk əhalisinin yaşadığı tarixi Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun tarixi adına orta əsrlərin ilkin qaynaqlarında, Osmanlı-Səfəvi müharibəsi dövründə osmanlıların tərtib etdikləri təhlil dəftərlərində rast gəlinir və bu adın Azərbaycan türklərinin tarixi ilə bağlı olduğu vurğulanır. Maraqlıdır ki, bu tarixi yerin adı bilavasitə türk tayfası olan zəngi tayfası ilə bağlıdır. Nəinki Qarabağın cənub-qərbində, eləcə də İrəvan bölgəsində Zəngi çayının olması, zəngi tayfalarının yaşamasına dair faktlar var. XII-XIII əsrdə indiki Zəngilan ərazisində Zəngiyan adlı tarixi yer adının olması da zəngi tayfası ilə bağlıdır. Yəni, bölgənin tarixi-coğrafiyasına nəzər salsaq, bir daha şahid olarıq ki, bu bölgədə məhz Azərbaycan türkləri yaşayıb və tarixən həmin bölgə Azərbaycanın digər regionları ilə sıx təmasda olub [4].

Zəngəzur - Ermənistanın cənub hissəsini və Azərbaycan ərazilərinin kiçik bir hissəsini əhatə edən tarixi mahaldır. Zəngəzur mahalı Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Meğri (Mehri) Zəngilan, Qubadlı və Laçının bir hissəsini əhatə edirdi. Burada XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur mahalında 149 azərbaycanlı, 91 kürd və 81 erməni kəndi var idi [5]. Zəngəzur Qaraqoyunlu (1410–1468), Ağqoyunluların (1468–1502), 1502-ci ildə Səfəvilərin hakimiyyəti altına düşdü.

Zəngəzur bölgəsi Rusiya imperiyası dövründə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olmuşdur. 1905–1907 və 1914–1920-ci illərdə silahlı erməni dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində bu mahalda təxminən yarım milyon yerli əhali həlak olmuşdur. Statiskaya görə Zəngəzurda 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinmişdir. 4472 qadın və uşaq erməni silahlıları tərəfindən vəhşiliklə qətlə yetirilmiş və 100 mindən çox sakin öz yurdurandan məcburi qovulmuşdur. [1 s.723], [6, s.154]. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik ərazisindən 3.105 kv. verstli Azərbaycan SSR tərkibində qalmış [7, s.3], 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistanına verilmiş olur [8]. Bununlada Azərbaycan ilə onun bir hissəsi olan Naxçıvan arasında quru əlaqəsi kəsilir. 1933-cü ildən etibarən Zəngəzur adı rəsmən

xəritələrdən silinmiş və unudulmağa çalışılmışdır. Tarixən ticari-iqtisadi və mədəni kommunikasiya yollarından biri olan Zəngəzur keçən əsrin 20-ci illərindən azərbaycanlıları bir-birindən təcrid edən, türk dünyasını ayıran, iqtisadi-ticari əlaqələri qıran məkana döndü. 1988-ci ildə təkcə Zəngəzurdə deyil, Göyçədə, Dərələyəzdə, İrəvanda, Vedidə – indiki Ermənistan adlanan torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılar dədə-baba yurdlarından qovuldular. Kütləvi terrora məruz qalan azərbaycanlıların son nümayəndələri məcburiyyət qarşısında qalıb Zəngəzuru tərk edəndən sonra, burada onlara məxsus yüzlərlə tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Zəngəzurla bağlı münasibətin bildirmişdir: - Müasir Azərbaycan Respublikası ərazini öz torpaqları saysa da Ermənistan Respublikasına qarşı torpaq iddiası irəli sürmür.

-“Bizim ata-baba torpağımız olan İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı, digər torpaqlar indi Ermənistan dövləti üçün torpaq olubdur. Bunlar bizim tarixi torpaqlarımızdır”. “Zəngəzur dəhlizi” tələbi yenə gündəmdədir. Əslində, Azərbaycanın hər fürsətdə səsləndirdiyi bu tələbi Prezident İlham Əliyev bu dəfə “regional sülhün fundamental elementlərindən” biri kimi xarakterizə edib.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasının xüsusi əhəmiyyətini Prezident İlham Əliyev hələ 12 il bundan öncə, 3 oktyabr 2009-cu il tarixində Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə açıqlamışdı. Bu dəhlizin açılmasının hüquqi bazasını 10 noyabr 2020-ci tarixində Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli bəyanatın 9-cu bəndi və 2021-ci il 11 yanvar tarixində Moskvada imzalanmış 4 bəndlik bəyanat təşkil edir. Bu baxımdan II Qarabağ müharibəsinin Zəngəzur məsələsində açdığı yeni imkanlar nəinki Azərbaycan, region, türk dünyası, eyni zamanda, “Bir kəmə, bir yol” ticari-iqtisadi layihəsini əhatə edən dünya dövlətləri üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Sonuncu bəyanatda kommunikasiyanın bərpasının bu ilin 1 mart tarixindən etibarən reallaşacağı qeyd olunurdu. Elə ona görə, də bu ilin aprel ayının 8-də Ermənistan baş naziri N.Paşinyanın Moskvaya etdiyi səfərindən əvvəl kommunikasiyaların açılmasının sürətləndirilməsi məqsədilə yeni üçtərəfli sənədin imzalanacağı haqda da fikirlər söylənilirdi [9].

Dəhlizin Azərbaycan tərəfinə aid hissəsində tikinti işləri Vətən müharibəsinin bitməsindən dərhal sonra başlanıb. “Zəngəzur dəhlizi”nin global yol infrastrukturunda logistika halqası kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini başa düşür. Bu səbəbdən də dünyanın bütün qitələrindəki müxtəlif güc mərkəzlərindən bu layihəyə bu qədər yaxından diqqət yetirilir. Belə bir vəziyyətdə Zəngəzur dəhlizinin reallaşması məsələsi Qafqazda geosiyasi rəqabətin transformasiyasını şərtləndirir. Zəngəzur dəhlizinin regional əməkdaşlıq, geoiqtisadi, nəqliyyat-logistika və coğrafi aspektlərdə təhlili onun həm də strateji əhəmiyyətini üzə çıxarır. “Zəngəzur dəhlizi”ndən keçəcək dəmir yolu xəttinin təməli 2021-ci ilin fevral ayında Prezident İlham Əliyev tərəfindən qoyulub.

Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi “Zəngəzur dəhlizi” ilə bağlı avtomobil yolu layihəsini hələ ötən il təqdim edib. Agentlikdən bildirilib ki, yol 4-6 hərəkət zolaqlı olacaq. Dəhlizin Azərbaycan tərəfindəki Horadiz - Cəbrayıl - Zəngilan - Ağbənd hissəsinin uzunluğu 123,8 kilometrdir. Avtomobil yolunun 2024-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulur.

Maraqlı bir sual yaranır. Bəs Zəngəzur yolu Birinci Qarabağ savaşından öncə, hələ münaqişə başlamazdan əvvəl necə işləyirdi?

Bununla bağlı danışan Qərbi Azərbaycan İcmasının üzvü, Qafan sakini Baxşeyiş Ələmşahov qeyd edib ki, "Zəngəzur dəhlizi" hələ 1970-1980-ci illərdə, nisbətən sabitlik olan dövrlərdə fəaliyyət göstərirdi. O zaman əsasən dəmir yolu aktiv istifadə edilirdi [9].

İran üzərindən açılacaq Şərqi Zəngəzur dəhlizi Azərbaycana kifayət edər ki, Naxçıvana quru yol əldə etsin. 2021-ci ilin mart ayında Azərbaycanla İran arasında Şərqi Zəngəzur-Naxçıvan ticarət dəhlizi ilə bağlı memorandum imzalanıb. Həmin memoranduma görə, dəhliz İran-Ermənistan sərhədindən 5 km cənubdan keçərək Şərqi Zəngəzur ilə Naxçıvanı birləşdirən dəmiryol sahəsindən, çoxzolaqlı avtomobil şosesindən, elektrik enerji ötürmə xətlərindən, rəqəmsal rabitə və başqa elementlərdən ibarət olacaq [10].

Türkiyənin mövqeyi. Bu dəhliz Türkiyəni dəmir yolu xətləri və avtomobil yolları ilə London və Pekinə birləşdirən və bu ölkənin tranzit enerji mərkəzindən faydalanmasına şərait yaradan bir halqa ola bilərmi? Buna görə də, bu dəhlizin tez bir zamanda açılması üçün əlimizdən gələni edəcəyik. Türkiyə və Azərbaycan üçün çox mühüm olan bu dəhliz strateji məsələdir və mütləq tamamlanmalıdır. Bu dəhliz işə düşsə, Bakıdan çıxan bir maşın və ya qatar birbaşa Qarsa gələ biləcək”, - Erdoğan bildirib.

Zəngəzur dəhlizi Türkiyənin Qafqaz siyasətinin iqtisadi və geosiyasi transformasiyası deməkdir. Dəhliz vasitəsilə qardaş ölkənin təkə Azərbaycanla deyil, digər türk respublikaları ilə birbaşa əlaqəsi yaranacaq. Layihə reallaşacağı təqdirdə Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçəcək. Quru nəqliyyat əlaqəsi yaranacağı təqdirdə iki ölkə arasında siyasi, ticari, iqtisadi və geosiyasi baxımdan münasibət daha yüksək səviyyəyə qalxacaq. Türkiyənin İran üzərindən Orta Asiyaya göndərdiyi yük maşınları üçün də yeni alternativ marşrut yaranacaq. Bu alternativin iqtisadi qiymətləndirilməsi tam olaraq hesablanmasa da, Türkiyənin İrandan asılılığının azalacağı təxmin edilir. Türkiyənin Naxçıvana sərmayələrinin artması, ölkənin Qafqaz sərhədlərində yerləşən vilayətlərinin iqtisadi cəhətdən güclənməsi, Türkiyə-Rusiya münasibətlərində enerji, nəqliyyat və logistika sahələrində yeni əməkdaşlıqların yaradılması layihənin müsbət nəticələrini ehtiva edir. Dəhlizin açılmasını Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin yaxşılaşmasında mühüm sınaq kimi qiymətləndirə bilərik. Sözügedən dəhliz Türkiyə ilə Orta Asiya arasındakı ticarət həcmi, eləcə də 2019-cu ildə 21 milyard avro olan Türkiyə-Çin ticarət həcmi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir [11].

Rusiyanın mövqeyi. Bu dəhlizin əhəmiyyətini artıran digər məsələ isə Rusiya-Ukrayna münaqişəsi ilə bağlıdır. Çünki Rusiya vasitəsilə Asiyadan Avropa Birliyi (Aİ) bazarlarına məhsulların tədarükündə problemlərin yaranması Orta dəhlizə olan marağı gücləndirir. Bu baxımdan dəhlizin fəaliyyətinin gücləndirilməsi Qərbi və Şərqi arasında təbii körpü rolunu oynayan Azərbaycan üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu kimi tanınan Orta dəhliz üzrə hərəkət edən blok qatarı yükləri orta hesabla 20-25 günə Çindən Avropaya çatdırır ki, bu da nəqliyyat dəhlizinin əsas üstünlüklərindən biridir. 2017-ci ildə işə düşən layihənin əhəmiyyəti 2022-ci ildə Ukrayna-Rusiya münaqişəsindən sonra kəskin şəkildə artıb. Bunu iqtisadi göstəricilər də təsdiqləyir. Belə ki, 2022-ci ilin birinci rübündə bu istiqamət üzrə yükdaşımalarda həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 28 faiz artıb. İqtisadçı ekspertlər deyirlər ki, 2022-ci ildə Mərkəzi Asiya və Qafqaz vasitəsilə tranzit yüklərin həcmi 2021-ci illə müqayisədə altı dəfə artaraq 3,2 milyon tona çatıb.

Azərbaycandan Naxçıvana dəmir yolu əlaqəsinin bərpası həm də “Şərqi-Qərbi”, “Şimal-Cənub” dəhlizləri ilə bağlı yeni şərait yaradır. Prezident İlham Əliyevin bu siyasi gedişi gələcəyə hesablanmış nəhəng geosiyasi və iqtisadi layihə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki marşrutun fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın mövcud nəqliyyat ötürücü imkanlarını daha da artıracaq. Bu, ölkəmizə geniş iqtisadi imkanlarla yanaşı, böyük siyasi dividendlər gətirəcək. Əvvəla ona görə ki, Azərbaycan-Naxçıvan marşrutu mövcud Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu marşrutundan 344 kilometr qısa və bu həm yük göndərən, həm də yük qəbul edən tərəflər üçün çox sərfəlidir [12].

Azərbaycanın mövqeyi. Zəngəzur dəhlizi “Tarixi İpək Yolu” üzərində yerləşən Azərbaycanı Avropa ilə Asiya arasında logistika mərkəzinə çevirəcək, ölkənin “Şərqi-Qərbi” və “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizlərində mövqeyini xeyli gücləndirəcək. Hazırda Azərbaycanla Naxçıvanı yalnız İran və Türkiyədən keçən hava və avtomobil əlaqələri birləşdirir.

Azərbaycanın əsas məqsədi Naxçıvana və Türkiyəyə quru çıxışı əldə etməklə Naxçıvanın geosiyasi imkanlarını dirçəltməkdir. Naxçıvanın Azərbaycanla quru əlaqəsinin olmaması onu Qafqazda kommersiya tranziti və enerji marşrutları ilə bağlı müzakirələrdən kənar qoyur. Azərbaycan Zəngəzur dəhlizini reallaşdırmaqla özünü Rusiyanın, Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın yol və enerji tranzitinin mərkəzinə çevirərək, Avrasiya coğrafiyasında əhəmiyyətini artırmağı, enerji dəhlizi, xüsusilə, Xəzər və onun ətrafında müzakirələrdə əsas güc, Türk dünyası arasında hər baxımdan körpü olmağı hədəfləyir [13].

Rusiya Qafqazın üç ölkəsini - Azərbaycanı, Ermənistanı, Gürcüstanı və "böyük qonşular" - Rusiya, Türkiyə və İranı əhatə edəcək yeni bir əməkdaşlıq formatının yaradılmasında maraqlıdır. Ermənistanın Sünik (Zəngəzur) vilayətindən keçəcək “Zəngəzur”, başqa sözlə “Türk dəhlizi” bu geosiyasi oyunun mərkəzinə çevrilir.

Ermənistanın qorxusu. Ermənilər və onların havadarları Zəngəzur dəhlizinin açılmasına hər vaxtlə mane olmaq istəyirlər. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanla Türkiyənin dünyada siyasi əhəmiyyətini daha da artıracaq. Bununla yanaşı, hər iki ölkəyə dünyada gedən siyasi proseslərə təsir göstərmək imkanı da qazandıracaq. Həmin qüvvələrə Prezident İlham Əliyev qəti şəkildə xəbərdarlıq edərək demişdir: “İndi Ermənistan Zəngəzur dəhlizinin açılmasına əngəl törətmək istəyir. Amma nail ola bilməyəcək. Məcbur edəcəyik onları, məcbur edəcəyik. Necə ki, qovmuşuq torpaqlarımızdan, bütün istəyimizə nail olacağıq”.

Prezident İlham Əliyevin qətiyyəti qarşısında Ermənistan geri addım atmağa məcbur oldu. Artıq qonşu ölkədə Zəngəzur dəhlizinin açılmasının vacibliyi və onun Ermənistana da fayda gətirəcəyi barədə bəyanatlar verilir. Azərbaycan dövlətinin tələbi və böyük güclərin bu işə olan marağı qarşısında Ermənistan Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə razılaşmağa məcbur oldu. Baxmayaraq ki, bu ölkədə mövcud müxalif siyasi qüvvələr və bəzi iqtidar nümayəndələri buna mane olmağa cəhd göstərirdilər. Zəngəzur dəhlizi, həm də Ermənistanın İranla münasibətlərini balanslaşdırmaq imkanı verir. Digər tərəfdən, dəhliz həm də Azərbaycan və Türkiyə ilə ticarət əlaqələri qurmaqla Ermənistanın iqtisadi təcridəndən qurtulmasına kömək edə bilər. Ermənistan Azərbaycanla iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirərsə, “Kəmərl-Yol” layihəsinin mühüm əlaqə kanalı olan Şərqi-Qərbi dəhlizinə çıxış əldə edəcək. Zəngəzur dəhlizi Ermənistanın Rusiya və Avrasiya İqtisadi Birliyinin (Aİİ) bazarlarına çıxışında iqtisadi problemlərini azaldacaq. Üstəlik, bu dəhliz Ermənistana digər mühüm ticarət tərəfdaşı olan İranla dəmir yolu əlaqəsi yaratmaq imkanı verəcək. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanan 10 noyabr atəşkəs bəyannaməsindən aydın görünür ki, Rusiya Zəngəzur dəhlizinin açılmasında maraqlıdır.

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi reallaşacağı təqdirdə Cənubi Qafqaz və türkdilli ölkələrinin iqtisadi inkişafını, regionun siyasi-strateji mənzərəsini dəyişə bilər. Ən əsası isə türk dünyası uzun illərdən sonra yenidən Zəngəzur dəhlizində birləşəcək.

Ədəbiyyat

1. "История народов Кавказа" (с древнейших времен до наших дней), (Б., 2018), 1248с.
2. Hüseynova İ.M., İ.Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. Bakı, “Füyuzat”, 2021, 224 s.
3. Zəngəzur toponimi bilavasitə türk tayfası olan zəngilərin adı ilə bağlıdır. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/56007-zengezur-toponimi-bilavasite-turk-tayfasi-olan-zengilerin-adi-ile-baglidir-tarixciler>.

4. Кавказский календарь на 1900 г., III Отдел. Статист. свед. с. 42–43, Елизаветпольская губерния. Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа., Тифлис, 1888, с.V Əziz Ələkbərli. Qədim türk-oğuz yurdu "Ermənistan". Bakı: Sabah, 1994.
5. İ.Musayev "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər)" monoqrafiyası, Bakı, 1998, с.284.
6. Скибицкий А.М. Карабахский кризис // Союз, 1991, №7; Гейдаров Н.Г. В горах Зангезура. Баку, 1986, с.3
7. "Zəngəzurun itirilməsindən 90 il ötür". <https://ru.scribd.com/document/642985751/journal-xxxv-docx> İstifadə olunma tarixi: 11.11.2023
8. Züleyxa Əliyeva, Zəngəzur dəhlizinin böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-regional-ve-beynelxalq-ehemiyeti-var-1691270156>. İstifadə olunma tarixi: 27.10.2023
9. "Zəngəzur dəhlizi" münaqişədən əvvəl necə işləyib.
10. <https://modern.az/zengezur/358677/zengezur-dehlizi-munaqiseden-evvel-nece-isleyirdi/>
11. Zəngəzur Dəhlizinin üç müstəvidə əhəmiyyəti <https://top-center.org/az/ekspert-reyi/3247/zengezur-dehlizinin-uc-mustevide-ehemiyeti>. İstifadə olunma tarixi: 28.10.2023
12. Leyla Rəşid. Zəngəzur dəhlizi: Qafqazda geosiyasi rəqabətin transformasiyası. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/91183> İstifadə olunma tarixi: 29.10.2023
13. Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti böyükdür. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-ehemiyeti-boyukdur-1635803974>

ЗАНГАЗУРСКИЙ КОРИДОР, КАК МОСТ СОТРУДНИЧЕСТВА НА КАВКАЗЕ И ВСЕЙ ЕВРАЗИИ

Касымова Тюркан Илгар кызы
Резюме

Зангезур – историческая земля Азербайджана. Зангезур является не только воротами в Нахчыван для Азербайджана, он занимает особое место в истории и национальной идентичности Азербайджана. Прежде всего, следует отметить, что Зангезур, который до сих пор находится в границах Армении, является исторической землей Азербайджана, где когда-то проживало турецкое мусульманское население. Результат Второй Карабахской войны, в такой ситуации вопрос реализации Зангезурского коридора определяет трансформацию геополитической конкуренции на Кавказе.

ZANGAZUR CORRIDOR, ONE OF THE FUNDAMENTAL ELEMENTS OF REGIONAL PEACE, AS A BRIDGE OF COOPERATION IN THE CAUCASUS AND ALL OF EURASIA

Gasimova Turkan Ilqar
Summary

Zangezur - is the historical land of Azerbaijan. Zangezur is not only the gateway to Nakhchivan for Azerbaijan, it has a special place in the history and national identity of Azerbaijan. First of all, we should note that Zangezur, which is still within the borders of Armenia, is the historical land of Azerbaijan, where the Muslim Turkish population once lived. The result of the Second Karabakh War, in such a situation, the issue of realization of the Zangezur Corridor determines the transformation of geopolitical competition in the Caucasus.

Rəyçi: dosent Hüseynova Aynur Qardaş qızı
Bakı Dövlət Univeristetinin "Ümumi tarix" kafedrasının 23 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 23 dekabr 2024-cü il

UOT:94(479.24)

**ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ: QAFQAZDA GEOSİYASI VƏZİYYƏTİN
TRANSFORMASIYASI****Quliyeva Gülmira Qəşəm qızı**
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə. Zəngəzur dəhlizinin açılması həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan əhəmiyyətlidir və bəzi dairələrə görə bu həm də Turan dəhlizinin formalaşması deməkdir. Hazırkı dövrdə Qafqaz, Rusiya və Mərkəzi Asiyanın enerji tranzit nöqtəsi kimi regionda seçilən Azərbaycan, daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, türk dünyası ilə siyasi, tarixi və mədəni əlaqələri ilə də seçilir. Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan istər global münasibətlər, dövri inkişaf baxımından, istərsə də neftinin qiymətinin artması səbəbindən dünya ilə iqtisadi mövqeyini tədricən gücləndirir. Zəngəzurun böyük geosiyasi əhəmiyyəti var. Zəngəzurun açılması sayəsində Çindən Macarıstana qədər coğrafiyanın birləşməsi mümkün olacaq.

Açar sözlər: Zəngəzur dəhlizi, əhəmiyyət, strateji mövqe, inkişaf, geosiyasi vəziyyət

Ключевые слова: Зангезурский коридор, значение, стратегическое положение, развитие, геополитическая ситуация

Key words: Zangezur Corridor, importance, strategic position, development, geopolitical situation

1861-ci ildə əsası qoyulmuş Zəngəzur rayonu dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur[5]. Kürəkçay müqaviləsi ilə bölgə (Qarabağ xanlığı) 1805-ci il mayın 14-də Rusiyaya birləşdirildi [1].1905-ci ildə Şimali Azərbaycan bölgəsində ermənilər; Zəngəzur, Pəmbək, Gəncə, Tiftiş kimi bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı hücumlar və qırğınlar həyata keçirmişdir. 1918-ci ilin martında ermənilər türkləri həmin bölgədən təmizləmək üçün Bakıya yenidən hücum keçdilər. Bu hücumla Bakını viran qoydular[4]. 1918-1920-ci illərdə hakimiyyətdə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur Qarabağ quberniyasının dörd mahalından biri idi. Ərazisinin ölçüsü 7824 km² idi. Bu dövrdə Zəngəzur dörd vilayətdən ibarət idi: Zəngəzur (rayon mərkəzi Gorus şəhəri idi), Kafan, Mehri və Sisyan[2]. Mudros sülh müqaviləsindən sonra Osmanlı imperiyası öz ordusunu Bakı və Cənubi Qafqazdan çıxardı. Müttəfiq dövlətlər sözügedən bölgələri işğal etdilər. General Tomson Müttəfiq Qüvvələrin komandanı idi. Onun tərəfindən Zəngəzurun beşdə dördü Əbdülvahap Akıncıya - Erməni dəstəsinin başçısı Andronikə verildi. Andronik bölgəni, o cümlədən Qarabağı və Gəncəni “Kiçik Ermənistan” adlandırır. O, bölgədə yaşayan türkləri və müsəlmanları yox edib, sözügedən torpaqları Ermənistana birləşdirmək istəyirdi. Andronikin başçılığı ilə Balasan Ayrapetov, Usub Hacıyev və Arutyun Loğmanov kimi dəstə başçıları bölgədə böyük bir qırğın törətdilər. Zəngəzur qəzasında yandırılan və dağıdılan kəndlərin sayı 115-dir. Qırğında 2276 qadın, 2196 uşaq və 3257 kişi öldürülüb. Minlərlə insanın yaralandığı hadisələrdə 50 mindən çox Zəngəzurlu köçəri vəziyyətə düşmüşdür [4]. 1918-ci ilə qədər yaradılmış bufer zonalarında ermənilər həmişə azlıq təşkil ediblər. Ermənilərin bir bölgədə çoxluq təşkil etməsi 1918-1920-ci illər və 1930-1946-cı illər arasında türklərə qarşı aparılan “etnik təmizləmə” nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu məqsədlə 1920-ci ildə Azərbaycanı hissə-hissə parçalamağa və ermənilərin bu bölgəyə, həmçinin Borçalıya Gürcüstana hakim olmasını təmin etməyə nail oldu; Dərbənd Dağıstana, İrəvan və Zəngəzur Ermənistana verildi. Eyni məqsədlə 1923-cü ildə Qarabağın dağlıq hissəsində muxtar respublika yaradıldı[4]. Mehri rayonunun bir hissəsi Ermənistana verilərək orada Mehri vilayəti yaradıldığı halda,

rayonun digər hissəsi Azərbaycana verilmiş və həmin bölgədə Zəngilan vilayəti yaradılmışdır. Kafan quberniyasının ərazisinin bir hissəsi 1930-cu ildə Ermənistanla verilmişdir. 1933-cü ildə Kafan ərazisinin bir hissəsində Qubalı vilayəti yaradıldı və Azərbaycana birləşdirildi. Zəngəzur qəzasında yerləşən Zəngəzur quberniyası 1930-cu ildə iki yerə bölünərək Gorus və Laçın quberniyaları yarandı. Laçın Azərbaycana, Gorus isə Ermənistanla bağlı idi. Bununla da Zəngəzurun qərb rayonları Ermənistan ərazisinə daxil edildi və Azərbaycan, Naxçıvan və Türkiyə arasında əlaqə kəsildi. Bu gün Zəngəzur bölgəsi deyildikdə, Ermənistanda əsasən Sisian, Gorus, Mehri və Qafan vilayətləri, Azərbaycanda isə Qubalı, Laçın və Zəngilan vilayətləri başa düşülməlidir. Xüsusən də Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi Rusiyanın kiçik bir torpaq parçasından istifadə edərək atdığı strateji addımın göstəricisidir. Zəngəzur rayonu Azərbaycan və Ermənistanı ayıran strateji rayondur, eni 40-45 kilometrdir. 1920-ci ildə Zəngəzur bölgəsində əhalinin əksəriyyəti türklər idi. Əksəriyyəti türklərdən ibarət olan bu bölgəyə sonralar Rusiya tərəfindən ermənilər göndərilib. Bu bölgədə müxtəlif tarixlərdə dəfələrlə türk kəndlərinə qarşı qırğınlar həyata keçirilib və türk kəndlərinin sayı azalıb. Məsələn, 1918-ci ildə baş vermiş qırğın nəticəsində Zəngəzurun 115 kəndi dağıdılmış, çoxlu sayda insan qətlə yetirilmiş, 50 min türk kəndi tərkdən köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baş verənlərdən sonra Zəngəzur Naxçıvana və Azərbaycanın digər bölgələri arasında səddə çevrildi. Bu sədd türk dünyasında süni maneə yaratdı. Bu dövrdə Rusiya Türk mədəniyyətini hövzəni bölmək cəhdlərini təhsil-siyasi strategiyaları ilə uğurla idarə etdi. Ruslaşdırma və assimilyasiya məqsədlərinə çatmağa başladı[4]. Zəngəzur rayonunun işğalı və qırğınlar və sürgünlər nəticəsində Naxçıvan və Azərbaycanın quru əlaqəsi kəsildi. Zəngəzuru tərkdən olanların bir qismi Naxçıvana getdi[2]. Sovet hakimiyyətinin 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra 1920-ci il iyulun 28-də Zəngəzur Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan və Naxçıvan arasındakı bağ qırıldı.

İkinci Qarabağ müharibəsindən qələbədən sonra Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya 2020-ci il noyabrın 10-da Moskvada Dağlıq Qarabağın statusu haqqında imzalanmış sazişlə köklü dəyişikliklər baş verdi. Memorandumun 11-ci maddəsi türk dünyası kontekstində kifayət qədər əhəmiyyətlidir və vacibdir. Həmin maddəyə əsasən Naxçıvanla Azərbaycan arasında mülki şəxslərin və yüklərin daşınması nəqliyyat vasitələri təmin ediləcəkdir. Tərəflərin razılığı ilə Naxçıvanla Azərbaycan arasında nəqliyyat yolları tikiləcəkdir[1].

“Şuşa Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik əlaqələri haqqında bəyannamə” 2021-ci il iyunun 15-də imzalanıb. Sözügedən sənəddə Zəngəzur dəhlizindən bəhs edilir. Bu, ilk beynəlxalq sənəd idi.) Şuşa bəyannaməsində Zəngəzur dəhlizinin həm Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri, həm də regional əlaqələr baxımından strateji əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb. İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyəti daha da artmışdır. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizinin açılması türk dünyası ilə quru əlaqə yaratmaq məqsədi ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur Türkiyə, Azərbaycan və Naxçıvan arasında quru əlaqənin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu dəhlizin Türkiyə və digər türk dünyaları ilə əlaqələrin qurulması baxımından yeni bir dövrün başlanğıcı sayıla bilər. Lakin məlumdur ki, Ermənistan bu dəhlizlə bağlı Brüssel danışıqları zamanı dəhliz açılmasına şübhə ilə yanaşırdı [2]. Zəngəzur dəhlizinin açılması həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan əhəmiyyətlidir və bəzi dairələrə görə bu həm də Turan dəhlizinin formalaşması deməkdir. Hazırkı dövrdə Qafqaz, Rusiya və Mərkəzi Asiyanın enerji tranzit nöqtəsi kimi regionda seçilən Azərbaycan, daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, türk dünyası ilə siyasi, tarixi və mədəni əlaqələri ilə də seçilir. Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan istər qlobal münasibətlər, dövrü inkişaf baxımından, istərsə də neftinin qiymətinin artması səbəbindən dünya ilə iqtisadi mövqeyini tədricən gücləndirir. Zəngəzurun böyük geosiyasi

əhəmiyyəti var. Zəngəzurun açılması sayəsində Çindən Macarıstana qədər coğrafiyanın birləşməsi mümkün olacaq[3]. Naxçıvanla Qərbi Azərbaycan arasında əlaqəni təmin edən Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı əldə olunan razılaşma türk dünyasının inteqrasiyasına yol açmış, enerji və ticarətin sağlam logistikası kontekstində yeni vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir Kəmərlər Bir Yol Layihəsi çərçivəsində marşrutun əhəmiyyətli dərəcədə qısalmasını təmin edən Zəngəzur Dəhlizi qlobal ticarətin həm vaxt, həm də xərc baxımından daha yaxşı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Zəngəzur dəhlizində nəqliyyat şəbəkələrinin tamamlanması ilə regionun əhəmiyyətinin daha da artacağı göz qabağındadır. Bu proses türk dünyasının həm zənginləşməsinə, həm birləşməsinə, həm də bir-birinə kömək etməsinə imkan verəcək.

Zəngəzur dəhlizi yalnız Azərbaycan və Qafqaz üçün deyil, daha geniş anlamda region üçün strateji əhəmiyyətə malik olacaq. Bu dəhliz kifayət qədər böyük iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan regionları birləşdirəcək. Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisi vasitəsilə həmin nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını təmin edəcək. Dəhliz Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə ilə əlaqələri də gücləndirəcək, ölkəmizin geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da artıracaq. Türk dövlətləri, ən əsası, uzun illərdən sonra strateji və iqtisadi baxımdan Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birləşəcək. O, bütün regional ticarətə müsbət təsir edəcək, Çindən başlamış Böyük Britaniyaya qədər 14-dən artıq dövlət arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Çindən Avropaya su nəqliyyatı vasitəsilə daşınan yüklər orta hesabla 36-40 günə, bugünkü siyasi məsələlər olmasa, Transsibir marşrutu ilə 20-25 günə, 2017-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu-Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi də deyilir) ilə isə cəmi 12-14 günə çatdırılır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin "China Media Group" media korporasiyasına müsahibəsində bildirib: "Biz həmin yolun təkmilləşdirilməsi işlərinə artıq bir neçə ay bundan əvvəl başladığımız və nəticədə, həmin marşrutla əvvəlcə nəzərdə tutulduğundan beş dəfə artıq yüklər daşına biləcək". Azərbaycandan keçən Orta Dəhliz layihəsi geostrateji reallıqlar baxımından Avropa ilə Asiya qitəsini birləşdirən ən qısa, təhlükəsiz, ucuz və rahat marşrutdur. Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra Azərbaycandan daşınan yüklərin miqdarı dəfələrlə artacaq, Orta Dəhliz layihəsinə yeni nəfəs veriləcəkdir.

10 Yanvar 2023-cü ildə "Zəngəzur dəhlizi strateji layihədir" deyən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mühüm mesajlar verdi. Azərbaycan Prezidenti vurğulayıb ki, Zəngəzur Dəhlizinin reallaşması tarixi zərurətdir: "Ona görə mən dedim ki, Ermənistan istəsə də, istəməsə də bu, reallaşacaq. Yəni, bunu Ermənistanda yenə növbəti təhdid kimi qəbul edirlər, halbuki belə fikrim yox idi. Sadəcə olaraq, bu, qaçılmazdır. Bu, gec-tez olacaq. Əlbəttə, biz istəyirik ki, tez olsun və daha tez olsun".

2023-cü ilin iyul ayının 31-də Azərbaycanın xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovu qəbul edərkən, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesinin müzakirə olunduğu görüşdə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan demişdir: "Zəngəzur dəhlizi dərhal açılmalı və hərtərəfli sülh sazişi tezliklə həyata keçirilməlidir". Trans-Xəzər və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun əhəmiyyətinə toxunan Ərdoğan bu yollardan daha səmərəli istifadənin vacibliyini də əlavə etmişdir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsini 2023-cü ilin iyul ayında Bakıya gəlmiş İranın xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahianla da müzakirə etmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası Hökumətləri arasında 2022-ci il martın 11-də keçirilən İqtisadi, Ticarət və Humanitar sahələrdə əməkdaşlıq üzrə Dövlət Komissiyasının 15-ci iclasında iki ölkə arasında İran ərazisindən keçməklə Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni

kommunikasiya bağlantılarının yaradılması haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Bu Naxçıvan ilə Bakı arasında birbaşa quru nəqliyyat yol əlaqəsi yaradacaqdır. Bu məqsədlə Araz çayı üzərində Ermənistanın dövlət sərhədinin 5 km-liyində piyada keçidi, iki avtomobil və iki dəmir yolu olmaqla ümumilikdə dörd körpü inşa ediləcək. Həmin körpülər gündə 500 ədəd giriş və 500 ədəd çıxış olmaqla, ən azı 1000 ədəd yük nəqliyyatı parkını (ixrac, idxal və tranzit malları) qəbul edə biləcək.

Azərbaycan Araz çayı üzərində Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu İranla birləşdirən Ağbənd qəsəbəsindən keçən avtomobil körpüsünün, İran isə Araz çayı üzərində onunla Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunu birləşdirən avtomobil körpüsünün tikilməsini həyata keçirəcəkdir. Ağbənddən İrana keçib Ordubadda birləşəcək bu avtomobil yoluna paralel olaraq dəmir yolu xəttinin də çəkilməsi nəzərdə tutulur. Hal-hazırda Ağbənddə böyük quruculuq işləri başlanmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin “China Media Group” media korporasiyasına müsahibəsində bildirib: “Biz Azərbaycandan Türkiyə və Avropa istiqamətində gedən əlavə yol olacaq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal şəkildə çalışırıq. Azərbaycan ərazisində tikinti işlərinin təxminən 70 faizi artıq başa çatdırılıb. Beləliklə, Azərbaycan ərazisindən təkcə Bakı-Tbilisi-Qars kimi bir yol keçməyəcək, o cümlədən Zəngəzur dəhlizi də işə salınacaq. Bir sözlə, bütün bunlar əlavə yüklər üçün digər imkanlar açacaq. Eyni zamanda, Azərbaycan ərazisindən daşınmalar, həmçinin Gürcüstanın dəniz limanından keçəcək. Biz bu sahədə müəyyən sərmayə imkanlarına böyük maraqla baxırıq. Həqiqətən, daşımalarda əməkdaşlıq bütün ölkələr üçün çox faydalı olacaq və eyni zamanda, o da vacibdir ki, bu işlər ölkələr arasında əlaqələri gücləndirəcək. Ölkələr bir-biri ilə daha sıx bağlı olacaq, inteqrasiya olacaq. Biz dəhliz boyunca bir çox istehsal sahələrini yaratmağı planlaşdırırıq və sadəcə, tranzit ölkə olmaq istəmirik. Geosiyasi baxımdan, bu, yaxşı haldır, yəni, əlavə gəlir əldə etmək olar, biz Azərbaycanda böyük sənaye zonaları yaratmaq istəyirik. Əslində, bu istiqamətdə irəliləyirik. Hesab edirəm ki, bu ay açılmış və artıq fəaliyyətə başlamış Ələt Azad İqtisadi Zonamızda istehsalatla məşğul olmaq, həmçinin Çin şirkətləri üçün cəlbedici ola bilər. Əslində, təsəvvür etdiyinizdən də geniş fürsətdir”.

Ədəbiyyat

- 1.Əhmədova, E. (2020), “Erməni işğalından azad edilmiş Kubadlı rayonunun (rayonunun) tarixi və Kubatlı toponiminin etimologiyasına baxış”, IV. Beynəlxalq Türk Dünyası Sosial Elmlər Simpoziumu, Osman Kubilay Gül, Berker Kurt və Celal Can Çakmıkcı, red., ISBN: 978-605-67570-7-5, 81-86
2. Azərbaycan tarixi, 1900-1920-ci illər. (2001), 7 cild. Cild 5. Bakı, AMEA nəşri.
- 3.Demirkollu, C. (2020), “Changing Israeli Geopolitics on the Axis of Zəngəzur Corridor”, Dördüncü Beynəlxalq İsrail və Yəhudilik Araşdırmaları Konfransı 2020 Proceedings and Abstract Book, ed., M. Mustafa Qulu, səh. 135-137. (E.T.: 13.04.2023), <https://dergipark.org.tr/az/download/journalfile/16701#page=141>
- 4.Kızıl, Ö. (2016), Zəngəzur dəhlizindən Əzəzə qədər Türk Dünyasında Süni Divar Böhranı, (E. T.: 02.05.2023,
- 5.Hüseyn-Zadə, K. və Kocaman, S. (2023), “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrinin Alternativ Turizm Potu

ZANGEZUR CORRIDOR: TRANSFORMATION OF THE GEOPOLITICAL SITUATION IN THE CAUCASUS*Quliyeva Gulmira Qasham**Summary*

The opening of the Zangezur Corridor is important from both geopolitical and geostrategic points of view, and according to some circles, it also means the formation of the Turan Corridor. Currently, Azerbaijan stands out in the region as an energy transit point of the Caucasus, Russia and Central Asia, and as mentioned earlier, it is also distinguished by its political, historical and cultural relations with the Turkic world. Unlike Armenia, Azerbaijan is gradually strengthening its economic position with the world, either in terms of global relations, cyclical developments, or due to the increase in the price of oil. Zangezur has great geopolitical importance. Thanks to the opening of Zangazur, it will be possible to connect geography from China to Hungary

ЗАНГЕЗУРСКИЙ КОРИДОР: ТРАНСФОРМАЦИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА КАВКАЗЕ*Кулиева Гюльмира Гашам кызы**Резюме*

Открытие Зангезурского коридора важно как с геополитической, так и с геостратегической точки зрения, а по мнению некоторых кругов, оно также означает формирование Туранского коридора. В настоящее время Азербайджан выделяется в регионе как энергетический транзитный пункт Кавказа, России и Центральной Азии, и, как уже говорилось ранее, он также отличается своими политическими, историческими и культурными связями с тюркским миром. В отличие от Армении, Азербайджан постепенно укрепляет свои экономические позиции в мире либо с точки зрения глобальных отношений, циклических событий, либо за счет роста цен на нефть (Бозкуш, 2022: 140-141). Зангезур имеет большое геополитическое значение. Благодаря открытию Зангезура появится возможность соединить географию от Китая до Венгрии.

*Rəyçi: dosent Elgün Aslanov**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2024 –cü il tarixli iclasının 03 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il*

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:1(091).

**İNDİVİDUALİZM VƏ İNSAN HƏYATININ MƏNASI ANLAYIŞININ
FƏLSƏFİ TƏHLİLİ****Xəlilov Ruslan Niyaz oğlu****Xəzər Universiteti**ruslan.khalilov@khazar.org

Xülasə: *Fəlsəfi fikir tarixində əhəmiyyətini itirməyən və daima müzakirə olunan önəmli məsələlərdən biri də insan və onun mahiyyəti məsələsidir. Bu məsələ müasir dövrdə də ön planda göstərilərək aktual bir problem kimi araşdırılır. İnsan fenomeninin özünəməxsusluğu, unikalığı ona elmlər sistemində xüsusi və sistemli yanaşmağı tələb edir. Humanitar elmlər sistemində insan, fərd anlayışının öyrənilməsi aspektləri kifayət qədər zəngin və çoxşaxəlidir, belə ki, həmin elmlərdə insan sosial sistemlərin əsas komponenti, onların elementar və universal daşıyıcısı, cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsi, tarixi prosesin subyekti, tərbiyə predmeti və s. kimi araşdırılır. İnsanın öyrənilməsi meyarları yalnız humanitar elmlərdə deyil, həmçinin təbiət elmləri sahəsində də zəngindir. Təbiətsünaslığın müxtəlif sahələrində insan bioloji təkamülün məhsulu, orqanizm, spesifik genetik proqrama və müəyyən dəyişmələr diapazonuna malik təbii fərd kimi tədqiq olunur.*

Açar sözlər: İnsan və fərd anlayışı, individualizm, həyatın mənası

Ключевые слова: концепция человека и личности, индивидуализм, философский анализ

Keywords: Concept of human and individual, individualism, philosophical meaning of life

Giriş. İnsanın cəmiyyət ilə əlaqələri, bu prosesdə onun öz fərdiliyini və şəxsi avtonomluğunu saxlaması “individullıq” anlayışında ifadə olunur. Individualizm problemi fəlsəfi fikirdə həmişə diqqəti cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. O, insanın cəmiyyət ilə münasibətlərində öz xüsusiyyətlərini, özgünlüyünü və təkrar olunmazlığını qoruyub saxlaması deməkdir. Individuallığı və ya fərdliyi müəyyən etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əslində bu konkret bir şəxsə məxsus göstəricilərdən çıxış etməklə, onu bütöv və hərtərəfli öyrənməkdir. Qeyd olunan vəzifəni həyata keçirmək o qədər də asan deyildir. Məlum olduğu kimi, hər bir ayrıca insanda ümumi növ xassələri ilə yanaşı təkrar olunmaz, unikal əlamətlərin də mövcudluğu hər şeydən əvvəl təbiətin məhsuludur. Belə ki, onun orqanizminin bioloji cəhətdən təkrar olunmaz olması genotip vasitəsilə əvvəlcədən qəti surətdə proqramlaşdırılır. Bu proqram ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərdən asılı olmayaraq sabit qalır. Lakin fərdliyin qorunması təkcə təbiətin tələbi deyildir. Eynilə də cəmiyyətin normal fəaliyyət və inkişafı üçün onun hər bir üzvünün müəyyən qədər özünəməxsusluğu lazımdır. Məhz cəmiyyət üzvlərinin rəngarəngliyi, burada aydın ifadə olunmuş fərdliyətlərin mövcudluğu hər bir ictimai quruluşun, onun mədəniyyətinin həqiqi zənginliyini təmin edir. Buna görə də, insanların fərdi özünəməxsusluğuna malik olması sosial inkişafın qanunauyğunluğu kimi qəbul edilməlidir. Deməli, cəmiyyət bir tərəfdən insanların müəyyən unifikasiyasını (peşə, təhsil və fəaliyyət göstəricilərinə görə) tələb edir. Digər tərəfdən isə o insanların hər birinə xas olan fərdi xüsusiyyətləri inkişaf etdirmədən yaşaya bilməz. Bu mənada fərdlik insanın mövcudluğunun ictimai üsulu kimi çıxış edir. Bütün fərdlər bir-biri ilə oxşardır, lakin onlar həm də fərqlidir (2, s.157).

Özünə və onu əhatə edən dünyaya həmişə şüurlu yanaşmağı arzulayan və buna görə də

yaşadığı həyatın mənasını arayan insan qarşısına bəşəri yönümlü bir sıra suallar qoyur: insan kimdir? O, nə üçün və nəyin naminə yaşayır? İnsan həyatının mənası varmıdır? Əgər varsa, o məhz nədən ibarətdir? Həyatın mənası abstrakt məzmunla malikdir, yoxsa o, konkret səciyyə daşımaqla insanın unikal xarakteristikası kimi çıxış edir? Müxtəlif fəlsəfi təlimlər bu sualların cavablarını müxtəlif cür qiymətləndirmiş, bəzi təlimlər isə, hətta, həyatın mənasının olması fikrini qətiyyətlə rədd etmişlər.

İndividualizm və həyatın mənası anlayışı. İndividualizm anlayışından bəhs edərkən ilk növbədə qeyd etməliyik ki, insan eynən təkrarı mümkün olmayan bir fərdiyyətdir. Belə ki, eyni psixoloji xüsusiyyətlərə malik olan iki insana rast gəlmək mümkün deyildir. Deməli, fərd dedikdə biz birinci növbədə konkret olaraq canlı insanı nəzərdə tuturuq və bu ümumi xarakter daşıyır. Onun özünəməxsusluğu və ya individuallığı, zəif və qüvvətli, mənfi və müsbət cəhətləri isə cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etmək yolu ilə əldə edilir. Cəmiyyət həyatına qoşulan insan həmçinin özünün şəxsiyyətini, insanlıq ləyaqətini, daxili “Mən”ini dərk etməyə başlayır. Bununla yanaşı o, öz həyatının mənasını da dərk etməyə başlayır. Buna görə də həyatın mənasının qoyuluşu yalnız o zaman konkret məna kəsb edir ki, insan özünün “Mən”ini, öz şəxsi ləyaqətini dərk edərək həyatın obyektiv əhəmiyyəti məsələsi üzərində düşünməyə başlayır (3, s.34). Fəlsəfədə geniş anlamda bu məsələyə yanaşdıqda həyatın mənası və məqsədi məsələsində materializmin nümayəndələri diqqəti həmişə obyektiv gerçəkliyə, insanların real həyat fəaliyyətinə, idealist və dini istiqamətin nümayəndələri isə allaha, aqla, ruha, ideyalara və s. yönəlmişlər.

“Həyatın mənası nədir?” sualının başa düşülməsinə və onun həllinə filosoflar tarixən iki müxtəlif mövqedən yanaşmışlar: birincisi, ayrıca insanın, fərdin, şəxsiyyətin həyatının mənası baxımından və ikincisi, bütövlükdə insan növünün, bəşəriyyətin həyatının mənası baxımından.

Birinci mənada həyatın mənası-fərdin mənəvi həyatının unikal elementi kimi, ictimai dəyərlər sistemindən asılı olmayaraq onun özü üçün formalaşdırdığı keyfiyyət kimi başa düşülmüşdür. Həyatın mənası-insanın dərk edib, öz həyat məqsədinə tabe etdirdiyi, həyatı idealları naminə irəli sürdüyü və həyata keçirdiyi dəyərlərdir. O, funksional səciyyə daşımaqla “sadəcə olaraq yaşayanlar üçün deyil”, hər hansı ali məqsəd naminə yaşayanlar üçündür. Hər bir fərd həyatın mənasını özünün şəxsi mülahizələri, emosional və intellektual təcrübəsi sayəsində tərtib etdiyi iyerarxiya sxemi əsasında açıqlayır.

Həyatın mənası probleminə müxtəlif yanaşmalar. Bəs müxtəlif cərəyanlar və onun nümayəndələrində bu problemə necə toxunulub? Elmi yaradıcılığında həyatın mənası məsələsi önəmli yer tutan fransız ekzistensialisti A.Kamyunun (1913-1970) mövqeyinə nəzər salmaq: “Sizif haqqında mif” əsərində həyatın mənası məsələsini paradoksalcasına həll edən A.Kamyu təsdiq edir ki, dünya öz mahiyyətinə görə cəfəngiyat olduğundan, onun həyatın mənasına inamı da cəfəng səciyyə daşıyır. Bununla belə o, həyatın mənasını inkar etməyərək onun insanın cəfəngiyata qarşı qaldırdığı qiyamda görür. Kamyu cəfəng saydığı dünyada həyatın nə olması sualına cavab olaraq yazırdı: “Gələcəyə etinasızlıq və verilmişlərin hamısının mənimsənilməsindən başqa heç bir şey. Həyatın mənasına inam insandan dəyərlər şkalası, seçmə, üstünlük vermə tələb edir. Tərifə görə cəfəngiyata inam bizə tamamilə əks olan bir şey öyrədir. Öz həyatını, qiyamını, azadlığını yaşamaq tam şəkildə yaşamaq deməkdir. Həyata qiyməti bu qiyam verir”. [9, səh.91]

A.Kamyunun qənaətinə görə insanın yeganə məqsədi onun özüdür. O, yazırdı: “Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur ki, bu həyat bayağıdır, ya iyrənc, gözəldir, ya təsadüfə layiq. Burda izlənen başlıca məqsəd-mühüm olan hər bir şeyi əldə etməkdir”. [9, səh.92]. Qeyd edək ki, A.Kamyunun mövqeyi digər ekzistensialist filosoflar üçün də səciyyəvi olmuşdur.

Ekzistensializmin “Mövcudluq mahiyyətdən əvvəldir” tezi insan mövcudluğunun

mənasızlığı ilə bilavasitə bağlıdır, belə ki, bu baxış sistemində görə insan yalnız ölüm ayağında həyatın mənası haqqında nə isə deyə bilər. Digər bir fransız ekzistensialist filosofu Sartr fəlsəfəsinin əsas tezislərindən olan “İnsan heç nədir” müddəası da yuxarıda deyilən fikri təsdiq edə bilər. Onlar insan mövcudluğunun vəzifəsini, onun həyatının mənasını və məqsədini insanın öz həyatını necə yaşaması, şəxsiyyətin qiyamı, mübarizəsi, yaradıcılığı, özünün reallaşdırılması uğrunda apardıqları səylərlə bağlayırlar. Əlbəttə, dialektik-materialist mövqedən ekzistensialistlərin bu və ya digər müddəaları ətrafında istənilən qədər mübahisə aparmaq olar, ancaq belə bir fikirlə razılaşmamaq olmaz ki, həyatın mənası üzərində düşünən hər bir şəxs üçün o, yalnız individual səciyyə daşıyır. Buna görə də həyatın mənasının ekzistensialistcəsinə anlaşılması onun insanlara kimsə tərəfindən “birdəfəlik verilməsi” haqqında həqiqətlər və mənalər dünyasına zidd gəlir. S.L.Frank bu münasibətlə yazır ki, biz indi görürük ki, bu xilaskarlar keçmişin yaratdığı şəra, ümumiyyətlə bütün empirik şərtlərə özlərinin kor-koranə nifrətlərini sonsuz dərəcədə artırıdqları kimi özlərinin məxsusi əqli və mənəvi qüvvələrinə olan kor-koranə iftixar hissini də hədsiz dərəcədə artırmışlar (6,s.232).

Fərdin öz individuallığını, həyatının məqsəd və mənasını dərk etməsi mürəkkəb, ziddiyyətli və uzunsürən prosesdir. Tədqiqatlar göstərir ki, insanların heç də hamısı həyatın mənasını dərk etmir. Bu baxımdan şəxsiyyətin öz həyatının mənasının dərk etməsi özünün ölçüləri və miqyası etibarlı ilə onun mənəvi aləminin inkişaf göstəricisidir. Həyatın mənasının dərk olunması insanın öz həyatının mənasına çevirdiyi dəyərlərin, ideyaların mənimsənilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə apardığı fasiləsiz işdir.

Həyatın mənasının dərkinin tarixən birinci forması dini təsəvvürlər olsa da, sonralar bu təsəvvürlər daha çox fəlsəfi təsəvvürlər kimi irəli sürülmüşdür. İnsan həyatının abstrakt və ümumi mənasının axtarışlarına daha çox inam nümayiş etdirən dini fəlsəfə həyatın mənasını insanın dini başlanğıca etiqadı ilə bağlayır. Rus dini fəlsəfəsinin tanınmış nümayəndələrindən olan V.S.Solovyov bu münasibətlə yazırdı: “Aydın məsələdir ki, həyatın mənası insan nəslinin saysız hesabsız nümayəndələrinin ixtiyarı və dəyişkən tələbləri ilə üst-üstə düşə bilməz” (10,s.185).

Silsilə suallar aydın göstərir ki, həyatın mənası məsələsini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq mümkün deyil. Bundan əlavə həyatın mənası məsələsinin həlli Sokratın “özün-özünü dərk et” tezisinin reallaşdırılmasını da tələb edir. Bu da cavabı açıq qalası məsələlərdəndir. Bu sualın mütləq cavabının axtarılması əslində mövcudluğu tükənməz olan həyatı prinsip etibarilə tükəndirmək deməkdir. Digər tərəfdən, burada Nitschenin məşhur bir kəlamını: “öz-özünü dərk etmiş adam - özünün cəlladıdır” müddəasını da xatırlamaq yerinə düşərdi (12,s.86).

Böyük yunan filosofu Epikur təsdiq edirdi ki, “ölüm insan üçün heç də dəhşətli deyil, çünki biz mövcud olduğumuz müddətdə ölüm hələlik yoxdur. O gəldikdə isə biz artıq olmayacağıq”. Bu baxımdan L.N.Tolstoyun “ölümündən qorxursunuzmu?” sualına cavabı çox ibrətamizdir: “insan həyatı – şüurdur, nə qədər ki, mənim şüurum var, mən ölməyəcəyəm, şüurum olmadıqda isə mənim üçün artıq heç nəyin əhəmiyyəti olmayacaqdır” (14,s.61).

Bütün yuxarıda deyilənlər belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, həyatın mənası və məqsədi məsələsinə mütləq inkarı mövqedən yanaşmaq və onu cəfəngiyat adlandırmaq olmaz. Ayrıca bir şəxsiyyətin həyatına tətbiq edildikdə bu məsələnin real mənası və əhəmiyyəti, əlbəttə, böyükdür. Bundan əlavə, əgər hər bir adam özü bu suala cavab axtarmasaydı, o halda insanın özünün mövcudluğu da mənasız bir şeyə çevrilərdi. Nitschenin aşağıdakı sözlərinin dərin mənası və müdrikliyi insanın öz həyatının məqsədinə olan inamın əhəmiyyətindən xəbər verir: “Nə üçün yaşadığını bilən adam hər cür çətinliyə tab gətirə bilər” (12,s.86).

İnsan həyatının mütləq deyil, ancaq real mənası nəzərdə tutularsa, ümumi planda deyə

bilərik ki, həyatın mənası insanın nəzərdə tutduğu müəyyən məqsədin inkişaf etdirilməsindən, onun hərtərəfli təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. İ.Kantın yazdığı kimi insanın mövcudluğu “bütün təbiəti özünə tabe etdirə biləcək ali məqsəddən ibarətdir.” İnsan öz mahiyyəti etibarlı ilə ictimai varlıq olduğundan onun həyatının məqsədi də yalnız insan və cəmiyyətin mənafeələrinin və məqsədlərinin kəsişdiyi yerdə axtarılmalıdır” (6,s.212).

Nəticə. İnsan digər canlı varlıqlardan, hər şeydən əvvəl bununla fərqlənir ki, bütün individuallığı boyunca özünün tarixi həyat məqsədlərinə heç bir zaman çata bilmir və bu mənada o, öz-özünü reallaşdırma bilməyən adekvat varlıq olaraq qalır. Marksın təbircə desək, “həyatın özü üçün vasitə olduğu situasiyalar insanı heç cür təmin etmir” (11,s.73). Buna görə də hər bir insanın həyatı məqsədi və vəzifəsi özünün bütün qabiliyyətlərini hərtərəfli inkişaf etdirməkdən, bəşəriyyətin mədəniyyətinə, tarixinə və cəmiyyətin tərəqqisinə özünün şəxsi töhfəsini verməkdən ibarətdir. Bu qeyd olunanlar həm də onun bir fərd olaraq həyata məna anlayışı yaratmağına xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı: Ayna mətbuat evi, 2001, 505s.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərənəşr, 1981, 190s.
3. Cəmiyyət keçid dövründə. Sosioloji və sosial-psixoloji aspektlər. Bakı: Elm, 2004, 222s
4. Əhmədli C.T. Cəmiyyət-siyasət-ideologiya. Siyasi biliklərin əsasları. Bakı: “İnam” plüralizm mərkəzi, 1997, 538s
5. Tağıyev Ə. İnsan və siyasət. Bakı: MBM, 2005, 187 s.
6. Bochenski L.M. Felsefə düşüncənin yolları. Ankara: Kabaççı yayım evi, 1994, 304s.
7. Hüsserl F. Avropa insanlığının krizi və felsefə. İstanbul: AFA yayınları, 1995, 95s.
8. Ахизер А.С. Философские основы социокультурной теории, Вопросы философии, 2000,45с.
9. Ануфриев Е.А. социальный роль и активность личности. Москва: Политиздат, 1982,152с.
10. Афанасьев В.Г. Системность и общество. Москва: Политиздат,1980,367с.
11. Баллер Э.А. Коммунизм. Культура. Человек. Москва: Политиздат, 1984, 272с.
12. Бердяев Н.А. Мое самопознание. Свердловск: 1990,334с.
13. Коган Л.Н. Социология культуры. Екатеринбург: 1992, 287с.
14. Кон И.С. Социология личности. Москва: Мысль, 1977, 367с.

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ИНДИВИДУАЛИЗМА И СМЫСЛА ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

Халилов Руслан Нияз оглу

Резюме

Одной из важнейших и продолжающих вызывать широкие дискуссии проблем в истории философской мысли является вопрос о природе и сущности человека. Эта проблема по-прежнему остается в центре внимания современного дискурса как актуальная и востребованная область научного исследования. Уникальность и самобытность человеческого феномена предполагают необходимость особого, систематического подхода в рамках научного анализа. В системе гуманитарных наук изучение человеческой идентичности и концепции личности обладает особой содержательностью и многогранностью, поскольку человек рассматривается в качестве ключевого элемента социальных структур, их универсального носителя, основной

производительной силы общества, субъекта исторического процесса и объекта воспитания, а также в иных значимых аспектах. Критерии исследования человеческой природы выходят за рамки гуманитарных наук, охватывая также естественнонаучные дисциплины. В различных направлениях естествознания человек предстает как продукт биологической эволюции, организм с уникальным генетическим кодом, природный индивид, обладающий определенным диапазоном адаптивных возможностей.

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF INDIVIDUALISM AND THE MEANING OF HUMAN LIFE

Khalilov Ruslan Niyaz

Summary

One of the enduring and widely debated issues in the history of philosophical thought is the question of human nature and essence. This issue remains at the forefront of contemporary discourse as a pressing and actively researched topic. The uniqueness and distinctiveness of the human phenomenon necessitate a specialized and systematic approach within the framework of scientific inquiry. Within the humanities, the study of human identity and the concept of the individual are particularly rich and multifaceted, as humans are analyzed as the primary component of social systems, their elemental and universal carriers, the fundamental productive force of society, the subject of historical processes, and the object of education, among other roles. The criteria for examining humanity extend not only within the humanities but also across the natural sciences. In various fields of natural science, the human being is analyzed as a product of biological evolution, an organism with a unique genetic program, and a natural individual with a specific range of adaptability.

Rəyçi: dosent Cavid Bağırzadə

Sosial fənlər kafedrasının 22 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi: 24 oktyabr 2024-cü il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:82-09.

VALTER SKOTTUN YARADICILIĞI

Həmid Abbasov Camal oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Tədqiqar işində dünya şöhrətli şotlandiyalı yazıçı Valter Skottun yaradıcılığı tədqiq olunur. İlk vaxtlar V.Skott folklor toplayan, publisist, jurnalist, təcüməçi kimi fəaliyyət göstərsə də 1814-cü ildə “Ueverli” romanı çap olunduqdan sonra o, məşhur və istedadlı yazıçı kimi tanındı. İ.Hötenin “Minna fon Belinhelm” romanını ingilis dilinə tərcümə etməsi ilə onun həm də istedadlı tərcüməçi olduğu sübut olundu.*

Açar sözlər: Valter Skot, yaradıcılıq, janr, romantik şair, istedadlı təcüməçi

Ключевые слова: Вальтер Скот, творчество, жанр, романтический поэт, профессиональный период

Key words: Valter Scott, creation, romantic poet, professional translation

İyirmi beş roman və rəngarəng janrlarda yazılmış çoxsaylı əsərlərin müəllifi olan V.Skott ingilis romantik şairi C.Bayrondan sonra ilk dəfə olaraq öz azadlığı uğrunda silaha sarılan xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsini təsvir etmişdir. Müxtəlif cəmiyyət zümrələrinin həyatı və məişətini öz əsərlərində təsvir edən V.Skott yaradıcılığında milli kolorit çox güclüdür

Şotlandiya əsilli bu ingilis yazıçısı dünya ədəbiyyatı tarixinə tarixi romanlar yaradıcısı kimi daxil olur. V.Skott 1790-cı illərin sonlarında fəaliyyətə başlamış, 1800-ü ildə isə o artıq tərcüməçi, jurnalist, folklor toplayan, romantik roman və balladaların yaradıcısı kimi tanınır. Onun tərcümə üçün seçdiyi əsərlər diqqəti cəlb edir: O, İ.Hötenin “Hets fon Berlinhem” tarixi romanını tərcümə etmişdir. 1814-cü ildə isə V.Skott dünya şöhrətli yazıçıya çevrildi. Bu onun ilk romanı “Ueverli” romanı nəşr edildikdən sonra baş verdi. Bu romandan sonra bir-birinin ardınca onun iyirmi beş romanı, ikicildli “Şotlandiya tarixi” əsəri, çoxcildli “Napoleon Bonapartın həyatı”, bir neçə hekayələr, pyeslər, poemalar məcmuəsi, müəllifin 1814-1831-ci illər on yeddi il ərzində yazdığı əsərlər çıxdı. Bu şotlandiyalı sehrkarın yaratdığı çoxsaylı obrazlar öz poetikliyi və canlılığı ilə oxucuları ovsunladı və təsvir olunan hadisələrin miqyasına görə hətta Ffildinqlə müqayisədə heyratə səbəb olu.

Onun hər yazdığı yeni əsər o saat başqa dillərə tərcümə olunurdu. Onun Avropa tarixi fikir, ədəbiyyatı və sənətinə təsiri çox böyük idi. (Reizov B.Q.)

V.Skottun “ona qədər mövud olmayan tarixi roman janrını yaratması pərəstişkarlarını heyran edirdi” (V.Q.Belinski)

V.Skott yaradıcılığının və dünyagörüşünün əsasını dörd əsr yarımdan çox bir müddətdə iqtisadi cəhətdən daha güclü olan İngiltərənin iqtisadi və siyasi zülmünə qarşı mübarizə aparan Şotlandiya xalqının milli-azadlıq mübarizəsi təşkil edirdi. V.Skott yaşadığı dövrdə Şotlandiyada kapitalizmlə bərabər patriarxal və feodal təsərrüfat münasibətləri də mövcud idi.

XIX əsrin 10-20-ci illəri ingilis və fransız rəssamları, yazıçıları, tarixçiləri, mütəfəkkirləri tarixi inkişaf qanunları üzərində baş sınırdılar: buna səbəb onların 1789-cu ildən 1814-cü ilə qədərki dövrdə baş verən ictimai iqtisadi inkişaf, siyasi burulğanlar və inqilablar idi.

XIX əsr həm də kütlələrin sosial-siyasi cəhətdən püxtələşməsi əsri hesab edilir. V.Skotta qədər “Şekspir və İ.Hötenin tarixi dram ya- ratsalar da kütlələrə demədikləri tarixi nöqtəyi nəzərdən yeni fikirləri o öz əsərləri ilə deyirdi” -i (A.S.Puşkin)

V.Skottun yaratdığı tarixi roman əvvəlki dövrər ədəbi prosesinin bədii metod və priyomların davamı olmaqla ingilis və dünya ədəbiyyatı tarixində sənətin və tarixi elmlərin bədii sintezi idi. Berns, Vords- vort ,Bayronun irəli sürdükləri yeni kriteriyaları mənimsəyərək V.Skott öz romanları ilə tarixi həyatın şəxsi həyatla əlaqəsi məsələsini həll et- miş və bununla da , V.Q.Belinskinin təbirincə, “ən yeni Avropa sənətinə yeni inkişaf istiqaməti verdi...”

XVIII əsr maarifçilərinin rasionalizmini və onların insan təbiəti haqqınaki fikirlərini inkar edərək V.Skott öz tarixi romanlarında əvvəlki dövrlər ingilis və Avropa cəmiyyətləri siniflərinin həyatı, məişəti və mənəviyyatını təsvir edirdi. Bununla da o, müasiri olduğu dövrün çox saylı sosioloji, mənəvi, sosial ədalət və s. problemlərinə toxunaraq ölkələr arasına möhkəm sülh yaratmağa çağırır, ədalətsiz müharibə qızıq dırncılarını mühakimə edirdi.

O. Balzak bir yenilikçi sənətkar kimi V.Skott haqqında yazırdı:” V.Skott roman tarixini fəlsəfə səviyyəsinə qaldırı...O keçmişin ruhunu gətirərək dramı, peyzajı, təsviri, dialoqu birləşdirdi, möcüzəli və gündəlik həyat hadisələrini də bura əlavə edərək poeziyanı ən adi ləhcələrin köməyi ilə zənginləşdirdi”.

V.Skott o dövr üçün yenilik sayılan tarixin həlledii anlarında , hər hansı xalqın və ya millətin taleyi həll olunan anlarda xalq kütlələrinin rolu haqqındakı fikri inkişaf etdirirdi, xalqın qayğısını çəkən və qeydinə qalaraq müdafiə edən insan surətlərini romana gətirir (Robin Roy, Mer Merriliz, Robin Qud). V.Skott əsərlərinin poetik uğurlarının sırrları qılınca, qalxan, döyüş ləvazimatlarının tərənnümündə yox, kəndli sinfi həyatının dəqiq əks olunmasındadır”.

V.Skottun tarixi romanlarının özünəməxsus kompozisiyası yazıçının tarixi prosesi yaxşı dərk etməsinin sübutudur. Adətən onun qəhrəmanlarının taleyi əsərdə təsvir olunan inqilab, üsyan, buntla əlaqədardır. Onun hər bir personajı hadisələrin sürətli inkişafı axınına düşür. Bu hadisələrin gedişi sosial mübarizənin xarakterindən, tarixi şəxsiyyətlər olan Kromvel, XI Lüdiviq, Cəsur Karl, Robert Bryus, I Yelizaveta, I Riçardın iradəsindən, ya da ki, surətləri folklordan və əfsanələrdən götürülmüş rəhbərlərin və müdafiəci adamların müdaxiləsindən asılıdır. XVIII əsr realistlərindən əxz etdiyi onların sevimli qəhrəmanı ortabab ingilisin yumorunu yazıçı öz əsərinə sadələvh, özündən razı, etibarlı, çox da varlı olmayan gənc zadəgan surəti ilə öz omanlarına daxil edir. Bu çox da parlaq olmayan qəhrəman və onun sevgilisi və ya gəlini köməkçi rol oynayır: müəllif onların məhəbbət macəralarından söhbət açmaq yolu ilə xarici işğalçılara, feodallara, despotik hökmdara qarşı mübarizəyə qalxmış silahlı xalqın kollektiv obrazını yaradır.

V.Skott əsərlərində baş qəhrəmanların adiliyi romanın süjetində lazım olan anda təmsill etdiyi hərəkətdə öz rolunu oynamaq üçün qısa müddətdə iştirak edən xalq rəhbərləri və tarixi şəxsiyyətlərin parlaq xarakterlərini tündləşdirmir.

1780-1832-ci illərdə sənaye çevrilişi və islahatlar uğrunda mübarizə gedərkən yaranan V.Skottun yaradıcılıq metodu mürəkkəb və ziddiyyətli idi. V.Skottun bədii metodunun əsasını romantizm təşkil edirdi. Bütün romantiklər kimi V.Skott da bərqərar olan kapitalist təsərrü- fat qanunlarını qəbul etmirdi. Bir romanist kimi V.Skott keçmiş dövrlərdə xalq hərəkəti və sosial mübarizə tarixini öyrənirdi. Və belə nəticə- yə gəlirdi ki, həm orta əsrlərdə, İntibah dövründə, XVII və XVIII əsrlərdə Britaniyada bütün münaqişələr antoqonist qüvvələrin şüurlu barışma sı nəticəsində başa çatmışdır.

Lakin 1819-1820-ci illərdə azadlıq mübarizəsinin yenidən qızışması yazıçının kompromissə olan inamını qırdı: O başa düşdü ki, bu kompromissin müəllifləri adi kapitalist yırtıcılarıdır. 1819-cu ildə yazdığı “Lammervuldan olan gəlin” romanında Skott 1688-ci il saray çevrilişinin müəlliflərindən biri Vilyam Aştonun rəhmsiz və hiyləgər surətini yaratmışdır.

Dünyagörüşündəki romantizm V.Skot əsərlərinin strukturunu müəy yən edirdi. V.Skott hadisələrin gedişinin əksinə gözlənilməzliklərlə zəngin olan mürəkkəb avantlı romantik süjetlər qurur.

V.Skott həmişə təkrar edirdi ki, yazıçı quru tarixi faktlarla kifayət lənməməli, tarixi həqiqəti təxəyyül məhsulu və fantaziya ilə əlaqələndirməlidir ki, oxucunu həyəcanlandırsın, personajların sevinci və kədə- rini bölüşsün.

Eyni zamanda təxəyyül tarixi həqiqətlə uyğundur və V.Skott yaradıcılığı romantizmin tədricən XVIII əsr realizminə nisbətən daha yüksək səviyyəli realizmə yaxınlaşması ilə yadda qalır. Həyat və məişətin, insanların mənəviyyatının, doğru təsviri, müxəlif qruplar və silklər arasınaki münaqişələrin səbəblərinin iqtisadi, siyasi və sosial səbəblərinin dəqiq analizi, personajların davranışının əmlaki və praktiki motivləri, müəllifin surətləri “şekspirləşdirmək” cəhdləri yazıçının yaradıcılığındakı güclü realistlik axından xəbər verir. V.Skott tələb edirdi ki, yazıçı həqiqəti unutmamalı, tarixi hadisələrin evolyusiyasını təsvir etməklə keçmiş və indi arasındakı mövcud olan əlaqəni göstərməli, antoqonist qüvvələrin mübarizəsini oluğu kimi göstərməli, yəninin köhnə üzərində qələbəsinin labüdlüyünü qeyd etməlidir.

Tematikası və problematikasına görə V.Skottun prozaik əsərlərini 1820-i ilə qədər yazdığı Şotlandiya və İngiltərədə, Avropada orta əsrlər haqqında romanlar qrupuna bölmək olar. Təkcə özünün 1824-cü ildə yazdığı “Sent-Ronan suları” adlı romanında V.Skott müasiri olduğu həyatı təsvir edir.

Şotland qrupu romanlarda əsasən köhnə patriarxal Kaledoniyanın məhv olması və yeni müasir burjuaziya Şotlandiyasının bərqərar olması təsvir olunur.

1818-ci ildə yazdığı “Rob Roy” romanında V.Skott XVIII əsr yakobin üsyanları tarixinə müraciət edərək hələ 1715-ci ildə stüartların tərəfdarları tərəfindən hazırlanmış dağlıların böyük üsyanı hadisələrini təsvir edir. Yazıçı yakobitləri məğlubiyyətinin səbəblərini London aristokrat-burjua hökumətinin çox böyük iqtisai, siyasi, hərbi gücə malik olmasında görür. Bununla bərabər bu məğlubiyyətin səbəblərini V.Skott xalq kütlələrinin və aran Kaledoniyası ilə Britaniya xalq kütlələrinin Stüartları bərpa etmək məqsədilə həyata keçirilən feodal irticasına rəğbət göstərməmələrini və Stüartlar taxt-tacına düşmənçilik münasibətini də bu məğlubiyyətin əsas səbəblərindən hesab edir. Romanın romantik macərəlarla dolu süjeti 1715-ci il üsyanına hazırlıq fonunda baş verir. Zəngin London firmasının rəhbərinin romantik əhvalruhiyyəli və Britaniyanın yarısını özündən asılı saxlayan oğlu Frank Osbaliston öz dayısı şotlandiyalı iri torpaq sahibinin mülkünü ziyarət edir. Əyalətdə yerləşən bu mülkdə Frenk yerli mülkədarların qanmazlığının və dünyagörüş məhdudluğunun şahidi olur. Məlum olur ki, altı ay oğlanları burada it boğuşurmaq və sərxoşluqla dolu həyat yaşayırlar.

Tezliklə Frenk üsyana hazırlığı təşkil edən dayısı oğlu Raşley və hökumətdən gizli yaşayan qoca royalist Mar Vernonla tanış olur. Qraf Marın qızı Raşley sevdidi Diananın rəğbətini qazandıqdan sonra Raş- ley Frenkə nifrət edir və bu sadələvh gəncin amansız düşməni- nə çevrilir.

Əsərdə qəsdçi royalistlərə qarşı Robin Roy surəti qoyulur. Robin Roy əsil şotlandiyalı Robin Quddur. Varlıları talayaraq kasıblara paylayan Robin Royu sadə xalq sevirdi və ona hörmətlə yanaşır. Romantik və realistlik xüsusiyyətlər bu obrazda birləşir. O qeyri

adi dərəcədə hündür boylu və güclüdür. Vəhşi şotland təbiətinin yetirdiyi bu insan dağlarda yaşayan öküzləri xatırladır. Bu fikirlər onun əzələli qollarına və kürən tüklərlə örtülmüş ayaqlarına baxanda özünü doğruldur. O ənə nəvi dağlı geyimi olan yubka və köynəkdə gəzir. Robin Roy ölkədə işlərin vəziyyətindən yaxşı baş çıxarır, XVIII əsrin ən böyük maliyyə mərkəzlərindən olan Qlazqonun məmurları və maliyyəçiləri onun timsalında özlərinin düşmənlərini görürlər. İngilis hökuməti heç cür Robin Roy və onun dəstəsi ilə bacarmır. Robin Roy Domokl qılıncı kimi kommertiya firmalarından olan centlmenlər və mülkədarların başları üzərindən sallanır. Robun belə uğurunun səbəbini yazıçı sadə xalqın onu çox sevməsində, özünü və dəstəsini hər şeylə təmin etməsində, hökumət qoşunlarının hərəkəti və yerdəyişməsi haqqında məlumat verməsində görür. Əbəs yerə deyil ki, xalq nəğməkarları Rob Roy və onun yoldaşları haqqında çoxsaylı nəğmələr yaratmışdılar.

“Puritanlar” romanını K.Marks şotland romanistinin “nümünəvi əsəri” adlandırmışdır. 1816-cı ildə yazılan bu romanda müəllif 1779-cu ildə puritanların rəhbərliyi altında kəndli kütlələrinin Stüartlara qarşı apardığı mübarizəni təsvir edir.

XVIII əsrdə İngiltərədə və Şotlandiyada gedən inqilabi mübarizəyə dini don geyindirilirdi. İnqilabi ideyalar Bibliya dili ilə şərh edildiyindən onların əsasını feodal cəmiyyətinin təcili məhv edilməsi ideyaları təşkil edirdi. Bu zaman ən kasıb kəndlilərin maraqlarını ifadə edən sol puritanlar demokratik respublika qurulması, xüsusi mülkiyyətin kəskin şəkildə məhdudlaşdırılması, ümumxəşq parlamentinin çağırılması və təhkimçi-mülkədarlar olan kavalərlərin güllələnməsini tələb edirdilər. Onların əksinə olaraq sağ puritanlar iri torpaq sahibləri olan feodallarla kompromissin və barışıqın tərəfdarları idilər. Öz dövrünün ruhunu və mənəviyyatını ədalətlə ifadə edən V.Skott romanın ilk fəsilələrində sinfi mübarizənin dini iğtişələr şəklində getdiyini nəzərə alaraq onları təsvir edir: bir qrup puritan şotland katolik kilsəsinin başçısı arxiyepiskop Şarpi öldürür. Təsədüf nəticəsində ölümdən xilas olan və kral qoşunlarının rəhmsizliyinin və vəhşiliyinin şahidi olan Morton ilk vaxtlar baş verənlərə laqeyd olsa da üsyanın başçısı Balfur Berlinin dəvətini qəbul edərək üsyançılara qoşulur. Royalistlərin başçısı, gizli təşkilatın üzvü saray siyasətçisi Kleverhauzu və sol puritanların rəhbəri Berlini birincinin feodalların, ikincinin isə burjuaziyanın maraqlarına xidmət etməyə hazır olaraq qanlı metodlardan istifadə etdiklərinə görə müəllif mühakimə edərək qınayır. Berli elə qanunların çıxması uğrunda mübarizə aparır ki, “onlar qan tökməyin, azadkirliləri zindanlara atmağın, onların insanlıq ləyaqətlərini tapdalamağın, höku mətin özbaşınalığının qarşısını ala bilsinlər, Amansız və rəhmsiz Kleverhauz surəti respublika uğrunda canından keçən inqilabçı puritan Burley surətinin fonunda itib-batır.

C.Bayrondan sonra məhz V.Skott Qərbi Avropa ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq silaha sarılmış xalq surəti yaradır. Əsərdə müəllif göstərir ki, xalq kütlələri puritanlara inanır və onların arxasınca gedir. Puritanlar ordusunun məğlubiyyətini V.Skott onun təşkilatsızlığında, vahid rəhbərliyin olmamasında, intizamsızlıqda, silaha sarılmaq əvəzinə dualar etməsində və mərasimlər keçirməsində görür. 1679-cu il üsyanı yatırılsa da V.Skott bu üsyan zamanı xalq kütlələrinin ədalətsizliklə mübarizə aparmaq təşəbbüsünü diqqət mərkəzinə gətirir. Həmin üsyandan sonra məhz xalq kütlələrinin təşəbbüsü ilə kral II Yakov Stüart taxt-tacdan məhrum edildi və mühacirətə qaçmalı oldu. Hakimiyyətə Vilhelm Oranski gəldi. Məhz bu dövrdə burjuaziya ilə aristokratiya arasında kompromiss baş verdi. Siyasi dünyagörüşünə görə konservator, cəmiyyətin sosial strukturunun dinc yolla yaxşılaşdırılmasının tərəfdarı olan V.Skott Oranski hakimiyyəti illərində təcridən sabitləşmə getdiyinə görə Oranskinin hakimiyyəti illərini “İngiltərənin qızıl əsri” hesab edir. 1679-cu il üsyanının məğlubiyyətindən sonra mühacirətə gedən

və xaricdə yaşayan Henri Morton İngiltərəyə qayıdaraq general rütbəsi aldı və öz qəlbinin seçimi ilə ailə qurdu. Lakin bu hadisələr romanın əsasını təşkil etmirdi.

V.Skott 1818-ci ildə “Edinburq zindanı və ya Orta Lotianın ürəyi” əsərini yazdı. Bu sosial romanda diqqəti müəllifin ideallarını özündə əks etdirən kəndli qızı Cenni Dins surəti cəlb edir. Bu qızı güclü ağıl, vicdan, qeyri-adi iradə və “təbii iradə” fərqləndirir. Dyakonova yazırdı: “Bu surət qeyri-adi dərəcədə sosial və milli səciyyəli, eyni zamanda təkrar olunmaz və fərdi surətdir” Cenni XVII əsr inqilabının iştirakçısı kəndli puritanın ailəsində doğulmuşdu və ciddi puritan əxlaqı altında tərbiyə almışdı. Romanda Cenninin qeyri-qanuni doğulmuş körpənin öldürmək ittihamı ilə ölüm hökmü almış bacısı Effinin azad edilməsi uğrunda apardığı mübarizə təsvir olunur.

Cenni Dins surətini müasirləri yüksək qiymətləndirdilər və milli qəhrəman elan etdilər. O.Balzak Cennini V.Skottun ən yaxşı qadın obrazı hesab edirdi və qeyd edirdi ki, V.Skott hamını romanının qeyri-adi həcmi ilə təəccübləndirdi. Zamanın abhavası tacirlər və zadəganların, fermerlərin, şəhər dələduzlarının həyatı və məişətinin təsvirində duyulur. Londonun və kral sarayının təsviri də bu ruhludur. Avaralardan tutmuş cinayətkarlara, məhkəmə hakimlərinə, vəkillərə, böhtançı mister Sedltri, Cinniyə vurulmuş Dumbidayks, imperiyanın birinci perli Arqayl, kraliça Karolinaya qədər onlarla ikinci dərəcəli surətlər yaradılır

V.Skottun 1819-cu ildə yazdığı “Ayvenqo” romanında ingilis orta əsrlərinin geniş və rəngarəng təsviri canlanır. 1096-cı ildə norman baronları ingilis torpaq sahiblərini sıxışdıraraq onların ata-babadan qalmış qalalarını tutduqdan sonra hakim elita kimi formalaşdılar. Bundan yüz il sonra Fateh Vilhlem qələbədən, saksların məğlubiyyətdən sonra milli düşmənçilik xeyli zəiflədi. Normanlar və anqlosakslar bir millət kimi birləşdilər, feodallar və kəndlilər arasında sinfi mübarizə ön plana çıxdı. Kral hakimiyyəti və əyalət knyazları arasında narazılıq gücləndi. I Riçardın hakimiyyəti illərində quldur baronların təzyiqi altında ölkənin dağılması təhlükəsi yarananda norman və anqlosaks cəngavərlər arasında fərqi silməklə I Riçard öz drujinasını istənilən millətdən olan sədaqətli və gənc döyüşçülərlə təchiz etməyə başladı. Krala sədaqətli, yüksək döyüş qabiliyyəti olan sakson cəngavəri Ayvenqo I Riçardın sevimlisinə çevrildi. Bu əsərində V.Skott balladalardan məlum olan xalq hökmdarı surəti yaradır. Əsərdə təsvir olunan kral-xalq ittifaqının tarixi mənbəyi vardı: şəhərlərin və xalq drujinalarının gücünə əsaslanan krallar son orta əsrlərdə iri vassalları darmadağın edərək kapitalist təsərrüfat münasibətlərinin inkişafına şərait rait yaratmışdılar. Iriçardın Tukun qardaşı ilə qonaqlıqla başa çatan görüşü folklor ruhunda yaradılmışdır.

V.Skott orta əsrləri ideqallaşdırmayaraq hər şeyin “böyük yumruğa” tabe olduğu sərt dövr kimi təqdim edir.

Romanda gözəl Robbeki surəti diqqəti cəlb edir. Robbekini hər addımda izləyən cəngavər Brian de Buagilber surəti isə yazıçının böyük tapıntısıdır. Bayron qəhrəmanları kimi Brianı da təmizvicdanlılıq fərqləndirir. V.Q.Belinskinin sözlərinə görə “Brian tipik, yüksək iradə sahibi və nadir surətdir”.

V.Skott 1823-cü ildə yazdığı “Kventin Dorvard” romanında XV əsrin II yarısı Fransa həyatı təsvir olunur. 1468-ci ildə zorakı Burqun diya hersoqu Cəsur Karlın hakimiyyətini yıxmaq üçün qəhrəman Lyoj şəhəri sakinləri ayağa qalxırlar. Elə həmin il iki güclü dövlət Fransa və Burqundiya arasında vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaranır. Bu münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin nümayəndələri də bu hadisələrin ətrafına cəmləmişlər. Romanın süjet xətti aydın və sadədir: gənc şotland döyüşçüsü Kventin Dorvard onun ailə üzvlərini güllələmiş güclü düşmən lərinin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Fransaya mühacirətə gedir. O, Fransa kralı XI Lüdoviqin ordusuna xidmətə qəbul

olunaraq cəsur şotland dağlılarından ibarət öz dəstəsini kralın mühafizəsinə daxil edir. Əsərdə V.Skott bu siyasi xadimin surətini yaradır. XI Lüdoviq mərkəzi Fransa hökumətinə tabe olmayan vassalları ilə ciddi mübarizə aparır. Müəllif yazırdı ki, “üçüncü silkin köməyi sayəsində Lüdoviq yüksək zadəganların qarşısında dura bildi”.

XI Lüdoviqin həyata keçirdiyi siyasətin mütərəqqiliyini qeyd edən V.Skott həm də bu hakimiyyətin xalq kütlələrini amansız dərəcədə istismar etdiyini və kral adamlarının rəhmsizliyini də təsvir edir.

Ədəbiyyat

1.Ə.Xəlilov . Dünya ədəbiyyatı. V cild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. 2013.

2.S.D. Artomonov.İstoriya zarubejnoj literaturı XVII-XVIII v.v.İzdaniye çetvertoye. .Moskva. Prosveşeniye. 1973.

3.Zasurski və Turayev S.V. İstoriya zarubejnoj literaturı XIX veka. Mosekvea. Prosveşeniye.1982

ТВОРЧЕСТВО ВАЛЬТЕРА СКОТТА

Аббасов Гамид Джамал оглы

Резюме

В статье исследуется творчество знаменитого шотландского происхождения писателя Вальтера Скотта. Выступивший сначала как журналист, фольклорист, переводчик, после выхода в 1814 году первого романа «Уэверли», В.Скотт стал знаменитым писателем. Перевод произведения И.Гете «Минна фон Берлин-хельм» доказал, что В.Скотт и талантливый переводчик.

Автор двадцати пяти романов и многочисленных многожанровых произведений В.Скотт впервые после английского поэта-романтика Дж.Байрона изображает мужественную борьбу за независимость вооруженного народа. В творчестве изображающего жизнь и быт различных слоев общества В.Скотта сильно чувствуется национальный колорит.

THE CREATION OF VALTER SCOTT

Abbasov Gamid Camal

Summary

The work of the world-famous Scottish writer Walter Scott is studied in the research work. At first, V/Scott worked as a publicist, journalist, and translator collecting folklore, but after the publication of the novel "Waverly" IN 1814, he became known as a talented writer. I.Höte s translation of the novel "Minna fon Berlinhelm" into English proved that

He was a talented translator V\$Scott, the author of 25 novels and numerous works written in various genres, described the heroic struggle of the people who took up arms for their freedom for the first time after the G.Bayron\$ The national color is very strong in the work of V\$Scott, who describes the life and everyday life of different social strata.

Rəyçi: Dos. Qvami Qaziyev

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 12 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 noyabr 2024-cü il

UOT:81.

**“KODEKS KUMANİKUS” ƏSƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASI
AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ***Saydova Aynur**AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**aynurimanli@mail.ru*

Xülasə: *Tarixi türk əsərlərinin tədqiqi həmişə türkologiyanın aktual mövzularından biri olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə latın əlifbasının qotik hərfləri ilə anonim şəkildə yazılmış “Kodeks Kumanikus” öz dövrünün nadir əsərlərindəndir. Əsər türk xalqı haqqında məlumat əldə etmək baxımından qiymətlidir, qədim və müasir dövrlər arasında keçid dövrü olan orta əsrlərdə yazılmış bu əsərdə hər iki dövr üçün maraqlı xüsusiyyətlərə rast gəlmək mümkündür.*

Tədqiqatımızda qıpçaq abidəsi hesab olunan “Kodeks Kumanikus” əsərindəki zaman şəkilçiləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi zaman kateqoriyasının əsərdəki ifadə formalarını təsvir etmək, müşahidə olunan zaman şəkilçilərinin Azərbaycan dili və dialektləri ilə müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, bununla da türk dillərinin XIII-XIV əsrlərdəki inkişafına nəzər salmaqdır. Bu məqalədə tədqiqat təsviri, tarixi-müqayisəli və areal dilçilik metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır.

Açar sözlər: türk dilləri, kuman, qrammatika, zaman şəkilçiləri, dialekt

Ключевые слова: тюркские языки, куманы, грамматика, временные аффиксы, диалекты.

Key words: Turkic languages, Cuman, grammar, tense suffixes, dialect

Giriş. Feilin zaman kateqoriyası mövzusu türkologiyada rəngarəng, eyni zamanda mübahisəli mövzulardandır. Təkcə Azərbaycan dilçiliyində bu haqda İ.Əfəndiyev, Z.Budaqova, Z.Tağızadə, M.Hüseynzadə, T.Əfəndiyeva, A.Axundov, M.Şirəliyev, K.Ramazanov, R.Rüstəmov, Y.Seyidov, Q.Kazımov və s. tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri mövcuddur. Bu tədqiqatlarda Azərbaycan dilində feil zamanları müxtəlif sayda və müxtəlif formalarda göstərilmişdir. Ümumilikdə, son dövrlərdə qəbul olunmuş fikrə görə feilin 3 zamanı, onların sadə və mürəkkəb olmaqla 2 növü və 5 forması vardır. “Kodeks Kumanikus” əsərində də zaman kateqoriyasının aktiv ifadəsi müşahidə olunur. Həmçinin əsərin əvvəlindən 29 səhifəlik bir hissədə feillər və onların təsrifləri yer alır. Eyni zamanda əsərin 2 səhifəlik bir hissəsində kuman qrammatikası ilə bağlı qeyddə indiki zamanda olan feillər haqqında məlumat ala bilirik. “Kodeks Kumanikus”da feillər 3 zamanda əks olunmuşdur: 1. Keçmiş zaman 2. İndiki zaman 3. Gələcək zaman

Keçmiş zaman

“Feilin keçmiş zamanı iş, hal, hərəkətin həmin iş, hal, hərəkət haqqında verilən vaxtdan əvvəl icra olunub bitdiyini bildirir. Keçmiş zaman əsasında müəyyən olur ki, haqqında məlumat verilən iş, hərəkət, hadisə məlumat verilən vaxta qədərki müddətdə ya icra olunub, ya da icra olunmayıb” [11, s.274]. “Kodeks Kumanikus” əsərində həm şühudi, həm də nəqli keçmiş zamanın ifadəsi vardır.

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin “Kodeks Kumanikus” əsərində istər cingiltili (-dı), istərsə də kar (-tı) variantı öz əksini tapmışdır. Sait və cingiltili samitlərdən sonra -dı⁴+şəxs şəkilçiləri, kar samitlərdən sonra -tı⁴+şəxs şəkilçiləri istifadə olunmuşdur: ayttum (10a/5) – dedim, bardıng (62b/18) – çatdım, kökredi (28a/4) – gurladı, kördük (61b/40) – gördük, eşittingiz (1a/28) - eşitdiniz, içirdiler (72a/10) və s.

Nəqli keçmiş zaman “Kodeks Kumanikus”da -mı⁴, -p+şəxs şəkilçiləri, -ptur⁴, -pturur formaları ilə ifadə edilmişdir.

-mı⁴ şəkilçisi yalnız II və III şəxslərin təkində müşahidə olunur: bolmuşsen (71b/15) – olmusan, şişmiş (37b/28), ağınmış (74b/10) – yüksəlmiş və s.

Nümunələrdən görünür ki, müasir türk dillərində olduğu kimi III şəxsə şəxs sonluğu şəkilçisiz işlənmiş, II şəxsə isə şəxs əvəzliyindən istifadə olunmuşdur. Əsərdə bu şəkilçinin daha çox -mı⁴ forması istifadə olunsada, bəzən -mı⁴ variantı da görünür: *esitmiş bolğayedı* (2a/4). E.Əzizov keçmiş zamanın bu şəkilçisində *ş* yoxsa *s* elementinin işlənməsi haqqında qeyd edir ki, “*ş*” səsi əsasən qırğız, Altay, uyğur, türkmən, Azərbaycan, türk, “*s*” səsi isə qazax, qaraqalpaq, xakas və yakut dilləri üçün səciyyəvidir. ... -miş şəkilçisindəki *s* ünsürünü qədim qırçaq elementi saymaq və -miş şəkilçisini tarixən mövcud olmuş morfoloji əlamətin qalığı kimi izah etmək daha doğrudur. ... Bu şəkilçi I şəxsə Azərbaycan dilinin Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində saxlanmışdır: *satmışam, satmışıx* [7, s.168-169].

-ip, -iptur⁴, -ptur⁴, -ipturur⁴, -üpturur⁴ şəkilçilərində söz samitlə bitərsə, şəkilçilərin əvvəli saitli formalarından istifadə olunur, saitlə bitərsə, əvvəldəki sait düşür. Bu şəkilçilərlə düzəlmiş formaların da şəxs sonluqları şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuşdur. Əsərdə şəxslərin tək üzrə formalar müşahidə olunur: Eniştirmen (56b/34) – boyun əymişəm, içiptirsən (71b/18) – içibsen, tapıptur (69a/14) – tapmışdır və s.

Əsərdə müşahidə olunan bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində “-ib⁴” formasında qalıb. Lakin əsərdən fərqli olaraq -ib⁴ şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dilində I şəxsə yoxdur. Yalnız bəzi şivələrimizdə izləri qalır. “*Nəqli keçmiş zamanın birinci şəxsinə -ib⁴ şəkilçisinin işlənməsi Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonunun Ləkin və Cəngan kənd şivələrində birinci şəxs təkdə, Böyük Qarakilsə (Quqark) şivələrində isə birinci şəxs tək və cəmdə müşahidə edilmişdir: - Mən qalıbam indi burda bilibüz, Şayır oldım, dara düşdüm bilibəm; - Gəlibəm bura (Cəl.-Ləkin k.); alıbam, alıbx (B. Qk)*” [7, s.170]. Həmçinin Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf tarixində keçmiş zamanın -ıpdı⁴, -ptır⁴ şəklində ifadə formaları istifadədən qalmasına baxmayaraq dialektlərimizdə III şəxsin təkində -ıtdı formasında qorunmuşdur: “*yazıtdı, oxuyıtdı (Ş.), gəlirdi, dəgirdi, düşüdü (Q.), geditdi, oxuyıtdı (Zaq.)*” [12, s.226]; “*Dan ildızı çıxıtdı; - Çox yorulıtdı, ayağa dura bilmiyirdi qarı*” [2, s.149].

İndiki zaman. “*Feilin indiki zamanı işin, hərəkətin icrasına başladığını, lakin məlumat verilən zaman onun bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu bildirir*” [11, s.279]. R.Rüstəmov Azərbaycan dilində indiki zamanın azı 6 qrammatik-formal əlamətinin olduğunu qeyd edir və bu şəkilçilərin müxtəlifliyini tarixi qanunauyğunluq kimi qiymətləndirərək bunun Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin tarixi, onun bir xalq kimi formalaşması, etnik tərkibi ilə əlaqədar olduğunu bildirir [13, s.211-212].

M.Məmmədli Azərbaycan şivələrində indiki zaman formalarını mənşəcə 2 qrupa bölür: qırçaq tipli indiki zaman formaları, oğuz mənşəli indiki zaman formaları. Qırçaq tipli indiki zaman formalarının -ad, -əd və -a, -ə şəkilçiləri ilə düzəldiyini, oğuz tipli indiki zaman formalarının isə -ır⁴, -ı⁴ şəkilçiləri ilə də düzəldiyini qeyd edir [12, s.226-230]. Əsərdə bu formaların paralel işləndiyini müşahidə edirik.

İndiki zaman “Kodeks Kumanikus”da -ır⁴, -ar², -r, -ı⁴, -adır⁴, -ydir⁴ şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Şəxs sonluqları I və II şəxsə şəxs əvəzlilikləri ilə, III şəxsin təkində şəkilçisiz, cəmində isə -lar şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur:

-ır⁴, -ar², -r: *aytirmen* (61a/7) – deyirəm, *tilersen* (64a/33) – istəyirsən, *barır* (64b/23) – gedir, *okurbiz* (61b/13) – okuyuruq, *aytırlar* (61b/8) – deyirlər və s.

-r morfeminin indiki zaman bildirməsi müasir Azərbaycan dilində olmasada, dialektlərində saxlanmışdır. Azərbaycan dilinin dialektlərində tarixən formalaşmış bu hal

Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, Quba və s. dialektlərdə mühafizə olunmuşdur: “*tanıram, tanırsan, ye:r, işdi:r*” [7, s.229]

-¹. Əsərdə -¹ şəkilçisi ilə düzəlmiş indiki zaman forması da müşahidə olunur. -¹ şəkilçili formalar əsərin təsnif hissəsində yalnız I şəxsin təkində müşahidə olunur: *amanat berümen* (24a/12) - əmanət verirəm, *aş berümen* (21a/20) - yemək verirəm, *ayrumen* (26b/2)- ayırıram və s.

M.Arquşah bu halın yazarların diqqətsizliyimi, yoxsa dil faktımı olması haqqında tərəddüd edir [1, s.125]. Qeyd edək ki, bu şəkilçi müasir dövrdə türk dillərindən xakas dilində qalmışdır və sadəcə par-, kil- feillərində yalnız incə saitli forması istifadə olunur: *pari, kili* [10, s.338]. Bu forma Azərbaycan dilinin dialektlərində də mövcuddur. Bu şəkilçi haqqında E.Əzizov yazır ki, *Azərbaycan ədəbi dili tarixində və xalq şivələrində -¹ şəkilçisi həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir. Bu şəkilçi ədəbi dil nümunələrində başlıca olaraq III şəxsə, şivələrdə isə həm II, həm də III şəxsə işlənir: alu, gəli (B.), gəli (Şam.), Bu deyər ki, bəs sən hayannan gəlisən? (Şəl.), Yoluna baxmaqdan qaralı gözlər (Vaqif)* [7, s.176-177]. İraq-türkman ləhcəsində də həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zaman mənasında bu şəkilçi qeydə alınmışdır: *Üz üzdən utanı (utandar), Leyla məni aldıadı, Qızıma diləkçi gəli. Nə veri, nə ali, nə qazanı* və s. [9, s.201-202]. Bu şəkilçinin varlığını qədim xəzər dili dövrünə bağlayan N.Hacıyeva indiki və qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən bu zaman formasının, əsasən, Xəzər və Qaradəniz hövzəsində məskunlaşmış türklərdə (Qafqazın türkdilli areallarında) yayıldığını, qaraçay-balkar, qumuq dillərində və türk dilinin dialektlərində (Anadolu və Rumeli dialektlərində) müşahidə olunduğunu (*geli, besleni, barıman, qelisen, keli* və s.) qeyd edir [16, s.87-89]. Beləliklə, Qaradəniz ətrafında məskunlaşmış xalq olaraq kumanların dilində olan bu formanın dil faktı olması fikri özünü doğruldur.

-adır, -adur, -ydir. -ydir saitlə bitən, -adır⁴ samitlə bitən sözlərdə müşahidə olunur. Bu şəkilçilər I və III şəxsin təkində görülür: *soluydirmen* (57a/34) – soluram, *koy mañraydır* (57a/2) – qoyun mələyir, *böri uluydır* (57a/6) – qurd ulayır, *it üredir* (57a/1) – it hürür və s.

Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilinin ədəbi dilində olmasa da, dialektlərində də qalmışdır: “*a+durur forması hazırda Quba, Qax və Zaqatala şivələrində mühafizə olunmuşdur; məs.: - Simovar horda qaynıya durur (Q.); - Nə çux belə qəzeti uxiya durmuşan? (Qb) və s.*” [12, s.227]

Gələcək zaman. “*Gələcək zaman formaları ilə işin, hal və hərəkətin icrasına başlanmamış, haqqında məlumat verildiyi bildirilir. İş gələcəkdə icra oluna da bilər, olunmaya da bilər*” [11, s.282]. “Kodeks Kumanikus” əsərində gələcək zamanın həm qəti, həm də qeyri-qəti formaları əks olunmuşdur.

Qəti gələcək zaman “Divanü Lüğat-it Türk”də olduğu kimi “Kodeks Kumanikus”da da -acak² şəkilçisi ilə deyil, -gay², -kay² şəkilçiləri ilə düzəldilmişdir. Şəxs sonluqları I və II şəxslərdə şəxs əvəzlilikləri ilə, III şəxsin təkində şəkilçisiz, cəmində -lar şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur: *esitkaymen* (1b/10) – eşidəcəyəm, *esitkaysen* (1b/11) – eşidəcəksən, *esitkay* (1b/12) – eşidəcək, *anñlagaybiz* (65a/28) – anlayacağıq, *anñlagaysis* (65b/29) – anlayacaqsız, *anñlagaylar* (65a/30) – anlayacaqlar və s.

-gay, -kay şəkilçiləri samit ahənginə uyğun artırılmışdır. Lakin hər dəfə bu ahəng gözlənilməmişdir. Məsələn, *tapgaysiz* (61b/4).

Bu şəkilçinin “Kodeks Kumanikus”da -ga formasının da olması haqqında O.Ünal belə qeyd edir: “*-ga(y) KK.da əsasən “y”li olaraq istifadə olunmuşdur. 8 dəfə -ga variantı görünür. 4 sözdə də y hərfi sonradan artırılaraq düzəldilmişdir: eşitkey, keşke eşike edi, keşke eşitmiş bolga edingiz*” [14, s.98]. Bu nümunələr müasir Azərbaycan dilində arzu şəklinin qarşılığına uyğun gəlir: *Kaş mən də gələ idim.*

Əsərdə **qeyri-qəti gələcək zaman** -ar², -r şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Samitdən sonra -ar forması, saitdən sonra -r şəkilçisi istifadə olunmuşdur. Şəxs sonluqları I, II şəxslərdə şəxs əvəzlilikləri ilə, III şəxsin təkində şəkilçisiz, cəmində kəmiyyət şəkilçisi ilə düzəlmişdir: *buvarmen* (81b/24b) – boğaram, *söversen* (3a/2) – seversən, *agar* (71a/7) – axar, *taparbiz* (61b/27) – taparıq, *sövmessis* (62a/20) - sevməzsiz, *överler* (61b/8) – tərifləyərlər və s.

Qeyd olunduğu kimi, bu şəkilçilər həm də indiki zaman şəkilçiləridir. Yəni -ar², -r şəkilçisi hər iki zaman mövqeyində işlənmişdir. Hansı zaman olduğu isə ancaq cümlələrin məzmunundan məlum olur. “*Fel zamanlarının hər bir konkret türk dilində tarixi inkişaf əlaqədar olaraq dəyişən formaları da çox böyük maraq doğurur. Belə ki, ayrı-ayrı dövrlərdə məhsuldar olan bir forma ya zaman keçdikcə öz məhsuldarlığını azaldır və yaxud da tamamilə sıradan çıxaraq başqası ilə əvəz olunur*” [15, s.253].

Əsərdə zamanların inkarı -ma şəkilçisi ilə düzəlmişdir: *anqlamadum, anqlamadun, anqlamadu* (65a/13-15). Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı qədim türk dilində -maz², “DLT” dilində -mas² şəklində verilmişdir, “Kodeks Kumanikus”da isə bu şəkilçilərin hər ikisi də müşahidə olunur: *sövmessis* (62a/20) - sevməzsiz, *batmaz* (70a/10) - batmaz, *olturmas edi* (80b/7) - oturmazdı, *sözlemes* (81a/32) – söyləməz, *tügenmes* (72b/4) - tükənməz və s. Eyni zamanda “Kodeks Kumanikus”da -man şəkli də vardır ki, I şəxsdə qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını düzəltmək üçün istifadə olunmuşdur: *anqlaman* (65a/1) – anlamaram (Türkiyə türkcəsində *anlamam* şəklində işlənir). Zamanların inkar formalarının düzəldilməsi Azərbaycan dili ilə eynilik təşkil etsə də, bəzi xüsusiyyətləri ancaq dialektlərində qalmışdır. Məsələn, -man və -mas şəklində ifadə olunan inkar formalar Azərbaycan ədəbi dilində olmasa da, dialektlərində I və II şəxslərdə müşahidə olunur: “*baxmanam, baxmassan, baxmanığ/baxmanıx, baxmassız, bilməssiz*” [4, s.180-183], “*oxumanam, axumassan, oxumanıx, oxumassıyız*” [3, s.197].

“DLT-də qəti gələcəkli keçmiş (*biləcəkdidi (idi), q.qəti gələcəkli keçmiş (dinləyərdi), habelə bitməmiş keçmiş (dinləyirdi), davamlı keçmiş (dinləməkdə idi) formaları yoxdur. XI əsrdə bu formaların ümumiyyətlə işlənmədiyi, yoxsa sadəcə olaraq “Divan”da qeydə alınmadığı barədə bir şey demək mümkün deyil*” [6, s.264]. Orta əsrlərdə yazılmış “Divanü Lüğət-it Türk” əsərində bu formalar qeydə alınmasa da, “Kodeks Kumanikus” əsərində feil zamanlarının sadə formaları ilə yanaşı mürəkkəb formaları da müşahidə olunur: *eşitür edi, eşitti ese/erse* və s.

Əsərdə qeydə alınmış zaman kateqoriyası şəkilçilərin çoxu orta əsrlərdə yazılmış “Əttöhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə”, “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”, “Əd-dürrətü-l müdiyyə fi-l-lüğati-t-türkiyyə” və digər qıpçaq abidələrində də qeydə alınmışdır [8, s. 205-247].

Nəticə. Əsərin dilində zəngin dil faktlarının şahidi oluruq. Bu qrammatik kateqoriyaların göstəriciləri müasir türk dillərində də müəyyən fərqlərlə müşahidə olunur. XIII əsrdən bugünə qədər Azərbaycan dili timsalında türk dillərində zaman kateqoriyasında çoxda bir dəyişikliyin olmadığı görünür. Əsərdə müşahidə olunan maraqlı faktların Azərbaycan dialektlərində də mövcudluğu onu göstərir ki, “Kodeks Kumanikus” əsəri Azərbaycan dili tarixinin də önəmli parçasıdır.

Ədəbiyyat

1. Argunşah M., Güner G. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit yayımları, 2022
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: “Elm”, 2009, 448 s.
3. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 358
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 s.

5. Biblioteca Nazionale di S. Marco – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / No 549
6. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri. Bakı: “MBM”, 2008, 432 s.
7. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2016, 348 s.
8. Güner G. Kıpçak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020, 404 s.
9. İraq-türkmən ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004, 422 s.
10. Karşılaştırmalı türk lehçeleri grameri. 3. bsk. I c. Fiil. Basit çekim. Ankara: Türk Dil Kurumu 2019, 802 s.
11. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023, 1016 s.
12. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
13. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1965
14. Ünal O. Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010
15. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya), Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, 354 s.
16. Гаджиева Н. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979

TENSE CATEGORY IN “CODEX CUMANICUS” WORK IN COMPARISON WITH DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Saydova Aynur
Summary

The study of historical Turkic works has always been one of the actual topics of Turkology. “Codex Cumanicus”, written anonymously with the Gothic letters of the Latin alphabet in the XIII-XIV centuries, is one of the rare works of its time. The work is valuable in terms of obtaining information about the Turkic people, it is possible to find interesting features for both periods in this work, written in the middle ages, which is a transitional period between ancient and modern times.

In our research, tense suffixes in “Codex Cumanicus” work, which is considered a Kipchak monument, have been investigated. The aim of the study is to describe the expression forms of the tense category in the work, to determine the similarities and differences of the observed tense suffixes with the Azerbaijani language and dialects, and to look at the development of Turkic languages in the XIII-XIV centuries. The research in this article has been conducted using descriptive, historical-comparative and areal linguistics methods.

СРАВНЕНИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “КОДЕКС КУМАНИКУС” С ДИАЛЕКТАМИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Сайдова Айну́р
Резюме

Исследование исторических тюркских памятников всегда являлось одной из актуальных тем тюркологии. «Кодекс Куманикус», написанный анонимно в XIII–XIV

веках готическими буквами латинского алфавита, является одним из уникальных произведений своего времени. Произведение ценно с точки зрения получения информации о тюркских народах; написанный в переходный между древностью и современностью период – в средние века, он сочетает в себе интересные черты обеих эпох.

В рамках исследования на основе памятника кипчакской письменности «Кодекс Куманикус» были изучены временные аффиксы. Цель исследования заключается в описании форм выражения временной категории в произведении, в выявлении сходств и различий наблюдаемых временных аффиксов в сравнении с азербайджанским языком и его диалектами, а также в обзоре развития тюркских языков в XIII–XIV веках. Исследование выполнено с использованием описательного, сравнительно-исторического и ареального методов лингвистики.

Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. Kifayət İmamquliyeva.

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin 2 dekabr 2024-cü il 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il

UOT:811.

EXPLORING EQUIVALENTS IN CROSS-CULTURAL IDIOMS BETWEEN ENGLISH AND AZERBAIJANI

İsmaylova Günay Sabir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ismayilovagunay2018@gmail.com

Abstract: *This article explores the parallelism between common English idiomatic expressions and their equivalents in Azerbaijani, examining their usage in everyday contexts. Idioms, integral to both languages, play a significant role in communication by conveying nuanced meanings that extend beyond literal interpretations. Through a comparative analysis, this article elucidates how idiomatic expressions serve as cultural bridges, reflecting shared experiences and values across linguistic boundaries. By examining examples such as "When pigs fly" and its Azerbaijani counterpart "Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə," and "Cost an arm and a leg" and its equivalent "Baha başa gəlmək" the article highlights the rich tapestry of idiomatic expression and its contribution to cross-cultural understanding. Through this exploration, readers gain insights into the intricate interplay between language, culture, and communication in both English and Azerbaijani contexts.*

Keywords: Idioms, Common English idiomatic expressions, Azerbaijani equivalents, everyday usage, language comparison, cross-cultural communication, linguistic parallels.

Açar sözlər: İdiomlar, ümumi ingilis idiomatik ifadələr, Azərbaycan ekvivalentləri, gündəlik istifadə, dil müqayisəsi, mədəniyyətlərəarası ünsiyyət, lingvistik paralellər.

Ключевые слова: Идиомы, распространенные английские идиоматические выражения, азербайджанские эквиваленты, повседневное использование, сравнение языков, межкультурное общение, лингвистические параллели.

Introduction:

Idioms are expressions or phrases that have figurative meanings different from their literal interpretations. These phrases are deeply rooted in language and culture, often conveying a message or idea that goes beyond the individual words used. Idioms are commonly used in everyday speech and writing to add color, emphasis, or imagery to communication. "The problem with idioms is that the words in them do not mean what they ought to mean" (Linda Flavell and Roger Flavell). Due to the fact that their meanings are not always directly deducible from the words themselves, idioms can pose challenges for language learners and translators. This article explores common English idioms and provides their corresponding Azerbaijani equivalents, demonstrating how idiomatic expressions enrich both languages.

Aim:

The aim of the article "Exploring Equivalents in Cross-Cultural Idioms Between English and Azerbaijani" is to investigate and compare idiomatic expressions in both languages, aiming to identify parallels, differences, and cultural implications. This research seeks to explore how idioms are used in everyday contexts, analyze their linguistic structures and figurative meanings, and elucidate their roles as cultural bridges. The primary objective is to contribute to a deeper understanding of the cross-cultural nuances embedded within idiomatic expressions, facilitating communication and appreciation of cultural diversity between English and Azerbaijani speakers.

Methodology:

This study employs a comparative analysis research design to investigate the equivalents of idiomatic expressions between English and Azerbaijani languages. The design allows for a systematic examination of idioms in both languages to identify similarities, differences, and cultural nuances.

"When pigs fly" (English) / "Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə" (Azerbaijani)

The origin of the phrase "when pigs fly" is not entirely clear, but it is believed to date back several centuries. It is thought to have originated as a sarcastic or humorous response to a suggestion or statement that is considered highly unlikely or impossible. The idea of pigs flying is obviously absurd, as pigs do not have the physical ability to fly, so the phrase is used to dismiss or mock something that is deemed improbable or unrealistic. It is often used humorously to dismiss an idea or suggestion that is considered improbable or fanciful. The phrase implies that the event being discussed is as unlikely to occur as the sight of pigs flying in the sky.

- English Usage: "He will stop smoking when pigs fly."

- Azerbaijani Equivalent: "Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə o siqaret çəkməyi dayandıracaq."

"It's raining cats and dogs" (English) / "Leysan yağır" (Azerbaijani)

The exact origin of the idiom "it's raining cats and dogs" is uncertain, and several theories exist about its beginnings. One theory suggests that the phrase originated in England in the 17th or 18th century, where heavy rainstorms would cause stray animals, such as cats and dogs, to seek shelter on the roofs of thatched houses. During particularly heavy rain, the animals could fall from the roofs, giving the impression that it was raining cats and dogs.

- English Usage: "Grab an umbrella, it's raining cats and dogs outside!"

- Azerbaijani Equivalent: "Çətir götür, çöldə leysan yağır!"

"To kill two birds with one stone" (English) / "Bir daşla iki quş vurmaq" (Azerbaijani)

The exact origin of the phrase "to kill two birds with one stone" is uncertain, but it is believed to have originated from ancient hunting practices. The concept of using a single stone to kill multiple birds likely emerged from the practicality and efficiency of such an action in hunting scenarios. Over time, the phrase evolved into a metaphorical expression used to describe achieving two objectives or completing two tasks with a single action or effort. While the specific origin remains unclear, the phrase has become a common idiom in many languages, illustrating the universal concept of efficiency and multitasking.

- English Usage: "By studying for the exam while commuting, she was able to kill two birds with one stone: she saved time and improved her grades."

- Azerbaijani Equivalent: "İşə gedib-gələrkən imtahan üçün oxuyaraq, o, bir daşla iki quş vura bildi: vaxta qənaət etdi və qiymətlərini yaxşılaşdırdı."

"Cost an arm and a leg" (English) / "Baha başa gəlmək" (Azerbaijani)

The origin of the phrase "cost an arm and a leg" is not definitively known, but it is believed to have originated in the United States during the mid-20th century. The expression likely evolved from earlier idiomatic phrases that conveyed the idea of something being extremely expensive or costly.

One theory suggests that the phrase may have originated from the world of art, particularly portrait painting. During the 18th and 19th centuries, artists would often charge more for portraits that included additional elements such as limbs, which required more time and skill to paint. Thus, the phrase "cost an arm and a leg" may have originally referred to the high price paid for a detailed portrait.

Another theory proposes that the phrase may have its origins in military slang during World War II. Soldiers may have used the expression to describe the high cost, both financially and in terms of personal sacrifice, of military equipment or services.

Regardless of its exact origins, "cost an arm and a leg" has become a widely-used idiom in the English language to convey the idea of something being extremely expensive or prohibitively costly.

- English Usage: "Buying a new car can cost an arm and a leg."
- Azerbaijani Equivalent: "Yeni bir maşın almaq baha başa gələ bilər."

"The world is your oyster" (English) / "Hər şey öz əlinizdədir" (Azerbaijani)

The phrase "the world is your oyster" is attributed to William Shakespeare's play "The Merry Wives of Windsor," written around 1600. In Act 2, Scene 2, the character Pistol famously declares, "Why, then the world's mine oyster, Which I with sword will open."

The phrase metaphorically suggests that the world is full of opportunities and possibilities, waiting to be explored and seized by an individual. Just like an oyster contains a valuable pearl, the world contains valuable opportunities for those who are willing to take advantage of them.

It's important to note that while Shakespeare may have popularized the phrase, the concept of the world being likened to an oyster with pearls dates back even further in literature and folklore.

- English Usage: "Believe in yourself, my dear. With your talent and determination, the world is truly in your oyster."

- Azerbaijani Equivalent: "Özünə inanın, əzizim. İstedadın və qətiyyətinlə hər şey həqiqətən də sizin öz əlindədir."

"Once in a blue moon" (English) / "Ayda ildə bir dəfə" (Azerbaijani)

The origin of the phrase "once in a blue moon" dates back several centuries and is rooted in celestial events. The term "blue moon" originally referred to an additional full moon within a specific period, usually a calendar month. This phenomenon happens infrequently, typically once every two to three years.

The phrase "blue moon" itself has been in use since at least the 16th century, with "blue" likely being used in its older sense, meaning "rare" or "unusual," rather than referring to the color of the moon.

Over time, "once in a blue moon" evolved into an idiomatic expression used to describe something that occurs very rarely or infrequently. It suggests that the event being described is as uncommon as the occurrence of an extra full moon within a month, emphasizing its rarity.

- English Usage: "I only see my old college friends once in a blue moon, so when we do get together, it's always a special occasion."

- Azerbaijani Equivalent: "Köhnə kollec dostlarımı yalnız ayda ildə bir dəfə görürəm, ona görə də bizim bir araya gəlməyimiz həmişə xüsusi bir

"Break a leg" (English) / "Şeytanın qıçını sındır" (Azerbaijani)

The origin of the phrase "break a leg" as a theatrical expression of good luck is not definitively known, but there are several theories about its origins.

The theory suggests that the phrase originated in the world of theater as a superstitious alternative to directly wishing someone good luck. It is believed that expressing wishes for good luck directly was considered bad luck in the theater world, so performers would say the opposite to counteract this superstition. By wishing someone to "break a leg," they were actually wishing them the opposite, or good luck.

Regardless of its exact origin, "break a leg" has become a common expression in the theater world, used to wish performers good luck before a performance. It is now widely recognized as a theatrical tradition and is used both seriously and

Humorously.

• English Usage: "Before taking the stage for her debut performance, the director whispered to the lead actor, "Break a leg!""

• Azerbaijani Equivalent: "Rejissor debüt tamaşası üçün səhnəyə çıxmazdan əvvəl baş rol ifaçısına pıçıldadı: "Şeytanın qıçını sındır!""

In conclusion, idioms play a significant role in language and communication by providing colorful expressions that convey meanings beyond their literal interpretations. Rooted in culture and history, idioms enrich speech and writing, adding depth, emphasis, and imagery to communication. While English idioms are widely used and appreciated, they can pose challenges for language learners and translators due to their figurative nature. However, other languages, such as Azerbaijani, also have their equivalents, demonstrating the universality of idiomatic expressions across cultures.

This article explored common English idioms and provided their corresponding Azerbaijani equivalents, highlighting how idiomatic expressions contribute to the richness of both languages. By understanding and embracing idioms, language learners and speakers can enhance their communication skills and appreciate the cultural nuances embedded in language.

Literature

1. Dictionary of Idioms by Linda Flavell and Roger Flavell (2006, p.6)
2. Scholastic dictionary of idioms by Marvin Terban (February 1, 1998, p.237)
3. Kövecses, Zoltán. "Metaphor and Culture." 2005.
4. Katz, Albert N. "Figurative Language and Thought." 1995.
5. Baker, Mona. "In Other Words: A Coursebook on Translation." Routledge, 1992.
6. Duranti, Alessandro. "Linguistic Anthropology: A Reader." Wiley-Blackwell, 2001.
7. Kramsch, Claire. "Language and Culture." 1998.
8. Hymes, Dell. "Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach." University of Pennsylvania Press, 1974.
9. www.dictionary.cambridge.org
10. www.merriam-webster.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ ARASINDA MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASINDA İDİOMLARIN EKVİVALENTLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

İsmaylova Günay Sabir qızı

Xülasə

Bu məqalə, ümumi ingilis dili idiomatik ifadələri ilə onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri arasındakı paralellikləri araşdırır və onların gündəlik kontekstdə istifadəsini təhlil edir. Hər iki dildə də mühüm yer tutan idiomlar, sözlü ifadələrdən daha geniş mənalar çatdırmaqla, ünsiyyətdə vacib rol oynayır. Müqayisəli təhlil vasitəsilə məqalə, idiomatik ifadələrin mədəniyyətlər arası körpülər kimi necə funksional olduğunu və dil sərhədlərini aşan ümumi təcrübələri və dəyərləri necə əks etdirdiyini izah edir. "When pigs fly" (Donuzlar uçanda) və onun Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan "Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə" və "Cost an arm and a leg" (Bir əl və bir ayaq qədər qiyməti olmaq) ifadəsi və onun Azərbaycan

dilindəki ekvivalenti "Başa başa gəlmək" kimi nümunələr vasitəsilə məqalə idiomatik ifadələrin zəngin və müxtəlif toxumasını və mədəniyyətlərarası anlama necə töhfə verdiyini vurğulayır. Bu araşdırma vasitəsilə oxucular, həm ingilis, həm də Azərbaycan kontekstində dil, mədəniyyət və ünsiyyət arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəyə dair dərin biliklər əldə edirlər.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКВИВАЛЕНТОВ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ИДИОМ МЕЖДУ АНГЛИЙСКИМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЯЗЫКАМИ.

Исмайлова Гунай Сабир кызы

Резюме

Эта статья исследует параллелизм между распространёнными идиоматическими выражениями в английском языке и их аналогами на азербайджанском, анализируя их использование в повседневных контекстах. Идиомы, являющиеся неотъемлемой частью обоих языков, играют важную роль в коммуникации, передавая многозначные смыслы, которые выходят за рамки буквальных интерпретаций. Через сравнительный анализ статья объясняет, как идиоматические выражения служат культурными мостами, отражая общие переживания и ценности через языковые границы. Изучив примеры, такие как "When pigs fly" (Когда свиньи полетят) и его азербайджанский аналог "Dəvənin quyuğu yerə dəyəndə", а также "Cost an arm and a leg" (Стоит целую руку и ногу) и его эквивалент "Başa başa gəlmək", статья подчеркивает богатую ткань идиоматических выражений и их вклад в межкультурное понимание. Эта исследовательская работа позволяет читателям углубиться в сложные взаимосвязи между языком, культурой и коммуникацией как в английском, так и в азербайджанском контексте.

Rəyçi: baş müəllim, fil.f.d. Kəmalə Rafiq qızı Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 29 noyabr 2024-cü il tarixli iclasının 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il

UOT:80.

LÜĞƏTLƏRDƏ İNVEKTİV LEKSİKANIN VERİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

*Hüseynova Ülvüyyə Şirzad qızı**Bakı Dövlət Universiteti*ulka.huseyn1011@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə invektiv leksikanın müxtəlif tipli lüğətlərə daxil edilməsi məsələləri araşdırılır. Lüğət bu və ya digər dilin sözlərinin toplusunu əhatə edir. Bu cəhətdən onlara kobud sözlərin, vulqarizmlərin daxil edilməsi də təbii sayıla bilər. Mövcud lüğətlər əsasında aparılmış tədqiqat göstərir ki, lüğətlərə tabuların, ədəbsiz sözlərin, həmçinin kobud sözlərin daxil edilməsinə müəyyən məhdudiyətlər qoyulur. Bu cəhət özünü ədəbi dilin sözləri əsasında tərtib olunmuş lüğətlərdə daha aşkar şəkildə büruzə verir. Məhdudiyətlərə baxmayaraq bir sıra vulqarizmlər, kobud sözlər, qarğışlar lüğətlərin tərkibində yer alır. Nəticədə müxtəlif dillərin materialları əsasında qeyri-normativ, tabulaşdırılmış sözlərin həm izahlı, həm də ikidilli lüğətlərinin tərtib edilməsinə zəmin yaratmışdır.*

Açar sözlər: lüğət, invektivlik, vulqar sözlər, kobud sözlər, loru sözlər

Ключевые слова: словарь,

Keywords:

Lüğət ilkin olaraq bu və ya digər dilin sözlərinin, yaxud leksik vahidlərinin toplusu, onlar haqqında məlumat bazası kimi formalaşdırılmışdır. Sonralar bir dilə aid sözlərin adi siyahısının, məcmuyunun yaradılması işi müəyyən təkmilləşmələrə, yeniliklərə məruz qalmışdır. Bu, söz toplusunun və ona daxil edilmiş sözlərin funksionallığı, digər praktik məqsədlər zəminində baş vermişdir. Nəticədə lüğətlərin müxtəlif növləri, eləcə də lüğətçilik adlanan bir fəaliyyət istiqaməti meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Müasir dövrdə leksikoqrafiya müərkəb və çoxşaxəli elmi sahəyə çevrilmişdir. Hazırda leksikoqrafiya təsviri, normativ, filoloji və praktik olmaqla dörd əsas istiqamətdə inkişaf edir. «Lüğətçilik (yun. leksikoqrafiya: *lexikon* - lüğət və *grapho* - yazıram) lüğətlər tərtibi sahəsində aparılan elmi işi, dəqiq desək, lüğətlər tərtibinin nəzəriyyə və praktikasını nəzərdə tutur» [Orucov 1978, 291]. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və praktikası inkişaf etdikcə lüğətlərdə məlumatların verilməsi sistemi və mexanizmində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Akademik lüğətlərdə tərkibdəki sözlərlə bağlı müxtəlif informasiyalar verilir. Belə informasiyalardan biri də müəyyən sözlərin hansı sahəyə məxsus olduğunu göstərir. Belə informasiyaların verilməsi məqsədilə lüğətdə xüsusi ixtisarlar qəbul edilir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki “Lüğətdə gedən ixtisarlar bölməsində 144 ixtisar verilmişdir. Onların arasında “vulq. -vulqar (qeyri-ədəbi söz)”, “dan. – danışıq dilində”, “zar. – zarafatla”, “isteh. -istehza ilə”, “köhn – köhnəlmiş söz”, “məh. – məhəlli söz”, “məc. – məcazi mənada”, “nifr. -nifrət” ixtisarlari da vardır [ADİL 1966, s. 22-23]. Bu şəkildə informasiya lüğətdən müəyyən məqsədlə istifadəni asanlaşdırır. Əgər lüğətdə getmiş qeyri-ədəbi sözləri müəyyənləşdirmək istəyiriksə, bu halda “vulq.” ixtisarı olan lüğət maddələrini tapırıq.

“Aşna – 1. dost, yaxın, tanış, tanış-biliş, yoldaş; 2. köhn. Qeyri-rəsmi arvad, yaxud kişi”; “Aşnabaz (vulq., köhn) Arvadbaz, aşna saxlayan (bax aşna 2-ci mənada); Aşnabazlıq 3. (vulq., köhn) Aşna saxlama, qeyri-qanuni arvad saxlama; arvadbazlıq” [ADİL 1966, s. 169].

Nümunədə “vulq.” qeydi “aşnabazlıq” sözünün 3-cü mənasının izahında verilmişdir. Mötərizədə qeyd iki komponentdən ibarətdir və iki ixtisarı əhatə edir. İkinci ixtisar “köhn.” - köhnəlmiş söz mənasındadır. İki qeydə əsasən belə qənaətə gəlmək nolur ki, “aşnabazlıq”

həm vulqar, yəni qeyri-ədəbi söz, həm də köhnəlmiş sözdür. Müasir Azərbaycan dilində aşnabazlıq işlək və ya məhsuldar söz deyildir. Azərbaycan dilinin tezlik lüğətində “aşna” sözünün işlənmə tezliyi 207 göstərilmişdir [ADTL 2010, s.169]. Aşnabazlıq sözü isə lüğətə düşməmişdir. Lüğətin tərtibi prosesində Azərbaycan dilinin müxtəlif üslublarına aid mətnlərdən götürülmüş 50 milyona yaxın söz-formadan istifadə edilmişdir. Deməli, 50 milyon söz-forma arasında “aşnabazlıq” sözü bir dəfə də olsun qeydə alınmamışdır. Buna baxmayaraq sözün köhnəlmiş olduğunu qəti şəkildə iddia etmək olmaz. Neqativ mənə aşna sözünün ikinci mənasında da aşkar özünü nümayiş etdirir. Bununla belə, lüğətdə həmin mənada sözün vulqarizm olması qeyd edilməmiş, onun qarşısında mötərizədə köhn. İxtisarı verilmişdir. Təbii ki, tezlik lüğətindən 207 dəfə işlənmiş “aşna” sözünün birinci və ikinci mənada neçə dəfə istifadə edilməsi haqqında məlumat almaq olmur. Fikrimizcə, bu söz özünün ikinci mənasında, yəni vulqarizm kimi də işlənir.

İzahlı lüğətdə “arvadağız(lı)”, “arvadbaz”, “arvadbazlıq” sözlərindən sonra “dan.” və “zar.” ixtisar-qeydləri qoyulmuşdur. İkinci ixtisar “zarafatla” sözünü əvəz edir. “Arvadağız(lı), sif. (dan., zar.). Arvadından qorxan, arvadının sözü ilə oturub duran; ağzıboş, aciz, cəsarətsiz (kişi haqqında)” [ADİL1, s.119]. Şübhəsiz ki, bu söz həm yazılı, həm də danışq dilində işlənir. “Arvadağız” və ya “arvadağızlı” sözləri işlədilərkən onlar bilavasitə kişiyyə ünvanlanır, kişi haqqında deyilir. Sözün “arvadından qorxan”, “ağzıboş”, “aciz”, “cəsarətsiz” mənalarında neqativlik vardır. İzahlı lüğət “arvadağız” sözünü vulqar söz kimi deyil, danışq dilində işlənən və ya zarafatla deyilən söz olaraq təqdim edir. Vulqar sözlə danışq dilində işlənən söz, həmçinin zarafatla deyilən söz eyni təsnifat vahidləri deyildir. Vulqar sözlər kobudluq, nəzakətsizlik, ədəbsizlik, təhqiredicilik meyarlarına görə müəyyən qrup əmələ gətirir. Danışq dilində isə ədəbi dilin sözləri, loru sözlər, vulqar sözlər, arqo və jarqonlar işlənə bilər. Eyni qaydada zarafatla deyilən sözün mütləq vulqar söz olmasını iddia etmək olmaz. İşlənmə dairəsinə, qaxud mənasına görə təsnifin müxtəlif qruplarına aid olan sözlərdən zarafat məqamında istifadə etmək mümkündür. Fikrimizcə, lüğətə daxil edilmiş bir sıra sözlərin kobud, təhqiredici mənalarını danışq dilində işlənən söz, köhnə söz, zarafatla deyilən söz kimi markerlənməsi bilavasitə lüğət tərtibinə qoyulmuş məhdudiyətlə bağlıdır. Tabu və ədəbsiz sözlər, söyüşlərin lüğətə daxil edilməsinə yqa icazə verilmir, ya da ciddi məhdudiyət qoyulurdu. Bu cəhət mənaca kobud olan bir çox sözlərin, yaxud ümumişlək sözün kobud, ədəbsiz mənasının lüğətdə qeyd edilməsinə təsir göstərmişdir. Nəticədə lüğət tərtibçiləri bu cür söz və mənaların izahı zamanı danışq dilinə, köhnəlmiş sözlərə və zarafatla deyilməyə istinad etmişlər.

Ümumiyyətlə, sözlərin neqativ mənaya görə konkret təsnifi yoxdur. Bunun əsas səbəbi neqativ mənənin özünün dəqiq təyin edilməsinin çətinliyi ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyət vulqar sözlərə münasibətdə lüğət tərtibçiləri üçün məsələyə subyektiv yanaşmaq imkanı yaradır. Bu məsələ ilə bağlı olan başqa aspektlər də vardır. Əvvəla, dilçilikdə loru və vulqar sözləri bir-birindən ayırmağa münasibətdə fikir ayrılıqları hökm sürür. İkincisi, vulqar sözlərin özünün daxili bölgüsünü vermək üçün dəqiq meyarlar tapmaq çətinidir. Ədəbsiz, kobud, mədəniyyətsiz, təhqiredici sözlər, tabular, söyüşlər və s. nominativlər anlayış və beləliklə də termin səciyyəsi almamışdır. Qeyd edilən vəziyyət yalnız Azərbaycan dili üçün deyil, demək olar ki, bütün dillər üçün xarakterikdir.

Dilçilikdə qeyri-rəsmi şəraitdə işlənən, ədəbi dilin leksik normalarını pozan, açıq-saçıq, kobud, ədəbsiz sözlər və ya söz birləşmələri loru sözlər kimi qruplaşdırılır [Adilov və b. 1989, s.152]. Loru sözlərin ədəbi dil normasını pozmasını iddia etmək olmaz. İstinad etdiyimiz lüğətdə nümunə kimi verilmiş bəzi sözlərin (kalan, əkilmək, goplamaq və s.) ədəbi dildə işlədilməsinin normanın pozulması olmasını izah etmək o qədər də asan deyildir. Həmin lüğətdə vulqarizmlər belə təyin edilmişdir: “Vulqarizm – Bədii üslubda müəyyən məqsədlə

içlədilən kobud söz və ifadələr; söyüşlər” [Adilov və b. 1989, s.45]. Bu definisiyada anlaşılmayan bir sıra məqamlar aşkar görünür. Əvvəla, niyə məhz bədii üslubda işlədilmə əsas götürülür. Epistolyar, publisistik, məişət üslublarında da kobud söz və ifadələr, söyüşlər işlədilir. İkincisi, sözün “müəyyən məqsədlə” işlədilməusi fikri aydın olmur. İstənilən söz dildə müəyyən məqsədlə istifadə olunur. Söz nominasiya, təhrik, razılaşma, etiraz və s. məqsədi ilə işləyə bilər.

“Loru sözlərin kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən qisminə vulqar leksika deyilir. İnsanların mənfəi xüsusiyyətlərini demək, təsvir etmək, bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar yaranmış vəziyyətə etiraz və nifrət bildirmək məqsədi ilə ədəbi dil üçün münasib olmayan söyüş, qarğış səciyyəli sözlərdən istifadə edilir. Bunlar təhqiredici xarakterlidir. Vulqar sözlərdə kobudluq, nəzakətsizlik müxtəlif cür təzahür edir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) kobud sözlər;... 2) söyüş səciyyəli vulqar sözlər” [Hacıyeva 2010, s.64]. Göründüyü kimi, müəllif vulqar leksikanı loru sözlər qrupuna daxil etmiş, onları ayırmaq üçün kobudluq və nəzakətsizlik meyarlarını seçmişdir. Tədqiqatçının sonrakı izahında da dolaşıqlıq vardır. Belə nəticə çıxarmaq olur ki, danışan etiraz və nifrətini ifadə etmək məqsədilə vulqarizmlərə müraciət edir. Etiraz etməklə nifrəti bildirmək arasında, təbii ki, fərq böyükdür. Deyək ki, müəyyən dövətə etirazı ifadə etmək üçün söyüşə və ya qarğışa ehtiyac ola bilməz və dil daşıyıcıları da, adətən, etirazlarını bu cür vasitələrin köməyi ilə bildirmirlər. Müəllifin vulqar sözləri kobud sözlərə və söyüşlərə bölgüsü də, fikrimizcə, qeyri-məqbuldur. Hər kobud söz söyüş olmasa da, hər söyüş kobudluq sayılır.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə daxil edilmiş vulqar sözlərin bu lüğətdəki sözlərin neçə faizini təşkil etməsini müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki bu halda lüğətin bütün cildlərində “vulq.” qeydi ilə verilmiş sözlərin sayını tapmaq lazım gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox sözlər lüğətdə vulqar kimi qeyd edilmir, onların müəyyən bir mənası vulqar kimi təqdim olunur. Bu cür faktlar konkret hesablama aparmağa mane olur. Çünki sözü həm adi, həm də vulqar saymaq düzgün deyildir.

Lüğətlərdə sözlərin xüsusiyyətləri haqqında lazım gəldikdə, yaxud tərtibçi lazım bildikdə müəyyən informasiyanı lüğətə daxil edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindəki ixtisarlara siyasına daxil olan hər bir ixtisar belə informasiyaya aiddir. Heç bir lüğət dilin bütün sözlərini tam əhatə edə bilmir. Bunun başlıca səbəbi dilin leksik sisteminin açıq olmasıdır. Digər tərəfdən, qeyd olunduğu kimi, lüğətlərə tabular və kobud sözlərin daxil edilməsinə məhdudiyyət qoyulur. Müasir dövrdə belə məhdudiyyət heç bir senzura ilə bağlılığa malik deyildir və bilavasitə lüğət tərtibçilərinin məsələyə münasibətindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixən formalaşmış ənənəyə əsaslanaraq əksər lüğətlərə ədəbsiz, kobud sözlər daxil edilmir. Bunu çox zaman lüğətin ədəbi dil sözləri əsasında tərtib edilməsi ilə izah edirlər [Емельянова 2015, c.126].

Hər bir ədəbi dildə invektiv leksika işlənir və bu leksikanın müəyyən qisminin dil materialında işlənməsi tamamilə məqbul sayılır. Bəzi hallarda belə sözlərin lüğətə daxil edilməsi lazım gəlir. Lüğətin tərtibçisi yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu kimi xüsusi qeydlərdən istifadə edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə istinadla bu cür qeydlərin “vulq.”, “dan.”, “köhn.”, “zar.” olmasını müşahidə ediriksə, rus dilinin lüğətlərində “бран.”, “груб.”, “груб-прост.”, “вульг” kimi ixtisarlara aşkara çıxır. Mənbə dili ingilis olan lüğətlərdə ingiliscə ixtisar çox zaman “sl” (slang – sləng) seçilir. O.İ. Musayevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “İngiliscə-azərbaycanca lüğət”də ingilis dili üçün “sl”, Azərbaycan dili üçün “d.d.”-danışıq dili, “jar.” – jarqon, “kin.” kinayəli – ironical, “tab.s.” – tabu söz (ictimai yerdə üsəslənməsi yasaq edilən söz) – taboo, “vulq.” -vulqar söz – vulgar word, “zaraf.” – zarafatyana – jocular kimi ixtisarlara verilmişdir [Musayev 2004, s.XVIII-XIX]. Göründüyü kimi, lüğətlərdə bilavasitə invektiv leksika, eləcə də invektivliklə bağlı birbaşa qeyd verilmir. İnvektivlik üçün

lüğətlərdə ortağ və daha çox rast gəlinən qeyd sözün vulqarizm olması haqqındadır. Kobud, slenq/slənq, jarqon, loru, köhnəlmiş söz, kinayə, istehza və s. inektivlik üçün vacib və dəqiq göstərici deyildir.

İzahlı, filoloji, ikidilli lüğətlərdə vulqarizmlərin, kobud sözlərin, tabuların axtarışı məqsədilə optimal marker yoxdur. Digər tərəfdən belə lüğətlərdə vulqarizm, tabu və kobud sözlərə imkan daxilində çox az yer verilir. Deməli, dilin kobud, tabu və vulqarizm olan sözlərinin əsas mənbəyi filoloji, izahlı, ikidilli və çoxdilli lüğətlər deyildir. Buna baxmayaraq, izahlı lüğətlərə vulqarizmlərin, kobud sözlərin, söyüş bildirən sözlərin daxil edilməsinə aid tədqiqatlar aparılır.

O.N.Yemelyanova rus dilinin izahlı lüğətlərində vulqarizmlərin və söyüş sözlərinin daxil edilməsinin kəmiyyət göstəricilərini öyrənmişdir. Onun hesablamalarına görə, D.N.Uşakovun redaktorluğu ilə 1935-1940-cı illərdə nəşr olunmuş dördcildlik izahlı lüğətdə söyüş ifadə edən 199 söz, 553 vulqarizm yer almışdır. S.A.Kuznetsovun redaktorluğu ilə tərtib olunmuş rus dilinin böyük izahlı lüğətinə “бран.” qeydi ilə 88, “груб.” qeydi ilə 192, “вульг.” qeydi ilə 27 söz daxil edilmişdir [Емельянова 2015, с.127]. Müəllif apardığı tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, müasir lüğətlərdə kobud sözlərin, vulqarizmlərin sayca daha az verilməsi ənənəsi aparıcıdır.

Müasir dövrdə lüğət növlərinin sayı kifayət qədər çoxdur və onları müəyyən kriteriyalar üzrə qruplaşdırmaq o qədər də asan deyildir. Lüğətlərin tipologiyası məsələsi hələ ki, tam həllini tapmamışdır. “*Mövcud tipologiyaların əksəriyyətində dominant xüsusiyyət, bir qayda olaraq, lüğətin adı ilə üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, təklif olunan tipologiyaların əksəriyyətində lüğət adları təsnif olunur. Başqa bir cəhət müxtəlif lüğətlərdəki informasiyalar çox zaman ya üst-üstə düşür, ya da bir-biri ilə kəsişir. Belə kəsişmə zonaları kifayət qədər böyük olduğundan tipologiya çətinləşir*” [Аббасов 2019, s.53]. Məsələyə bu istiqamətdən yanaşdıqda bir sıra lüğətlərin ümumi tipoloji sistemdə hansı qrupa düşməsinə təyin etmək olmur. Sözlərin semantik xüsusiyyətləri əsasında hazırlanan lüğətlər də bu qəbildəndir. Hazırda bir çox dillər üçün tabular, qeyri-normativ sözlər, arqo və fərqli jarqon lüğətləri tərtib edilir. Onların həm tərcümə, həm də izahlı lüğət növləri hazırlanıb nəşr edilir.

Tabular, qeyri-normativ sözlərin lüğətləri, şübhəsiz ki, inektiv leksikanı əhatə edir. İnvektivlərin lüğətlərdə verilməsi məsələsi, əslində, ilk növbədə bu cür xüsusi lüğətlər üzrə araşdırılmalıdır. Azərbaycanda qeyri-normativ leksika əsasında bir ikidilli lüğət tərtib olunmuşdur. Lüğətə 14000-dən çox söz və ifadə daxil edilmişdir [Kərimli 2010]. Müəllif lüğəti ingilis dilində işlənən və müxtəlif slənq və jarqonlara aid qeyri-normativ sözlər əsasında tərtib etmişdir. Bu sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti tabulardır. Az bir qisim nisbətən az kobud və ya ədəbsiz olan sözlərdir. Məsələn, “*ass-head – (vulq) küt (kütbeyin, korazehin), idiot (səfeh); ass-hole (vulq) yaltaq (yaltaqcasına, quyruq bulamaq); backside (US sl) 1. backseat dal (bədənin hissəsi); 2. tualet (ayaqyolu); back tualet (ayaqyolu); bacon (US sl) bədən (çılpaq, lüt, üryan)*” və s. [Kərimli 2010, s.27, 35, 36]. Qeyd edilən sözlərin başqa lüğətlərdə izahı marağ doğurur.

İ.R.Qalperin və E.M.Mednikovanın ümumi rəhbərliyi ilə tərtib olunmuş, 160 min söz daxil edilmiş böyük inciliscə-rusca lüğətdə “ass” sözü üç lüğət məqaləsində ifadəsini tapmışdır: 1) “**ass**¹ I [æ̃s] n 1.3ool. осел домашний, ишак (Equus asinus); 2. глупец; невежда; ... **ass**¹ II [æ̃s] v груб. валять дурака. **ass**² [ɑ: s] = arse” [БАРС 1, с.119]. Göründüyü kimi, birinci və ikinci lüğət məqaləsi ev heyvanı olan eşşəklə bilavasitə bağlıdır. Omonim variant “**ass**” birincidən (**ass**¹) oxunuşu ilə fərqlənir. Bundan başqa ikincinin **arse** sözü ilə eyni olması bərabərlik işarəsi ilə qeyd olunmuşdur. “**arse** [ɑ: s] n груб. зад” [БАРС 1, с.114]. Arse ədəbsiz sözdür və Azərbaycan dilinə bir qədər mədəni şəkildə “dal” kimi tərcümə olunur.

İngilis dilindəki ass qədim ingilis sözü assadan törəmişdir. Söz qədim sakson esil, holland ezel, alman esel, qott asilus, son nəticəsə latin asinus ilə bağlıdır. Belə hesab olunur ki, bu sözlər yunan onos ilə bir yerdə şümer ansu ilə əlaqəlidir. İlk olaraq “eşşək” heyvan adını ifadə etmişdir. Tarixinə görə XIV əsrə aid edilir [ass].

Ass sözünün “arxa tərəf, dal/...” mənası 1860-cı ildə dənizçilərin slənqində qeydə alınmışdır. Bu mənada arse sözünün daha qədimdən (XIV əsr) işlənməsi qeyd olunur. “Arxa tərəf, dal/...” mənasında qədim ingilis dilində arse [ərs], protogerman, qədim sakson, qədim skandinav arsoz, yunan orros, xet arrash ilə bağlılığa malikdir [arse].

Rus dilindəki осел qot dilindən ümumslavyan alınması hesab edilir. Mənşəcə latin asinus sözü ilə bağlanır [осел]. Rus və slavyan dillərində neqativ mənə “küt, qanmaz” kimi formalaşmışdır ki, bu da heyvanın davranışı ilə bağlı meydana gəlmişdir.

“Dog n 1. (Naval sl) ishal (tez-tez ayaqişləmə, mədə pozulması); 2. (sl) fahişə; 3. (sl) əxlaqsız (pozğun) qadın; 4 (sl) fiziki cəhətdən qeyri-cazibədar (çirkin) qadın” [Kərimli 2010, s.135].

“Dog” İ.R.Qalperin və E.M.Mednikovanın lüğətində neqativ mənada izah edilməmişdir [БАРС 1, c.465].

“Hell I [hel] n 1. ад, преисподняя; 2. Разг. 1) угорный дом; притон; hell II 1. гулять, кутить; 2. мчатся, нестись” [БАРС1 1987, c.751].

Qeyri-normativ sözlər lüğətində hell dörd lüğət məqaləsi kimi verilmişdir: “Hell n 1. (coll) pis (xoşagəlməz vəziyyət (şərait); 2 (sl) qumarxana; 3. (low) qadın qasığı; 4. (mil sl) müharibə; 5. (cant) dustaqxana; 6. ekspert; hell mod (coll) pis (nifrət oyadan, xoşagəlməz, iyrənc); hell interj (coll) heckolorum; hell v (coll) 1. pozğun həyat tərzini keçirmək; 2. İti (bark) getmək (minikdə) [Kərimli 2010, s.229].

Hell “cəhənnəm” mənasında qədim ingilis dilində hel, helle variantlarında işlənmiş ölümlərin məskəni olan yeraltı dünyanı, günahkarların öləndən sonra əzab çəkdiyi yeri” ifadə etmişdir. Protogerman haljo (yeraltı dünya), qot halja (cəhənnəm) sözləri ilə eyni kökdəndir [hell].

Qeyri-normativ sözlər lüğətinə tərkibində hell sözü olan 70 söz və ifadə daxil edilmişdir [Kərimli 2010, s.229-232]. Bu vahidlərin hər birinin tərkibindəki hell sözünün eyni mənalı hell olması, təbii ki, əlavə tədqiqat tələb edir. Bununla belə, hell sözünün neqativ mənalı ifadələr yaratmaqda məhsuldarlığı açaq görünür. Bu cür ifadələrdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Tərkibində hell komponenti olan ifadələrdə antonim mənənin yer alması diqqəti cəlb edir. Hell of a time slənqi həm “pis keçirilmiş vaxt”, həm də “yaxşı keçirilmiş vaxt” manlarında tərcümə edilmişdir. Bu ifadənin üçüncü mənəsa “nə isə çox gözəl (çox yaxşı, çox qəşəng), görkəmli (məşhur)” kimi verilmişdir [Kərimli 2010, s.231]. Birləşmə çox vaxt, uzun müddət mənalarında da işlənir. Bu halda birləşmənin cümlədə bəzən “cəhənnəm əzabı” mənasında istifadə olunması qeydə alınır. “God, this is a hell of a time for me to be stuck in here” [Hell of a time] –Allah, burada ilişib qalmaq mənim üçün əsl cəhənnəmdir.

Lüğətə daxil edilmiş ifadələrin bir qisminin qeyri-normativ olması fikri şübhə doğurur. Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş “hell of a time”- yaxşı/pis keçirilmiş vaxt, “hell on wings” – hərbi təyyarə, “hell on wheels”- görkəmli adam, “hell-diver” – hərbi təyyarəçi [Kərimli 2010, s.231] və bir çox başqa ifadələri müəllifin qeyri-normativ leksika lüğətinə hansı səbəbdən daxil etməsi aydın olmur.

Beləliklə, qeyri-normativ leksikanın lüğətlərdə verilməsi məsələsində ümumi cəhət əsas lüğətlərə belə vahidlərin maksimum az daxil edilməsi kimi özünü göstərir. Lüğətlərdə ədəbi dilə aid sözlərin salınması çox zaman əsas götürülür. Bir sıra vulqar, kobud sözlərin, qarğışların filoloji lüğətlərə salınması xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Lüğətlərə invektivlərin

daxil edilməsi, fikrimizcə, fərqli hadisədir. Belə fərqlilik invektivliyin kobud sözün şəxsə və ya şəxslərə ünvanlanması halında ortaya çıxır. Dil sistemində çox sayda ümumişlək söz vardır ki, onlar işlənmə məqamından asılı olaraq neqativ mənə qazanır və bir sıra hallarda invektivlik qazanırlar. Bu cür ümumişlək sözlərin lüğətə daxil edilməsinə heç bir məhdudiyət qoyula bilməz. Tərtibçi ümumişlək sözü lüğətə daxil etdikdə onun müəyyən neqativ mənalarını da vermək məcburiyyətində qalır. Bir və ya bir neçə mənası neqativ olan sözlərin invektiv leksikaya aid edilməsi özünü doğrultmur.

Ədəbiyyat

1. Abbasov 2019 - Abbasov, A. Luğətlərin tipologiyası/A. Abbasov. Bakı: AzTU, 2019, 212 s.
2. Adilov və b. 1989 - Adilov, M.İ., Verdiyeva, Z.H., Ağayeva, F.M. İzahlı dilçilik terminləri. – Bakı: Maarif, 1989. – 364 s.
3. Arse// <https://www.etymonline.com/search?q=arse>
4. Ass// <https://www.etymonline.com/search?q=ass>
5. ADİL 1 - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – Bakı: EA nəşri, 1966. – 595 s.
6. ADTL - Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti. - Bakı: Elm, 2010 – 464 s.
7. Cəfərov 1970 - Cəfərov, S.A. Müasir azərbaycan dili (leksika)/S.Cəfərov. - Bakı: Maarif, 1970. - 235 s.
8. Hacıyeva 2010 - Hacıyeva, U.D. İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filol. FDD. – Bakı, 2010.
9. Hell of a time//<https://context.reverso.net/перевод/английский-русский/hell+of+a+time#Hell>//<https://www.etymonline.com/search?q=hell>
10. Kərimli 2010 - Kərimli, Y. İngiliscə-azərbaycanca qeyri-normativ leksika lüğəti./Y.Kərimli. – Bakı: “Elm və Təhsil”, 2010. – 528 s.
11. Musayev 2004 -Türksevər (Musayev), O. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004. -1320 s.
12. Orucov 1978 - Orucov, Ə. Ə. Lüğətçilik/Ə.Ə.Orucov//Müasir Azərbaycan dili.. –Bakı: Elm, 1978. – С.291-323
13. БАРС 1 - Большой англо-русский словарь. I т. /Под общ. Ред. И.Р.Гальперина и Э.И.Мединовой. – Москва: Русский язык, 1987.- 1038 с.
14. Емельянова 2015 - Емельянова, О.Н. Бранная и вульгарная лексика в толковых словарях русского языка//О.Н.Емельянова.// Вестник КГПУ им. В.П.Астафьева. Вып. 4. -Красноярск: Изд-ние КГПУ, 2015. -С.126-130 Осел//<https://lexicography.online/etymology/осел>

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНВЕКТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В СЛОВАРЯХ

Гусейнова Ульвия Ширзад кызы

Резюме

В статье рассматриваются вопросы включения инвективной лексики в словари разных типов. Словарь включает в себя совокупность слов того или иного языка. В этом отношении можно считать естественным включать в них грубые слова и вульгаризмы. Исследования, проведенные на основе существующих словарей, показывают, что на включение табу, нецензурных слов, а также грубых слов накладываются определенные ограничения. Несмотря на ограничения, в словари включен ряд вульгаризмов, грубых слов, ругательств. В результате на материалах разных языков создана основа для составления как толковых, так и двуязычных словарей ненормативных, табуированных слов.

ISSUES OF PROVIDING INVECTIVE LEXICON IN DICTIONARIES*Guseynova Ulviya Shirzad**Summary*

The article examines the issues of including invective lexicon in different types of dictionaries. A dictionary includes a collection of words of one language or another. In this respect, it can be considered natural to include rude words and vulgarisms in them. Research conducted on the basis of existing dictionaries shows that certain restrictions are placed on the inclusion of taboos, obscene words, as well as rude words. Despite the restrictions, a number of vulgarisms, rude words, curses are included in the dictionaries. Modern lexicography has revealed the necessity of collecting words according to their scope of use. As a result, based on the materials of different languages, it created the basis for compiling both explanatory and bilingual dictionaries of non-normative, taboo words.

*Rəyçi: prof Abbas Abbasov**Daxil olma tarixi: 05 noyabr 2024-cü il*

УДК:82.

**РЕЛИГИОЗНЫЙ АСПЕКТ В ОПРЕДЕЛЕНИИ РОЛИ ЖЕНЩИНЫ
В ОБЩЕСТВЕ**

Доцент Тарвердиева Сабина Ельмар гызы
Бакинский Славянский Университет
s.y.tarverdiyeva@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются основные аспекты использования религиозных догм, для распределения гендерных ролей. В частности, на основе религиозного фактора сотворения человека и последующих этапов, определение основных жизненных задач индивидов. Отмечается, что статус женщины, как полноценного члена общества, во многих случаях трактуется субъективно, согласно политических, социальных и общественных влияний. В то время как, в монотеистических религиях в сотворении человека Богом прослеживается равноправие, однако, в патриархальном обществе в трактовках прав и обязанностей, этот аспект не соблюдается.

Ключевые слова: религия, монотеистический, гендер, социальные роли, общество.

Açar sözlər: din, təkallahlılıq, gender, sosial rollar, cəmiyyət.

Key words: religion, monotheistic, gender, social roles, society.

История человечества в своем развитии прошла очень длительный процесс в растолковании и определении роли женщины в обществе. Этот вопрос на протяжении веков и на современном этапе в том числе, не теряет свою актуальность. Суждения по поводу решения «женского вопроса» противоречивые, но одно, несомненно, этот вопрос порождает горячие споры, и он открыт для решения и в настоящее время.

На различных этапах развития человечества она обретала разные значения, трактовки и конечно же, в разные времена на первый план выдвигался наиболее важный из составляющих этого нерешенного «женского вопроса». Но с учетом, что очень важное значение для общества имеют религиозные догмы, нам хотелось бы рассмотреть развитие женского вопроса в свете религии. Считаем, что именно религиозная трактовка имела основополагающее влияние в решении, а если быть точнее в нерешении «женского вопроса».

Во всех монотеистических религиозных книгах человечества сотворение женщины имеет одинаковую трактовку. Рассмотрев религиозную историю сотворения человека, а в частности женщины, мы видим одинаковую историю, хотя разного плана трактовки всегда существовали и этот процесс продолжается по сей день. Например, в Книге Бытия об этом говорится в трех главах, на первой, второй и пятой главе. «В книге Бытие сказано, что Бог сотворил женщину из ребра Адама: и навел Господь Бог на человека крепкий сон; и, когда он уснул, взял одно из ребр его, и закрыл то место плотию. И создал Господь Бог из ребра, взятого у человека, жену, и привел ее к человеку (Быт 2:21–22)» (7). Примечательно, что в первой главе изначально говорится о сотворении человека вообще. «И сказал Бог: сотворим человека по образу Нашему [и] по подобию Нашему; и да владычествуют они над рыбами морскими, и над птицами небесными, [и над зверями,] и над скотом, и над всею землею, и над всеми гадами, пресмыкающимися по земле. И сотворил Бог человека по образу Своему, по образу Божию сотворил его; мужчину и женщину сотворил их. И благословил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею..." (7). А в

пятой главе уже окончательно, как бы завершая историю возникновения человека, пишется: «Вот родословие Адама: когда Бог сотворил человека, по подобию Божию создал его, мужчину и женщину сотворил их, и благословил их, и нарек им имя: человек в день сотворения их» (Быт. 5:1–2» (7).

Аналогическую картину мы наблюдаем и у евреев. «В первой главе Торы говорится, что Всевышний сотворил человека, и это творение было и мужчина, и женщина. Одно тело, которое имеет два лица. Лицо — всегда понятие, мнение, знание, личность. Отсюда следует, что у женщины, как и у мужчины была своя личность, но они были объединены в одном теле. А потом Всевышний разделил, вроде как сиамские близнецы» (6).

Однако есть так же иная трактовка сотворения женщины. «Другой комментарий рассматривает, что сначала Всевышний создал мужчину, а потом из его ребра сотворил женщину. Если исходить из этого, то получается, что женщина сотворена из мужчины и для мужчины, она не равноправна мужчине. Мидраш говорит, что когда Всевышний создавал женщину, то все время повторял, что она должна быть скромна. Поэтому не сделал ее из глаз, чтобы она не смотрела, куда не нужно, из рук, чтобы не трогала, чего не нужно, из ног, чтобы не ходила, куда не следует, из языка, чтобы не говорила лишнего. А ребро всегда закрыто рукой, то есть самое скромное место в теле человека» (6). Так же можно растолковать и тот факт, что первое имя в Торе это имя женщины — Хава, учитывая то, что имя это уже личностное начало. «Женщина была последним творением Всевышнего. Мы видим, что от ступени к ступени его творения были все более высокого уровня. У женщины имя Хава, имеющее корень жизнь. Она дает жизнь. Всевышний сотворил мир, и первая, кто также сотворяет что-то новое, женщина» (6). По этим трактовкам, можно сделать вывод, что женщина, вовсе не второстепенное творение Создателя, а более совершенное творение, которое имела способность порождать новую жизнь. Именно исходя с этой позиции, можно вспомнить еще и то изречение, когда в Исламе, говоря о Рае, говорят, что он у ног матери. «Слава Аллаху, велика мудрость Его. Он возвысил женщину, возложив на нее задачу сохранения рода человеческого. Никто из нас не сможет усомниться в этом, потому что все мы вышли из чрева женщины. В достоверном хадисе сказано, что «рай находится под ногами матерей», а значит, отношение к матери определяет благополучие мужчины в вечности» (10). Так как Ислам самая «молодая» из религий и более демократичная, она вобрала в себя все предшествующие опыты человечества и в Коране так же трактуется сотворение женщины. В Коране женщинам посвящена отдельная Сура «Ан- Ниса» «Женщины», которая является четвертой и одной из самой большой Сурой этой священной Книги. Она состоит из 176 аятов, в котором раскрываются основные правила поведения для женщин и по отношению женщин. «О люди! Бойтесь вашего Господа, Который сотворил вас из одного человека, сотворил из него пару ему и расселил много мужчин и женщин, произошедших от них обоих. Бойтесь Аллаха, именем Которого вы просите друг друга, и бойтесь разрывать родственные связи. Воистину, Аллах наблюдает за вами»- пишется в Священном Коране. (1). Но в этой Суре говорится также о правах сирот и обездоленных. Кстати, это так же служит аргументом для тех, кто видит второстепенную роль женщины в обществе, определяя его по религиозным догмам. Следует отметить, что в этой Суре охвачены и правовые, и наследственные правила по отношению женщин, детей, сирот и рабынь. Очень четко определяются границы действий, экономические и правовые стороны вопроса. «Ислам продуцирует определенный набор ценностей, одними из основных источников которых являются авторитетные тексты ислама — Коран и сунна. Эта совокупность ценностей

регламентирует все сферы жизни приверженцев ислама, начиная от элементарных бытовых и моральных норм поведения индивида внутри семьи, конкретной социальной группы, или в рамках всей мусульманской общины (умма), и заканчивая сферой социально-политической, экономической, религиозной». (13, стр.108).

Понятие женщины – грешницы так же одинокого трактуется в монотеистических религиях. В ней видят основную роль грехопадения Адама. Например, в Ветхом Завете пишется: «И увидела жена, что дерево хорошо для пищи, и что оно приятно для глаз и вожделенно, потому что дает знание; и взяла плодов его, и ела; и дала также мужу своему, и он ел» (Быт. 3:1–7). (7). В то время как в Коране, человеком, который нарушил сказанное ему правило называется Адам: «Совершенно иначе данная история описывается в Коране, читая который складывается ощущение, что повинен в грехопадении был Адам, а не Ева: «Мы прежде дали Адаму наказ, но он забыл об этом, и не нашли Мы в нем стойкости... И нашептал ему сатана, сказав: «Адам, не указать ли тебе на древо вечности и власть непреходящую?» И они оба поели ... Так послушался Адам Господа своего и сбился с пути» (10)

Исходя из трактовок сотворения человека, а в частности женщины и причин грехопадения Адама и Евы, само определение мужское и женское уже в своём корне сформировал субъективное отношение к женщине. «Первой, кто отважился сорвать плод с древа познания, была женщина. Ее звали Ева. Это имя запечатлелось в памяти человечества, как никакое другое. Познание повлекло за собой переоценку ценностей — и обесценение женщины. Она олицетворяла грех» (3, стр.3.). В последующие этапы развития человечества, мы станем свидетелями отношения, когда мужское это значит высшее, а женское низшее существо. Человечество так и останется перед выбором, женщины- грешницы и женщины- святой. Именно поэтому, женщин успешных и умных причисляют к мужским типам. В то время как отрицательные качества в человеке причисляют к женским типам характера. И даже в наши дни, когда хотят подчеркнуть положительные черты женщины в Азербайджане говорят: «Киши кими гадындыр (Она хороша как мужчина)». Или же можем вспомнить еврейскую молитву, в котором выражая благодарность Богу, говорят спасибо за то, что не сотворил язычником, непросвещенным и женщиной. Не пощадили женщин и древние философы. Например, Сократ, который перечисляя три аспекта счастливого человека, ставил в один ряд женщин с животными и с варварами. Или Аристотель определил женщин вообще, как от природы неполноценными. Из этих слов следует, что так называемый «комплекс Евы» преследует женщин изначально. И по сей день восприятие женщин с позиций «греха» остается актуальным. Это в корне противоречит многим положениям, о которых говорится в священных книгах. Например: «Нет ни иудея, ни язычника, ни раба, ни свободного, ни мужского пола, ни женского, ибо вы все одно во Христе Иисусе» (14). Это ли не конкретное сравнение полов?! Так же а Исламе, говоря о грехах, не делается исключения по половым признакам.

Положение женщин остается проблематичным несмотря на то, что современный мир признает все общественно-политический, морально-этические права женщин. Однако все так же проверяют пол еще до рождения и многие при определении пола еще неродившегося плода девочкой, избавляются от плода. Это началось еще в древнем Египте, когда перед родами вырывали яму в песке и женщина рожала над ней. В случае рождения дочери, если в племени не хватало девочек их оставляли, а если нет, то закапывали. И самое странное в этой ситуации то, что ответственность за рождение девочки несла женщина, а судьбу ребенка, решение оставлять девочку или нет решал отец. Если кто-то думает, что современное общество ушло далеко в этом вопросе, то он

ошибается, если учесть тот малоутешительный факт, что и по сей день культ сына-наследника продолжается у многих народов. Все так же продолжителями рода считаются сыновья, вопреки всем биологическим законам. Для нас является постыдным тот факт, что Азербайджан сохраняет за собой первое место в мире по селективным абортам. Конечно же, мы не можем объявить женщин ответственными в данной ситуации по той простой причине, что именно отцы- мужчины требуют сына-наследника.

Многие прогрессивно мыслящие умы своего времени тоже пытались воздействовать на решение проблемы и изменить отношение к женщинам, их усилия остались безрезультатными. Если мы в настоящем времени все еще обсуждаем так называемый «женский вопрос», вывод наращивается сам.

Несмотря на то, что первые документы согласования прав женщин появились еще до нашей эры, говорить о каком-либо прогрессе в этом вопросе не приходится. Например, 1902 году был найден базовый столб, который относился к эпохе вавилонского царя Хаммурапи (XVIII в. до н.э.), на котором высечены 282 параграфа законов. Однако мы не можем утверждать, что эти законы в корне отличались от правил, которые были установлены в священных книгах. «Женщина не принимала никакого участия в общественной жизни; она не могла покинуть женских покоев, в которых не было окон, не могла одна выйти на улицу, даже за покупками. Она должна была молчать, не имела права участвовать в разговоре мужчин, не могла есть за одним столом со своим мужем или сыном, и если обслуживала их за едой, то лишь стоя.» (3, стр.179.)

Удивительным является тот факт, что даже в богослужении она не признается равной перед богом. В доме Бога, в церквях, она могла лишь на большом отдалении, лишь в «чистом состоянии», лишь закутанная в покрывало, «со знаком власти на голове», как выражается апостол Павел, она могла молча присутствовать при богослужении. Созданная богом на равне с мужчиной, не имела право даже дать клятву без подтверждения своего опекуна. Однако, интересен и тот факт, что все религии свое распространение получают с того момента, пока их приверженцами становятся женщины. Это относится и к иудаизму и христианству. И это, наверное, объяснимо. Женщины занимались воспитанием детей и ведением хозяйства, т.е. они образовывали элементы общества. Таким образом, как бы образуется заколдованный круг, когда женщина ставь орудием распространяя религиозные догмы, женщина как пропагандирует свое бесправие. Если кто-то думает, что все это происходило много веков назад, то ошибается. На современно этапе в мире все еще есть государства, которые следуют этим «законам». Хотелось бы отметить, что в дальнейшем, во время процессов, под воздействием определенных общественно-политических и социальных ситуаций, один и тот же свод правил относительно женщин в различных священных книгах, могли иметь разные толкования. В то же самое время, разные толкователи по-разному могли анализировать и приходиться к различным выводам. Но, несомненно, одно, патриархальное общество под воздействием политических и социальных аспектов и исходя из толкования различных религиозных постулатов, определили роль и место женщины в обществе. И оно не равноправное.

Смеем отметить, что говорить о божественном распределении роли женщины как второстепенном, или же определение ее как неполноценной по биологическим факторам, тоже неправильно. Ведь в Священных книгах, определяя грехи и наказания за них, не делается ссылка на пол, а говорится о человеке вообще. И навязывание женщинам мысли об ущербности в физиологическом, психологическом и т.д. плане

основываясь на религиозные догмы, тоже не что иное как субъективное толкование. Современная наука уже в корне доказала равные возможности вложенные природой женщинам и мужчинам. Всякое утверждение обратного, есть ни что иное, как общественно-политическая и социальная подоплека патриархального общества. Женщины же не считают мужчин ущербными только потому что, они не имеют физиологические способности родить ребенка. Однако в истории человечества, основной миссией женщины считают ее репродуктивные способности и всю ответственность за этот процесс возложили на «хрупкие» женские плечи! А так ли оно?! Конечно же, на этот вопрос однозначного ответа мы не получим, пока в обществе преобладают патриархальные устои. Именно в этом кроется основная причина отношения к женщине как к не равноправному субъекту, даже в тех обществах, где давно уже не правят религиозные законы «Женский вопрос» все так же сохраняет свою актуальность. И всякое ее толкование религиозными основами ни что иное как лицемерие. Прикрываясь религиозными догмами патриархальное общество ведет свою субъективную политику по отношению женщин. Мы, конечно же, не отрицаем распределение ролей и обязанностей в священных книгах, а наглядно видим в некоторых случаях использование религиозных догм в определенных целях. Когда говорят о второстепенности роли и значения женщин в обществе ссылаются в одни постулаты, в то время как в других можно увидеть совершенно противоположную Истину, о которой умалчивается.

Однако мы надеемся на то, что в меняющемся мире, при использовании религиозного фактора для распределения гендерных ролей в обществе, роли женщины, в частности, без политической и социальной интерпретации понятий, эволюция возможна и это послужит толчком для решения нерешенного веками «женского вопроса».

Литература

1. «Ан-Ниса» («Женщины») Сура 4, <https://islam.global/verouchenie/koran/sura-4-an-nisa-zhenshchiny/>
2. Белякова Н., Микешин И. Гендерные стратегии и дисциплинарные практики в религиозных сообществах. Введение // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2018. №2. С. 7–16.
3. Вардиман Е. «Женщина в древнем мире» М.: Наука, 1990. 335 с.
4. Вогман М.В., Каменецкая Н.Ю. Женский художественный дискурс в пространстве сакрального текста // Вестник РГГУ. Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение». 2018. №8(41). Ч.2. с. 259–280.
5. Гендер для «чайников». Москва «Звенья» 2006, 260стр.
6. Куперман Хава, «О создании и сотворении женщины», журнал «Мир Торы», Москва https://toldot.com/articles/articles_10974.html
7. Иванов Н. https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Ivanov/i-skazal-bog-biblejskaja-ontologija-i-biblejskaja-antropologija/9
8. Искандарова Н.Р. Концепт «женщина» в мировой культуре <https://www.academia.edu/72565062/%>
9. Погонцева Д. В., Кожухарь Г. С. Особенности религиозной категоризации женщин в хиджабе и без него // Российский психологический журнал. 2016. Т. 13. № 3. С. 265–276.
10. Рустам Батыр https://idmedina.ru/books/history_culture/minaret/11/batir.htm.
11. Статус женщины-мусульманки в поликонфессиональном обществе: история и современность: сб. материалов Междунар. науч.практ. конф. и

круглого стола / под общ. ред. И.В.Фроловой, Л.И. Газизовой. – Уфа: Мир печати, 2016. – 256 с.

12. Сюкияйнен Л.Р. «Ислам и права человека в диалоге культур и религий» Москва – 2014. 199 стр.

13. Федорова Ю. "Женский вопрос" в исламе: дискурс о статусе женщины в современном исламском обществе // Философская мысль. 2015. №10. С. 102-128.

14. <https://christianpure.com/ru/learn/24-bible-verses-woman-value/>

QADININ CƏMIYYƏTDƏ ROLUNUN DİNİ ASPEKTLƏRİ

Tanrıverdiyeva Səbinə Elmar qızı
Xülasə

Məqalədə gender rollarının bölünməsi zamanı dini dogmalardan istifadənin əsas aspektləri təhlil olunur. Xüsusən də insanın yaranması fərziyyəsinin dini amilinə və sonrakı mərhələlərə əsaslanaraq, fərdlərin əsas həyat vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələlərinə diqqət verilir. Qeyd olunur ki, qadının cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü statusu bir çox hallarda siyasi, sosial və ictimai təsirlərə uyğun olaraq subyektiv şəkildə şərh olunur. Təkaləhlı dinlərdə hüquq bərabərliyi insanın Tanrı tərəfindən yaradılışında müşahidə olunduğu halda, patriarxal cəmiyyətdə hüquq və vəzifələrin şərhində bu cəhətə əməl olunmur.

THE RELIGIOUS ASPECT IN DETERMINING THE ROLE OF WOMEN IN SOCIETY

Tanrıverdieva Sabina Elmar
Summary

The article examines the main aspects of using religious dogmas to distribute gender roles. In particular, based on the religious factor of the creation of man and subsequent stages, determining the main life tasks of individuals. It is noted that the status of a woman as a full-fledged member of society is in many cases interpreted subjectively, according to political, social and public influences. While in monotheistic religions in the creation of man by God equality is traced, however, in a patriarchal society in the interpretation of rights and responsibilities, this aspect is not observed.

Rəyçi: prof. Belueva Z.A

Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan xalqları ədəbiyyatı kafedrasının 29 noyabr 2024-cü il tarixli 3 sayılı iclas protokolundan çıxarış

Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il

UOT:82

**BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA HƏRFİ RƏMZLƏRDƏN İSTİFADƏ
(FÜZULİ POEZİYASININ NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)**

dosent Məlikova Gülarə Aqaid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gulara.melikova@mail.ru

Xülasə: Tarixdən məlum olduğu kimi, VII əsrdə ərəb istilasından sonra islam dinini qəbul etmiş bir çox dünya xalqları, o cümlədən, Azərbaycan türkləri ərəb əlifbasını öz əsas yazı sistemə çevirdilər. Bu səbəbdən milli – mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən yazı nümunələri, klassik ədəbiyyatımızın inciləri, tarixi sənədlərin böyük əksəriyyəti və s. ərəb əlifbası ilə yazılmış və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Ərəb hərflərinin quruluşu, yazılış forması orta əsr şairlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran vasitə kimi, eləcə də bədii sənət nümunələrində - qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində gözəlin xarici görünüşünün, aşiqin eşq əlindən çəkdiyi cəfaların bədii təsvirində, əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, eləcə də gözəlliyin tərənnümü vasitəsilə oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rəməz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir. Adətən, ağızın zərifliyi və danışq qabiliyyəti «mim» hərfi ilə, gözlər «sad» və ya «eyn» hərfi ilə, xal – nöqtə ilə, qədd və qamət – əlif hərfi ilə verilirdi. Ədəbiyyatda rəməzlərdən istifadə ədəbiyyatın özünə xas spesifik cəhətləri ilə, dövrün, zamanın tələbi, hər hansı bir dini təriqət və ya cərəyanla, dini dünya görüşü ilə və s. əlaqədardır.

Məqalədə bədii ədəbiyyatda hərfi rəməzlərdən istifadə ilə bağlı fikirlər dahi şairimiz Füzulinin yaradıcılığından nümunələrə əsaslanır.

Açar sözlər: Klassik Şərq poeziyası, hərfi rəməzlər, ərəb əlifbası, rəməzlərdən istifadə

Ключевые слова: Классическая восточная поэзия, буквенные символы, арабский алфавит, использование символов

Key words: Classical oriental poetry, literal symbols, Arabic alphabet, use of symbols

Tarixdən məlum olduğu kimi, VII əsrdə ərəb istilasından sonra islam dinini qəbul etmiş bir çox dünya xalqları, o cümlədən, Azərbaycan türkləri ərəb əlifbasını öz əsas yazı sistemə çevirdilər. Bu səbəbdən milli – mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən yazı nümunələri, klassik ədəbiyyatımızın inciləri, tarixi sənədlərin böyük əksəriyyəti və s. ərəb əlifbası ilə yazılmış və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Ərəb hərflərinin quruluşu, yazılış forması orta əsr şairlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında dini məzmunlu, irfani mövzuda yazılan əsərlərdə Allah kəlamını açıqlayan və çatdıran vasitə kimi, eləcə də bədii sənət nümunələrində - qəzəl, qəsidə, məsnəvi və digər şeir növlərində gözəlin xarici görünüşünün, aşiqin eşq əlindən çəkdiyi cəfaların bədii təsvirində, əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, eləcə də gözəlliyin tərənnümü vasitəsilə oxucunun estetik zövqünə təsir etmək, az sözlə geniş və dərin mənalı fikir çatdırmaq üçün ərəb əlifbasındakı hərflərə rəməz və işarə məqsədilə müraciət edilmişdir. Adətən, ağızın zərifliyi və danışq qabiliyyəti “mim” hərfi ilə, gözlər “sad” və ya “eyn” hərfi ilə, xal – nöqtə ilə, qədd və qamət – “əlif” hərfi ilə verilirdi. Ədəbiyyatda rəməzlərdən istifadə ədəbiyyatın özünə xas spesifik cəhətləri ilə, dövrün, zamanın tələbi, hər hansı bir dini təriqət və ya cərəyanla, dini dünyagörüşü ilə və s. əlaqədardır. Professor M. Yusifova görə, “Rəməzlər cəmiyyət həyatının zəngin təcrübəsi əsasında yaranır və formalaşır. Rəməzlər cəmiyyət həyatında baş verən hadisələrin, ictimai,

mənəvi, əxlaqi, fəlsəfi, etik və mifik dünyagörüşünün canlandırılması vasitəsidir. Rəmzlər, bilavasitə, cəmiyyət həyatında qazanılmış təcrübənin canlandırılma vasitəsi olduğu üçün onları lal keçmişlərin dili də adlandırmaq olar. Rənz dili tarixlərin müasirləşdirilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan xalqının bir çox tarixi təcrübəsi, məhz rəmzlər vasitəsilə çatdırılır.” (5. Səh. 243)

Öz yaradıcılığı, zəngin ədəbi, nəzəri, fəlsəfi və tərcümə irsi, əbədiyaşar poeziyası ilə ana dilli ədəbiyyatımızı ən yüksək zirvələrə qaldıran dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri, mahir söz ustası Məhəmməd Füzulidə də hərfi rəmzlərin mükəmməl nümunələrinə rast gəlmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında sənətkarlıq və məzmun xüsusiyyətləri ilə seçilən bədii əsərlərində Füzuli Quran ayələrinin müqəddəs hərflərini özünəməxsus tərzdə mənalandırır, onlara bədii don geyindirir.

Öz kökü ilə doğma torpağa, xalqına bağlı olan dahi şair əsərlərində Azərbaycan cəmiyyətində yaranıb inkişaf etmiş rəmzlərdən ustalıqla və yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Füzuli yaradıcılığında geniş şəkildə işlədilən rəmzləri təhlil edən Nəsim Cümşüdoğlu yazır: “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin söz sənətində yaratdığı sehr və möcüzə neçə yüzillikdir ki, istər oxucuları, istərsə də araşdırılacaqları heyrət və əfsuna salmışdır. Füzuli yaradıcılığının ayrı-ayrı cəhətlərini işıqlandıran çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq ulu sənətkarın söz xəzinəsinin açılmamış qatları, insanı düşünməyə vadar edən məqamları çoxdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu xəzinənin nə sonu görünür, nə də inciləri tükənir, bir sıra cəhətləri isə əlçatmaz zirvə kimi qalır. Füzuli söz sənəti, sənət aşığıdır, ona görə hər bir rəmzi elə incə biçimli deyimlərlə verir ki, oxucu söz zərifliyi ilə məzmun incəliyi arasında heyran və sərgəştə qalır; Füzulinin işlətdiyi hər bir söz şeir düzümündə adi sözlükdən çıxaraq obraza, rəmzə və işarəyə çevrilir...” (3. Səh. səh.8, 160, 263.)

Hər beyti, hər misrası bir rəmzi mənə yükünə malik Füzuli yaradıcılığında müxtəlif çeşiddə poetik fiqurların işlədilməsi, Quran ayələrindən və surələrindən məharətlə bəhrələnmə, dilimizin incəliklərinə dərinliklərlə bələd olma bacarığı, mənə dərinliyi ilə yanaşı, hərfi rəmzlərdən istifadə zamanı da ən yüksək səviyyədə özünü göstərir.

Məsələn; Şair “lam”(ل) və “ya” (ي) hərflərini təkrar yazmaqla “Leyli” (ليلى) adının alındığını ustalıqla bədii təsvirini aşağıdakı kimi verir:

Bir səfhədə “**lam**” ü “**ya**” mükərrər,
Yazardı onu, qılandı əzbər.

Nəsim Cümşüdoğlu “Füzulinin sənət və mərifət dünyası” əsərində Füzulinin söz sənətində gerçəkləşən rəmzləri, işarələri iki hissəyə ayırır:

“A. Zahiri işarələr.

B. Başqa rəmzlər.” (3. Səh.11)

Professor Mübariz Yusifov Füzulidə işlənən, həm zahiri mənə, həm də daxili məntiqi cəhətdən vəhdət təşkil edən zəngin və rəngarəng rəmzləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: “1) söz rəmzləri; 2) mətni rəmzlər; 3) hərfi və işarə rəmzləri.” (5. Səh. 246.)

Klassik ədəbiyyatda ən çox rast gəlinən bənzətmələr içərisində qamətin, üzün, qaş – gözün, ağız – dodağın arifanə məzmunlu qarşılaşdırılma rəmzləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Zahiri işarələrdən danışan tədqiqatçı Füzuli qədd və qamətin zahiri görünüşünə görə “əlif” (ا) hərfinə bənzədilməsini belə şərh edir:

Əlif qədin həvəsi çəkdi sinəm üzrə nişan
Ki, yoxluğun qələmi xəttin etdi bizdə əyan.

Digər bir nümunə “riza” sözündə olan hərflərin say məzmunu əsasında mənalandırılması baxımından diqqəti cəlb edir:

Anla ki, **rizanın** min bir ədədi
Alınmış Allahın min bir adından.

رض – sözündəki hərflərin say məzmununa diqqət etdikdə ر – 200, ض – 800, ا – 1-ə bərabərdir. Bu rəqəmlərin cəmi 1001ədir ki, bu da Allahın min bir adı mənasını verir.

Sözün dəyəri, hikmət və gözəlliyi müqəddəs hərflərlə yazılan Quran ayələrində əksini tapmışdır. Sözə dəyər verən dahi şair az sözlə dərin mətləblər bildirməyin vacibliyini dönə - dönə qeyd edir. Bu baxımdan şairin bir beytini vermək yerinə düşərdi:

Min ikən qədrü qiymətin bir olur,
Müztərib olsa qəlbin, ey arif!
Eylə təskini-qəlb hasil kim,
Əlfi təhriki-qəlb eylər əlif.

Müztərib -1) qızıışmış, həyəcanlanmış; 2) rahatsız, nigaran qalmış; 3) aydın olmayan, məchul; 4) dolaşmaq, qarma – qarışıq; 5) həyəcanlı, iztirablı (yuxu); 6) bulanıq (su); 7) kələ - kötür (yol)

“Əlif” ərəbcə min deməkdir, “əlif” isə əbcəd hesabında birdir. Şair insanlara öz hərəkətlərində, davranışlarında diqqətli olmağı məsləhət görür. Çünki səbirsizlik, düzgün olmayan hərəkət insanın min olan hörmətini bir edər, onu hörmətdən salar.

Doğruluq ilə hərflərə sədrdir əlif,
Ya hərfini ayağə buraqmışdır evicac...
Ya ixtilatı ilə sərir oldu payimal,
Başda məqam tutdu əlif nüsətilə tac.

Beytin zahiri mənası belədir: “Əlif” hərfi doğruluq, ucalıq, “ya” hərfi isə əyrilik (“evicac “ əyri – üyrü olma, əyrilik) rəmzidir. “Əlif” hərfi öz zahiri görünüşünə görə, ərəb əlifbasının birinci, “ya” hərfi isə sonuncu hərfləridir. Əlif başda duran, Ya payimal (Payimal, yaxud pamal f. پامال 1. ayaq altında qalan, təpikaltı, ayaqaltı; 2. Məc. məhv olan.) olandır.”

Rəmzlərdən, obrazlardan, sətiraltı ifadələrdən ustalıqla istifadə edən dahi şair beytdə bir təzad yaratmışdır. İnsanları “ya” hərfi kimi ayaqaltında qalan olmamağa, yataqda yuxuya gedərək fürsəti əldən verməməyə, düzlük, doğruluq yolunu tutaraq “əlif” hərfi kimi başda tac olmağa, ucalmağa səsləyir. “Tac” sözünün içində əlif hərfi yazılır, “əlif” həm də ucalıq rəmzidir, ye hərfi isə yazılmaz. (تاج)

Füzuli divanının dibaçəsi

İlahi, bu gözəl sevgilini və lətif nümunələri ki, lütfünün bəzəkçisi çöhrəsinə bəzək vermiş və yaraşlıq verən köməkçin hüsnünün yaraşığını kamal rütbəsinə yetirmişdir, ümumiyyətlə, bütün fəsad əhlindən, xüsusilə üç alçaq tayfadan himayət qalanda mühafizə edəsən, toxunulmaz saxlayasan.

Biri o qabiliyyətsiz katib və cahil imla yazdırandır ki, səhv yazan qələmi, savadın əsasının külüngü və kədər təsirli qələmi bəzəkli binanın "memarındır". Gah bir nöqtə ilə "məhəbbət"i "möhnət" göstərər və gah bir hərflə "nemət"i "nəqmət" oxudar.

محبت – محنت
نعمت – نعمت

möhnət – sınaq (ə.), ağır iş (f.)

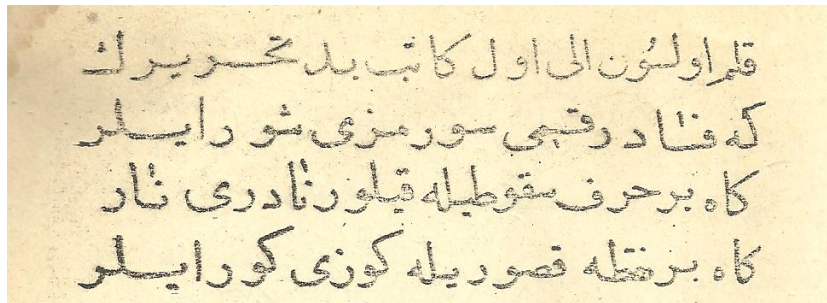
nemət – 1) yaxşılıq, ehsan bəxşiş; 2) sərvət, dövlət; 3) yeyiləcək və içiləcək şeylər, xüsusən, çörək.

nəqmət – 1) cəza vermə; 2) qan alma, intiqam.

Füzuli yaradıcılığında hərflərin rəmzlərin işlənmə məqamlarından danışarkən böyük söz ustasına dünya şöhrəti gətirən türkcə divanının dibaçə (müqəddimə, giriş) hissəsində yer alan aşağıdakı məşhur şeir parçasını da nümunə göstərmək olar:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi sözüümüzü şur eylər.

Gah bir hərf süqutilə qılır nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurilə gözü kur eylər.

Şair qarışıq yazması səbəbindən sözüümüzi şur (سوز - شور), sözdəki hərfi yazmamaq səbəbindən nadiri nar (نادر - نار), bir nöqtəni yazmamaqla gözü kur (گوز - کور) edən pis yazan (düzgün yazmayan) katiblərin əlinin qələm olmasını diləyir. کور – گوز sözlərində bir nöqtə həm də gözün giləsinə - göz bəbəyinə işarə kimi də başa düşülə bilər. Məlum olduğu kimi, gözün giləsinin, nöqənin olmaması da korluğa səbəb olur.

Bacarıqsız şeir deyənin pəltək dili lal olsun ki,

Ondan şeir inciləri səpələnmişdir.

Onun məntiqi qəziyyələri nəticə verməkdən ari etmiş,

Onun təsrifi **zəmməli** sözləri **kəsrəli** etmiş.

Bildiyimiz kimi, ərəb əlifbası konsonant əlifbaya aiddir. Belə ki, bu əlifbada sait həflər yoxdur. Kəlmələri düzfün tələffüz etmək üçün bir sıra işarələr ixtira edilmişdir ki, oxucu mətndəki sözlərə münasib surətdə bu saitləri tapıb lazım olan yerlərdə deyir. Sözləri “yardımçı işarələr”, “hərəkələr” və ya “zirü zəbər” də adlanan bu işarələrin köməyi ilə düzgün oxumaq olur.

“Zəmmə” də həmin yardımçı işarələrdən biridir. Bu termin ərəb dilinə məxsusdur, “artırmaq, əlavə etmək” anlayışı ilə bağlı sözdən alınmışdır. Çox vaxt ərəb dili tələffüzü ilə “dammə” kimi qeyd edilən bu işarə fars dilində “piş” (ön, qabaq) adlanır. Bu işarə həflərin üstündə qoyulur: eynilə vergül işarəsini xatırladır, lakin ona nisbətən bir qədər şaquli görünür. Dəftər milinə münasibətdə görünüşü belədir. - Zəmmə işarəsi hərəkələnmiş mətnlərdəki milli sözlərimizdə bütün dodaqlanan saitlərə eyni dərəcədə aid olmuş, hansı hərfin (səmit işarəsinin) üstündə qoyulmuşsa, o hərfdən sonrakı bu və ya digər dodaqlanan saiti bildirmişdir.

“Kəsrə” termini də ərəb mənşəli “kəsr” sözündən alınmışdır. Farslar ona “zir” (yəni “alt”) deyirlər. Bu sözün ərəb dilində bir neçə mənası vardır. Mənalardan biri natamamlıq, yardımçıqalma kimi izah oluna bilər. Dilimizdəki “kəsr” sözü də həmin anlayışla bağlıdır. Kəsrə işarəsi həflərin altında qoyulur. Kəsrə işarəsi milli sözlərimizdə əsasən ı, i saitlərini, bəzi əlyazmalarda e saitini ifadə edir. ت

Son olaraq, istər klassik, isərsə də aşıq ədəbiyyatında hərfi rəmzlərə müraciət edilməsinin əhəmiyyətini belə ümumiləşdirmək olar:

“a. Rəmzi üslubda yazılan əsərdə potensial şəkildə bir deyil, bir neçə mənalara gizlənib. Bunu anlamaq üçün oxucunun zehini, ruhu və bəşirəti hərəkətə gəlir və əsərin iç qatında gizlənən mənanı yozmağa çalışır. Düşüncə və duyğuların belə bir çevik hərəkətdə olması həm zehini itiləşdirir, onu donuq halda qalmaqdan saxlayır, həm psixologiyani yeknəsəqlikdən və cansıxıcı vəziyyətdən qoruyur, həm də bədii zövq oyadır;

b. Belə bir üslubda hissi məfhumlar və hətta təbiət ünsürləri– göy, günəş, dağ, çöl, ağac, gül və s. qeyri-hissi mənalara yönəlir, onların məzmun tutumu genişlənir və dərinləşir, bəlli

sözlər bəlli olmayan metafizik aləmə yol açır. Bu həm də bir dərkətmə üsuludur və həmin gizli mənalara misal yolu ilə, analoq qurmaqla ifadə etmək olar, buradan alınan məna incəliklərini isə yalnız bədii zövq sahibləri bilir.

c. Bədii-rəmzi ifadə tərzii hissi aləmlə metafizik aləm, maddi yer ünsürü ilə ruhani səmavi ünsür, gerçəkliklə xəyal arasında körpü və ünsiyyət yaradır, bu isə qəlbə və könülə təskinlik və psixoloji rahatlıq gətirir. Rəmzi ifadə tərzii çevik, daim hərəkətdə olan, çoxqütblü, çoxqatlı, çoxsəslili (polifonik), çoxyozumlu və çoxmənalıdır, eyni söz və məfhum müxtəlif kontekstdə və mətnədə fərqli məna incəliklərinə malik ola bilər” (4. Səh.30).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Adilov M., Azərbaycan xətləri., “Hikmət” № 1, 2003., səh. 130.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, 2006.
3. Cümşüdoğlu N. “Füzulinin sənət və mərifət dünyası”, Bakı – Tehran, 1997.
4. Göyüşov N., Nizami və poetika., HİKMƏT .№ 19, 2012., səh. 30.
5. Yusifov M. Füzulinin söz dünyası, Elm və təhsil, Bakı, 2011.

Elektron resurslar

6. Vikipediya:Ərəb əlifbası ilə yazı qaydaları
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Arabic_alphabet#Ligatures
8. <http://big.az/forum/index>. Ərəb əlifbası.
9. http://az.wikipedia.org/wiki/Divani_xətti
10. <http://az.islam.az/article/a-145.html>
11. <http://favaid.com/forums/lofi/version/index.php?t19.html>
12. musavat.com/.../müsəlman-aləmində rəqəmlər_115535.html
13. <http://www.milli.az/news/culture/160032.html>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БУКВАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ ОБРАЗЦОВ В ПОЭЗИИ ФИЗУЛИ)

Маликова Гюлара Алкаид кызы
Резюме

Как известно из истории, после арабского нашествия в VII веке многие народы мира, в том числе турки Азербайджана, принявшие исламскую религию, превратили арабский алфавит в свою основную систему письменности. По этой причине образцы письменности, отражающие наши национально-нравственные ценности, жемчужины нашей классической литературы, подавляющее большинство исторических документов и т. д. написан арабским алфавитом и сохранился до наших дней.

Строение и форма арабских букв были в центре внимания средневековых поэтов. В классической восточной поэзии, в том числе в произведениях, написанных на религиозно-мистическую тематику в азербайджанской литературе, как средство объяснения и передачи слова Божия, а также в образцах художественного искусства - газелях, одах, маснависах и других видах поэзии, в художественное изображение облика красавицы и страданий влюбленного от рук любви, чтобы усилить воздействие произведения, а также повлиять на эстетический вкус читателя через прославление красоты, передать глубокий смысл в нескольких словах, буквы арабского алфавита использовались для обозначения символов и знаков. Обычно изящность рга и умение

говорить придавала буква «мим», глаза — буква «сад» или «эйн», хал — точка, а кадд и гамат — буква алиф. Использование символов в литературе зависит от особенностей литературы, требований времени, какой-либо религиозной секты или течения, религиозного мировоззрения и т. д. В статье дается и комментируется использование буквенно-знаковых символов в творчестве великого азербайджанского поэта Физули.

THE USE OF LITERAL SYMBOLS IN FICTION (BASED ON EXAMPLES OF FUZULI'S POETRY)

Malikova Gulara Alqaid

Summary

As it is known from history, after the Arab invasion in the 7th century, many people in the world, including the Turks of Azerbaijan, who adopted the Islamic religion, turned the Arabic alphabet into their main writing system. For this reason, examples of writing reflecting our national and moral values, pearls of our classical literature, the vast majority of historical documents, etc. were written in the Arabic alphabet and have survived up until now.

The structure and of Arabic letters the form of writing were the focus of attention for mediaeval poets. In classical Eastern poetry, including works written on religious and mystical topics in Azerbaijani literature, as a means of explaining and conveying the word of Allah, as well as in examples of artistic art-ghazals, odes, masnavis, and other types of poetry- in the artistic depiction of the beauty's appearance and the sufferings of the lover for the love so as to increase the impact of the work as well as to influence the aesthetic pleasure of the reader through the glorification of beauty, to convey a broad and deep meaning with few words, the letters of the Arabic alphabet were used as symbols and signs. Usually, the elegance of the mouth and the ability to speak were given by the letter "mim," the eyes by the letter "sad" or "eyn," hal by a dot, and qadd and gamat by the letter alif. The use of symbols in literature is related on the specific aspects of literature, the demands of the time, any religious sect or movement, religious worldview, etc.

The article gives and comments on the use of alphanumeric symbols in the work of the great Azerbaijani poet Fuzuli.

Rəyçi: dosent Solmaz Axund qızı Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 11 dekabr 2024-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 dekabr 2024-cü il

UOT:82.

**BƏDİİ DİLDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİ VƏ ÜSLUBİ-BƏDİİ FUNKSIYASI
(NAXÇIVAN ƏDİBLƏRİNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA)**

Nəbiyeva Lamiyə Amil qızı
Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı
nbzdh@icloud.com

Xülasə: *Məqalədə ədəbi-bədii yaradıcılıq hadisəsi olan bədii dildə məcazlar sistemi və onların üslubi-bədii funksiyasından bəhs olunmuşdur. Bədii dilin bədii yaradıcılıq prosesində vacib və əhəmiyyətli manevr olduğu, ideya və məzmunun açılmasında başlıca vasitə olduğu qeyd edilmişdir. Göstərilmişdir ki, dil bədii mətnin ustalıq və sənətkarlıq məsələsidir. Bədii dilin mükəmməlliyyəti mətnin sənətkarlıq məharətinin əsasında dayanır. Sənətkarlıq məsələlərinin tərkibində məcazlar sistemi də fəal yer alır və bədii əsərin peşəkarlığına xidmət edir. Fikrin obrazlı və anlaşıqlı ifadəsi baxımdan məcazlarından yerli-yerində və orijinalılıqla istifadə edilməsi bədii mətnə kamillik bəxş edir və onun taleyinin uğurluluğunu təmin edir. Bu baxımdan Naxçıvan ədiblərinin yaradıcılığında məcazlar sistemi ustalıqla istifadə edilmişdir. İstər bədii ifadə, istərsə də təsvir vasitələri orijinalılıqla istifadə edilməklə bədii əsərə kamillik gətirir, onun bədii taleyini həll edir. Fikrin təsirli, yığcam və anlaşıqlı ifadəsi üçün istifadə edilən mükəmməl təşbeh, epitet, metafor, metanimiya, sineqdoxa, hiperbola, litota, təkrir, bədii sual və b. məcaz nümunələri yaradılaraq bədii dil baxımından zənginlik nümayiş etdirilmişdir.*

Açar sözlər: bədii dil, məcazlar sistemi, üslubi-bədii funksiya, bədii təsvir və ifadə vasitələri, Naxçıvan ədibləri.

Ключевые слова: художественный язык, система метафор, стилистически-художественная функция, средства художественного описания и выражения, нахчыванские писатели.

Key words: artistic language, system of metaphors, stylistic-artistic function, means of artistic description and expression, Nakhchivan writers.

Bədii əsər ərsəyə gətirən hər bir ədib üçün öz məqsədinə nail olmanın birinci yolu dildən bədii istifadəni ustalıqla həyata keçirməsi, sənətkarlıq məharəti göstərməsidir. Mir Cəlalin yazdığı kimi “bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairanə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” [13, s.75]. Bədii faktı və ya obrazı daha inandırıcı, canlı surətdə təqdim etmək, bu sahədə ana dilinin bütün imkanlarından məharətlə yararlanmaq sənətkarlığın birinci şərtidir. “Sənətkarlığın əsas və ümdə şərti ictimai həyatın bütün sahələrini oxucunun gözləri qarşısında bədii libasa bürüyərək ifadə etdirmək idi” [4, s.14]. Bu baxımdan bədii sənətkarlıq başlıca olaraq obrazlaşdırmada özünü göstərirsə də, buna nail olmanın məharəti və vasitəsi də ana dilindən istifadədə, dil faktorundadır. Bu mənada ədəbi simanın obrazlaşdırma üsulunda dildən istifadə məharəti onun sənətkarlığı kimi təzahür tapır. Bədii sənətkarın mövzu seçimi və tema müəyyənləşdirməsi, ictimai reallığa münasibəti və aktuallığı qiymətləndirməsi, ictimai ehtiyacı nəzərə alması, əsərdə ideya-estetik məsələlər, ədəbi forma, quruluş və struktur və s. ədəbiyyat adamından sənətkarlıq tələb edir. Bu kimi məsələlər digər bölmələrdə bəhs edildiyi üçün burada Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin bədii dildən istifadə sahəsindəki sənətkarlığından bəhs açacağıq.

Dil bədii yazı, mətn üçün başlıca vasitədir, fikrin ifadəsində əsas, həlledici faktordur. Yazıcının dilin imkanlarına bələdliyi və ondan istifadə məharəti həm də dilin zənginləşməsinə xidmət edir, ədəbi dilin müxtəlif cəhətdən zənginləşməsinə təsir edir. “Bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairanə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” [13,

s.75]. Bədii dil haqqında böyük yazıçı Mirzə İbrahimov “Sənətkarlıq, bədii dil və süjet” adlı sanballı məqaləsində yazmışdır ki: “Ədəbi yaradıcılıqda bədii dil... çox böyük əhəmiyyəti var. İdeyalılıq və həyatlılıqla yanaşı, yüksək bədii dil və möhkəm süjet bədii əsərin taleyini həll edir” [7, s.117]. Böyük rus yazıçısı Maksim Qorki də bədii dilin əhəmiyyətindən bəhs edərkən yazmışdır: “Ədəbiyyatın ilk ünsürü dildir; dil ədəbiyyatın ilk silahı və faktlarla, həyat hadisələri ilə birlikdə onun materialıdır” [5, s.193]. Yazıçı və ya şair “dildən quru, durğun fakt kimi istifadə etmir. O həm də dili işləyir, dilin potensial imkanlarına can verir, bu imkanları üzə çıxarır, onu inkişaf etdirir” [16, s.7]. Bütün bu deyilənlər kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin müstəqillik illərində fəaliyyət göstərən yazıçı və şairləri də bədii dilə əhəmiyyətlə yanaşmış, dildən istifadə sahəsində məharət göstərmişlər. Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı şairlərindən Hüseyn Razi, Kəmalə, Həsən Fətullayev, Elman Həbib, Vaqif Məmmədov, Asim Yadigar, İbrahim Yusifoğlu, Hüseyn Bağiroğlu və başqaları məcazların ən gözəl nümunələrini yaradaraq yüksək obrazlılıq və bədiiilik xüsusiyyətləri əks etdirmişlər. Onlar öz yaradıcılıqlarında bir tərəfdən ədəbi dilin normalarına tabe olmuş, ana dilinin dərin və hərtərəfli imkanlarında istifadə etməyə çalışmış, həm də özünəməxsus fərdi üslub və məharət ortaya qoyaraq Naxçıvan dialektinin də şirinliyindən istifadə etməklə bədii dil məharəti nümayiş etdirmiş, ədəbi dili həm də zənginlədirməyə xidmət etmişlər.

Naxçıvan ədəbi mühitində olduqca maraqlı üslubi fiqur və məcazlara rast gəlmək, yüksək obrazlılıq nümunələrindən bəhs etmək olar. İstedadlı sənətkarların qələmindən maraqlı və orijinal bədii məcazlar – metafor, metanimiya, epitet, təşbeh və s., üslubi fiqurlar – təzad, təkrir, mübaligə və b. yaradılmış və fikrin qüvvətli, təsirli və dərin bədii ifadəsinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Elman Həbibin Naxçıvan ədəbi mühitində müstəqillik dövründə istedadla yazdığı və bir ənənə başlatdığı “Heydərnəmə” poemasında çox maraqlı və orijinal mübaligə və mübaligə ilə bərabər təzad işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, “mübaligə varlığı qabardır, onun bütün cizgilərinə, tipik cəhətlərinə ictimai mənə, vüsət verir. Obrazın hissləri, əməl və ehtirasları böyüdüldür” [5, s.193-194]. Təzad da “obrazlılığı gücləndirir, əşyaların əlamətlərini, mənə, fərq və ziddiyyətlərini real göstərir” [5, s.193-194]. Bu baxımdan müəllif yaratmaq istədiyi əzəmətli insan obrazı, fəvqə, amma bəşəri bir qəhrəmanın xarakterik təəssüratını ustalıqla təqdim etməyə çalışmış, mübaligə və təzadın bədii imlanlarından ustalıqla yararlanmışdır. İstifadə edilən bədii təzadlar şairə qəhrəmanın fəvqə, qeyri-adi xarakterik keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin bədii tanıtımını ortaya qoymağa və oxucuya mənimsətməyə nail olmuşdur:

Mənim dədəm dünyanın
 ən böyük bir dədəsi,
Yer kürəsi balaca,
 göylərdən gəlir səsi [6, s.5].

Şair Ulu Öndər Heydər Əliyevin əzəmət və nəhəngliyini obrazlaşdırmaq məqsədilə mübaligədən istifadə etmiş, Ulu Öndərin əzəməti qarşısında yer kürəsinin balaca, kiçik gəldiyini, göylərdə belə tanındığını ifadə etmişdir. Görünür, şair bu kimi ifadə ilə həm də “göylərdən gələn səsin” İlahi vəhyi çatdıran peyğəmbər simasında təzahür tapdığına diqqət vermək istəmişdir. Şair eləcə də başqa nümunədə dövrünün pisliyini, şərin hiyləgərliyini ifadə etmək üçün mübaligədən istifadə etmişdir:

Biz nəyi ki düşünək,
Hər şeyi tez duyan var,
Gizlin düşündüyünü
ucadan oxuyan var.
Ucadan oxuyan var

Pəsdən düşündüyünü,
Tənbəkidən qoru sən
öz yanan müştüyünü [6, s.9].

Vaxtilə Məhəmmədəmin Rəsulzadə Əhməd Cavad yaradıcılığı ilə bağlı təhlil aparıb təhlükəli zaman və mühit haqqında “çəkist ruhlu tənqidçi” ifadəsindən istifadə etmiş, başqasının gözündə qıl görməyə əmək göstərən, hər sözə, fikrə mənə verməyə çalışan, şübhə nümayiş etdirən, şər düşünən adamları bu cür adlandırmışdı. Görünür, şair Elman Həbib də Ulu Öndərin əhatəsində dost və ya düşmən olduğu bəlli olmayan qorxulu insanların şər əməllərini obrazlı ifadə etmək məqsədilə bu cür mübaliğəli ifadələrdən yararlanmışdır.

Şair antitezalardan öz yerində istifadə edərək fikrin qüvvətli ifadəsinə poetik güc qatmışdır:

Bir hədəfə çevrildik,
yaxşı bizdik, yaman biz,
Bu yaxşını, yamanı
puç eyləyən dövrən biz [6, s.5].

Və yaxud:
Kiçik, böyük torpaq, daş
-böyük olan ürəkdir,
Ürəklilər dahilər,
ürəksizlər çərəkdir [6, s.11].

Şair həmçinin maraqlı bədii təkrirlərlə də fikirlərini qüvvətli, daha təsirli ifadə etmək, yüksək obrazlılıq yaratmaq üçün üslubi fiqurlardan olan bədii təkrirlərdən də məharətlə istifadə etmiş, orijinal nümunələr yaratmışdır. Belə ki, təkrirlər “mətləbi, məntiqi vurğunu, ahəngi və misraların müstəqilliyini dərinləşdirir” [5, s.201], “təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənənin, qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyin artırılması üçün istifadə edilir” [2, s.63]. Təkririn növləri kimi çıxış edən anafora və epiforalardan uğurla istifadə edən sənətkarlar mənə dərinliyi ilə bərabər məqsəd və xüsusi vurğu kəsb edən fikirləri təkrirlər vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük vermişlər. İstedadlı şair E.Həbib də də məhz bədii təkrirlərin sayəsində mənə dərinliyi və ekspressivliyə nail ola bilmişdir:

Od götürdü od oğlu
Xəzərin sahilindən,
Oxu qoydu kamana, Azərbaycan elindən [6, s.13].

Yaxud:
Uçdu, uçdu yanar od,
neçə illər dolaşdı,
Neçə düzdən keçdi o,
neçə də dağlar aşdı [6, s.14].

Birinci nümunədə şair “od” sözündən iki dəfə istifadə etmiş, ayrı-ayrı birləşmələrin daxilində - ən çətin, mümkünsüz bir işə əl atıb onu yoluna qoymaq, olmaza dözmək mənasında “od götürmək”, “Azərbaycan övladı” mənasında “od oğlu” sözlərindən istifadə etməklə od sözlərinin təkririni yaratmışdır. Eləcə də ikinci nümunədə “uçdu” sözünü iki dəfə dalbadal işlətməklə uçuş müddətinin uzunluğu və davamlılığını poetik şəkildə ifadə etmişdir. Bir sıra digər sənətkarların yaradıcılığında da belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Hətta elə şeir nümunələrinə rast gəlmək mümkündür ki, başı-bütün bədii təkrir üzərində qurulmuşdur. Aşağıdakı nümunələrdə təkrirlərin bədii funksiya və rolunu daha aydın görmək mümkündür:

Bu dünyanın bu günləri nəğməli,
Bu dünyanın sabahları təhlükə.
Bu dünyanın taleyini bir dəli

Bilə-bilə bənd eləyir bir tükə [18, s.59];
Bir məhbəsdür sənün qəlbin,
Ora işıq düşə bilməz.
...O ürəyin damarları qan axıtmır,
...O ürəyi xəyanətlər noxtalımış,
O ürəkdən ürəklərə nifrət axdı [15, s.39];
Allah göydə, yerdə, günəşdə, ayda,
Allah dənizlərdə, göllərdə, çayda.
Allah ulduzlarda, güldə-çiçəkdə,
Allah pak, müqəddəs hər bir ürəkdə,
Allah beynimizdə, qanımızdadır,
Allah yaratdığı canımızdadır [3, s.3];
Orda Üzeyirin ayaq izləri,
Orda Vaqifimin sözləri qaldı.
...Orda torpağımın yanıq naləsi,
...Orda Vətənimin ürək parası,
...Orda qeyrət tacı Şuşa qalası
...Orda ömrümüzün yazları qaldı [8, s.13-14];
Deyirdin saf susan bulaq gözündə,
Deyirdin mən olum ancaq gözündə.
Deyirdin mələksən xalqın gözündə...[14, s.73];
Azərbaycan bir üzüksə, o üzüyün qaşu sənsən, Qarabağım,
Azərbaycan bir bədənsə, o bədənin başu sənsən, Qarabağım,
Azadlığın, enməzliyin əfsanəvi yaşu sənsən, Qarabağım.
Həm kədərli, həm sevincli gözümün də yaşu sənsən, Qarabağım.
Sənsiz mənim ürəyim də para idi, yara idi, Qarabağım,
Sənün belə quru adın dərdlərimə çarə idi, Qarabağım.
İllərdir ki, şeytanlığın, iblisliyin beşiyində dustaq idin,
Sənəməzə çalın-çarpaz çəkdirilən bir dağ idin, Qarabağım [9, s.255].

Ümumiyyətlə, şair Elman Həbib “Heydərnəmə”, “İlham – xalqın ilhamı” kimi poemaları və ümumən yaradıcılıq prosesində xalq dilinin dərin hikmət və gözəlliyini təzahür etdirən leksik vahidlər və sintaktik konstruksiyalardan bolca istifadə etmişdir. Əsərin mövzusu və ideyasına uyğun olaraq hər misra dərin məzmun, ibrətamiz bir fikir ifadə edir. Xalq hikmətinə, xalq ədəbiyyatına və xalqın yaratdığı üslubi ifadələrə söykənmə şair Elman Həbibin də sənətkarlığının mərkəzində dayanmışdır.

Mübaligə və təkrirlərin istifadəsi kontekstində obrazın məharətlə, bütün əzəməti və ənginliyi ilə təqdimində şair Vaqif Məmmədovun da yaradıcılığı nümunəvilik təşkil edir. Şair Ulu Öndər Heydər Əliyevə həsr etdiyi “Böyük insan haqqında kiçik şeirlər” silsiləsindəki “Ucalardan uca insan” başlıqlı şeirində müdrik lideri belə təqdim edir:

Sən ucasan, zəka səndə, nur səndə,
Şimşək səndə, alov səndə, qor səndə.
Xətəinin cəsarəti var səndə,
Sən qeybdən göndərilən səsmisən?
Sən tökülən qan izini kəsmisən...[12, s.117].

Şair “sən” şəxs əvəzliyini ümumən doqquz, predikat olaraq isə altı dəfə işlətməklə Heydər Əliyevin bir obraz, qəhrəman olaraq fəvqə qüdrət və əzəmətini səciyyələndirməyə nail ola bilmişdir. Şair həmçinin ulu Cavidin məşhur “Kəssə hər kim tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü” misrasını başqa poetik biçimlə ifadə etmək məharətini də

sərgiləmiş, aforistik bir misra ilə müdrik lider Heydər Əliyevin xilaskarlıq və peyğəmbərlik missiyasını bədii cəhətdən ifadə etməyə nail olmuşdur.

Xalq hikmətinə söykənərək öz fikirlərini hikmətamiz şəkildə ifadə etmək ənənəsi Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı qələm sahiblərindən olan Muxtar Qasımzadənin də yaradıcılıq manevrasında özünü təzahür etdirir. Şair poetik-üslubi sənətkarlığını xalqın zəngin hikmət çələnginə söykənməklə, ana dilinin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə etməklə həyata keçirmişdir. Şair fəlsəfi, nəsihətamiz məzmun kəsb edən şeirlərində məhz xalq hikmətli ifadələrinin sintaktik konstruksiyalarından istifadə etməklə fikirlərini söyləmişdir. Şair həm də bədii təkrir, ritorik sual, ellipsis və başqa üslubi fiqurlardan istifadə etməklə özünün poetik fikirlərini daha rəngarəng ifadə etməyə nail olmuşdur:

Tanrının ərki insafa,
Yoxsulun ərki azadır.
Buludun ərki yağışa,
Şairin ərki kağızadır.
Zəngin insafını,
Yoxsul azını,
Bulud yağışını,
Şair kağızını

Zümzümə edir hər gün sakitcə [11, s.4]. Bu bədii məndəki hər misra daxilində müxtəlif subyektlərlə müqayisədə “ərk” sözünün mənsub əşya olaraq işlənməsi, 4 dəfə təkrar olunması müxtəlif subyektlərlə müqayisədə əрки mahiyyəti, mənası üzərində şairin məqsədini toplamışdır. Sonrakı misralarda da “zəngin, yoxsul, bulud, şair” sözlərinin təkrar olunması onların gündəlik fəaliyyət reallığını ifadə edir. Şairin bununla da kifayətlənməməsi, hər subyektin oxuduğu zümzümənin bəşər xoru olduğuna bənzətmə etməsi, sözün əsl mənasında, şair tapıntısı olaraq razılıq doğurur, şairin istedad və məharətinə güzgü tutur.

Şairin “bura Şuşadı” şeirində yaratdığı maraqlı bədii məcazlar Şuşa məhəbbətinin ifadəsi baxımdan çox böyük məharət və bacarıq ifadə edir:

Dağların yaxasında
Boy atıb, bitib evlər.
Sanki yallı gedəcək,
Əl-ələ tutub evlər.
Ucalıb pillə-pillə,
Zirvəyə çatıb evlər.
Bir-birinin dizinə
Baş qoyub, yatıb evlər.
Şirin-şirin nəğməyə,
Nağıla batıb evlər [11, s.107].

Şeirdə Şuşanın gözəllik dolu mənzərəsini təqdim etmək üçün sənətkarlıqla istifadə edilən bədii məcazlar ona yeni duyğular qatmış, poetik ekspressivlik bəxş etmişdir.

Naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığında rast gəlinən bədii məcazlar diqqətçəkici, orijinal və maraqlıdır:

Metafor:
Baş alıb gedirəm dərdimlə qoşa,
Arxadan boy verən göz yaşlarıdır [9, s.9];
Deyərdim bu yurda çəkilən tumar
Bəlkə də Tanrıya salavat olur [17, s.11];
Ali Baş Komandan verəndə xəbər
Sevinir dağlarda bitən gül-çiçək,

Ey Vətən, Qələbə Günün mübarək! [1, s.34];
Dağlar da vətəndir qartallar üçün
Qucar zirvələri qoşa qanadla [Qasımzadə M. S.Ə., s.26];
Mənim sözüm çiçək kimi səpildikcə ağ varğa (təşbeh),
Misra-misra dalğalanır, qanadlanır həyəcanım (metafora) [11, s.26];
Beləliklə, Naxçıvanın istedadlı qələm sahibləri öz yaradıcılıqlarında bədii dildən məharətlə istifadə edərək maraqlı və original bədii ifadə və təsvir vasitələri ortaya qoymuşlar. Xüsusilə, poeziya sahəsində naxçıvanlı ədiblər fikrin obrazlı, dərin və ekspressif ifadəsi üçün məcazların ən gözəl örnəklərini yaratmış, maraqlı doğuran üslubi fiqurlar istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Babayev R. Salam, Şuşa! Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 96 s.,
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.,
3. Elsevər H. Bir ürəkdir, iki can. Bakı: Gənclik, 1999, 164 s.,
4. Fuad, E. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: ənənəvi obrazlar yeni məzmun müstəvisində. 4-cü yazı. "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 2019, 16 aprel, s. 14.
5. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 370 s
6. Həbib E. İnsanlıq dastanı. Heydərnamə. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 464 s.
7. İbrahimov M. Xalqilik və realizm cəbhəsindən: [məqalələr]. Bakı: Azərənşr, 1961, 522 s.
8. Kəmalə. Ay-ulduzlu gülüstanım. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 332 s.,
9. Kərimli X. Tanrı müjdəsi. Bakı: Qanun, 2021, 272 s.,
10. Qasimov R. Milli yaddaşın məhək daşı: Xalq şairi Məmməd Araz. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 206 s.
11. Qasımzadə, M. Seçilmiş əsərləri / M. Qasımzadə. – Naxçıvan: Əcəmi, - 2020. – 336 s.
12. Məmmədov V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I c. Bakı: Şirvanəşr, 2008, 288 s.
13. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
14. Nehrəmli Ə. Seçilmiş əsərləri. II-III c. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 472 s.,
15. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərənşr, 1996, 232 s.,
16. Seyidov, Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. // Y. Seyidov. – Bakı: Yazıçı, - 1986. – 240 s.
17. Ülvi Ə. Mən səni içimdən qovmamışam ki. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 184 s.,
18. Yusifov İ. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə I c. Bakı: Şirvanəşr, 2011, 340 s.,

THE SYSTEM OF IMAGES IN ARTISTIC LANGUAGE AND THE STYLISTIC ARTISTIC FUNCTION (BASED ON THE CREATIVITY OF NAKHCHIVAN WRITERS)

Nabiyeva Lamiya Amil

Summary

The article discusses the system of metaphors and their stylistic-artistic function in artistic language, which is a phenomenon of literary-artistic creativity. It was noted that the artistic language is an important and important maneuver in the process of artistic creation, and it is the main tool for revealing ideas and content. It has been shown that language is a matter of mastery and craftsmanship of the literary text. The excellence of the artistic language is the basis of the artistic skill of the text. The system of metaphors takes an active place in the composition of craft issues and serves the professionalism of an artistic work. From the point of view of figurative and understandable expression of the thought, the local and original use of metaphors gives perfection to the literary text and ensures the success of its destiny. From this point of view, the system of metaphors was masterfully used in the creativity of Nakhchivan writers. By using both artistic expression and descriptive tools with

originality, they bring perfection to the artistic work and decide its artistic destiny. Perfect simile, epithet, metaphor, metonymy, synecdoche, hyperbole, litota, repetition, artistic question, etc., used for effective, concise and understandable expression of thought. the richness of the artistic language was demonstrated by creating examples of metaphors.

**СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ И СТИЛИСТИЧЕСКО-
ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ
(НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА НАХЧИВАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ)**

Набиева Ламия Амиль кызы

Резюме

В статье рассматривается система метафор и их стилистико-художественная функция в художественном языке, которая является явлением литературно-художественного творчества. Было отмечено, что художественный язык является важным и важным маневром в процессе художественного творчества, основным инструментом раскрытия идей и содержания. Показано, что язык – это вопрос владения и мастерства художественного текста. Совершенство художественного языка – основа художественного мастерства текста. Система метафор занимает активное место в композиции ремесленных вопросов и служит профессионализму художественного произведения. С точки зрения образного и понятного выражения мысли локальное и оригинальное использование метафор придает совершенство художественному тексту и обеспечивает успешность его судьбы. С этой точки зрения система метафор мастерски использовалась в творчестве нахчыванских писателей. Оригинально используя как художественную выразительность, так и описательные средства, они доводят художественное произведение до совершенства и решают его художественную судьбу. Совершенное сравнение, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота, повтор, художественный вопрос и т. д., используемые для эффективного, краткого и понятного выражения мысли. богатство художественного языка было продемонстрировано путем создания примеров метафор.

*Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Arifə Əziz qızı Zeynalova
Naхçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında 21 oktyabr 2024-ci il iclasın 02 sayılı
protokolu*

Daxil olma tarixi 25 oktyabr 2024-cü il

UOT:82-09.

**QƏRBI AZƏRBAYCAN BÖLGƏSİNİN AŞIQ YARADICILIĞINDA
BAŞ GEYİMLƏR***Piriyeva Leyla**Gəncə Dövlət Universiteti*leyla.piriyeva@gdu.edu.az, leyyaw82@mail.ru

Xülasə: *Qərbi Azərbaycan aşıq poeziyasının dili maddi və mənəvi mədəniyyətimizin estetik təkamülünü əks etdirir, zəngin qaynaqlardan biridir ki, bu da daha xalq həyatının və məişətinin sosiomədəni əhəmiyyətini təsdiq edir. Bu, insanların sosial xarakterlərinin, hadisələrin təsviri vasitəsilə aşıq yaradıcılığında əksini tapır. Bu bölgədə Aşıq Abbas, Aşıq Cəlil, Aşıq Fətulla, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Behbud, Aşıq Ali, Aşıq Ələsgər, Aşıq Bəhmən Göycəli, Növrəs İman kimi dövrünün məşhur aşıqları yaşayıb-yaratmışlar. Bu aşıqların dilinin leksik zənginliyini ifadə edən leksik vahidlərdən biri də geyim adlarıdır. Geyim adları xalqın məişət-mərasim mədəniyyəti, yaşam tərzini və qiymət, zövğu ilə sıx bağlıdır. Qərbi Azərbaycan aşıq şeirinin dilində ilk növbədə baş geyimlərinin polifunksionallığı (işarə, simvolik, ritual, dekorativ, estetik və s.) ilə diqqəti cəlb edir. Baş geyimləri həm də simvolik-magik işarədir. Tarixi-etnoqrafik bilgilərə görə, baş geyimlərinin adlarını bildirmək leksikanın dilimizdə formalaşması uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir, xüsusən baş geyimlərinin Azərbaycan milli mədəniyyətində təşəkkül və inkişafı müəyyən tarixi, ictimai və sosial şəraitlə, adət-ənənələrlə, təbiət xüsusiyyətləri, mərasim və ayinlərlə şərtlənmişdir.*

Açar sözlər: ədəbi dil, aşıq yaradıcılığı, geyim adları, baş geyimləri, yaradıcılıq, bəzək.

Ключевые слова: литературный язык, ашугское творчество, название одежды, головные уборы, творчество, украшение.

Key words: literary language, ashug creativity, name of clothing, headdresses, creativity, jewelry.

Folklor etnik-milli mədəniyyət sistemində mühüm struktur vahidlərindən birini təşkil edir. Bunu şərtləndirən başlıca səbəb odur ki, folklor yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dolayısı ilə deyil, birbaşa, bilavasitə onu yaradan mədəni subyektin etnosun təfəkkürünün, etik-estetik fəzahürü kimi meydana çıxır. [6, s.18]

Azərbaycan ədəbi dilinin və leksikasının təşəkkülündə və inkişafında tarixin saz- söz sənətkarlarının yaradıcılığı önəmli rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycan aşıq poeziyasının dili maddi və mənəvi mədəniyyətimizin estetik təkamülünü əks etdirir, zəngin qaynaqlardan biridir ki, bu da daha xalq həyatının və məişətinin sosiomədəni əhəmiyyətini təsdiq edir. Bu, insanların sosial xarakterlərinin, hadisələrin təsviri vasitəsilə aşıq yaradıcılığında əksini tapır.

Qərbi Azərbaycan bölgəsində Aşıq Abbas, Aşıq Cəlil, Aşıq Fətulla, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Behbud, Aşıq Ali, Aşıq Ələsgər, Aşıq Bəhmən Göycəli, Növrəs İman kimi dövrünün məşhur aşıqları yaşayıb-yaratmışlar. Bu aşıqların dilinin leksik zənginliyini ifadə edən leksik vahidlərdən biri də geyim adlarıdır. Geyim adları xalqın məişət-mərasim mədəniyyəti, yaşam tərzini və qiymət, zövğu ilə sıx bağlıdır. Qərbi Azərbaycan aşıq şeirinin dilində ilk növbədə baş geyimlərinin polifunksionallığı (işarə, simvolik, ritual, dekorativ, estetik və s.) ilə diqqəti cəlb edir. Baş geyimləri həm də simvolik-magik işarədir.

Dingə. *Dingə* elat-tərəkəmə qadınlarının geymə (qoyma) tipli baş geyimidir, yaxud məxmərdən üzlənmiş baş bəzəyi elementidir. N.Mirzəyeva yazır: “*Dingə (ona tac da demişlər) bağlamaq üçün şaldan istifadə edilmiş və dik görkəminə uyğun olaraq belə adlandırılmışdır. Dingə çalmadan daha mürəkkəb baş geyimi olmuşdur*” [13, s.42].

Dərələyəz bölgəsində dingə «başlıq, qadınların başlarına qoyduqları bəzək» mənasında istifadə olunub.

N.Əskər yazır ki, “*dingə Ağbaba qadınlarının başlarına qoyduqları qızıl pərəkli, zərbaftalı tac*” [8, s.145].

Dingə Ağabablı Aşıq Nəsibin dilində qorunub saxlanılmış dialektizmlərdən biri kimi diqqət çəkir:

“*Dingəsi var, bəh-bəzəhli,
Örpəyi tuldən, maşallah*” [2, s.143].

Aşıq Həmzənin “Gülgəzin” rədifli qoşmasında *dingə* sözü belə işlənir:

“*Bir ayrı tam verir bişmiş, aşı,
Qolları qolbaqlı, dingəli başı*” [1, s.157].

Qıdanı qadın baş geyimidir. Ağbaba şivələrində kəlağayının bir növünün adıdır. Folklorşünas A.Ağbaba *qıdanını* “*Ağbaba – Şörəyel bölgəsində qadınların kəlağayının altından örtükləri baş örtüyü*” adlandırır [1, s.199]. T.Qurbanov isə bu sözün *kiçik baş yaylığı* anlamında işlədiyini qeyd edir. “*Adətə görə qıdanını ərə gedən qızlar (gəlinlər) qoya bilirdilər, qızlar dingə qoymurdular*” [12, s.169].

Aşıq Nəsibin aşağıdakı təcnisində *qıdanı* sözünün işlənmə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək:

“*Yanağı gül, başında da qıdanı,
Fələk vursun şad günümü qıdanı,
Xoş günümdə ruha verən qıdanı
Qəlbim umur, odur baxır göz elə*” [2, s.39].

Qıdanı birinci misrada Ağbaba-Şörəyel bölgəsində qadınların kəlağayının altından örtükləri baş örtüyü, ikinci misrada isə kəsmək mənasında cinas qafiyə yaratmışdır [1, s.164]. Heç şübhəsiz, ikinci misradakı *qıdmaq* müasir ədəbi dilimizdəki *qırtmaq* (yəni kəsmək) feilinin fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış variantıdır

Yaşmaq. “*Müsəlman qadınlarının yad kişilərdən yaşınmaq üçün üzlərinin adətən gözdən aşağı hissəsini örtükləri örtü*” [5, c.4, s.554]. Azərbaycan etnoqrafiyasında yaşmağın tarixi-utilitar funksiyası qadının dini-sosial statusu ilə əlaqələndirilir, “*yaşmaqla qadının ağzının tutulması ona daim xatırladırdı ki, qadının kişi ilə danışmaq hüququ yoxdur. Yaşmaq üzün bütün aşağı hissəsini örtən yaylıqdır. Yaşmaq qadının üzünün ifadəsini və gülüşünü gizlədir, səsini boğan vasitə, qadının “tərbiyə edilməsi prosesinin yerinə yetirilməsi, hüquqsuzluğunun maddi simvolu idi*” [9, s.66].

Dilimizdə *yaşmaq tutmağ/yaşmaq vurmağ* ifadəsi də var. Bu ifadə Azərbaycan xalqının lap qədim dövrlərdən bəri ailədə, məişətdə həyata keçirdiyi adət-ənənə ilə bağlıdır. Gəlinlər hörmət əlaməti olaraq qayınata, qayın, yaxud nəslin ağsaqqallarının yanında başına örtüyü yaylıqla ağzını tutardı.

Yaşmaq sözünə Qərbi Azərbaycan bölgələrinin dilinin dialekt və şivələrində rast gəlirik, Dərəliyəz dialektlərdə *yaşmaq* “üzü gizlətmək üçün örtük” formasında qeydə alınmışdır [6, s.457]. Tədqiqatçılar sözün kökünü gizlənmək mənasında olan *yeşinmək/yaşınmaq* feili ilə əlaqələndirilir. Eyni mənada Ağdam, Bakı, Bərdə və Şəki dialektlərində *yaşırmaq/yaşırmaq* feili işlənir: “*–Yaşır muni bir mö:kəm yerdə(Bakı); -Papağını yaşırmişəm, get tap(Şəki)*” [4, s.543].

N.Mirzəyeva həmin etimoloji yozuma istinad edərək, belə hesab edir ki, “*yaşınmaq baş örtüyünün müəyyən hissəsi ilə üzün örtülməsindən ortaya çıxan prosesin adını bildirməyə xidmət edir. Bu proseslə bağlı yaşmaq/yaşınmaq kimi söz-terminlərin əmələ gəldiyi güman edilir*” [13, s.41-42]. Məsələn, Aşıq Musanın dilində bu tezis təsdiqini görmək olar:

“*Heç yaşınıb bizdən, yaşmaq almadı,
Bir belə ev yıxan bəxtəvər olmaz*” [3, s.39].

Ağdabanlı Qurbanın dilində:
“*Rübənd çəkib kəlağayı bürünür,
Yaşmaq altdan mah camalı görünür*” [2, s.267]

Çarşab leksik vahidi ərəbmənşəli söz olub, daha çox dini səciyyəli baş örtüyüdür, çadra mənasında da işlənir. Maraqlıdır ki, *çarşab* aşıq gözəlləmələrində kəlağaydan fərqli olaraq geyim detalı kimi xüsusi vurğulanmır. Yalnız 30-cu illərin aşıq şeirlərində sovetlər ölkəsində gedən kollektivləşmə və ateizmlə bağlı hadisələrin təsvirində qabardılır. Göycə aşığı Aşıq Musa bu münasibətlə söyləyir:

“*Sürək səfasını, gözəldi dövrən,
Çarşablar atıldı, tellər açıldı*” [3, s.496].

Dərələyəz dialektində bu söz “çərşov” – cadra mənasında qeyd olunub (книга 30 s. 435)

Ləçək. “Qadın baş geyiminin ən sadəsi ləçək olmuşdur. Ləçəyi ev işləri prosesində və eləcə də saçlara xına qoyarkən bağlamışdır” [13, s.45].

Göyçə aşıqları və el şairlərinin dilində *ləçək* sözünün *neçək*, *ləçəg/leçəg* dialekt variantlarından istifadə olunur. Məsələn, Aşıq Nəcəfin dilində:

“Çox kişilər papaq qoyar başına,

Boş papaqdan dolu neçək yaxşıdır” [11, c.3, s.234].

Yaxud:

“Bağlatdılar başımıza lap ləcəy,

Bir əlac var, o da Nəbi sayığı” [10, c.1, s.221].

Tarixi-etnoqrafik bilgilərə görə, baş geyimlərinin adlarını bildirən leksikanın dilimizdə formalaşması uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir, xüsusən baş geyimlərinin Azərbaycan milli mədəniyyətində təşəkkülü və inkişafı müəyyən tarixi, ictimai və sosial şəraitlə, adət-ənənələrlə, təbiət xüsusiyyətləri, mərasim və ayinlərlə şərtlənmişdir.

Hər bir bölgədə olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan folkloru onun coğrafiyası, tarixi, bu diyarda yaşamış qədim türk tayfalarının bədii yaradıcılıq ənənələri ilə sıx bağlıdır. Qərbi Azərbaycan torpaqları hiylə və zorla qoparılib, onun yerli əhalisi olan azərbaycanlılar doğma dədə-baba torpaqlarından didərgin salındığı bir zamanda onların mənəvi irsini, folklorunu toplamaq, Qərbi Azərbaycandakı mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsi və dünyaya tanıtılması sahəsində vacib işlərdən biri olmaqla, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Ağbaba, Aftandil. Ağbaba-Çıldır aşıq mühiti. Aftandil Ağbaba., Bakı: Elm və təhsil, 2012. 372
2. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası: [3 cildə]/Aşıq poeziyası. – Bakı: c.1. – 2017.– 592 s.
3. Aşıq Musa. Əsərləri/ Aşıq Musa. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 148.s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007.– 567 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğət: [IV cildə]. – Bakı: Şərq -Qərb, c.4. 2006. – 710 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası: [15 cild]. Dərələyəz folkloru. –Bakı: Səda, – 2006.– 484 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası: [3 cild]. Göyçə folkloru. –Bakı: Səda, – 2000.– 484 s.
8. Əskər, N. Aşıq Nəsinin yaradıcılıq yolu./ N. Əskər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 168 s.
9. Əsədli, K.Ə. Ələkbərovun tədqiqatlarında arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin problemləri:/tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası/ –Bakı, 2011.
10. İsmayılov, H. Göyçə aşıqları və el şairləri: [III cildə]./H. İsmayılov.– Bakı: Səda, c.1. 2006.492 s.
11. İsmayılov, H. Göyçə aşıqları və el şairləri: [III cil.]/H. İsmayılov.– Bakı: Səda, c.1.– 2006.– 492 s.
12. Qurbanov, T. Ağbaba aşıq mühiti./ T. Qurbanov –Bakı: Elm və təhsil, –2014. –196 s.
13. Mirzəyeva, N. Azərbaycan folklorunun dilində terminoloji səciyyəli

HEADRESSES IN THE WORKS OF WESTERN AZERBAIJAN ASHUGS

Piriyeva Leyla

Summary

The language of West Azerbaijani ashug poetry reflects the aesthetic evolution of our material and spiritual culture, is one of the rich sources confirming the socio-cultural significance of folk life and everyday life. Ashik Abbas, Ashik Jalil, Ashik Fatullah, Ashik Kahraman, Ashik Behbud, Ashik Ali, Ashik Alesgar, Ashik Bahman Goyjeli and Novras Iman lived and worked in this region. The names of clothes are one of the lexical units expressing the lexical richness of the language of these ashugs. The names of clothes are closely related to everyday-ritual culture, lifestyle, price and taste of the people. In the language of the ashug poetry of Western Azerbaijan, first of all, the polyfunctionality of headdresses (symbolic, symbolic, ritual, decorative, aesthetic, etc.) attracts attention. Headdresses are also a symbolic-magical sign. According to historical and ethnographic data, the formation of vocabulary denoting the names of headdresses in our language has undergone a long historical development, especially since the formation and development of headdresses in the

national culture of Azerbaijan is conditioned by certain historical, social and social conditions, customs, natural features, ceremonies and rituals.

ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АШУГОВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Пириева Лейла

Резюме

Язык западноазербайджанской ашугской поэзии отражает эстетическую эволюцию нашей материальной и духовной культуры, является одним из богатых источников, подтверждающих социокультурную значимость народной жизни и быта. Ашик Аббас, Ашик Джалил, Ашик Фатулла, Ашик Кахраман, Ашик Бехбуд, Ашик Али, Ашик Алесгар, Ашик Бахман Гойджели и Новрас Иман жили и работали в этом регионе. Названия одежды — одна из лексических единиц, выражающих лексическое богатство языка этих ашугов. Названия одежды тесно связаны с бытовой-обрядовой культурой, образом жизни, ценой и вкусом народа. В языке ашугской поэзии Западного Азербайджана, прежде всего, обращает на себя внимание полифункциональность головных уборов (символическая, символическая, ритуальная, декоративная, эстетическая и т. д.). Головные уборы также являются символически-магическим знаком. Согласно историко-этнографическим данным, формирование лексики, обозначающей названия головных уборов в нашем языке, прошло длительное историческое развитие, тем более, что формирование и развитие головных уборов в национальной культуре Азербайджана обусловлено определенными историческими, социальными и социальными условиями, обычаями, природными особенностями, церемониями и ритуалами.

Rəyçi: dosent Kəmalə Əhmədova

Rus dili kafedrasının 29 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 29 noyabr 2024-cü il

UOT:82.

**20 YANVAR HADİSƏLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN POEMALARDA
TƏBİƏT BƏDİİ DETAL KİMİ**

doktorant Vəliyeva Ceyran Elşən qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Caa.vab@mail.ru

Xülasə: 20 Yanvar hadisəsi belə ədalətsizliyin zirvəsi sayıla bilər. Gecə vaxtı dinc və əliyalın əhalinin üzərinə top-tüfənglə, tankla hücum edən Qızıl ordu tarixdə misli görünməmiş bir faciəyə səbəbiyyət verdi. Tarixən belə hadisələrə ən cəld reaksiyanı ədəbiyyat verir. Həssas qələm sahibləri xalqın faciəsini şəxsi faciəsi kimi qələmə alaraq tərənnüm edir. Ədiblər üstünlüyü lakonikliyinə, obrazlılığına, lirikliyinə, yadda saxlanılmağının asanlıığına görə poeziyaya verirlər. Məhz 20 Yanvar qanlı faciəsinə həsr olunmuş yüzlərlə şeir var. Şairlər faciənin daha geniş bədii lövhələrlə əks etdirmək üçün lirik, epik, epik-lirik poemalara da üz tutur. Həssas mövzuya həsr olunan poemalar içərisində Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər”, Hüseyin Arifin “Ülvi”, Adil Cəmilin “Qan borcu”, Yusif Nəğməkarın “Şər şərbət”, Əhməd Qəşəmoğlunun “Cavanşir”, Əbülfət İslamın “Şəhid sevgililər”, Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” və digər əsərləri nümunə göstərmək olar. Məqalə müəllifi hadisəyə həsr olunmuş poemalarda təbiətə müraciət olunmanın səbəblərini və təbiət motivinin, təbiətin bədii detal kimi bu poemalarda yaratdığı rəngarəngliyi araşdırmağa və nümunələrlə fikirlərini dəstəkləməyə çalışıb.

Açar sözlər: qanlı faciə, poema, təbiət motivi, lirik lövhə, tarixi hadisə

Keywords: bloody tragedy, poem, nature motif, lyrical plaque, historical event

Ключевые слова: кровавая трагедия, стихотворение, мотив природы, лирическая пластинка, историческое событие

Giriş. Ötən əsrin sonlarına doğru xalqımız öz azadlığını əldə etdi. Lakin azadlığa gedən yol ağır, ağrılı və qanlı oldu. İllərdir “qardaş xalq” kimi birlikdə yaşadığımız böyük imperiya dağılmağa məhkum olduğunu anlayanda azadlıq ideyalarını qan içində boğmaq yolunu tutdu.

Azadlıq uğrunda mübarizəmizin qanlı səhifəsi hesab olunan 20 Yanvar faciəsi dünyada az rastlanılan zülm örnəyi kimi xalqımızın tarixinə yazılıb. Gecəylə günahsız və əliyalın insanların üzərinə tanklarla hücum edən Sovetlər birliyinin qoşunları qarşısına çıxanların kimliyinə məhəl qoymadan hamını əzib keçdi. “Axı biz qardaş” – deyər tankların qarşısına çıxan insanlar heç ağrılarından da keçirmirdilər ki, tanklar onları tapdalayıb keçəcəklər. Amma vaxtilə tərkib hissəsi olub ortaq düşməyə qarşı mübarizə aparan ordu qadına, ahıla, uşağa fərq qoymadan hamını atəşə tutdu. Qara Yanvar gecəsi içərisində təcili yardım, polis əməkdaşları, qocalar, qadınlar və uşaqlar olmaqla milliyyətləri azərbaycanlı, rus, yəhudi, tatar olan 131 insan qətlə yetirilmiş, 700-dək insan müxtəlif dərəcəli xəsarət almış, 800-dən çox adam qanunsuz şəkildə həbs edilmişdir. Yaralananların bəziləri sonradan dünyasını dəyişdiyinə görə qanlı faciənin şəhidlərinin sayı 147-yə çatmışdır [4]. İnsiatoru SSRİ rəhbəri Mixail Qarbaçov olan faciə həssas qələm sahiblərini xalqın ümumi kədərini, ürək yanğısını dilə gətirmək üçün təkə meydanlarda deyil, həm də qələmə sarılaraq mətbuatda çıxışlar etməyə sövq etdi. Faciə həsr olunmuş yüzlərlə lirik, epik və dramatik növdə əsərlər yazıldı. Həmişəki kimi öndə poeziya gəlirdi. Qələmə sahibləri az sözlə çox fikir, məram ifadə etmək yoluna üstünlük verdilər.

Əsas hissə. Faciəyə həsr olunmuş xeyli sayda poemada qələmə alındı. Şairlər müxtəlif epik-lirik lövhələrdən, təbiət motivlərindən istifadə edərək qan yaddaşımızın ən ağrılı gününü ölümsüzləşdirməyə, məruz qaldığımız haqsızlığı dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmağa

çalışırdılar. Belə poemalardan biri hadisənin üzərindən çox da vaxt keçmədən yazılan filosof şair Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasıdır. Poemanın ilk sətirlərindən başlayaraq şair xalqın faciəsini dilləndirmək üçün təbiətə müraciət edərək maraqlı ifadələr işlədir: dağ ikən təpəyə əl açmaq, yaxud əlik-ceyran kimi gülləyə tuş olmaq və s. Azadlıq mübarizələrini Xəzərə bənzədən şair, xalqın qəzəbini dənizin coşub-çalxalanmasına, burulğanına bənzədir. Xalqın əsas günahının nə olduğunu analiz etməyə çalışan şair, bunu yerin dərinliklərindən çıxarılan və düşmənlərin iştahını qabardan qara qızılda görür. Təbiətin möcüzəsi bir xalqın faciəsini gətirən əsas səbəb kimi göstərilir. Şair inanmaq istəmir ki, çiyin-çiyinə eyni düşməne qarşı mübarizə aparan ordu bu gün öz silahdaşlarının övladlarına atəş açacaq. Amma şair həm də xoşbəxtdir, ona görə ki, xalq nəhayət, uzun illik qorxusuna qalib gəlməyi bacardı.

O gecə dağlardan enən sel tək,
Qəzəbdən köpürüb daşdı millətim.

O şənbə gecəsi ürəyindəki
Qorxu hasarını aşdı millətim. [6, s. 284]

Şair xalqın qəzəbini coşub-daşan selə bənzədir. Dağ çayları aşib-daşanda bənd-bərə tanımır, qarşısına gələni süpürüb, yuyub aparır.

Yaxud:

Baxıb sinələrdən axan al qana,
Buludlar kişnədi, göy qan ağladı.

O şənbə gecəsi Vətən başına
Elə Vətən boyda qara bağladı. [6, s. 286]

- misralarıyla şair yenə təbiətə müraciət edərək o qanlı gecədə axan haqsız qana hətta buludların, göyün də biganə qalmadığını obrazlı şəkildə dilə gətirir. Qara Yanvarın şəhidləri “öz cəsədləriylə torpağın bağına azadlıq tumu əkdilər”. Bu tum artıq göyərmiş, azadlığımız həm də Qarabağla taclandırılıb.

Hadisəyə həsr olunmuş poemalardan biri də Adil Cəmilin “Qan borcu” əsəridir. Şair əsəri xalqımızın əzəli-əbədi torpaqlarının illərdir haqsız olaraq yad tapdığı qalmasından şikayətlə başalayır. Şair yaşadığımız hər itkini, ağrı-acını, xüsuslə də, Qarabağın itirilmə səbəbini xalqımıza qarşı xəyanət kimi dəyərləndirir. Poemanın növbəti səhifələrində qanlı faciə baş verərkən yaşananları, insanları tabe olduğu zülmü bədii boyalarla dilə gətirir. Poemada şair təbiətə müraciət edərək o şaxtalı qış gecəsini daha təsirli təsvir etməyə, faciənin fəsadlarını daha təsirli çatdırmağa çalışır:

Fəryad qopur gecəyarı,
Qaranlıqda qan tökülür.
Ağacdən yarpaqsayağı
Torpağa insan tökülür. [3, s. 22]

Ölüm-itimin, qan-qadanın ensiklopediyasının yazıldığı o gecə ölüm sayının çoxluğu şairə qış fəslində ağacdən tökülən yarpaqları xatırladır. Poeziyada qış soyuğun, ağrının, ayrılığın, ölümün, labüd sonun simvoludur. Faciənin şaxtalı bir yanvar gecəsində baş verməsi sanki təbiətin də bu hadisəyə qəzəbi kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin nə qış, nə Bakının amansız küləyi, soyuğu haqq savaşına çıxan xalqı azadlıq mübarizəsindən döndərə bilmir. Faciənin səhəri günü kimsə evdən çıxmaq qadağına məhəl qoymadan küçələrə axışır:

“Dayan” deyir əsgərlər,
Dayanmayıb el axır.
Hardasa “göl” olmağa
Elə bil ki, “sel” axır. [3, s. 35]

Azərbaycan ədəbiyyatında “göl” daha çox qəbul edilmişliyi, sakitliyi, səbri simvolizə edir. “Sel”in rəmzi mənası isə qəzəb, üsyan, çağlamaq kimi ifadə olunur. Sel qarşısında nəyin

olmağına məhəl qoymadan yuyub aparır, dağıdır, məhv edir. Xalqımız günahsız qurbanlara görə qəzəbini heç bir qadağaya, tanka, topa məhəl qoymadan göstərirdi. İnsanlar qarşısına çıxan mənfurları kimliyindən asılı olmayaraq əzib keçməyə və nəhayət durulmağa çalışırdı. Təbii ki, bu qəzəbi söndürmənin tək yolu isə o gecə verilən qurbanların amalına – azadlığa çatmaq idi. Ona görə də şair yuxarıdakı misralarla xalqın coşan qəzəb və səbr məqamını poetikləşdirməyə çalışır.

Qanlı gecənin şəhidlərinin dəfni üçün də seçilən yer simvolik idi – Dağüstü park. Şəhidlər Bakının ən uca yerindən günü-gündən çiçəklənən, böyüyən və gözəlləşən Bakını – azad, firəvan və bütöv Azərbaycanı əbədi sükutla seyr edirlər.

Bu torpağın şəhidləri

Ən uca torpaqda yatır –

Bakımızın başı üstə

Bizə baxan dağda yatır. [3, s. 59]

Şair bu gün kimliyindən asılı olmayaraq xalqımızın hər bir nümayəndəsinin and yerinə çevrilən Şəhidlər xiyabanının əzəmətini bu misralarla dilə gətirir. Ədəbiyyatımızda dağ da şəhidlik də ucalığın rəmzidir. Fikrimizcə, bu məqamda bu iki anlam metaforik sinonimlik təşkil edir.

Bu dövrdə yazılan, lakin təəssüf ki, çox da diqqət çəkməyən poemalardan biri Hüseyn Arifin “Ülvi” poemasıdır. Poema faciənin gənc qurbanı, istedadlı şair Ülvi Bünyadzadəyə həsr olunub. Hüseyn Arif poemanı xalqımızın yaşadığı faciənin böyüklüyündən sarsıldığı qədər, həm də belə bir istedadlı gəncin itkisindən doğan dərin təssüf hissiylə qələmə alıb. Şair əsərə Ülvinin əsərlərinin onda buraxdığı dərin izləri dilə gətirməklə başlayır. Sonra Bakı küçələrində baş verən hadisələr anıdan ona Ərəbistanı xatırladır. Bakının düçar olduğu bəlanı poetikləşdirmək üçün şair yenə təbiətə müraciət edir:

Qədim binalar dağılıb,

Çöl quşları baxıb keçir.

Yaralanmış ağacları

Külək döyür, dolu biçir. [1, s. 4]

Həmin gecə mənfurlar tək-cə insanları deyil, sanki Bakının daşını, torpağını da hədəf almışdılar. Və Bakının bu çarəsiz vəziyyəti tək-cə insanları deyil, dilsiz-ağızsız quşları da biganə qoymur. Sanki təbiət də - əsən külək də, yağan dolu da o gecə Bakıya qənim kəsilib, tək-cə insanlar deyil, ağaclar da, daş binalar da yaralıdır. Bir məqamda şair Bakıdan ayrılıb daha uzaqlara – Qərbi Azərbaycana üz tutur, faciənin tarixi köklərini araşdırmağa çalışır. Əslində bizim faciəmiz o qış gecəsi deyil, daha uzun zaman öncələrdən başlamışdı. Bədxah qonşularımız həmişə bizim torpaqlara sahib olmaq iddiasında olmuşdurlar. Yəni başımıza gələn müsibətlərin sayı-hesabı yoxdur.

Göyçə gölü gömgöy oldu,

Dağıldı torpağı daşı,

Axıtdı sel kimi yaşı,

Dərdə dözə-dözə Göyçə. [1, s. 4]

Göyçə gölü ayrılığın, həsrətin simvoludur. 20 Yanvar hadisələrinə qədər Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız öz əzəli torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalıb qaçqın düşmüşdülər. Göyçə gölü ağrıdan, ayrılıqdan göyərüb, göz yaşı tökür, amma dərdə dözməkdən başqa da çarəsi yoxdur.

20 Yanvar mövzusunda həsr olunmuş ilk əsərlərdən biri Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” əsəridir. Əsərin janrı ilə bağlı müəyyən fikirlər səslənərsə də, yarandığı dövrdə tədqiqatçılar onu sadəcə şeir kimi xarakterizə etsələr də, son dövr tədqiqatçıları əsəri poema kimi xarakterizə edirlər. “İlk baxışdan lirik şeirlər toplusu kimi görünən bu əsər özünəməxsus

daxili süjetə malik bir poemadır” [5, s. 8]. Fikrimizcə, həcmnin böyüklüyü, eləcə də süjet və kompozisiyası əsəri lirik poema kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Şair əsərə nəsrə giriş və sonluq da yazmışdır. Əsərin əsas obrazı qərənfil gülüdür. Əslində şair uzun illər sevgi, məhəbbət gülünün şəhid, faciə gülünə çevrilməsini özünəməxsus bir ahənglə verməyə çalışıb. Burada qərənfil əslində böyük xalqın, faciəylə üzləşmiş millətin, o gecə şəhid olmuş insanların əzizlərinin, yaxınlarının – anaların, bacıların, həyat yoldaşlarının, övladların simvolik obrazıdır. Faciənin səhəri günündən etibarən Bakı şəhəri böyük bir qırmızı qərənfil gölünü xatırladırdı. Bakı ətrafında gülçülük məşğul olan sahibkarlar heç bir təmənnə güdmədən, gəlirlərini nəzərə almadan yetişdirdikləri bütün qərənfilləri Bakı küçələrinə, tabutların üzərinə, daha sonra isə Şəhidlər xiyabanında məzarlar üzərinə səpdilər. Bu böyük fədakarlığın, xalqa vəfanın, xalqın birliyinin də göstəricisi idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, təkcə xalq yox, yer də, göy də, elə qərənfilin özü də yasa batmışdı. Poema başdan-başa təbiət detallarının üzərində qurulub. Təbiətin bu incə gülünün diliylə şair ölənlər üçün ağrı deyir və hətta nəsrə yazdığı sonluqda da bunu qeyd edir. Poema bayatı ölçüsündə, yəni yeddi hecalı misralarla yazılıb və bir çox bəndlər də xalq müdrikliyinin müəyyən incəliklərini özündə əks etdirir:

Bağ öldü, xəzəl ağlar,

Bülbüllər əzəl ağlar.

Gözəllər gözəl ağlar:

Ağla, qərənfil, ağla! [2, s. 91]

Solan bağı göstəricisi xəzəldir. Xəzəl payız fəslinin təmsilçisi kimi ağrını, qüssəni, ayrılığı, labüd sona doğru yola çıxmanın rəmzidir. Bağ solanda oranı gül, yaşıllıq aşıqı bülbüllər göz yaşını içində tərklətməlidirlər. Bağı solmuş halı ən çox onları qüssələndirir. Şair sonuncu misralarda qərənfilə üz tutaraq demək istəyir ki, sən təbiətin gözəlisən, ona görə də sən ağlamağın gözəldir. Şəhidlərimiz ən uca məqama çatdıqları üçün onları ağlayanda da ən gözəl şəkildə anıb ağlamaq lazımdır. Yəni əslində bir baxımdan da sevgi çiçəyinin, ayrılıq, qəm gülünə çevrilməsinə şair haqq qazandırır.

Daha səni gördükcə

Gözə batar o gecə.

Bu gücsüzə, o gücə

Ağla, qərənfil, ağla! [2, s. 92]

Şair bundan sonra qərənfilin bizlərə həmin gecəni xatırladacağından əmindir. Doğurdan da elə oldu. Hadisənin üzərindən uzun illər keçsə də, Şəhidlər xiyabanını ziyarət edən hər kəs məzarların üzərində təzə-tər qərənfillər görür. Qərənfil – şəhid qanının simvolu kimi xalqımızın qan yaddaşına yazılıb. Gələcək nəsillər nə vaxtsa bu gülün sevgi, məhəbbət gülü olduğunu bilməyəcəklər.

20 Yanvar qanlı faciəsi xalqımızın tarixinə yazılmış ən ağır hadisələrdən biri kimi heç vaxt qədirbilən millətimiz tərəfindən unudulmayacaq. Hadisənin üzərindən uzun illər keçməsinə baxmayaraq bu gün də faciəyə həsr olunmuş lirik, epik və dramatik növün müxtəlif janrlarında onlarca bədii parça yaradılır. Bu bədii nümunələr içərisində poeziyanın özünəməxsus yeri var. Şairlərin poema janrına müraciətinin əsas səbəblərindən biri də poeziyanın imkanlarından istifadə edərək yaşanan həqiqətləri daha ətraflı təqdim etmək, faciə qəhrəmanlarını – şəhidlərimizi geniş planda tərənnüm etməklə bağlıdır.

Nəticə. Təhlil edilən poemalar bir daha göstərdi ki, ədiblər poeziyaya üz tutmaqla yaşanan o qanlı gecənin detallarını daha həssas bir şəkildə canlandırmağı bacarıblar. Mövzuya həsr olunmuş elə bir poema yoxdur ki, təbiət bir bədii detal kimi orada yüksək formada əks olunmasın. Şairlər təbiətə müxtəlif müraciət üsulu seçərək təsvir və tərənnümü daha incə, toxunaqlı formada əks etdirməyi bacarıblar.

Ədəbiyyat

1. Arif H. Ülvi (poema). / Azərbaycan gəncləri, 27 aprel 1991-ci il, s. 4
2. Aslan M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2006, 320 s.
3. Cəmil A. Qan borcu (vətənpərvərlik poeması). Bakı: YYSİB, 2021, 79 s.
4. <https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2014/yanvar/346493.htm>
5. Səma (Qasımlı) G. Hüzünün və qəhrəmanlığın poetik abidəsi – “Ağla, qərənfil, ağla”. / 525-ci qəzet, 20 yanvar 2016-cı il, s. 8
6. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 320 s.

NATURE AS AN ARTISTIC DETAIL IN POEMS REFLECTING THE INCIDENTS OF JANUARY 20*Valiyeva Jeyran Elshan**Summary*

The January 20 incident can be considered the pinnacle of such injustice. The Red Army, which attacked the peaceful and unarmed population at night with artillery and tanks, caused a tragedy unprecedented in history. Historically, literature has been the quickest to respond to such events. Sensitive writers glorify the tragedy of the people by writing about it as their personal tragedy. Writers give preference to poetry due to its laconicism, imagery, lyricism, and ease of memorization. There are hundreds of poems dedicated to the bloody tragedy of January 20. Poets also turn to lyrical, epic, and epic-lyrical poems to reflect the tragedy in broader artistic terms. Among the poems dedicated to sensitive topics, Bakhtiyar Vahabzadeh's "Martyrs", Huseyn Arif's "Ulvi", Adil Jamil's "Blood debt", Yusif Nagmekar's "Black Saturday", Ahmad Qeshamoglu's "Javanshir", Abulfat Islam's "Martyr Lovers", Mammad Aslan's "Cry, carnation cry" and other works can be cited as examples. The author of the article tried to investigate the reasons for the appeal to nature in the poems dedicated to the event and the diversity created by the nature motif and nature as an artistic detail in these poems, and to support his ideas with examples.

ПРИРОДА КАК ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕТАЛЬ В СТИХИЯХ, ОТРАЖАЮЩИХ СОБЫТИЯ 20 ЯНВАРЯ*Валиева Джейран Эльшен кызы**Резюме*

Инцидент 20 января можно считать вершиной такой несправедливости. Красная Армия, атаковавшая ночью мирное и безоружное население артиллерией и танками, вызвала невиданную в истории трагедию. Исторически сложилось так, что литература быстрее всех реагировала на подобные события. Писатели прославляют трагедию народа, написав о ней как о своей личной трагедии. Писатели отдают предпочтение поэзии из-за ее лаконичности, образности, лиризма, легкости запоминания. Кровавой трагедии 20 января посвящены сотни стихотворений. Для отражения трагедии в более широком художественном плане поэты обращаются также к лирическим, эпическим и эпико-лирическим стихотворениям. Среди стихов, посвященных чувствительным темам, «Шехиды» Бахтияра Вагабзаде, «Ульви» Гусейна Арифа, «Кровной долг» Адила Джамиля, «Черная суббота» Юсифа Нагмекара, «Джаваншир» Ахмеда Кешамоглу, «Влюбленные мученики» Абульфата Ислама, «Влюбленные мученики» Мамеда Аслана, «Плач гвоздика, плач» и другие произведения можно привести в качестве

примеров. Автор статьи попытался исследовать причины обращения к природе в стихотворениях, посвященных этому событию, многообразию, создаваемое мотивом природы и природой как художественной деталью в этих стихотворениях, и подкрепить свои идеи примерами.

Elmi rəhbər: f.t.d., prof. Rafiq Əliyev

Mingəçevir Dövlət Universitetinin Humanitar fənnlər kafedrasının 06.11.2024 tarixli iclası

Daxil olma tarixi 06 noyabr 2024-cü il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:78

FORTEPIANO SİNFİNDƏ VARIASIYALAR ÜZƏRİNDƏ İŞİN METODİKASI

Hacıyeva Mehriban
Gəncə Dövlət Universiteti
mehriban.hajiyeva@mail.ru

Xülasə: Fortepiano sinfində tədris repertuarı olaraq müxtəlif janrlı əsərlərə (etüd, polifoniya, iri həcmli əsərlər, pyeslər) müraciət olunur. İri həcmli əsərlər sırasında fortepiano üçün variasiyalar özünəməxsus yer tutur. Dərstdə variasiyalardan istifadə olunması şagirdlərdə musiqi zövqünün formalaşmasına, texniki vərdişlərin, musiqi qabiliyyətlərinin (eşitmə, yaddaş, ritm), musiqi təfəkkürünün inkişafına kömək edir.

Məqalədə fortepiano sinfində variasiya janrının tarixi inkişaf mərhələləri, səciyyəvi cəhətləri, bu janrda yazılan əsərlər üzərində işin metod və üsulları araşdırılır.

Açar sözlər: bəstəkar, variasiya, fortepiano, Azərbaycan, əsər

Ключевые слова: composer, variation, piano, Azerbaijan, work

Key words: композитор, вариация, фортепиано, Азербайджан, произведение

Variasiya janrı əsas melodiyanın müxtəlif tempdə, ritmdə, harmoniyanın və digər xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi ilə ifa edilməsidir.

Fortepiano ifaçılığında variasiya janrının çiçəklənmə dövrü XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. XIX əsrdə isə variasiyanın yeni tipi meydana gəlmişdir ki, bu da silsiləni vahid bir ideya-məzmun ətrafında birləşməyə və daha iri həcmli, mürəkkəb quruluşlu variasiyanın yaradılmasına imkan verirdi.

Fortepiano sinfində xarici ölkə və Azərbaycan bəstəkarlarının sadə və mürəkkəb variasiyalarından istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Bu baxımdan dahi alman bəstəkarı İ.S.Baxın (1685-1750) “Goldberg Variations”, “Domeniko Skarlatti mövzusunda variasiyaları”, “İtalyan konserti” əsərindəki ilk hissə, Y. Haydnın (1732-1809) “Fa minor variyasiyası”, V.A. Motsartın (1756-1791) “Ah mən sənə dedim, ana” variasiyaları, məşhur bir uşaq mahnısı üzərində yazılmış 12 variyasiyası, L.V.Bethovenin (1770-1827) “İsveçrə mövzusunda altı variasiya”, “Diabelli mövzusunda variasiyalar” M. İ. Qlinkanın (1804-1857) “Kamarinskaya” əsərindən variasiyalar, “Motsart mövzusunda variasiyalar”, P.İ.Çaykovskinin (1840-1893) fortepiano üçün F-dur tonallığında variasiyalarla mövzu, S.V.Raxmaninovun (1873-1943) “Paqanini mövzusunda variasiyaları”nı göstərmək olar.

Yuxarıda adı çəkilən bəstəkarların variasiyaları onların yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini əks etdirir, öz mədəniyyətinin, dövrünün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Azərbaycan bəstəkarları xalq musiqisinin və klassik musiqinin elementlərini özündə birləşdirən müxtəlif xarakterli variasiyalar yaratmışlar. Ü. Hacıbəyli, Q.Qarayev, F. Əmirov və digər görkəmli Azərbaycan bəstəkarları yaratdıqları maraqlı və ifadəli variasiyalarda ritm, melodiya və harmonik inkişaf xüsusi yer tutur.

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəylinin (1885-1948) “Koroğlu” operası əsasında müxtəlif melodiya və harmonik variasiyaları, F.Əmirovun (1922-1984) fortepiano üçün variasiyaları, Ə. Cavidin (1919-1943) fortepiano üçün “9 variasiya” əsəri, T. Quliyevin (1917-2000) müasir muğam və xalq melodiya və harmonik variasiyalarından istifadə edərək variasiyalar yazdığı variasiyalar, İ.Hacıbəyovun (1949-2006) “Paqanini mövzusunda variasiyalar”, Xalq

musiqisinin melodiyaları əsasında yazılmış variasiyalar musiqiçilərə improvizasiya imkanı verir və bu da musiqinin dinamikasını artırır.

Azərbaycan bəstəkarlarının variasiyaları, həm mədəni irsin qorunmasına, həm də müasir musiqi dilinin inkişafına xidmət edir.

Fortepiano sinfində variasiyalarla tanışlıq klassik sadə variasiyaların öyrənilməsindən başlanılmalıdır və repertuara Azərbaycan bəstəkarlarının variasiyalarını daxil edən zaman şagirdlərə bəstəkarların yaradıcılığı ilə yanaşı ifaçıları haqqında məlumatların verilməsi də məqsədəuyğundur.

Professor S.Əsgərova haqlı olaraq qeyd edir: *“Tədris prosesinin təşkilində mühüm bir məsələ də var ki, o bütün işin uğurundan ötrü vacib rol oynayır. Bu repertuar yaratmaq məsələsidir. Şagirdin musiqi zövqü, estetik təsəvvürləri, onun pianoçu səriştəsi həmin özü üzərində formalaşır. Şagirdlərin ümumiyyətlə bədii zövqünün tərbiyəsi, onların ifaçılıq məharətlərinin inkişafı metodik tələblərin əsasında repertuara daxil edilən əsərlərin seçilməsindən çox asılıdır”* [1, s.39].

Pedaqoji təcrübə göstərir ki, Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano üçün variasiyalarının sərbəst öyrənilməsi tapşırıqlarını gənc pianoçular maraqla yerinə yetirirlər, bu da onlarda müstəqil işləmək vərdisləri inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır.

Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətini nəzərə alaraq müəllim fortepiano sinfində təhsil alanların musiqi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün uyğun metodlar seçərək tədris müddətində uşaq musiqi məktəbinin repertuarında olan Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano üçün variasiyaları sərbəst, savadlı çalmağı öyrətməlidir.

Professor S.Qurbanəliyeva *“Şəxsiyyət və musiqi”* kitabında düzgün olaraq qeyd edir: *“Fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məsələsinə gəldikdə isə burada da uşağın və uşaqda özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verən qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilməlidir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların hamısında potensial olaraq musiqi qabiliyyəti var, musiqi müəlliminin vəzifəsi onların bu istedadını müəyyənləşdirmək və düzgün inkişaf etdirməkdən ibarətdir” [3, s.134].

Başqa əsərlərdə olduğu kimi variasiyaların öyrənilməsini üç mərhələyə bölmək olar: tanışlıq, əsər üzərində detallı iş və yekunlaşdırıcı, əsərin konsert ifasına hazırlıq.

Birinci və üçüncü mərhələdə əsərə tam yanaşma üstünlük təşkil edir. İkinci mərhələdə isə əsər üzərində daha ətraflı işləmək lazımdır.

Tanışlıq adlanan birinci mərhələnin məqsədi variasiya, onun xarakteri haqqında ümumi fikrin yaranmasıdır. Bu mərhələ olduqca vacibdir, çünki əsərin obrazı haqqında ilk təəssürat ifaçının zehninində birdəfəlik həkk olur.

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, ilk dəfə tanış olan zaman əsəri yüksək peşəkarlıq səviyyədə olan ifasının dinlənilməsi məqsədəuyğundur. Lakin təqlid etməmək üçün bir neçə ifanı dinləmək məsləhətdir. Əsəri müxtəlif interpretasiyada dinləyən ifaçıda musiqi obrazı daha da dəqiq olur və nəticədə öz fərdi yanaşmasını nümayiş etdirir.

Əsər üzərində işin birinci mərhələsində üzdən oxumaq və beynində (fikrən) oxumaqla əsəri tam əhatə etmək, əsərin səsyazılarını dinləmək, müəllif və redaktorun göstərişlərinə əməl etmək, əsərin musiqi obrazını qısa şəkildə danışmaq kimi metodlardan istifadə olunması növbəti mərhələlər üçün fundament yaradır.

Variasiya üzərində işin ikinci mərhələsi əsər üzərində detallı işdir və musiqi obrazını aydınlaşdırmaq üçün pianoçudan daha çox vaxt tələb edir. Əsərin bədii obrazının açılmasında savadlı və hərtərəfli təhlil mühüm rol oynayır. Bədii obraz üzərində işin ən effektiv üsulu-dirijorluqdur. Görkəmli pedaqoq G.G.Neyqauz yazırdı: *“Pianoçu” anlayışı,*

“dirijor” anlayışıdır və əsəri öyrənən zaman ritmik strukturu düzgün göstərmək üçün notu püpitərə qoyub əsərə əvvəldən axıra qədər dirijor etməlidir”[8, s.47].

Bu üsul əsasən dəqiq ritm tələb edən iri həcmli əsərlər (sonata, konsert, variasiyalar) üzərində iş zamanı effektivdir.

Nəhayət ikinci mərhələdə istifadə olunan üsullar emosional təhlil, müqayisəli təhlil, oxumaq, dirijorluq edərək metroritmi hərəkətlə göstərməkdir.

Yekunlaşdırıcı olan üçüncü mərhələdə isə variasiya üzərində detallı işləndikdən, əsəri əzbər və texniki cəhətdən öyrəndikdən sonra tam “yığılaraq” ifa olunur. Bu mərhələdə təbii və səmimi ifaya nail olmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu mərhələnin əsas cəhətləri emosional ifaya nail olmaq, orta tempdə nümunəvi ifa, emosional ifa mədəniyyətinin formalaşması, ağır tempə qayıtmaq, dinləyici auditoriyası qarşısında ifaya hazırlaşmaqdır.

Qeyd edək ki, bəzi pedaqoqlar konsert çıxışlarına hazırlığı dördüncü mərhələ kimi qeyd edirlər.

Fortepiano sinfində Azərbaycan bəstəkarlarının variasiyalarının tədrisinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu variasiyalar vasitəsilə müəllim geniş musiqi tarixi və nəzəri biliklərə yiyələnmiş pianoçular yetişdirərək, onları müxtəlif janrlı musiqi əsərləri ilə tanış edir, şagirdlərin musiqi-bədii və texniki inkişafının istiqamətlərini müəyyənləşdirir, əsərlərin ifası zamanı intonasiya, fraza, fikir, obraz, dramaturgiya və s. bədii ifadə vasitələrini düzgün yerinə yetirməyi öyrədir, şagirdləri sərbəst yaradıcılığa istiqamətləndirir.

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, fortepiano sinfində variasiyaların tədrisi gənc musiqiçilərin daha mürəkkəb əsərlərlə tanış olmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərova S. Musiqi...uşaqlar... təxəyyül. Bakı, “İşıq”, 1989, 66 s.
2. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Adiloğlu”, 2010, 160 s.
3. Seyidov T. XX əsrin Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti: pedaqogika, ifaçılıq və bəstəkarlı yaradıcılığı. Bakı, “Təhsil”, 2016, 336 s.

Rus dilində

4. Надьрова Д.С. Работа над музыкальным произведением в классе фортепиано: учебное пособие. Казань, “ИДПО”, 2014, 55 с.
5. Нейгауз Г. Г. Об искусстве фортепианной игры. Санкт-Петербург, Планета музыки, 2017, 264 с.

Saytoqrafiya

1. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://anl.az>.
2. Bədəlbəyli Əfrasiyab. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. URL: <http://lugat.musigi-dunya.az>
3. “Harmony” Beynəlxalq-musiqi kulturoloji jurnalı. URL:<http://harmony.musigi-dunya.az>

МЕТОДИКА РАБОТЫ НАД ВАРИАЦИЯМИ В КЛАССЕ ФОРТЕПИАНО

Мехрибан Шовкет кызы Гаджиева

Резюме

В классе фортепиано в качестве учебного репертуара используются произведения различных жанров (этюды, полифония, произведения большого объема, пьесы). Среди крупных произведений особое место занимают вариации для фортепиано. Использование вариаций на уроке помогает учащимся развивать музыкальный вкус, технические навыки, музыкальные способности (слух, память, ритм), музыкальное мышление.

В статье рассматриваются этапы исторического развития жанра вариации в классе фортепиано, его особенности, приемы и приемы работы над произведениями, написанными в этом жанре.

METHODOLOGY OF WORK ON VARIATIONS IN THE PIANO CLASS

Mehriban Şovkat Hajiyeva

Summary

In the piano class, works of various genres (etudes, polyphony, large-volume works, plays) are used as teaching repertoire. Variations for piano occupy a special place among large works. The use of variations in the lesson helps students to develop musical taste, technical skills, musical abilities (hearing, memory, rhythm), and musical thinking.

The article examines the stages of the historical development of the variation genre in the piano class, its characteristics, the methods and methods of working on works written in this genre.

Rəyçi: baş müəllim S.Rüstəmovə

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr, 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 28 oktyabr 2024-cü il

UOT:78

**“KONSERTMEYSTER SİNFİ” FƏNNİNİN TƏLİMİ PROSESİNDƏ
TRANSPOZİSİYA ETMƏK QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN
METODİKASINA DAİR**

Haqverdiyeva Nərgiz Əli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
narqizhaqverdiyeva@gmail.com

Xülasə: *Konsertmeyster fəaliyyətinin uğurlu olması üçün, zəruri olan musiqi qabiliyyətlərinin, vərdiş və bacarıqlarının formalaşması və inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Konsertmeysterin vacib vərdişlərindən biri – transpozisiya etmək bacarığıdır. Transpozisiya etmək qabiliyyəti musiqiçidən musiqi savadı, inkişaf olunmuş bədii təsvirlər, xüsusi təlim, daimi məşq və təcrübə tələb edir.*

Məqalədə “Konsertmeyster sinfi” fənninin təlimi prosesində transpozisiya etmək qabiliyyətinin inkişafı üzrə elmi-pedaqoji sistem müəyyən edilmiş və səmərəli iş metodları işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: musiqi, konsertmeyster, transpozisiya, bacarıq, inkişaf

Ключевые слова: музыка, концертмейстер, транспозиция, умение, развитие

Key words: music, concertmaster, transposition, skill, development

Konsertmeysterin fəaliyyətində transpozisiya etmək bacarığının böyük əhəmiyyəti vardır. Görkəmli rus musiqi nəzəriyyəçisi İqor Vladimiroviç Sposobin (1900-1954) “Musiqinin elementar nəzəriyyəsi kitabında transpozisiyanın tərifini aşağıdakı kimi təqdim edir: “*Transpozisiya (latınca transpositio - yenidən təşkil) etmək – musiqi əsərinin və ya onun bir hissəsinin hər hansı başqa dəyişikliklər olmadan müəyyən məsafədə (bir tondan başqa tona) yuxarı və ya aşağı köçürülməsidir*” [6, s.163]. Transpozisiya etmək bacarığının keyfiyyəti ifaçının ümumi hazırlığından, musiqi eşitmə qabiliyyətindən, musiqi yaddaşından, nəzəri biliklərindən və onun təcrübəsindən asılıdır. Konsertmeysterin musiqi təfəkkürünün, intellektinin formalaşmasında və inkişafında transpozisiya etmək prosesi mühüm rol oynayır. Musiqinin muhtəlif sahələrindən olan biliklərin mənimsəmək bacarığı, musiqi janr, üslub özəlliklərindən geniş məlumatlılığı, düşüncənin çevikliyi konsertmeysterə musiqi materialının ən yüksək səviyyədə transpozisiya etməyə köməklik edir.

Müşayiət sahəsində metodik ədəbiyyatın ilk nümunələrindən biri olan “Klavir ifaçılığının əsl sənətinin təcrübəsi” (“Опыт истинного искусства клавирной игры”, (1753)) adlı traktatında Karl Filip Emanuil Bax (1714-1788) yazır: “*Solist peşəkar olmasa da, yaxşı müşayiətçi onun uğur qazanmasına kömək edir. ...Klavir ifaçısı bütün üslublarda improvizasiya etməlidir və melodiya qaydalarına ciddi riayət etməklə klaviaturanın bütün dillərindən əsəri rahatlıqla ifa etməlidir və bir tondan digərinə dərhal və aydın şəkildə köçürməlidir*” [4, s. 92].

Təcrübəli konsertmeysterlər qeyd edirlər ki, transpozisiya etmək bacarığı müstəqil bacarıq deyildir və o, musiqi əsərinin üzdən (notdan) ifa bacarığından bilavasitə asılıdır. Üzdən (notdan) ifa edərkən, biz sabit səsliyüksəkliyinə malik olan musiqi mətnini ifa edirik və sadəcə onu necə tez və keyfiyyətli ifa etməyi öyrənirik. Ancaq transpozisiya zamanı musiqi mətninin orijinal versiyası gözümüzün önündə olmaqla, digərini çalmalıyıq orijinal versiyadan müəyyən intervalla aşağı, ya da yuxarı. Odur ki, konsertmeyster hazırlaşmadan üzdən (notdan) savadlı oxumağı bacarmasa yaxşı transpozisiya etməyi öyrənə bilməz. Konsertmeyster fəaliyyətinin vacibliyini və mürəkkəbliyini, qeyri-adi çoxşaxəlilyini nəzərə

alaraq, vurğulaya bilərik ki, transpozisiya etmək qabiliyyətinin olmaması tələbələri peşəkar konsertmeyster kimi formalaşmasına və inkişafına mənfi təsir göstərir.

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, transpozisiya etmək bacarığının formalaşması və inkişafı tələbələrin musiqi qabiliyyətlərinin (musiqi təfəkkürün, musiqi-əşitmənin, musiqi yaddaşın, qavramanın) inkişafına kömək edir, klaviatura haqqında bilikləri möhkəmləndirir və pianoçunun texniki aparatının inkişafına ən yaxşı şəkildə təsir göstərir. Tanış olmayan musiqi əsərinin müşayiətini transpozisiya edərkən musiqi mətninin ön baxış mərhələsi çox vacibdir, bu mərhələdə pianoçu analitik qabiliyyətlərini səfərbər edərək, musiqini daxili-əşitmə qabiliyyətinin köməyi ilə eşidərək ifa etməlidir. “Fortepiano sinifində transpozisiya” adlı metodik vəsaitində pianoçu-pedaqoq Olqa Vladimirovna Rafaloviç (1897-1942) doğru olaraq vurğulayır ki: “*Transpozisiya etmək bacarığı – əsl savadlı musiqiçi yetişdirmə yoludur...*” [8, 37 s.]. Qeyd etmək lazımdır ki, transpozisiya ilə məşğul olan tələbələr digərlərindən fərqli olaraq təlim prosesində sürətlə irəliləyir və müstəqil iş zamanı daha çox musiqi savadını nümayiş edirlər. Ayrı-ayrı musiqi frazaları, melodik parçaları, mahnıları və sonradan bütövlükdə musiqi əsərlərini professional şəkildə transpozisiya etmək qabiliyyətinin formalaşması və inkişafı üçün tələbələrin təlim prosesinin tərkib hissəsini müntəzəm məşqlər və müvafiq tapşırıqlar təşkil etməlidir.

Transpozisiya etmək qabiliyyəti iki yolla – eşitmə və notlar vasitəsi ilə inkişaf etdirilməlidir. Bu mürəkkəb qabiliyyətinin formalaşmasına və inkişafına mümkün qədər tez başlamaq lazımdır. Yeni başlayan musiqiçilərin transpozisiya etmək vərdislərinin inkişafı üçün ilk növbədə eşitmə vasitəsi ilə transpozisiya etmək, yəni melodiyaları notların köməyi olmadan klaviaturanın müxtəlif dillərdən səsləndirilməsi kimi iş üsullarından başlamaq məqsədə uyğundur. Müəyyən müddətdən sonra notlarla transpozisiya etmək üsulunu əlavə etmək və tədricən bu metodu əsas tədris metoduna çevirmək lazımdır.

Tanış olmayan musiqi əsərinin müşayiətini transpozisiya edərkən musiqi mətninin ön baxış mərhələsi çox vacibdir, bu mərhələdə pianoçu analitik qabiliyyətlərini səfərbər edərək, musiqini daxili-əşitmə qabiliyyətinin köməyi ilə eşidərək ifa etməlidir. Musiqi parçasını transpozisiya edərkən aşağıdakı düstur istifadə oluna bilər: tanış parçanı transpozisiya edərkən ilk növbədə eşitmə, ikinci yerdə isə görmə qabiliyyətinə əsaslanmaq lazımdır. Əksinə – tanımadığı bir əsəri transpozisiya edərkən ilk növbədə görmə, ikinci yerdə isə eşitmə qabiliyyəti gəlir. Birinci halda, yaddaş kömək edir. İkinci halda isə cəld düşünərək göznən notdan oxumaq, sonra eşitmək və ifa etmək ardıcılığı məqsədə uyğundur. Bu bacarıq gələcək müşayiətçinin işi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təcrübədə musiqi əsərlərinin transpozisiya edilməsinin bir-neçə müxtəlif üsulları mövcuddur ki, bunların hər biri qoyulmuş məqsədlərdən asılı olaraq müxtəlif hallarda rahat ola bilər.

Açar yanında işarələrin dəyişdirilməsi yolu ilə əsərlərin transpozisiyası. Əsərin yarım ton transpozisiya etmək növlərindən biri – onu artırılmış prima intervalına köçürülməsidir. Bu ən sadə üsuldur, çünki digər tonallığa keçmə burada yalnız sadəcə olaraq işarələrin dəyişdirilməsi ilə həyata keçirilir, məsələn, re majordan re-bemol majora. Bu cür tonallıq dəyişikliyi həyata keçirmək üçün fikirdə (təsəvvürdə) yeni tonallığa aid olan işarələri qoymaq və müşayiət partiyasını bu işarələri nəzərə alaraq çalmaq kifayətdir. Əgər əsərdə təsadüfi alterasiya işarələri varsa, bu zaman transpozisiya edərkən onlar öz əksildici və ya yüksəldici əhəmiyyətini yenə də saxlamalıdır. Artırılmış primaya transpozisiya edəndə dəyişiklikləri izləyərkən əvvəlki və yeni tonallıqda alterasiya işarələrinin 7 işarə fərqli olduğunu görmək olar. Məsələn əgər əvvəlki tonallıq do-majordursa (yəni işarələri olmayan), onda transpozisiyanın yuxarıya və ya aşağıya doğru asılı olaraq yeni tonallıqda 7 diyez – (Do

diyez), yaxud – 7 bemol (Do bemol) olacaq. Bu üsulla diyezli tonallıqları aşağıya, bemollu tonallıqları isə yuxarıya transpozisiya etmək daha rahat olur.

İntervallarla transpozisiya üsulu.

İntervallarla transpozisiyanın ən asan üsulu – kiçik sekunda intervalında bemol tonallığından diyez tonallığına və ya əksinə hesab olunur.

Bu şərtlə açar işarələri dəyişir, lakin notların adları qorunub saxlanılır: “Do” notu “Do diyez”, “Re” notu – “Re diyez” olur. Musiqi əsərinin mətnində görünən bütün təsadüfi alterasiya işarələri müvafiq olaraq yarım ton zilləşir və nəticədə bemol – bekar, bekar – diyez, diyez – dubl-diyez olur. Belə üsul transpozisiya prosesini asanlaşdırır. Aydın ki, yarım tonu aşağıya transpozisiya edərkən (diyezli tonallıqdan bemollu tonallığa) oxşar sistem qorunub saxlanılır. Müşayiətin not işarələri, fakturası dəyişməz olaraq qaldığı üçün, mümkün olanda barmaqları olduğu kimi saxlamaq məsləhətdir.

Əsərlərin yeni tonallığa transpozisiyası zamanı musiqinin hansı intervala köçürülməsi müəyyənedici rol oynayır. Məsələn, əsəri sol majordan Iya majora və yaxud fa majora (böyük sekundaya) transpozisiya vaxtı tonallığın dəyişdirilməsini müşayiət partiyasının hər bir notunun ardıcıl olaraq həmin intervala yuxarı və yaxud aşağı saymaqla həyata keçirmək olar. Belə üsul çox vaxt aparır və əsəri tez bir zamanda başqa tonallığa köçürülməsini təmin edə bilmir. Bu üsul əsasən sekunda intervalında olan tonallıqlar üçün rahat ola bilər, çünki tersiya, kvarta və s. intervallarda səslərin sayılması çox böyük çətinlik kəsb edir.

Nə qədər paradoksal görünsə də, orijinal tonallıqdan daha çox məsafədə olmasına baxmayaraq, tersiya intervalına transpozisiya etmək, müəyyən dərəcədə göz üçün sekunda intervalına transpozisiya etməkdən daha asan və daha rahatdır. Çünki tersiyaya transpozisiya edərkən, xətlərin üzərində yazılmış notlar, hara transpozisiya etməkdən asılı olmayaraq, qonşu xətlərə keçir - yuxarı və ya aşağı. Sətirlər arasında yerləşdirilən notlar eyni vəziyyətdə qalır. Bunu vizual olaraq qəbul etmək daha asandır.

Musiqi əsərini kvarta intervalına transpozisiya etmək olduqca çətin və təcrübədə az istifadə olunur. Düzgün transpozisiya üçün əsas şərt – musiqi əsərinin yeni açarda zehni olaraq ağılda təsəvvür etməkdir. Görmə transpozisiya zamanı hər bir səsi zehni olaraq bir ton aşağı və ya yuxarıya çevirməyə vaxt yoxdur. Buna görə də akkordun növünü (interval, üçsəslili, dominantseptakkord və s.), onun həllini, melodik sıçrayış intervalını, tonal əlaqənin xarakterini və s. dərhal müəyyən etmək bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tanış əsəri transpozisiya edərkən, ifa etməyə başlamazdan əvvəl əsərin səslənməsini (ən azı əsas açarda), onun inkişafının daxili məntiqi sxemini, melodik-harmonik hərəkət xəttini aydın təsəvvür etmək vacibdir. Tələbə özünü zehni olaraq yeni bir “açarda” tapmalıdır və təsəvvür etməlidir, əsas akkordların necə qurulduğunu xatırlayaraq klaviaturada səsləndirməlidir. Əsas şərtlərdən biri – tək-tək səsləri deyil, onların komplekslərini, harmonik mənasını və akkordların funksiyasını görmək, eşitmək və ifa etmək lazımdır.

Tonallıq üsulu ilə transpozisiya. Bu üsulla tələbə müşayiət partiyasını çaldıqda eyni zamanda əsərdə bütün akkordları, harmonik ardıcılıqları araşdırıb yadda saxlamalıdır, məsələn T – S – D – D7 – T. Bu üsulla əsəri digər tonallığa transpozisiya edərkən həmin funksiyaları digər tonallığa uyğunlaşdırmaq mümkündür. Bu üsul çox vaxt daha rahatdır, lakin səsaparıcılığında asanlıqla səhvə yol vermək olar. Buna görə də orta səslərin hərəkətinə xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Interval üsulundan fərqli olaraq, bu üsulla transpozisiya zamanı biz sadəcə mexaniki olaraq ayrı-ayrı səsləri köçürmürük, lakin prosesi eşitmə qabiliyyəti vasitəsilə kontrol da saxlayırıq, səslərin və akkordların lad vəziyyətini yeni tonikaya əsaslanaraq izləyirik. Əvvəlki tonallıqda akkordların rolunu və yeni tonallıqda onların yerini təsəvvür edərkən açar yanında alterasiya işarələri barəsində də unutmamaq olmaz. Tanınmış rus konsertmeyster- müəllim

Aleksandr Alekseeviç Lyublinski (1907-1975) müəllifi olduğu “Müşayiətin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” (“Теория и практика аккомпанимента” (1972)) metodik vəsaitində vokal əsərlərini sistemli şəkildə transpozisiya etmək üçün bir sıra faydalı məsləhətlər verir. Müəllif vurğulayır ki, “*ən yaxşı yol – əsəri harmonik nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunması sayıla bilər. Əgər müşayiətçi musiqi mətnində olan akkordları, intervalları tez mənimsəyib ifa edə bilərsə, bu, transpozisiyanın ən rahat və qısa yolu ola bilər*” [5, 98 s.]. Tonal üsulun üstünlüyü bundadır ki, müşayiət partiyasının hər bir notundan intervalların sayılması ehtiyacı duyulmur. Bundan əlavə, intervalın həcmindən asılı olmayaraq musiqi əsərini istənilən tonallığa transpozisiya etmək mümkündür. Lakin bu üsulun tətbiqini harmoniyanı çox yaxşı bildikdə, tez təhlil etmə bacarığına və daxili eşitmə qabiliyyətinə malik olduqda həyata keçirmək olar. Əsər tələbəyə tanış olduqda tonallı transpozisiya çox asanlıqla həyata keçirilir və bunun tam əksi olaraq, üzdən (notdan) oxunuş zamanı əsər haqqında təsəvvür olmadıqda bu üsul əhəmiyyətli dərəcədə çətinlik kəsb edir. Bu üsulla əsəri transpozisiya edərkən belə iş növündən istifadə etmək olar. Kiçik həcmli və mürəkkəb olmayan bir əsəri tələbə fortepianoda çalınaraq, yalnız gözü ilə izləyərək təhlil edir. Sonra daxili eşitmə qabiliyyəti vasitəsilə onu yaxşı-yaxşı “dinləyib” əzbərləyir. Əsərin harmonik quruluşu və səslənməsi aydın olandan sonra və tələbənin hafizəsində həkk olunandan sonra o, yeni tonallıqda fortepianoda əzbər çalınmalıdır.

Müxtəlif intervallara transpozisiya vaxtı yaranan mütənasiblikləri aydın şəkildə təsəvvür etmək lazımdır: kiçik sekundaya transpozisiya – fərq 5 işarədir, böyük sekundaya transpozisiya – fərq 2 işarədir, kiçik tersiyaya transpozisiya – fərq 3 işarədir, böyük tersiyaya transpozisiya – fərq 4 işarədir, xalis kvartaya transpozisiya – fərq 1 işarədir, xalis kvintaya transpozisiya – fərq 1 işarədir.

Açar üsulu ilə transpozisiya. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üsullardan fərqli bir prinsiplərə əsaslanan transpozisiya üsulu mövcuddur. Bildiyimiz kimi qədim partituralarda kaman və bas açarlarından başqa digər açarlar da istifadə olunmuşdur. Sətirdə eyni yerdə yerləşən, lakin müxtəlif açarlarda yazılan notlar müxtəlif mənə və səslənmə daşımağa başlayır. Məsələn, kaman açarında üçüncü xəttə birinci oktavanın “si” notu yerləşirsə, həmin not tenor açarında kiçik oktavanın “lya” notu olacaqdır. Bu prinsip danışdığımız üsulun əsasını təşkil edir. Məsələn, kaman açarında yazılmış əsər tenor açarında oxunanda həmin əsər bir pillə aşağı ifa olunacaqdır. Bir pillə yuxarı transpozisiya lazım gəldikdə isə o, alt açarında oxunmalıdır. Açarlı transpozisiyada ən asan üsul kaman açarının bas açarına dəyişməsidir ki, burada əsər tersiyə intervalına yuxarı səslənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vokal əsərlərinin transpozisiyası müşayiətçi işinin zəruri komponentlərindən biridir. Vokal şöbəsində işləyən müşayiətçi dərslərin ilk dəqiqələrindən başlayaraq transpozisiya ilə məşğul olmalıdır – dərslərin prosesində tələbələr yarım ton yuxarı və aşağı istiqamətdə vokal tədris oxuyurlar. Vokal əsəri transpozisiya edərkən konsertmeyster fortepiano müşayiətindən “gözlərini çəkməli” və vokal partiyasında baş verənlərə – əsərin poetik obrazına, formasına, tempinə, dinamikasına, xarakterinə, hissələrin mütənasibliyinə, kulminasiya nöqtələrinin xüsusiyyətlərinə, temp dəyişikliklərinə və s. diqqət yetirməlidir. Konsertmeysterə melodiyanın inkişaf istiqamətini başa düşmək daha vacibdir. Hər iki amili – vizual və eşitməni birləşdirərək, müşayiətçi ansambl ifasının daha yüksək səviyyəsinə yüksəlir, çünki həm üzdən (notdan) oxunu, həm də transpozisiyanı ifanın bədii vəzifələrindən ayırmaq olmaz.

Beləliklə, bütün transpozisiya üsullarını mənimsəmiş müşayiətçi hər bir konkret halda lazım olan üsul seçimini sərbəst edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M.R. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası. Dərs vəsaiti, Bakı, “Zaman-3”, 2010, 256 s.
 2. “Konsertmeyster sinfi və ansambl” fənni üzrə proqram. Tərtib edənlər: Qurbanəliyeva S., Hacıyeva M., Haqverdiyeva N., Məmmədova Q., “Musiqi müəllimliyi” bakalavriat təhsil səviyyəsi ”Proqram”. Gəncə, 2024, 38 s.
- Rus dilində:**
3. Акбари Ю.Б. К истории искусства аккомпанемента. Учебное пособие, Владимир, Изд-во ВлГУ, 2012, 116 с.
 4. Бах К.Е.Э. Опыт истинного искусства клавирной игры. Санкт-Петербург, “Музгиз”, 1960, 300 с.
 5. Люблянский А.А. Теория и практика аккомпанимента. Учебное пособие, Москва, “Музгиз”, 1972, 224 с.
 6. Способин И. Элементарная теория Москва, “Музыка”, 1994, 106 с.
 7. Равчеева Н.А. Профессия концертмейстера: к истокам. // Санкт-Петербург, “Мир, наука, образование”, 2013, №6, 417 с.
 8. Рафалович О. Транспонирование в классе фортепиано. Ленинград, “Музыка”, 1963, 56 с.
 9. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://anl.az>.
 10. Bloom taksonomiyası. URL: <http://bloomstaxonomy.net>
 11. “Musiqi Dünyası”. Beynəlxalq, elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik, mədəni maarif elektron musiqi jurnalı. URL: <http://musiqi/www.musiqi-dunya.az>

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ТРАНСПОЗИЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ДИСЦИПЛИНЕ “КОНЦЕРТМЕЙСТЕРСКИЙ КЛАСС”

Хагвердиева Наргиз Али кызы
Резюме

Концертмейстерская деятельность требует формирования и развития определенных способностей и навыков, которые имеют важное значение для ее успешного осуществления. Одним из таких навыков является способность транспонирования. Способность транспонировать музыкальный материал требует от музыканта музыкальной грамотности, развитого художественного воображения, специального обучения, постоянных тренировок и большой практики.

В статье определена научно-педагогическая система развития способности умения транспонировать, а также освещены эффективные методы работы, используемые в процессе обучения дисциплине “Концертмейстерский класс”.

METHODOLOGY OF DEVELOPING TRANSPOSITION SKILLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE “CONCERTMASTER CLASS” DISCIPLINE

Haqverdiyeva Nargiz Ali
Summary

The success of a concertmaster's activity relies on the formation and development of necessary skills and abilities, which are of great importance. One of the key skills of a concertmaster is the ability to transpose. The ability to transpose requires musical knowledge, developed artistic imagination, special training, constant practice, and experience.

The article defines a scientific-pedagogical system for the development of the ability to transpose in the process of teaching the “Concertmaster Class” subject, and effective working methods are highlighted.

Rəyçi:baş müəllim Məmmədova Q.

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu Daxil olma tarixi 28 oktyabr 2024-cü il

UOT:78

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MUSIQI FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ
İSTİFADƏ OLUNAN MÜASİR DƏRS FORMALARI***Həsənova Səidə Zahid qızı, Tağıyeva Günay Hafiz qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*saida_nika@yahoo.comgunay.tagiyeva.76@mail.ru

Xülasə: *Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərinin müasir dərslər formaları vasitəsilə keçirilməsi, şagirdlərdə musiqi mədəniyyəti, yaradıcılıq qabiliyyəti, bədii düşüncə və zövq formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisində istifadə olunan müasir dərslər formaları - konfrans, seminar, müzakirə-diskussiya, rollu oyunlar, İKT əsaslı dərslər, ekskursiya; interaktiv metodlar - debatlar, müzakirələr, əqli hücum, diskussiya, assosiasiya, qrupla iş, rollu oyunlar, integrasiya metodları araşdırılır.*

Açar sözlər: müasir, tədris, məktəb, musiqi, dərslər formaları, interaktiv metodlar

Ключевые слова: современный урок, обучение, школа, музыка, формы обучения, интерактивные методы г.

Key words: modern lesson, teaching, school, music, forms of teaching, interactive meth

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisinin əsas məsələləri şagirdlərin musiqi mədəniyyətini formalaşdırmaq, onların estetik zövq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və musiqi biliklərini genişləndirmək məqsədini daşıyır. Bu məqsədə çatmaq üçün musiqi tədrisində qarşıya qoyulan əsas məsələlərdən biri müxtəlif dərslər formaları vasitəsilə məktəblinin musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisində dərslər formaları mövzusunun aktuallığı müasir təhsil sisteminin tələbləri və şagirdlərin hərtərəfli inkişafı ilə əlaqədardır. Musiqi dərslərinin müasir dərslər formaları vasitəsilə keçirilməsi, şagirdlərdə musiqi mədəniyyəti, yaradıcılıq qabiliyyəti, bədii düşüncə və zövq formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Musiqi tədrisi, yalnız nəzəri biliklərin aşılması ilə məhdudlaşmamalıdır, o, eyni zamanda praktik və yaradıcı fəaliyyətlərə də əsaslanmalıdır. Bunun üçün müxtəlif dərslər formalarının tətbiqi olduqca vacibdir. Musiqi fənninin tədrisində dərslər formalarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması şagirdlərin həm musiqi biliklərinin, həm də yaradıcılıq və fərdi bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisində dərslər formaları mövzusu diqqəti cəlb edən problemlərdəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi təhsili çox vaxt ənənəvi metodlarla aparılır ki, bu da şagirdlərin dərslərə marağının azalmasına və onların musiqi bilik və bacarıqlarının məhdud şəkildə inkişaf etməsinə səbəb olur. Bu vəziyyət, müasir tədris metodlarının və interaktiv dərslər formalarının kifayət qədər istifadə olunmaması ilə əlaqədardır. Nəticədə, musiqi fənninin tədrisi daha çox nəzəri biliklərin ötürülməsi, mahnıların oxunması ilə məhdudlaşır və şagirdlərdə musiqi mədəniyyəti, yaradıcılıq və estetik zövqün formalaşması məqsədinə tam nail olunmur.

Bu problem müasir dövrdə təhsil sahəsində dəyişən tələblər və şagirdlərin hərtərəfli inkişafını nəzərə alaraq aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, musiqi dərslərində tətbiq olunan dərslər formalarının məzmun və metodlarının yenilənməsi, şagirdlərin həm musiqi

biliklərini, həm də fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəlmiş tədris mühitinin təmin olunması xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir.

Şagirdlərin musiqi-pedaqoji hazırlıq problemi təhsil sisteminin ən aktual məsələlərindəndir. Bu problemin mövcudluğu ilk əvvəl, pedaqoji peşənin çoxfaktorlu xarakteri və kompleksli məzmunu ilə bağlıdır. Yəni, professional bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin (ifaçılıq, psixoloji-pedaqoji) ilə yanaşı, bu problem həm də şəxsi keyfiyyətləri özündə cəm edir [4, s.12].

Qeyd edək ki, ümumtəhsil məktəblərində müasir musiqi fənninin tədrisi bir sıra konkret məqsəd və vəzifələrə əsaslanır:

- Musiqi bilik və bacarıqlarının inkişafı: Şagirdlərə musiqi tədrisi sahəsində nəzəri və praktiki biliklər vermək əsas vəzifələrdən biridir. Bu, məktəblilərə həm musiqi nəzəriyyəsinə, həm də müxtəlif janrları, musiqi üslublarını öyrənmək imkanı yaradır.

- Yaradıcı potensialın aşkara çıxarılması: Şagirdlərin musiqi tədrisində yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf etdirilir. Bu məqsədlə tələbələrə yaradıcılıq layihələri təqdim edilir və onların musiqi yaradıcılığını stimullaşdıran mühit yaradılır.

- Milli və global musiqi mədəniyyəti üzrə biliklərinin aşılması: Milli musiqi irsinin və dünya musiqi mədəniyyətinin öyrədilməsi tələbələrin musiqi tədrisində geniş perspektivlərə malik olmasını təmin edir. Bu məqsədlə tələbələrə həm milli, həm də beynəlxalq musiqi mədəniyyətinə dair biliklər verilir.

- Müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi: Müasir təhsil texnologiyaları və rəqəmsal vasitələrin inkişafı musiqi dərslərində ənənəvi yanaşmaların yenilənməsini tələb edir. Multimedia vasitələri, interaktiv dərslər platformaları və rəqəmsal nota yazma proqramları şagirdlərin dərslərə marağını artırır və musiqi öyrənmə prosesini daha əyləncəli və effektiv edir. Buna görə də, musiqi dərslərində bu texnologiyalardan istifadə etməklə yeni dərslər formalarının tətbiqi olduqca aktualdır.

- Etik və peşəkar davranış bacarıqlarının formalaşdırılması: Məktəblilərə musiqi dərslərində yüksək etik standartlar və peşəkar davranış qaydaları öyrədilir. Bu, tələbələrin gələcəkdə düzgün ünsiyyət qurması və iş fəaliyyətini peşəkar səviyyədə yerinə yetirməsi üçün vacibdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizin əsasında ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər musiqi tədrisinin nəzəri və praktiki əsaslarını mənimsəyir və sistemləşdirir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, *sistemləşdirmə insanın təfəkkür əməliyyatının əsas amillərindəndir. Təlim prosesində tələbələrin şüurunda biliklər sistemi yaranır, lakin biliklər sisteminin mənimsənilməsi kifayət deyil, qazanılmış faktları və məlumatları təcrübədə asanlıqla və çevik işlədə bilmək vacibdir. Elmə yiyələnmək üçün onu sistem şəklində öyrənmək lazımdır [1, s. 8].*

Hazırkı musiqi təliminin məzmunu, onu təşkil edən standartlar elə qurulmuşdur ki, bunların reallaşdırılması yeni formalar tətbiq edilmədən mümkün deyil. Ona görə də hər bir standartda fərdi yanaşmaqla musiqi fənninin tədrisi prosesində konfrans, seminar, müzakirə-diskussiya, rollu oyunlar, İKT əsaslı dərslər, ekskursiya xarakterli dərslər formalarından və s. istifadə olunması məqsəduyğun sayılır.

Konfrans dərslər forması təlim prosesində hər hansı bir geniş mövzu mənimsədildikdən sonra tətbiq edilə bilər. Belə dərslər sinifdə, yaxud məktəbin zalında təşkil etmək mümkündür. Bunun üçün sinif 2 yerə bölünür: 45 dəqiqənin 20 dəqiqəsi bir qrupa, digər 20 dəqiqəsi isə o biri qrupa ayrılır. Yerdə qalan 5 dəqiqəni müəllim dərslərin yekunlaşdırılmasına sərf edir. Birinci 20 dəqiqədə 1-ci qrup mövzu ilə əlaqədar suallar verir, o biri qrup isə həmin suallara cavab verir. Sonrakı 20 dəqiqədə qruplar öz yerlərini dəyişirlər. 40 dəqiqə bitdikdən sonra müəllim qalan 5 dəqiqə ərzində konfransın səviyyəsini, fəal olanları və düzgün cavab verənləri qeyd

edir, onları qiymətləndirir.

Müzakirə-diskussiya dərslərində sinifdəki bütün şagirdlər hər hansı bir mövzunun müzakirəsində iştirak edirlər. Müzakirə prosesində məktəblilərin hər biri mövzu ilə əlaqədar fikirlərini söyləmək imkanı qazanırlar. Bu dərslər forması şagirdlərdə əməkdaşlıq etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, başqalarının rəy və mülahizələrinə hörmətlə yanaşmaq və ümumiləşdirmə bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Ekskursiya dərslər formasının başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim materialının bilavasitə əyani surətdə tədrisinə əlverişli şərait yaranır. Belə dərslər ev-muzeylərdə, teatrlarda aparıla bilər. Ekskursiya - dərslərdə şagirdlər dərslər prosesində əldə etdikləri məlumatları əyani müşahidə edir, daha təfərrüatlı biliklər qazanır, onları təkrarlayır, təbiiq edir, dünyagörüşlərini genişləndirirlər.

Rollu oyunlar və simulyasiya dərsləri şagirdlərə praktiki təcrübə qazandırır və dərsləri əyləncəli edir. Musiqi tədrisində şagirdlər müəyyən bir dövrün musiqisinin və ya bəstəkarın rolunu ifa edərək həmin şəxs haqqında biliklərini inkişaf etdirə bilərlər. Bu metod şagirdlərin dərslərə olan marağını artırır və onların empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirir.

İKT əsaslı dərslər - İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə etməklə təşkil olunan dərslər müasir tədrisin vacib elementlərindən biridir. Musiqi tədrisində İKT alətləri, nota yazma proqramları, multimedia təbiiqləri və rəqəmsal öyrənmə platformalarından istifadə dərsləri daha maraqlı və zəngin edir. Şagirdlər virtual dərslər, onlayn resurslar və videolar vasitəsilə musiqi haqqında daha geniş məlumat əldə edə bilərlər.

Tədqiqat əsaslı dərslər şagirdlərin müəyyən bir mövzu ətrafında araşdırma apararaq nəticə çıxarmasını nəzərdə tutur. Musiqi dərslərində şagirdlər bir bəstəkarın yaradıcılığını və ya bir musiqi dövrünü tədqiq edərək həmin mövzu haqqında daha geniş məlumat toplayırlar. Tədqiqat-dərsləri şagirdlərin tənqidi düşünmə, məlumatı təhlil etmə və məntiqi nəticələr çıxarma bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Flipped Classroom (Tərsinə Sinif) Yanaşması - tərsinə sinif yanaşmasında şagirdlər dərslərin məzmununu əvvəlcədən onlayn platformalar vasitəsilə öyrənir və sinifdə dərslər daha çox müzakirələr, qrup işləri və praktiki tapşırıqlarla keçir. Bu yanaşma, şagirdlərin dərslərə hazır gəlməsinə və dərslərin daha çox təbiiq aspektinə fokuslanmasına imkan yaradır. Musiqi dərslərində şagirdlər dərslərdən əvvəl musiqi əsərlərini dinləyərək və ya notları öyrənərək dərslərə gəlirlər və sinifdə ifa, təhlil və müzakirə edirlər.

Virtual dərslər müasir tədris formasında onlayn platformalar vasitəsilə dərslər keçməkdir. Musiqi tədrisində virtual dərslər vasitəsilə müxtəlif rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilir, onlayn resurslar və proqramlar vasitəsilə musiqi dinləmə, ifa və analiz etmə fəaliyyətləri təşkil olunur. Bu dərslər forması məsafədən təhsil üçün olduqca əlverişlidir və geniş istifadə edilir.

Qeyd edək ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisində müasir dərslər formalardan və təlim metodlarından istifadə olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla əlaqədar professor S.Qurbanəliyeva "Şəxsiyyət və musiqi" adlı kitabında haqlı olaraq qeyd edir ki, *müəllim kadrları hazırlayan ali və orta ixtisas təhsilli məktəblərdə, həmçinin ixtisasartırma kurs və institutlarında musiqinin tədrisində geniş yer verilməlidir, musiqi fənninin tədrisi hər yerdə musiqi təhsili olan ixtisaslı müəllimlərə tapşırılmalıdır, musiqi dərslərinin tədrisində müasir təlim metodlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması təmin edilməlidir. Məsələn, interaktiv metodlar – debatlar, müzakirələr, əqli hücum, diskussiya, assosiasiya, qrupla iş, oyunlar, integrativ metod ümumtəhsil məktəblərində musiqi təliminin səmərəliliyini artıran vasitələrdəndir* [3, s.150-151].

Tədris prosesində təlim metodlarının əsas məqsədi tələbələrin həm musiqi müəllimlərə, həm də bir-birləri ilə geniş qarşılıqlı əlaqəsi və ünsiyyəti nəticəsində konkret biliklərin əldə

edilməsindən ibarətdir. Təlim metodlarının vəzifələri tələbədə yeni bilik və vərdişlərə maraq oyatmaq, mövzunu daha səmərəli mənimsəmək, sərbəst olaraq qoyulmuş məsələlər üzrə həll yollarını tapmaq, tələbələr arasında qarşılıqlı təsir əlaqəsini qurmaq, komandada iş bacarığını mənimsəmək, hər hansı bir fikrə dözümlülük göstərmək, hər birinin söz azadlığına hörmətlə yanaşmağı öyrətmək, hər bir tələbədə şəxsi fikrini və münasibətini formalaşdırmaq, professional musiqi vərdişləri formalaşdırmaq və s.

Qeyd edək ki, müasir dərslər formaları, şagirdlərə dərslər mövzusunun daha yaxşı dərk etmələri, öyrənmə prosesinə fəal şəkildə qatılmaları və yaradıcı potensiallarını inkişaf etdirmələri üçün geniş imkanlar yaradır. Musiqi tədrisində bu dərslər formalarının istifadəsi, şagirdlərin musiqiyə olan marağını artırır və onların musiqi təhsilinin təşkilinə xidmət edir.

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisində müasir dərslər formalarının və təlim metodlarının, pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal musiqi proqramları və internet resurslarından istifadə, tədris prosesində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya geniş yer verilməsi, təhsil keyfiyyətinin artırılması, musiqi biliklərinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və onların musiqi mədəniyyətinin dərinlən inkişafı üçün vacibdir. Bu yanaşma şagirdlərin gələcək musiqi həyatı və ümumi təhsil səviyyəsinə müsbət təsir göstərir və onların sosial, emosional və intellektual inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası (dərslər vəsaiti). Bakı, 2010, 255 s.
2. Qasımova S. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, 2009, 245 s.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, 2010, 160 s.
4. İsmayılova K. Musiqi müəllimliyi ixtisası üzrə peşə və şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması // Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Ü.Hacıbəyli adına BMA, Bakı, 2022, 27 s.
5. Kəngərinskaya T. Musiqi pedaqogikası. Bakı, 2009, 176 s.
6. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, 2009, 295 s.
7. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları (dərslər vəsaiti). Bakı, 2012, 103 s.
8. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Bakı, 2007, 149 s.
9. Rəcəbov O., Hidayətova F. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2013, 258 s.

Saytoqrafiya:

10. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün "Musiqi" fənni üzrə təhsil proqramı. Kurikulum. I-IX siniflər. URL: <https://www.arti.edu.az/Musiqi-kurikulum.pdf>
11. Azərbaycan bəstəkarları və musiqişünasları. URL: <http://abm.musiqi-dunya.az>
12. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ УРОКОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ МУЗЫКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Гасанова Саида Захид кызы

Резюме

Проведение уроков музыки в общеобразовательных школах с помощью современных методов обучения имеет большое значение с точки зрения формирования музыкальной культуры, творчества, развития художественного мышления и вкуса у школьников. В статье рассмотрены современные формы уроков, используемые при преподавании музыки в - конференция, семинар, дискуссия, ролевые игры, уроки с

использованием ИКТ, экскурсия; интерактивные методы - дебаты, мозговой штурм, групповая работа, ролевые игры, методы интеграции.

MODERN FORMS OF LESSONS USED IN TEACHING MUSIC IN SECONDARY SCHOOLS

Hasanova Saida Zakhid

Summary

Conducting music lessons with the help of modern teaching methods is of great importance in terms of the formation of musical culture, creativity, development of artistic thinking and taste in schoolchildren in secondary schools. The article discusses modern forms of lessons used in teaching music in secondary schools - conference, seminar, discussion, role-playing games, lessons using ICT, excursion; interactive methods - debates, brainstorming, group work, role-playing games, integration methods.

Rəyçi:baş müəllim Rəfibəyli L.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 28 oktyabr 2024-cü il

UOT:78

MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏBLİĞİNDƏ ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏDRİS OLUNAN “MUSİQİ” DƏRSİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ*Məhərrəmovə Gültəkin Sabir qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*maharramovagultekin@gmail.com

Xülasə: *Xalqımızın mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tariximizi və mədəniyyətimizi ucaldan milli-mənəvi dəyərlərimiz Azərbaycanın yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərinin təəcəssümüdür. Azərbaycanın tarixi, dili, dini, zəngin ədəbiyyat və incəsənəti, milli musiqi mədəniyyəti, adət-ənənələri xalqımızın milli-mənəvi dəyərləridir və bunların qorunması müasir dövrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.*

Azərbaycan xalqının formalaşmasında, milli dövlətçiliyin möhkəmlənməsində milli-mənəvi dəyərlərin xüsusi rolu vardır. Respublikamızda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, təbliği və yaşadılması istiqamətində məqsədyönlü işlər görülür, beynəlxalq miqyaslı layihələr həyata keçirilir.

Məqalədə milli-mənəvi dəyərlərimizin, o cümlədən Azərbaycan dilinin, milli musiqi mədəniyyətimizin, adət-ənənələrimizin qorunması və təbliğində ümumtəhsil məktəbində tədris olunan “Musiqi” dərslərinin yeri və əhəmiyyəti məsələlərinə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: müasir dövr, milli-mənəvi dəyərlər, xalq musiqisi, ənənə, mədəniyyət

Ключевые слова: современный мир, национально-духовные ценности, народная музыка, традиция, культура

Keywords: Contemporaru period, national-spiritual values, folk music, tradition, culture

Hər bir xalqı dünyada tanıdan, onu başqa xalqlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun milli mənəvi dəyərləridir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri ulu öndər Heydər Əliyev gənclərimizi xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyyə edərək demişdir: “... Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik”.

Dövlətimiz gənc nəslin mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə, mədəni irsimizə hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasına böyük diqqət göstərir və bu istiqamətdə respublikamızda mühüm işlər həyata keçirir.

Hər bir millətin maddi və mənəvi irsini qoruyan, inkişaf etdirən ən güclü vasitə dildir. Ana dili insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün genişlənməsində, mükəmməl təhsil almasında mühüm rol oynayır.

Qeyd edək ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev dil məsələsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıraraq, 1995-ci ildə ilk Milli Konstitusiyamızda Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edilmişdir [1]. 2001-ci il 1 Avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi təsis olunmuş, 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Qanun qəbul edilmişdir.

Xalqımız doğma ana dilimiz olan Azərbaycan dilinin qayğısına qalmalı, onu qorumalı və gələcək nəsillərə ötürməlidir. Bu baxımdan ana dilimizin qorunması və təbliğində ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan “Musiqi” dərslərinin də əhəmiyyətli rolu vardır. Belə ki, müasir dövrdə təlim prosesində hər bir fənnin tədrisi zamanı uğur əldə etmək üçün inteqrasiyadan istifadə olunur. “Musiqi” dərsi milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin

aşılındığı əsərləri tədris etdiyinə görə bu fənnin “Ana-dili” və “Ədəbiyyat” fənləri ilə inteqrasiyası önəmlidir. İbtidai siniflərdə “Uşaq və buz” (musiqisi S.Rüstəmovun, sözləri M.Ə.Sabirindir), “Tapın gorək”(musiqisi O.Zülfüqarovun, sözləri T.Elçinindir), “Quzum” (musiqisi F.Əmirovun, sözləri Z.Cabbarzadəninindir), “Bizim həyəət” (musiqisi F.Əmirovun, sözləri T.Elçinindir), “Şaxta baba” (musiqisi S.Rüstəmovun, sözləri M.Seyidzadəninindir) və s. mahnılarının tədrisində “Ana-dili” dərsinə, orta və yuxarı siniflərdə aşıq musiqisi, Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu”, F.Əmirovun “Sevil” operaları, V.Adıgözəlovun “Qarabağ şikəstəsi” oratoriyası, C.Cahangirovun “Füzuli”, “Nəsimi” kantataları mövzularının tədrisi zamanı “Ədəbiyyat” dərsinə inteqrasiya mövzuların şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə imkan verir, yeni biliklərin əldə edilməsinə zəmin yaradır.

Müasir dövrümüzdə yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində, onların layiqli vətəndaş, hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasında xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Vətənpərvər gənclər yetişdirilməsi ilkin olaraq ailədən başlayaraq təhsil müəssisələrində davam etdirilir. Məktəblərdə şagirdlərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında “Musiqi” dərslərinin böyük rolu vardır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev öz çıxışlarında uşaq və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsini vacibliyini dönə-dönə vurğulamış, bu işin dövlətin təhsil, gənclər siyasətinin prioritet məsələlərindən olduğunu diqqətə çatdırmışdır. “Musiqi” dərslərində tədris olunan Azərbaycan, Vətən, torpaq haqqında mahnılar, məktəblilərə vətənə sadıqlıq və sevgi, torpağa bağlılıq, vətəni qorumaq hissləri aşılayır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX siniflərində tədris olunan “Musiqi” dərslərində ilk dərs musiqisi Ü. Hacıbəyliyə, sözləri Ə. Cavada məxsus olan Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninə həsr olunur.

Dərsdə şagirdlərə himnin yaranma tarixi, mahiyyəti, əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir və himn səsləndirilir. Vətənə sevgi və məhəbbət hissi, vətənpərvərlik tərbiyəsi ilk dərsdən şagirdlərə aşılanır. Məktəblilərin vətənpərvər ruhda böyüməsi və tərbiyə olunmasında, onlarda mübarizə ruhunun yaranmasında “Heydər atamız” (musiqisi A.Dadaşovun, sözləri Z.Xinalınıdır), “Azərbaycan bayrağı” (musiqisi N.Mirməmmədlinin, sözləri V.Əhmədir), “Azərbaycan ulduzu” (musiqisi O.Rəcəbovun, sözləri Ə.Ağayevindir), “Yaşa Azərbaycan!” (musiqisi S.Rüstəmovun, sözləri S.Vurğunundur), “Əsgər marşı” (musiqisi C.Quliyevin, sözləri Ə.Kaminindir), “Azərbaycan əsgəri” (musiqisi O.Zülfüqarovun, sözləri P.Əliyevindir), “Ulu torpaq” (musiqisi E. Mansurovun, sözləri N.Hacızadəninindir), “Ölməz sərkərdə” (musiqisi S.Ələsgərovun, sözləri C.Cavadlıdır), “Qarabağ” (musiqisi C.Cahangirovun, sözləri R.Zəkandır), “Qeyrət marşı” (musiqisi O.Rəcəbovun, sözləri Q. Elsevərindir), “Komandanım, əmr et!” (musiqisi O.Rəcəbovun, sözləri Ə.Əhmədir) və s. mahnılarının böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan xalq musiqisi - xalq mahnıları, xalq rəqsləri, muğamlar, aşıq musiqisi Azərbaycan xalqının mədəni dəyərlərini özündə birləşdirir. Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan muğam sənəti dünya musiqi xəzinəsinin incisidir. Fikrət Əmirovun “Şur”, “Kürd Ovşarı”, “Gülüstan Bayatı-Şiraz”, Niyazinin “Rast”, Süleyman Ələsgərovun “Bayatı-Şiraz” simfonik muğamları, Vasif Adıgözəlovun “Qarabağ şikəstəsi” oratoriyası və s. əsərlər muğam ənənələrinin yaşamasının gözəl ifadəsidir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “Muğam aləmi” beynəlxalq elmi simpoziumlarının təşkili, muğam müsabiqələrinin və konsertlərinin keçirilməsi, “Qarabağ xanəndələri” albomunun buraxılması, “Muğam ensiklopediyası”nın, “Azərbaycan muğamı” multi-media toplusunun nəşri və s. bu kimi layihələr ölkəmizdə muğama göstərilən böyük diqqət və qayğının təzahürüdür. Xalq artisti, sənətşünaslıq doktoru, professor Ramiz Zöhrabov “Muğam sənəti müasir dövrdə” məqaləsində Heydər Əliyev Fondunun “Azərbaycan muğamı” layihəsinin dəyərini

vurğulayaraq yazır: “Azərbaycan muğamı” interaktiv sistemli unikal bir layihədir. Onun əsas məqsədi Azərbaycan musiqi irsində muğamların bədii dəyərini açıqlamaq, muğam dəstgahlarının, kiçik həcmli muğamların, zərbi muğamların səciyyəvi məziyyətləri haqqında məlumat vermək, bu janrların mənşəyini, musiqi məzmununu, kompozisiya quruluş xüsusiyyətlərini şərh etməkdir [5,s.36-37]. Qeyd edək ki, məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafı ibtidai siniflərdən başlayır. Mütəmadi olaraq “Musiqi” dərslərinin musiqi dinlənilməsi mərhələsinə klassik muğamlardan, zərbi muğamlardan, təsnif və rənglərdən kiçik hissələrin daxil olunması, musiqi müəlliminin klassik irsimiz, zəngin xəzinəmiz olan muğamlarımızın məzmunu, quruluşu, poeziya ilə bağlılığı haqqında məlumatı onu dinləyən, sevən yeniyetmə və gənclərimizi ülvə hissələrə yönəldir, onlara yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayır, onların musiqi zövqünü formalaşdırır.

Azərbaycan xalq musiqisinin böyük bir hissəsini təşkil edən xalq mahnıları və rəqsləri Azərbaycan milli folklorunda xüsusi yer tutur və xalqımızın milli xüsusiyyətlərini, həyat və məişətini özündə əks etdirir. Azərbaycan xalq mahnılarının yaşamasında və nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində C. Qaryağdıoğlu, S.Şuşinski, X.Şuşinski, Z. Adıgözəlov, H. Hüseynov, A. Abdullayev, S. Qədimova, Ş.Ələkbərova, A.Babayev, Ə.Məmmədov, A.Qasimov, M. İbrahimov və bir çox xanəndələrin böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan xalq musiqisi haqqında məlumatların verilməsi, xalq musiqisi nümunələrinin dinlənilməsi ümumtəhsil məktəblərinin “Musiqi” dərslərində ibtidai siniflərdən başlayır. Qeyd edək ki, “Musiqi” dərslərinin musiqi dinlənilməsi mərhələsində şagirdlər Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə yanaşı xalq musiqisi nümunələrini dinləyirlər. İbtidai siniflərdə kiçik yaşlı məktəblilər xalq mahnılarından “Tutu nənəm”, “Çıxdı günəş”, “Bir quş düşdü havadan”, “Ninni”, “Bənövşə”, “Bağçada gül”, “Çal, oyna”, “Ağacda leylək”, xalq rəqslərindən “Nəlbəki”, “Darçını”, “Brilyant” rəqsləri, orta və yuxarı sinif şagirdləri isə yaş səviyyəsinə və proqram tələblərinə uyğun olaraq xalq mahnılarından “Evləri var xana- xana”, “Küçələrə su səpmişəm”, “Ay Laçın”, “Qubanın ağ alması”, “Sarı gəlin” və s., xalq rəqslərindən “Cəngi”, “Qaytağı”, “Mirzəyi”, “Tərəkəmə”, “Uzundərə”, “Turacı” və s. rəqslərini dinləyirlər. “Musiqi” dərslərində musiqi dinlənilməsi mərhələsində “sədədən mürəkkəb” prinsipi əsasında milli musiqi nümunələrindən istifadə məktəblilərin musiqi tərbiyəsində əlverişli şərait yaradır. Musiqi müəlliminin dinləmə mərhələsində Azərbaycan xalq musiqisi, xalq mahnı və rəqslərinin janr xüsusiyyətləri, xalq musiqisinin tərtibçiləri, ifaçıları haqqında məlumatı şagirdlərdə kiçik yaşlardan başlayaraq xalq musiqisinə maraq, məhəbbət yaradır, onların düşünmə və qavrama prosesini aktivləşdirir.

Toy-büsat mərasimləri, bayram adət və ənənələri xalqımızın zəngin mədəni irsidir. Bu baxımdan adət-ənənələrimizi özündə cəmləşdirən Novruz bayramı özünəməxsus yer tutur. Novruz bayramı xalqımızın milli bayramıdır. Böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan, hörmət və ehtiramı özündə əks etdirən, adət-ənənələrimizi yaşadan bu bayram mehribançılıq, səmimiyyət, əxlaqi gözəllik simvoludur. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti çoxhörmətli Mehriban xanım Əliyevanın böyük səyi nəticəsində 2009-cu ildə “Novruz” bayramı UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi siyahısına daxil edilmiş, 2010-cu ildə isə BMT Baş Asambleyasının 64-cü sessiyasının iclasında 21 mart tarixi “Beynəlxalq Novruz Günü” elan edilmişdir. Milli mədəni irsin, o cümlədən “Novruz” bayramının uşaqlar tərəfindən sevilməsində “Musiqi” dərslərində öyrədilən mahnı və rəqslər böyük əhəmiyyət daşıyır. “Bahar gəldi” (musiqisi F.Əmirovun, sözləri Z.Cabbarzadənin), “Səmənli” (musiqisi O.Zülfüqarovun, sözləri T. Elcinindir), “Bahar bayramı” (musiqisi A. Rzayevanın, sözləri Z.Vəlizadənin), “Bayram axşamlarında” (musiqisi R.Mirişlinin, sözləri F.Qocanıdır), “Novruz gəlib” (musiqisi C. Quliyevin, sözləri R. Rövşənindir), “Novruz bayramı” (musiqisi R.Şəfəqin, sözləri S. Mustafanın) mahnılarının, “Novruzu”, “İnnabı”, “Novruzgülü”,

“Nəlbəki” rəqslərinin öyrənilməsi, musiqi müəllimi tərəfindən Azərbaycan xalqının milli sərəvəti və milli bayramı olan “Novruz” bayramının tarixi, Novruz adət-ənənələri haqqında maraqlı məlumatların verilməsi xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən el bayramı haqqında biliklərin aşılmasına, məktəblilər tərəfindən bu bayramın sevilməsinə səbəb olur.

Milli-mənəvi dəyərlər sistemində ailə münasibətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. Adət-ənənələrin milli dəyər kimi yaşaması ailədən başlayır. Ailə sağlam cəmiyyətin, güclü dövlətin təməlidir. Hər bir ailənin öz qanunları, adəti, ənənəsi, yaşam tərzi var. Azərbaycan ailəsi milli adət-ənənələrimizə sədaqəti, bağlılığı, valideynlərə, özündən böyüklərə hörmət və ehtiramı əks etdirir. Bu baxımdan “Anacan” (musiqisi R.Rüstəmovun, sözləri R.Zəkanındır), “Mənim anam” (musiqisi R.Şəfqin, sözləri M.Gülgünüdür), “Ana laylası” (musiqisi O.Zülfüqarovun, sözləri R.Zəkanındır), “Can nənə” (musiqisi O.Zülfüqarovun, sözləri T.Elçinindir), “Tutu nənəm”, “Babamın yolu daşdı”, “Çəkməçi baba” xalq mahnılarının öyrənilməsi şagirdlərə valideynlərinə, nənə və babalarına hörmətlə, sevgi və məhəbbətlə yanaşma hisslərini aşılayır. Qeyd edək ki, gənc nəslin tərbiyəsi yaşadığı mühitlə, ünsiyyətdə olduğu insanlarla, təlim-tərbiyə aldığı pedaqoji kollektiv, ən vacibi isə böyüyüb başa çatdığı ailəsi ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, müasir dövrdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğində ümumtəhsil məktəblərinin təsir dairəsi və tərbiyəvi rolu böyük önəm daşıyır. Ümumtəhsil məktəblərində yeniyetmə və gənclərimiz xalqımızın mənəvi dəyərləri, milli ənənələri əsasında tərbiyə olunmalıdırlar. “Musiqi” dərslərində Azərbaycan bəstəkarlarının və xalq yaradıcılığının uğurlu tədrisi məktəblilərə milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasına xidmət edir. Xalq o zaman böyük və qüdrətli olur ki, öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub yaşatsın, inkişaf etdirib gələcək nəsillərə çatdırsın. Xalqımızın mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tariximizi, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, ədəbiyyatımızı ucaldan milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq hər birimizin müqəddəs borcudur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, “Hüquq yayın evi”, 2023, 64s.
2. Muğam aləmi beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. 18-20 mart 2009-cu il. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009, 432 s.
3. Novruz adət-ənənələri. Tərtib edən Quliyeva R. Gəncə, “Elm”, 126 s.
4. Zöhrəbov R. Azərbaycan muğamları. Bakı, “Təhsil”, 2013, 336 s.
5. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2020, 80. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1087>
6. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 64s. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1253>
7. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2022, 64. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=14773>
8. Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2023, 80 s. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1711>
9. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Təhsil, 2020, 80 s. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1711>
10. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y. Hüseynova L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2021, 112 s. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1268>
11. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Şərq-Qərb, 2022, 96 s. URL: <https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=1474>

12. Rəcəbov O., Kazımov N., Babayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Təhsil, 2019, 96 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=89>

13. Rəcəbov O., Kazımova N., Qasımov R. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Musiqi” dərslisi. Bakı, Təhsil, 2020, 128 s. URL:<https://www.trims.edu.az/site/resource.php?id=107>

Saytoqrafiya:

14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı.

URL:<https://president.az/az/articles/view/63979>

15. Heydər Əliyev Fondu URL: <https://heydar-aliyev-foundation.org>

16. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>

17. “Musiqi”dən məktəb dərslisləri. URL:<https://www.trims.edu.az>.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ УРОКОВ МУЗЫКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ И ПРОПАГАНДЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ

Маггеррамова Гюльтакин Сабировна

Резюме

Азербайджанская история, язык, религия, богатая литература и искусство, музыкальная культура, обычаи, традиции являются национально духовными ценностями нашего народа и их защита имеет большое значение в современном мире.

Национально-духовные ценности играют особую роль в становлении Азербайджанского народа и укреплении национальной государственности. В нашей республике ведется целенаправленная работа по защите, пропаганде и сохранению национально-нравственных ценностей, реализуются международные проекты. В статье рассказывается о месте и значении уроков музыки по защите и продвижению национально духовных ценностей, в том числе Азербайджанского языка, национальной музыкальной культуры и традиций.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE “MUSIC” SUBJECT TAUGHT IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS IN PRESERVING AND PROMOTING NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES IN THE MODERN ERA

Maharramova Gultakin

Summary

National and spiritual values have played a special role in the formation of the Azerbaijani people and the strengthening of national statehood.

Targeted efforts are being made in our republic to preserve, promote, and perpetuate national and spiritual values, and international projects are being implemented. The article touches upon the role and significance of music lessons taught in general education schools in preserving and promoting our national values including the Azerbaijani language, our national musical culture, customs and traditions.

Rəyçi: baş müəllim Sevil Şabanova

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 oktyabr 2024-cü il

**CAHANGİR CAHANGİROVUN XOR ƏSƏRLƏRİNİN
“DİRİJORLUQ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Məhərrəmov Səma Bəşir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Semameherremova74@mail.ru

Xülasə: *Azərbaycanın xalq artisti, görkəmli bəstəkar Cahangir Cahangirovun (1921-1992) özünəməxsus parlaq yaradıcılığı milli musiqi mədəniyyəti tarixində önəmli yer tutur. C.Cahangirovun müxtəlif janrlarda yazdığı dəyərli əsərləri məzmununun aktuallığı, ifadəsinin səmimiyyəti, parlaq melodizmi ilə seçilir. “Azad”, “Xanəndənin taleyi” operaları, “Arazın o tayında” poeması, “Füzuli”, “Nəsimi” kantataları, “Sabir” oratoriyası və s. vokal, instrumental əsərləri həm professional musiqiçilər, həm də musiqisevərlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. C.Cahangirovun vokal sənətinə, xüsusilə də xor sənətinə meyli, onun yaradıcılığında xor üçün yazılmış əsərlərin geniş yer tutması ilə müəyyənləşdirilir. Bununla əlaqədar bəstəkarın əsərlərindən dirijorluq fənnin tədrisində istifadə olunması üçün geniş imkanlar var.*

Açar sözlər: bəstəkar, xor, dirijor, musiqi, janr

Ключевые слова: композитор, хор, дирижор, музыка, жанр

Key words: composer, chorus, music, genre, opera, performance

Qeyd edək ki, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Cahangir Şirgəşt oğlu Cahangirov (1921-1992) Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafında böyük rol oynamış sənətkarlardandır. C.Cahangirovun yaradıcılığı XX əsr milli musiqi mədəniyyətinin ümumi inkişafı axarında formalaşmışdır. Bəstəkarın opera, xor, kamera vokal və instrumental musiqi janrlarında bəstələdiyi əsərlər milli musiqi mədəniyyətimizdə mühüm yer tutur və mədəniyyətimizin tanınmasında böyük rola malikdir.

C.Cahangirovun yaradıcılığında xor musiqisi janrı əsas yer tutur. Bəstəkarın kantata və oratoriyaları Azərbaycan musiqisinə bu janrın yüksək nümunələri kimi qəbul olunur.

Bəstəkar, pedaqoq, xormeyster, Azərbaycan SSR Xalq artisti Cahangir Şirgəşt oğlu Cahangirov 1921-ci il iyun ayının 20-də Bakının Balaxanı kəndində fəhlə ailəsində anadan olub. İlk musiqi təhsilini o, Bakı Musiqi Texnikumunda almış və paralel olaraq Teatr Texnikumunu bitirmişdir. 1941-ci ildə C.Cahangirov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının xalq musiqisi şöbəsinə daxil olaraq dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovdan xalq musiqisinin əsaslarını öyrənmişdir. Daha sonra o, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının bəstəkarlıq fakültəsində təhsilini davam etdirərək 1951-ci ildə professor B.Zeydmanın bəstəkarlıq sinfini bitirmişdir. Bəstəkarlığa gedən yolun ilk yaradıcılıq sınaqlarında bir sıra mahnı və xor musiqisi yazan C.Cahangirovun Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin görkəmli simaları Q.Qarayev, C.Hacıyev, S.Hacıbəyov, F.Əmirov kimi bəstəkarlarla daim təmasda olması, yaradıcılıq ünsiyyətinə qatılması həyatında dərin izlər salıb [1, s. 14-15].

Azərbaycan xalq artisti, tanınmış və istedadlı bəstəkar Cahangir Cahangirov Azərbaycan radiosu Dövlət xorunun bədii rəhbəri, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının mahnı və rəqs ansamblının rəhbəri, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru, “Xor dirijorluğu” kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Müxtəlif janrlara müraciət edən bəstəkarın yaradıcılığında vokal musiqisi, xüsusilə xor əsərləri mühüm yer tutur. Öz xalqının musiqisi ilə möhkəm bağlılıq, parlaq melodizm, milli lad-məqamlara, muğam guşələrinə istinad bəstəkarın yaradıcılıq üslubunu səciyyələndirən cəhətlərdəndir. Musiqi tədrisi və

ifaçılığı prosesində, konsert repertuarlarında geniş yer tutan bəstəkarın əsərlərinin öyrənilməsi hər zaman aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Cahangir Cahangirov musiqi mədəniyyəti tariximizə xor musiqisinin dərin bilicisi, lirik melodiya müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun yaratdığı əsərlər bütün dünyada geniş şöhrət qazanmışdır.

C.Cahangirovun yaradıcılığı ilə tanışlıq onun musiqi irsinin çoxcəhətli olduğunu aydın göstərir, o, musiqinin müxtəlif janrlarında bir-birindən dəyərli əsərlər yaratmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Cahangir Cahangirovun əsərlərində ideya məzmununu aktualığı, ifadənin dolğunluğu, öz xalqının musiqisi ilə möhkəm bağlılığı, parlaq melodizm diqqəti cəlb edir. İnsanların fikir və hisslərinin nikbinliyi, gənclərimizin əmək rəşadəti, bayram şənliyi lövhələri, kölə halına salınmış xalqların azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanlıq pafosu Cahangir Cahangirovun yaradıcılığında əsas yer tutur. Onun musiqisində obrazlı məzmunun zənginliyi öz qabarıq təcəssümünü tapır, sadə və güclü hisslər açıq və səmimi, çox vaxt lirik-təhkiyə tərzində ifadə olunur.

Cahangir Cahangirov vokal, xüsusilə xor sənətinə meyili onun yaradıcılığında bu sahənin aparıcı rolunu müəyyənləşdirmişdir. Bəstəkarın musiqisinin bir çox xarakterik cizgiləri, ən əvvəl onun melodikasının xüsusiyyətlərindən doğur.

Təsadüfi deyil ki, C.Cahangirov da xor sənətinə böyük maraq göstərir, dərinləndirən öyrəndiyi muğamların lad-məqam xüsusiyyətləri əsasında harmonik akkordlardan istifadə etməyə çalışırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, artıq 30-cu illərdə Azərbaycan musiqisində böyük nailiyyətlər əldə olunur və bəstəkarlarımız opera əsərlərində möhtəşəm xor səhnələrini yaradıblar.

Xor kollektivlərinin yaradılmasında və onun repertuarının hazırlanmasında, ilk növbədə Ü.Hacıbəylinin əvəzsiz rolunu qeyd etmək lazımdır. Dahi sənətkar Azərbaycan milli musiqisinə uyğun olan harmonik üslubu işləmiş, bu məqsəd ilə bir neçə xalq mahnısını xor üçün çoxsəsli şəkildə köçürmüşdür.

Xor kollektivlərinin təşkili və formalaşmasında qazandığı böyük iş təcrübəsi C.Cahangirova dirijor pultu arxasında layiqli yer tutmasını şərtləndirdi.

Bəstəkar Cahangir Cahangirovun yaradıcılığı öz çoxşaxəliyi ilə seçilir. Bəstəkarın xor və instrumental musiqiləri, operaları, bir-birindən gözəl mahnıları var. Bunlara misal olaraq bəstəkarın xor musiqisi sahəsində maraqlı əsərlərindən “Arazın o tayında” poemasını (1949), 12 hissədən ibarət “Dostluq mahnısı” kompozisiyasını (1956), “Azad” (1957) və “Xanəndənin taleyi” (1978) operalarının xor nömrələrini, “Füzuli” (1959), “Nəsimi” (1973), “Sabir” oratoriyasını (1962), Süleyman Ələsgərovla birlikdə yazdığı odanı, onlarca xor miniatürələrini göstərmək olar. Sadalanan əsərlərdən xüsusilə “Füzuli” kantatası Cahangir Cahangirova böyük şöhrət gətirmişdir. O, kantatada böyük şairin möhtəşəm obrazını, onun daxili aləminin özünəməxsus təsirli və qəlboxşayan musiqi dili ilə açmışdır. Bütövlükdə üç hissədən ibarət olan kantata girişlə başlayır. Burada Füzuli dövrünün ab-havası və lirik fəlsəfi ideyası yüksək emosional tonda təcəssümünü tapmışdır. Bunun üçün bəstəkar “Rahab” muğamından bacarıqla istifadə etmişdi. Ümumiyyətlə, kantatada Füzuli qəzəllərinin ruhu musiqi təcəssümünü tapır. Eyni zamanda bəstəkar müxtəlif emosional vəziyyətlərin qarşılaşdırılması ilə dramatik inkişafa nail olur [1].

İlk dəfə muğamı xorda təcəssüm etdirən bəstəkar “Azad” operasından “Cahargah” xorunda muğam və xor sənətinin dahiyənə sintezinə nail olur, muğam xorunun ilk nümunəsini yaradır.

C.Cahangirov 1947-ci ildə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 800 illiyi münasibətilə şairin sözlərinə “Gül camalın” romans-qəzəlini və xor üçün “Qəzəl” əsərini yazmışdır.

C.Cahangirov qarışıq xor və fortepiano üçün yazdığı “Qəzəl”in kompozisiya quruluşunda xor səslərindən müvafiq istifadə edir. Belə ki, hissələr arasında təzadlığı daha aydın göstərmək məqsədilə kənar hissələrdə əsas tematik material soprano və altların partiyalarında verilir. Qəzəlin kulminasiya nöqtəsi molan təzadlı ortya hissədə isə bütün səslərin birgə iştiraklı nəzərdə tutulması şərti ilə aparıcı xətt sopranoya tapşırılır, digər səslər (alt, tenor, bas) müşayətedici funksiya daşıyır. əsərdə xalq musiqisi ilə möhkəm bağlılıq, söz və musiqinin vəhdəti özünü aydın göstərir.

Gözəl melodik qabiliyyətə malik olan, xalqın musiqisini dərinləndirən hiss edən, ondan böyük ustalığ və fərdiliklə istifadə edən bəstəkar yüksək keyfiyyətli əsərləri ilə bizim milli musiqimizdə, sözsüz, maraqlı və dərin iz qoymuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafının müasir səviyyəsi, inteqrasiya prosesləri bütün bilik səviyyələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasının zəruriliyini meydana gətirmişdir. Azərbaycan xalqına məxsus müxtəlif mədəniyyət sahələrinin daim inkişafı, müasir pedaqoji elmi qarşısında və estetik tərbiyəsinin inkişafında, dövrün və zamanın tələblərinə uyğun vacib məsələlərin həll olunmasını zəruri olaraq qarşımıza çıxarır. Azərbaycan musiqi – pedaqoji əhsilin qarşısında duran ciddi məsələlər hər bir musiqi fənninin, o cümlədən də tələbənin peşəkar pedaqoji ustalıq və dirijorluq səviyyəsinə yiyələnməsinə yönəldilmiş dirijorluq fənninin, mənəvi, estetik və tərbiyəvi potensialının üzə çıxarılmasını tələb edirlər.

Təhsildə dövlətimizin siyasətinin məqsədi hərtərəfli biliyə, mədəniyyətə malik olan, xalqını, vətəninə sevən əsl vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün isə tədris, təlim və tərbiyə işində milli və ümumbəşəri dəyərlər vasitəsilə yeni məzmunlu dərslik və metodikaların yaradılması zəruridir [2, s. 3].

“Dirijorluq” fənninin tədrisi prosesində C.Cahangirovun əsərlərindən istifadə olunur.

C.Cahangirov dirijorluq sənəti haqqında belə deyirdi: “Dirijor olmaq bir çox səbəblərdən aslıdır. Bu səbəblərdən biri-həm nəzəri, həm də praktiki sahədə çox böyük biliklərə malik olmaq zəruriyyətidir. Mən bilərəkdən simfonik və xor dirijorluğunu ayırmıram çünki həm xor, həm orkestrin dirijoruna irəli sürülən tələblər eynidir” [1].

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, xor sənətinin mahir bilicisi olan bəstəkarın əsərlərindən tədris prosesində məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması tələbələrdə dirijorluq bacarığının formalaşması və inkişafına qüvvətli müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Axundova G. Azərbaycanın görkəmli dirijorları və xormeysterləri. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2016, 186 s.
2. Dadaşova E., Əliyeva M. Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2013, 222 s.
3. Cahangir Cahangirov. Biblioqrafiya. (tərtib edən T.Məmmədova). M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2011.
4. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
5. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqinin tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, Mütərcim, 2010, 132 s.

İnternet resursları:

[www. anl.az](http://www.anl.az)

www.musigi-dunya.az

РАСПОЛОЖЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ХОРОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДЖАХАНГИРА ДЖАХАНГИРОВА В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА “ДИРИЖИРОВАНИЕ”

Магеррамова Сама Башир ғызы
Резюме

Народный артист Азербайджана, известный композитор Джахангир Джахангиров (1921-1992) занимает важное место в истории национальной музыкальной культуры. Известные произведения Дж. Джахангирова, написанные в различных жанрах, отличаются актуальностью содержания, искренностью выражения, яркой мелодичностью. Оперы “Азад”, “Судьба Хананды”, поэма “Аразин о тайинда”, “Физули”, Кантаты “Насими”, оратории “Сабир” и др. его вокальные и инструментальные произведения получили высокую оценку как профессиональных музыкантов, так и любителей музыки.

Склонность Ч. Джахангирова к вокальному творчеству, особенно хоровому определяется большим количеством произведений, написанных для хора в его творчестве.

**JAHANGIR JAHANGIROV'S CHORAL WORKS TODRİSİNDÖ OF
“CONDUCTING” SUBJECT LOCATION AND SIGNIFICANCE**

Maharramova Sama Basir
Summary

The unique and brilliant creativity of the People's Artist of Azerbaijan, the outstanding composer Jahangir Jahangir (1921-1992) occupies an important place in the history of national musical culture. The enduring works written by J.Jahangir in various genres are distinguished by the relevance of their content, sincerity of expression, and bright melodism. The operas “Azad”, “Xanandanin taleyi”, the poem “Arazin o tayinda”, the cantatas “Fuzuli”, “Nasimi”, the oratorio “Sabir” and other vocal and instrumental works were performed with great interest by both professional musicians and music lovers.

J.Jahangir's inclination to vocal art, especially choral art, is determined by the large place occupied by works written for choir in his creativity. In this regard, there are wide opportunities for the use of the composer's works in the study of conducting.

Rəyçi: müəllim Tağıyeva G.

*GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 28 oktyabr 2024-cü il*

UOT:78

**BƏSTƏKAR OQTAY RƏCƏBOVUN AZƏRBAYCAN XALQ MAHNILARI
ƏSASINDA FORTEPIANO İŞLƏMƏLƏRİNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ**

Məmmədova Qəsirə Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
qasira.mammedova@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan xalq musiqisinin fortepiano işləmələrinin ifa olunması müasir dövrün aktual məsələlərindəndir. Azərbaycan xalq mahnı və rəqs işləmələrinin ifa edilməsi fortepiano ifaçılarının zövqünü inkişaf etdirir, milli musiqi təfəkkürünü formalaşdırır. Bəstəkar O.Rəcəbovun Azərbaycan xalq mahnılarının fortepiano işləmələrindən ibarət pyesləri bu qismə aid etmək olar.

Məqalədə O.Rəcəbovun Azərbaycan xalq mahnıları əsasında fortepiano işləmələri janr, forma, üslub, faktura, bədii-texniki və ifaçılıq məsələləri baxımından təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Oqtay Rəcəbov, bəstəkar, Azərbaycan xalq mahnıları, fortepiano işləmələri

Ключевые слова: Огтай Раджабов, композитор, Азербайджанские народные песни, фортепианные обработки

Key words: Oktay Rajabov, composer, Azerbaijani folk songs, piano arrangements

Azərbaycan fortepiano musiqisi Avropa musiqi mədəniyyət ənənələri ilə Azərbaycan xalq musiqisi ənənələrinin sintezi ilə səciyələndir. Azərbaycan lad-məqamları, muğamları, xalq mahnı və rəqsləri, aşiq musiqisi qanunauyğunluğundan bəhrələnərək bəstəkarlarımız parlaq, orijinal əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycan fortepiano musiqi ədəbiyyatında xalq mahnılarının işləmələri və tərtibatı xüsusi yer tutur.

Azərbaycan musiqi incəsənətinin parlaq nümayəndələrindən biri olan professor Oqtay Məmmədağa oğlu Rəcəbovun (1941-2022) bəstəkarlıq yaradıcılığı, pedaqoji musiqi maariflənmə sahəsindəki fəaliyyəti daim musiqişünasların diqqətini cəlb edir. O.Rəcəbovun əsərlərində milli üslub, Azərbaycan xalq musiqi ənənələrinə istinad açıq şəkildə özünü biruzə verir. Bəstəkarın yaradıcılığı, öz dəsti-xətti, fərdi üslubu, özünəməxsus musiqi dili ilə seçilir. Onun yaradıcılığında Azərbaycan xalq musiqisi ilə müasir musiqi üslubunun birləşməsi xüsusi yer tutur. “O.Rəcəbov bir bəstəkar kimi yaradıcılığında xalq və aşiq musiqisindən, el havalarından, rəqslərdən daimə bəhrələnmiş, bu zəngin xəzinədən istifadə edərək gözəl və yaddaqalan əsərlər yazmışdır” [1, s.184-185].

Musiqi pedaqogikasının təşəkkülündə böyük xidmətlər göstərmiş istedadlı bəstəkar pianoçuların diqqətini cəlb edən, texniki imkanlarını, bədii-estetik zövqünü inkişaf etdirən fortepiano əsərinin müəllifidir. “O.Rəcəbov bəstəkarlıqla musiqi pedaqoqu kimi peşələrin sintezini yaratmaq sahəsində də özünəməxsus dəst-xətti ilə seçilirdi. Onun yaratdığı əsərlər mövzu, janr əsasına görə çox böyük maraq doğurur” [3, s.111].

O.Rəcəbovun fortepiano yaradıcılığında xüsusi yeri olan Azərbaycan xalq mahnıları əsasında bəstələdiyi “Azərbaycan xalq mahnıları” məcmuəsinin I cild 2005-ci ildə [6], II cild 2006-cı ildə [7] çap edilərək tədris təpertuarındageniş yer tutur. Hər iki cild də 50 Azərbaycan xalq mahnısının fortepiano üçün işləməsi yer almışdır. I cild də 24, II cild də 26 fortepiano işləməsi təqdim edilir.

“Azərbaycan xalq mahnıları” fortepiano işləmələri haqqında tədqiqatçı E.Hümbətova “O.Rəcəbovun fortepiano əsərlərində xalq musiqisinin təzahür xüsusiyyətləri” məqaləsində qeyd edir: “Xalq mahnı işləmələrində O.Rəcəbov həm bəstəkar, həm də pedaqoq kimi ilk

növbədə ifaçının musiqi-estetik zövqünün formalaşması məsələsinə xüsusi diqqət yetirməsi, ifaçıların xalq musiqisinə maraq və sevgisinin yaranması istiqamətində çalışmışdır” [2, s.51].

I cildə “Gül başmaq”, “Can gülüm can-can”, “Qadan alım”, “Gəl al məni”, “Bağçası barı”, “Neylərsən”, “İki alma”, “Aman nənə”, “Gəldim”, “Telli”, “Xoş gəldin”, “Xoş getdin”, “Bu gecə”, “Söhbət saz ilə”, “Su gəldi”, “Ay yol açın”, “Uca dağlar”, “Apardı sellər Saranı”, “Nar, nar, Nargilə”, “Na-na-nay”, “Ay, dili, dili”, “Halay”, “Yaylıq”, “Süsən sünbül” mahnıları daxil edilib.

İlk pyes kiçik həcmli və period formasındadır. Sol əldə ifa olunan melodiya xalq mahnılarının instrumental müşayiətini xatırladır. Əsərin həcmi reprizalarla qurulmuşdur. Demək olar ki, melodiyanın hər frazası təkrar edilir.

Andante

“Can gülüm can-can” xalq mahnısı əsasında verilən ikinci işləmə 6/8 ölçüdə Andante tempindədir. Onun həcmi birinci işləməyə nisbətən bir qədər genişdir. Qeyd edək ki, nadir hallarda rast gəlinən bu mahnı mərasim folkloru ilə bağlıdır. Bəstəkar həmin nümunəyə müraciət etməsi sanki onu yenidən yaddaşlara qaytarmışdır. İki cümləli period (9-12) eyni musiqi materialı əsasında qurulub. Birinci periodda sağ əlin partiyası, ikinci cümlədə sol ələ keçid edir və sanki fortepianoda ifa zamanı bir dialoqu xatırladır.

“Qadan alım” xalq mahnı işləməsində də bəstəkar period formasından istifadə edib. Həzin xarakterli melodiya sağ əlin partiyasında yer alır. Sol əldə isə arpeciolu müşayiət verilib. Olduqca sadə faktura ifaçının fortepianoda ifası üçün heç bir çətinlik yaratmır. Hər cümlə repriza vasitəsi ilə təkrarlanır.

“Gəl al məni” xalq mahnısı əsasında olan işləmədə bəstəkar polifonik fakturadan bəhrələnilib. Onun quruluşu ikisəsli polifonik pyesləri xatırladır. 8 xanəlik mövzu əvvəlcə yuxarı, daha sonra isə aşağı səsə keçir.

“Bağçası barı” xalq mahnısı əsasında olan işləmə isə 3 saylı işləmədə olduğu kimi sadə fakturalı quruluşa malikdir. Həcmi iki cümləli period təşkil edir. Sağ əldə isə arpecio müşayiət edir.

Əvvəlki işləmələrdən fərqli olaraq “Neylərsən” pyesində vals janrına xas faktura və ritmik quruluşdan istifadə edilmişdir. Hamofon – harmonik fakturanın tətbiqi “İki alma” işləməsində davam etdirilir. Pyes 2/4 ölçüsünə əsaslanır.

Məcmuənin xalq arasında məşhur olan “Aman,nənə” xalq mahnısına əsaslanır.Məlumdur ki, bu mahnı dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən xor üçün

işlənmişdir. O.Rəcəbovun işləməsində də xor partiturasına bənzəyən quruluş müşahidə edilir. Çoxsaylı səs qatları əsas melodiyanı müşayiət edərkən, sanki solistlə birgə çıxış edən xoru xatırladır. Xor işləmələrində olduğu kimi, əsas melodiya yuxarı səsə keçir, digər səslərdə isə işləmənin harmonik fonunu yaradan akkordbirləşmələri verilmişdir.

“Gəldim” xalq mahnısı əsasında işləmədə maraqlı melodik məzmun diqqət cəlb edir. Belə ki, işləmə bütövlüklə bir motivin dəfələrlə təkrarı və ritmik variasiya üzərində qurulmuşdur. Sol əlin partiyasında ostinatolu müşayiət verilib.

“Telli” xalq mahnı işləməsində bir prinsipi müşahidə etmək olar. Pyesdə bir cümlənin dəfələrlə təkrarlanması üzərində qurulub.

“Xoş gəldin” fortepiano işləməsində isə musiqinin xarakteri marş janrını xatırladır. Adından da məlum olduğu kimi pyesdə qonaq qarşılama təsvir edilir. İşləmənin fakturası xoral tiplidir və burada kadans vasitəsilə bəstəkar imitasiyalardan istifadə edir. İki cümləli, təkrar quruluşlu period formasındadır.

Onun məntiqi davamı kimi çıxış edən növbəti “Xoş getdin” işləmədə isə sanki əziz insanın gedişindən doğan kövrəklik hiss olunur. Miniaturun fakturasında da marşvarilik lirik mahnı əhval-rihiyyəsi ilə əvzlənir. Bir sıra işləmələrdə rast gəlinən melodiya və arpecio müşayiəti ilə tamamlanır.

“Bu gecə” xalq mahnı işləməsində də davam etdirilir. Lakin həm də melodiyanın növbəti keçidi sol əlin partiyasına keçir. Bu da pyesə bir qədər polifonik əhval-ruhiyyə gətirmiş olur.

Məcmuənin mürəkkəb fakturalı işləmələri əsasən sona yaxın verilmişdir. Burada yer alan “Süsən sümbül”, “Halay”, “Yaylıq”, “Ay dili-dili”, “Na-na-nay”, işləmələrinin həcmi, fakturası, ritmik və melodik quruluşunda, eləcə də ifaçılıq texnikasında mürəkkəblik, əvvəlki pyeslərə nisbətən daha çoxdur. Xüsusilə “Halay” işləməsində tempin tez-tez dəyişməsi dinamik rəqarənglik. “Süsən sümbül” işləməsində şoxsəsli faktura, səsaltiların verilməsi və s.misal ola bilər. Bu pyeslər ifaçıdan bir qədər texniki hazırlıq tələb edir.

II məcmuəyə “Evləri var xana-xana”. “Dağ üstündədir bağımız”, “Güləbatın”, “Küçələrə su səpmişəm”, “Bülbüllər oxur”, “Bazarda alma”, “Aman kəklik”, “Aman yar”, “Qubanın ağ alması”, “Sarı gəlin”, “Sarı bülbül”, “Gözəlim sən sən”, “Tello”, “Yaxan düymələ”, “Azərbaycan maralı”, “Girdim yarın bağçasına”, “Gülə-gülə ay xanım”, “Laçın”, “Dağlarda çiçək”, “Ay gözəl”, “Zalım yar”, “Çal oyna”, “Leyla”, “Güloğlan”, “Kəklik”, “Ləli” mahnıları daxil edilib.

“Sarı gəlin” xalq mahnısı əsasında olan işləmə “Şur” məqamının səsdüzümü əsasında təqdim olunub. Mahnının melodiyası bəstəkar tərəfindən çox fərqli, müasir, şəxsi düşüncə tərzilə işlənmişdir. Əsər 4 xanəli giriş ilə başlanır. Mahnının melodiyası tersiyalarla, bəzən sekstalarla verilir. Sol əldə səkkizliklərlə verilən sadə üç səsli arpecio mahnının melodiyasını müşayiət edir. Daha sonra melodiya bas səsinə keçərək sağ əldə onaltılıqların arpecionun müşayiəti musiqini daha da həyəcanlandıraraq hərəkətli ifa tələb edir. Bu pyesi ifa etmək üçün pianoçu artıq müəyyən texniki imkanlara malik olmalıdır. Pedalın tətbiqi mütləqdir. Lakin pedalın istifadəsinə həssaslıqla yanaşılmalıdır. Pianoçunun istəyindən asılı olaraq səslənməyə uyğun olaraq gecikən, tam pedalla yanaşı yarım pedal da tətbiq olunmalıdır. Aksentli notlara, “tenuto” göstərişlərinə əməl olunmalıdır. Bu işləmədə aqogika məsələləri də ön plana çıxır.

Azərbaycan xalq mahnılarının fortepiano üçün işləmələrində özünə yer alan pyeslərin orijinallığı onların yalnız obraz-emosional əhval-ruhiyyəsində deyil, həm də faktura və melodik rəngarəngliyi ilə yanaşı forma ciddiliyində, məqam harmonik ifadə vasitələrinin xüsusi çalarlarında özünü göstərir. Silsilədə parlaq ifadəsini tapmış mahnıvari lirik xarakterli melodiya aparıcı səs və müşayiətə bölünüb.

Beləliklə O.Rəcəbovun “Azərbaycan xalq mahnıları” fortepiano işləmələri həm geniş papulyarlıq qazanmış, həm də az istifadə olunan Azərbaycan xalq mahnılarına müraciət edilmişdir. İki ciddə daxil olan “Azərbaycan xalq mahnıları” fortepiano işləmələri ifaçılıq baxımından sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf prinsipinə əsaslanıb. Bütün bu cəhətlər O.Rəcəbovun “Azərbaycan xalq mahnıları” fortepiano üçün işləmələrində tədris prosesində uğurla istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan musiqi tarixi. V cild. (Elmi redaktor Z.Səfərova). Bakı, Elm, 2020, 668 s.
2. Hübətova E. O.Rəcəbovun fortepiano əsərlərində xalq musiqisinin təzahür xüsusiyyətləri. Bakı, Mədəniyyət jurnalı, 2019, № 1. s.50.
3. Xəlilov V., Kazımov N. Oqtay Rəcəbovu xatırlayarkən. Musiqi dünyası. Azərbaycan Beynəlxalq Elmi Musiqi Jurnalı. Bakı, 2023, 1/94, s. 110-111.

Notoqrafiya:

4. Rəcəbov O. Azərbaycan xalq mahnıları. (Fortepiano üçün işləmələr). I dəftər. Bakı, Çıraq, 2005, 26 s.
5. Rəcəbov O. Azərbaycan xalq mahnıları. (Fortepiano üçün işləmələr). II dəftər. Bakı, Çıraq, 2006, 41 s.

İnternet resursları:

6. URL:<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000120220>
7. URL:<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000120221>

**ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРТЕПИАННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
КОМПОЗИТОРА ОКТАЯ РАДЖАБОВА СОЗДАНЫХ НА ОСНОВЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН**

Мамедова Гасира Тофик кызы
Резюме

Исполнение фортепианных произведений Азербайджанской народной музыки является одним из актуальных вопросов современности. Исполнение Азербайджанских народных песенных и танцевальных произведений развивает вкус пианистов и формирует национальное музыкальное мышление. К этому разделу можно отнести пьесы композитора О. Раджабова, состоящие из фортепианных обработок азербайджанских народных песен

В статье фортепианные произведения О.Раджабова созданные на основе Азербайджанских народных песен анализируются на основе с точки зрения жанра, формы, стиля, фактуры, художественно-технических и исполнительских вопросов.

**THE MAIN ASPECTS OF OGTAJ RAJABOV'S PIANO WORKS BASED ON
AZERBAIJANI FOLK SONGS**

Mammedova Qasira Tofiq
Summary

The performance of piano arrangements of Azerbaijani folk music is one of the topical issues of the modern era. The performance of Azerbaijani folk song and dance arrangements develops the taste of pianists and forms national musical thinking. The pieces of composer O. Rajabov, consisting of piano arrangements of Azerbaijani folk songs, can be attributed to this section.

The article analyzes O. Rajabov's piano works based on Azerbaijani folk songs in terms of genre, form, style, texture, artistic-technical and performance issues.

Rəyçi: baş müəllim Nərgiz Haqverdiyeva

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 31 oktyabr 2024-cü il

UOT -37.01

RƏNGLƏRİN İNSAN PSIXOLOGİYASINA TƏSİRİ*Məmmədova Aybəniz Əli qızı, Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**sebina-sabina-mammedova@mail.ru*

Xülasə: Bu məqalədə rənglərin insan psixologiyasına təsirindən söhbət gedir. Soyuq və isti rənglərdən söhbət açılır. Rənglər insanı fəallaşdırır, sakitləşdirir, həyəcanlandırır, üşüdə və ya isidə, narahatlıq və ya rahatlıq gətirə bilər. İsti rənglər sarı, qırmızı, narıncı, qəhvəyidir. Soyuq rənglər yaşıl, mavi, bənövşəyi və bozdur. Soyuq rənglər qan dövranının azalmasına, damarların genişlənməsinə səbəb olur. İsti rənglər isə əksinə, qan dövranının artmasına, narahatlığın çoxalmasına səbəb olur.

Açar sözlər: soyuq, isti, qara, qırmızı, sarı, yaşıl, qəhvəyi, rənglər.

Ключевое слова: холодный, горячий, черный, красный, желтый, зеленый, цвета.

Keywords: cold, hot, black, red, yellow, green, colors.

Rənglərin insan psixologiyasına təsiri.

Rənglərlə bağlı insanlar müxtəlif fikirdə olsalar da, nəfəs alma, qan dövranı, nəbz, əzələ fəaliyyəti rənglərə görə dəyişir. Rənglər insanı fəallaşdırır, sakitləşdirir, həyəcanlandırır, üşüdə və ya isidə, narahatlıq və ya rahatlıq gətirə bilər. İsti rənglər sarı, qırmızı, narıncı, qəhvəyidir. Soyuq rənglər yaşıl, mavi, bənövşəyi və bozdur. Soyuq rənglər qan dövranının azalmasına, damarların genişlənməsinə səbəb olur. İsti rənglər isə əksinə, qan dövranının artmasına, narahatlığın çoxalmasına səbəb olur. Parlaq rənglər aktivlik hissi verir. Tutqun rənglər isə istirahət və rahatlıq hissi bəxş edir.

Ağ Rəng – neytral rəngdir, lakin bütün rənglərin sintezindən əmələ gəlmişdir. Ağ, günəş şüalarını olduğu kimi əks etdirir. Bu baxımdan ağ rəng, şəfalığı, saflığı, sabitliyi əks etdirir. Onda həm işıq parıltısı, həm də buz soyuqluğu var. Toy günü gəlinlərin bu rəngdə geyinməsi də bu təmizliyə işarədir. Ağ rəngə üstünlük verən insanlar hadisələrin mərkəzində olmaq istəyən, həyatsevər, işgüzar insanlar olurlar.

QARA Rəng - Qara rəng günəş şüalarını içinə çəkir və çölə hər hansı bir rəng buraxmır. Qara, şüuraltı olaraq, başqalarında maraqlı və qərribə təəssürat oyatmaq istəyənlərin rəngidir. Belə insanlar öz həssaslığını boğmağa çalışır. Cəsur, təşəbbüsə meyilli, sağlam xarakterli olurlar. Bu rəng tez inciyən insanlar üçün müdafiə rolunda çıxış edir. Qara rəngdən həddən artıq istifadə həyatın inkarına, xaosa, boşluğa gətirib çıxara bilər. Gördüyümüz hər hansı bir işdə diqqətimizin dağılmamasını istəyiriksə, qara rəngdən istifadə etməliyik. Kinoteatrlarda baxılan kinoya diqqətin cəlb olunması üçün bütün işıqlar söndürülür və ətraf qaranlıq olur. Lentlərin yuyulması zamanı lentlərin yanmaması üçün oradakı şərait qaranlıq olmalıdır.

BOZ Rəng – qara ilə ağ rəngin birləşməsidir. Bu rənglər, hər biri tək istifadə olunduqları zaman yeknəsək görünür. Lakin bacarıqlı bir əlin köməyi ilə uyğun aksesuarlarla gözəl şeylər meydana gətirmək olar. Boz, diplomatik və ağır rəng olmasına baxmayaraq, hərəkətsizliyi, ciddiyyəti təmsil edir. Boz rəngi seçənlər ətrafdakılardan qiymət gözləyirlər. Digər insanların fikirlərinə qarşı diqqətlidirlər, şəxsi mənfəət güdmürlər. Yaxşı dost olur, xəyalpərəstdirlər, duyğularını gizlətmirlər. Bu rəngi seçənlər, güvənli bir cəmiyyət içində yaşamağı arzu edirlər. Dözümsüz olduqları üçün özlərini xoşbəxt sayıb bilmirlər. Sıxıntılarını, ürəklərində saxlamaqları psixoloji problemlər yaradır.

QIRMIZI Rəng – bu rəng güc, sağlamlıq və həyat eşqinin rəngidir. İnsanın təsvir üçün istifadə etdiyi ən qədim rəngdir. Həyata açıq, sadə, kompleksiz baxanların rəngidir. Əgər

təbiətə sakit bir insan bu rəngə üstünlük verirsə, demək bu rəngdən güc, enerji alır. Bir çox yemək firmalarının loqoları qırmızıdır. İşıqforlarda dayanma işarəsi də qırmızıdır. Avtomobili işə salmaq üçün açarı burduğumuzda, qarşımıza yağı göstərən əl tormozunun işığı, qapıların açıq olub-olmadığını göstərən, təhlükəsizlik kəməri bağlamağımız lazım olduğunu göstərən işıqlat yanır ki, bunların hamısı qırmızı rəngdə olur. Bir sözlə, qırmızı yaxınlaşdırıcı, hücum edən, istı, canlı, həyəcanlandırıcı və ehtiraslandırıcı cəhətləri özündə cəmləşdirən bir rəngdir.

MAVİ Rəng – mənəvi yüksəkliyi, salığı simvolizə edir. Özünə inamlı, həyatda və karyerada önəmli yer tutmaq üçün daim çalışanların rəngidir. Mavi rəng sevənlər səyahətə meyilli olur, dəniz, su daim onları özünə çəkir. Göy üzü, dəniz mavidir. Göyün qatılığı, tündlüyü artdıqca dərinliyi də artır. Mavi rəng sakitləşdirici rəngdir. Bir çox sosial şəbəkələrin də istifadə etdiyi rəng mavidir. Mavi rəng yemək istəyini azaldır. Buna görə, bütün pəhriz məhsullarında göy rəngli yazılardan istifadə edilir. Banklar göy rəngli loqolardan istifadə edərək özlərinin dərinliyini vurğulayır. Mavi rənglə böyüklüklerini, yaşıl rənglə etibarlı olduqlarını vurğulayır.

YAŞIL Rəng – mülayim və səmimi insanların rəngidir. Sakitliyi xoşlayır, diqqət mərkəzində olmağı sevmirlər. Lakin uzun müddət istifadə edildikdə yorucu təsir bağışlayır. Yaşıl cavanlığın, yazın rəngidir. İşıqforlarda yaşıl rəng “keç” mənasındadır. Avtomobilin qısa fəraları yandırıldıqda paneldə göstərici olaraq yaşıl işıq yanır. Şəhərlərarası məsafəni göstərən yol lövhələri də demək olar ki, yaşıl rəngdədir. Yaşıl da inam, arxayınçılıq, rahatlıq və qismən bir dərinlik var. Yataq otağının yaşıl rəngə boyadılması ailədə sakitliyə, mətbəxin yaşıl rəngə boyadılması isə aşpazların həvəslə işləməsinə səbəb olur. Əməliyyat otaqlarında həkimlər yaşıl xalat geyinirlər və əməliyyat olunan xəstənin cərrahiyyə müdaxiləsi olunacaq yerdən başqa bütün bədəni yaşıl parça ilə örtülür. Yaşıl rəngi digər rənglərə görə ilk sıraya yerləşdirən insanlar yaradıcı olurlar.

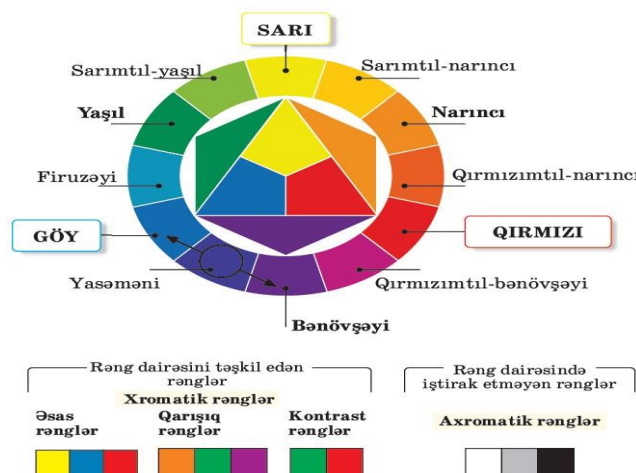
NARINCI Rəng – bu rəng çox tez diqqət çəkir. Əgər bir məhsulda narıncı rəngdən istifadə edilirsə, “Bu məhsul hamı üçündür” mesajı verilir. Balaca uşaqlar üçün hazırlanan oyuncaq və geyimlərdə bu rəng üstünlük təşkil edir. İnsanlar bu rəngin olduğu yerə rahat və asanlıqla daxil ola biləcəkləri hissəyə qapılırlar. Bu rəngi sevənlər, başqalarının şöhrət işığında parıldamağını sevməyənlərdir. Bir qədər tərs, lakin ümumilikdə mehriban, dəyişkən şəraitə asanlıqla uyğunlaşırlar.

QƏHVƏYİ Rəng – güclü insanların rəngidir. Hərəkət və fikirlərində tələskənliyə yol vermirlər. Təmkinli və dolğun olduqları üçün hər şeyi öncədən düşünüb, addım atırlar. Ciddi insanlardır. Həyatın digər sahələrində olduğu kimi sevgidə də sakit və təmkinlidirlər. Daim düşünməyə meyilidirlər. Cəmiyyətdəki problemlər, siyasi vəziyyət ilə maraqlanırlar. Ancaq qəhvəyi rəngin gizli, özündən uzaqlaşdırıcı təsiri də var. Bu xüsusiyyətinə görə dünyadakı “fast food” yeyilən bütün restoranların divarları, stolları və stulları, adətən, qəhvəyi rəngə boyadılır. Bu restoranlarda müştəriyə dillə deyilməsə də, dördbucaqlı stollar, rahat olmayan stullar, tavan və döşəmənin rəngləri vasitəsilə “Burda çox oturma, yeməyini ye və get” mesajı çatdırılır.

ÇƏHRAYI Rəng – müdafiyyə, simpatiyaya, sevgiyə ehtiyac hiss edənlərin rəngidir. Onlarda tez-tez özünə inamın çatışmadığı hiss olunur. Həyatı çox zaman nağıla bənzədir, xəyalpərəst olurlar. Xəyaldan ayrılıb reallığı görəndə böyük sarsıntı keçirirlər. Həyat rəngidir. Bu rəngi sevənlər həyatı sevirlər, ondan zövq almağı bacarırlar.

SARI Rəng – bu rəngə üstünlük verənlər cəsarətli, insanları özünə cəlb etməyi bacaran, fasiləsiz olaraq yeni informasiya axtaran, eqosentrik, şən və hazırcavab olurlar. Hakimiyyəti sevirlər, elmdə, incəsənətdə uğur qazana bilirlər. Daim xoşbəxtliyə can atır və nail olmaq üçün əllərindən gələni edirlər. Çatışmayan cəhətləri lovğa, dikbaş olmalarıdır. Rəngdə bir parlaqlıq və istilik var. Rahatlığı və aydınlığı təmsil edir. İşıqforlarda yanan sarı işıq “hazır

ol" mənasını verir. Sarı rəngdə bir keçicilik var. Günəşin sarı işıqlarında da keçicilik var. Cücənin sarı rəngində də keçicilik var.

Ədəbiyyat

1. Mikayıl Abdullayev. Rəngkarlıq qrafika. Sərvət. Bakı. 2001. (Əyani vəsait olaraq).
2. Səttar Bəhlulzadə. Rəngkarlıq qrafika. Sərvət. Bakı. 2013. (Əyani vəsait olaraq)
3. Страуб Ф. Цвет в искусстве М. 2011
4. Свет и цвет в живописи особенности изображения. М. 2010

ВЛИЯНИЕ ЦВЕТА НА ПСИХОЛОГИЮ ЧЕЛОВЕКА

Мамедова Айбаниз Али кызы, Аллаhverдиева Разия Гияс кызы
Резюме

В данной статье рассматривается влияние цветов на психологию человека. Обсуждаются холодные и теплые цвета. Цвета могут активировать, успокаивать, согревать, охлаждать или согревать, вызывать страх или комфорт. Теплые цвета – желтый, красный, оранжевый. Холодные цвета – зеленый, синий, фиолетовый и серый. Холодные цвета ухудшают кровообращение и расширяют кровеносные сосуды. Увеличение количества теплых цветов приводит к усилению кровообращения и повышению тревожности.

THE INFLUENCE OF COLOURS ON HUMAN PSYCHOLOGY

Mammadova Aybaniz Ali, Allahverdiyeva Raziyya Qiyas
Summary

This article discusses the effect of colors on human psychology. Cold and warm colors are discussed. Colors can activate, calm, warm, cool or warm, fear or comfort. Warm colors are yellow, red, orange. Cool colors are green, blue, purple and gray. Cold colors cause blood circulation to decrease and blood vessels to expand. An increase in warm colors leads to increased blood circulation and increased anxiety.

Rəyçi: Rəsulova Elnarə

İncəsənət kafedrasının 20 noyabr 2024 –cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 noyabr 2024-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT:355.

HƏRBI SOSIAL İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TARİXİ İNKİŞAFI

Binnətova Günay Elbrus
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
gunay.binnatova@gmail.com

Xülasə: *Hərbi sosial iş, hərbi qulluqçulara və onların ailələrinə sosial xidmətin göstərilməsi ilə əlaqəlidir. Bu xidmət, hərbi mühitdə xüsusi qaydalar və şərtlər altında yaşayan hərbi qulluqçuların və onların ailələrinin problemlərinin həlli, psixoloji təzyiqlərin aradan qaldırılması və ehtiyaclarının qarşılanması məqsədini daşıyır. Bu məqalə, hərbi sistemdə sosial iş təcrübələrinin tarixi, inkişafı və funksiyalarını araşdırır və sosial işin hərbi sahədəki tətbiqinin mühüm bir sahə olduğunu vurğulayır.*

Açar sözlər: sosial iş, hərbi sosial iş, sosial işçi, sosial iş tarixi

Ключевые слова: социальная работа, военная социальная работа, социальный работник, история социальной работы

Key words: social work, military social work, social worker, social work history

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra peşəkarlığı artan hərbi sosial işçilər hərbi qulluqçuların, qazilərin, şəhid ailələrinin problemlərinin həllində onların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində və döyüşə hazır vəziyyətdə saxlanılmasında mühüm rol sahibi olmağa başlamışdılar. Bütün gün istər hərbi qurumlar, istərsədə qazi təşkilatları sosial işçilər üçün mühüm məşğulluq mənbəyi olmaqla bərabər, eyni zamanda bu yerlərdə müqavilə əsasında həm tam, həm də yarımştat işləyə bilirlər. Bundan başqa hərbi qulluqçular, qazilər, şəhid ailələri hərbi idarə olunan tibbi sığorta planı və şəxsi heyətə dəstək proqramı çərçivəsində özəl olaraq işləyən mütəxəssislərdən, həmçinin mülki sosial işçilərdən dəstək ala bilirlər ki, bu da sosial işçilərin hərbi sahədə necə önəmli olduğunu vurğulayır.

Hərbi kontekstdə effektiv mikro təcrübə sosial iş mütəxəssislərindən hərbi mədəniyyəti və subkulturaları (məsələn, xüsusi təyinatlı qüvvələr, quru qoşunları) əsas və təkmil hərbi hazırlığın istiqamətləri və inkişaf təsirlərini başa düşmələrini tələb edir. Hərbi sosial iş mikro-makro səviyyədə əhatə olunan və qabaqcıl sosial iş bilik və bacarıqlarını tələb edən ixtisaslaşdırılmış təcrübə sahəsidir [2].

Bundan başqa Birinci Dünya Müharibəsi illərində psixiatrik sosial işçiyə ehtiyac 100.000-dən çox qazi və döyüş təcrübəsi olan xidmətdə olan hərbiçilərin nevropsixiatrik xəstəliklərə görə hərbi xəstəxanalara müraciətindən sonra reallaşdı. İlk psixiatrik sosial işçilər hərbi xəstəxanaların nevroloji klinikalarında sahələrarası klinik qrupların tərkibində çalışmağa başladı. Hərbi xəstəxanalarda sosial işçilərin ilk təyinatı 1918-ci ildə Nyu Yorkdakı hərbi xəstəxanada olmuşdur.

Nümunə olaraq bəzi ölkələrin timsalında hərbi sosial işin nə dərəcədə önəmli olduğunu və yaranma inkişafını vurğulamaq olar. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının ordusu Amerikan daxili müharibəsindən bu yana, İspaniya –Amerika müharibəsi, I və II dünya müharibələri, Koreya, Vietnam, Körfəz müharibəsi və Əfqanıstan müharibələrində təcrübə etmişdir. Belə ki, ilk 4 müharibə geniş cəbhələrdə və tələfatı çox olmuş, son 3 müharibə isə ön cəbhəsi olmayan, düşmənin hər yerdə geriləmə fəaliyyətləri ilə ortaya çıxdığı, yorğunluqların və uzun vaxt davam edən müharibələr olmuşdur. Özəlliklə son 3 müharibə əsgəri personal duyğusal və psixoloji olaraq daha çox yaralar almış və nəticədə psixoloji uyğunsuzluqlar, ailə içi şiddət, maddə və spirtli içki bağlılığı, intihar, kimi və cinsəl cinayətlərdə artım kimi yeni problemlər yaratmışdır. Bu gün bu kimi problemlərin həll

edilməsində hərbi sosial iş mütəxəssislərinə Amerika Ordusu çox güvənməyə və təcrübələrinin artırılmasında fəal mübarizə aparır. [1. s. 97-107]

Daha bir nümunə olaraq Türkiyə Silahlı Qüvvələrində hərbi sosial işin necə yerinə yetirdiyini göstərən bir sıra məlumatlar qeyd etmək olar. Belə ki, Türkiyə Silahlı Qüvvələrində hərbi sosial iş xidməti proqramları son zamanlarda dahada mütəşəkkil sürətdə aparılır. Başlanğıcda hərbi xəstəxanalarda fəaliyyətə başlayan sosial iş mütəxəssislərinin fərqli sahələrdə işə başladığı görülməkdədir.

Türkiyə Silahlı Qüvvələrində hərbi sosial işin ən əhəmiyyətli atılan addımlarından biri şəxsi heyətin məlumatları haqqında ailələriylə məktub, və telefonla və digər əlaqə vasitələri ilə əlaqə qurularaq hərbi xidmət müddətində məlumat almaları üçün əlaqə nömrəsi verilməkdədir. Bundan başqa hərbi xidmət dövründə xidmət edən övladlarının bütün vəziyyətləri haqqında (mükafatlandırma, cəza, xəstəlik və s.) məlumat alabilmələri üçün və ya övladları haqqında komandirlərinə məlumat verəbilməsi məqsədiylə 7 gün 24 saat xidmət verən "Ailə Əlaqə Mərkəzi" yaradılmışdır ki, sosial iş mütəxəssislərinin burda rolu çox böyükdür.

Silahlı Qüvvələrdə hərbi sosial işin inkişafına təsir edən önəmli amillərdən biri də I-ci dünya müharibəsi zamanı Amerika Ordusu içərisində Amerika Qızıl Xaç (Amerika Red Cross)-na bağlı olaraq fəaliyyət göstərən mülki sosial xidmət mütəxəssisləri tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. O tarixdə silahlı qüvvələrdə sosial xidmət mütəxəssisi olmamasına baxmayaraq Qızıl Xaç işçiləri sosial xidmət mütəxəssislərinin 1 Sentyabr 1918-ci ildə nevrozlu xəstələr üçün özəl bir xəstəxanada olan New York Plattsburg hərbi xəstəxanasında nevroloji xəstəliklər və nevrozlar ilə bağlı uğurlu bir şəkildə gerçəkləşdirdikləri proqram ilə sosial xidmət mütəxəssislərinin önəmliliyi başa düşülmüşdür.

Bundan başqa silahlı qüvvələrdə sosial işin institusionallaşdırılmasında ən mühüm hadisələrdən biri olan psixiatrik sosial iş şöbəsinin yaradılması 1945-ci ilin iyununda baş verdi və şöbənin ilk rəhbəri mayor Daniel E. O'Kif idi. Bununla belə, O'Kefee vəzifədə olduğu müddətdə müharibənin sona çatması ilə onun kimi təlim keçmiş psixiatriya sosial işçilərinin demək olar ki, hamısı işdən çıxarıldı və buna görə də bu müddət ərzində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə oluna bilmədi. Daha sonra silahlı qüvvələrdə peşəkar sosial işin yenidən qurulmasının vacibliyini hiss edən Elizabeth H. Ross "Ordu Tibb İdarəsi Psixiatrik Sosial İşçi axtarır" başlığı ilə milli reklam kampaniyaları dərc etməyə başladı və bu dövrdə sosial işçilər axtarıldı. İxtisaslar ən azı bir il sertifikatlaşdırılmış sosial iş məktəbində təhsil almış və ya sağlamlıq və ya sosial təminat sahəsində bir illik sosial şəxsi iş təcrübəsinə malik olmaq kimi ifadə edilir. 1947-ci ilin apreliyində vəzifəyə başlayan podpolkovnik Elwood W. Camp, peşəkar sosial işçilər üçün yardımçı heyət hazırlamaq üçün "iş köməkçisi" planını təqdim etdi və ən azı iki il universitet təhsili olan əsgərləri Sahə Sanitariya Xidməti tərəfindən təklif olunan hərtərəfli kursa göndərdi. Məktəb, sosial xidmət texniki adını qazanaraq məzun olmalarını təmin etdi .

Hərbi sosial işin inkişafında Amerika Birləşmiş Ştatların-da yaranan Ordu İcma Xidmət Mərkəzi, əsasən podpolkovnik Mari Baird tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu, sosial iş üzrə məsləhətçi polkovnik-leytenant Uilyam Runi tərəfindən hazırlanmışdır. Bu ehtiyacın inkişafında II İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Amerika ordusunun sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərinin sürətli dəyişməsi təsirli oldu. Krise, 1940-cı illərdə Amerika əsgərlərinin evlənmək üçün komandirlərindən icazə almalı olduqları üçün 67.000 hərbi ailəsi olduğu halda, bu məhdudiyyətin aradan qaldırılması ilə 1965-ci ildə 450.000 hərbi ailəsi və cəmi 1.300.000 asılı əhali olduğunu bildirir. Ordu İcma Xidmət Mərkəzinin silahlı qüvvələrdə sosial iş təcrübəsi üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial işçilərin bilik və bacarıqları ilk dəfə olaraq səhiyyə xidmətlərindən kənar hərbi sahədə də istifadə olunub. Bildirilir ki, 1966-

cı ilin noyabr ayında dünya üzrə 90 Ordu İcma Xidmət Mərkəzi açılıb və bu mərkəzlərdən 132 mindən çox insan faydalanıb. Ordu İctimai Xidmət Mərkəzi həmçinin sosial işin vahid yanaşmasını və sistem nəzəriyyəsini effektiv şəkildə özündə cəmləşdirir və hərbi sahədə sosial işçilər tərəfindən edilən ən yaxşı siyasət inkişaf etdirən addım kimi görülür. [4. s.131-151]

Hərbi sosial iş haqqında daha qədim məlumatlar görmək mümkündür ki, buna misal olaraq Osmanlı Dövlətində olan prosesləri misal göstərmək olar: Belə ki, Osmanlı İmperiyası türk dövlət ənənəsi və yığılması üzərində qurulmuş və dünya tarixinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş bir dövlət olaraq tarixinin hər bir dövründə müharibə şəraitində olmuşdur və onun şərtlərindən təsirlənən şəxslərə biganə qalmayıb. Misal üçün; Hətta klassik dövrdə Osmanlı hərbi sistemində müharibədə şəhid olan Kapıkulu əsgərlərinin ailələri birbaşa dövlət himayəsinə götürülür, şəhid əsgərlərin övladları isə başlanğıc məktəbinə daxil olurdular. Osmanlı İmperatorluğunun şəhid əsgər və əlil qazi ailələrinə qarşı tətbiqlərində də müzakirə edən Yrd. Dos. Dr. Yunus Özgerin Hərbi Təqaüd Fondu adlı əsərində ətraflı bəhs edilir. Sözügedən araşdırmada Osmanlı hərbi sisteminin sosial təminat strukturu xüsusilə 1866-cı ildə müzakirə edilmişdir.

Sosial işçilər, qazilərin, şəhid ailəsi üzvlərinin, yaşadıkları mürəkkəb duyğuların öhdəsindən gəlmək bacarıqlarının inkişafında mühüm rola oynayırlar. Bu prosesdə hərbi xidmət zamanı qazilərin, şəhid ailəsi üzvlərinin həyatı funksiyalarına zərbə vuran hadisə yaşaması nəzdində onun və ailəsinin orqan və funksiya itkisinə uyğunlaşmasının monitorinqini onların qarşılaşacaqları yeni ehtiyac və böhranların öhdəsindən gəlməyə imkan verəcək. Məsələn, bu istiqamətdə həyata keçirilən sosial işə müdaxilədə qazinin ailədəki rolunun itirilməsi aradan qaldırıla bilər və həm qaziyə, həm də ailəyə yeni vəziyyətə uyğunlaşmaq üçün dəstək verilə bilər [3. s.76-88].

Silahlı Qüvvələrdə çalışacaq sosial işçilər ilk növbədə işləyəcəkləri mühiti və müştərilərin sosial, psixoloji demografik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, işin tələblərini bilməlidirlər. Yuxarıda qeyd olunan faktları ümumiləşdirsək, beynəlxalq təcrübədə aşağıdakı hərbi qruplarına institsional sosial iş xidmətləri, sosial layihələr və proqramlar vasitəsilə aparılmaqdadır.

Bütün bunları nəzərə alaraq onu demək olar ki, bu problemlərin aradan qaldırılmasında hərbi sosial iş mütəxəssislərinə olan ehtiyac heç bir şübhə belə olmayacaq şəkildə artmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Aktaş, A. M. (2002). Orduda Sosial Hizmet. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Dergisi, 1(1), 97-107.
2. CSWE. (2010). Advanced Social Work Practice in the Military.
3. Daley, J. G., Carlson, J. Ve Evans, P. (2015). Military Social Work as an Exemplar in Teaching Social Work Competencies. Journal of Social Work Education, 51(1), 76-88.
4. Şen, B. (2016). Silahlı Kuvvetlerde Sosyal Hizmetin Önemi. Toplum ve Sosyal Hizmet, 27(2), 131- 151.

**ВОЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА: ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ
РАЗВИТИЕ***Биннетова Гюнай Эльбрус**Резюме*

Военно-социальную службу можно объяснить с точки зрения социальной работы, которая предоставляется солдатам всех рангов и их семьям, живущим в особых правилах и условиях, и решающим их проблемы, психологическое давление и удовлетворяющим их потребности в военной среде. В этой статье рассматриваются история, развитие и функции практик социальной работы в вооруженных силах, важная область применения социальной работы.

**THE IMPORTANCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF MILITARY
SOCIAL WORK***Binnatova Gunay Elbrus**Summary*

The military social service can be explained in terms of the social work that is provided for the soldiers at all ranks and their families who are living under special rules and conditions, and solving their problems, psychological pressures and satisfying their needs in the military environment. This article examines the history, development and functions of social work practices in the armed forces, an important area of application of social work.

*Rəyçi: Əfsanə Nazim qızı Əsgərova**İctimai və təbiət fənləri kafedrasının 06 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 11 noyabr 2024-cü il.*

UOT:796.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MUSIQININ MÜŞAYİƏTİ İLƏ BƏDƏN TƏRBIYƏSİ DƏRSLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASI

Haqverdiyev İlqar Arif oğlu, Haqverdiyeva Nilüfər İlqar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
hagverdiyevanilufar@gmail.com

Xülasə: *Musiqi sənətinin məqsədi insanın bədəni və ruhu arasında tarazlığa, musiqinin insanın tək cə mənəvi, əqli deyil eləcə də fiziki vəziyyətinə təsir etməyə nail olmaqdır. Musiqinin insanın mənəvi həyatındakı rolunu, eləcə də fiziki məqsədlərdə böyük əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Böyük emosional təsir gücünə və insan hisslərinin ən incə çalarlarını çatdırmaq qabiliyyətinə malik olan musiqi sənəti həm də insanların emosional aləmi, eləcə də insanın özünü tanımasını təbiiq edir.*

Dahi filosofların fikrincə sənət insan fəaliyyətinin tərkib hissəsidir, insanın şəxsiyyəti yalnız sənətin köməyi və iştirakı ilə tam şəkildə üzə çıxıb formalaşa bilər. İnsan orqanizminə və psixikasına təsirini nəzərə alaraq musiqi müşayiətini bədən tərbiyəsi dərsləri üçün seçdikdə dərslərin xüsusiyyətini nəzərə almaq vacibdir. Musiqi müşayiətini dərslərin hansı hissəsində istifadə olunmasından asılı olaraq ona uyğun seçimi aparılmalıdır.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, idman, musiqi, müşayiət, tələbə, məşq

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, музыка, сопровождение, студент, тренировка

Keywords: physical education, sports, music, accompaniment, student, exercise

Müasir cəmiyyətimizdə əsas problemlərdən biri yetişməkdə olan gənclərin fiziki və psixi sağlamlıq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi, psixomatik diaqnozlu xəstəliklərin sayının artması, cəmiyyətimiz üçün qabiliyyət tələb edən ixtisaslarda mütəxəssislərin azalması, gələcək nəsil arasında bədən tərbiyəsi və idmana marağın azalması ilə daha da çətinləşir. Bir sıra təhsil müəssisələrində o cümlədən Ali və orta ixtisas müəssisələrində Bədən tərbiyəsi dərslərinin tədris planından çıxarılaraq keçirilməməsi bu məsələni daha da qabardır.

Hal hazırda müasir təhsil mühitində bədən tərbiyəsi sistemi az yaşlı şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və qorunması, uşaqların müntəzəm, sistemli şəkildə bədən tərbiyəsi və idmana cəlb etmək problemlərinin həllinin yeni və effektiv yollarının axtarışı ilə xarakterizə olunur.

Müasir Milli fiziki tərbiyə sistemində yeni dövr üçün bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına dair müasir təhsil strategiyasına uyğun olaraq bədən tərbiyəsi və bu sahəyə prioritet olan təhsillə yanaşı məktəbdənkənar tədbirlərin təşkilinin yeni cəlbedici formalarının, metodlarının axtarışıdır.

Bununla əlaqədar, bir çox Ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində tələbələrin fiziki fəaliyyətə və orqanizminin təhkimləşdirilməsinə olan müxtəlif tələbatlarını, onların şəxsi üstünlüklərini tam ödəyən müxtəlif tədris sahələri və bədən tərbiyəsinin müstəqil formalarının geniş seçiminə zərurət yaranmışdır.

Bu gün müasir dövrün və günün tələblərinə cavab verən çoxlu sayda müasir innovativ tədris texnologiyaların getdikcə daha çox yer verilir və inkişaf etdirilir. Bu innovativ texnologiyalar bədən tərbiyəsi sahəsinin tədris prosesində tətbiq olunur. Bu yanaşma Ali və orta peşə təhsili sistemində yeni istiqamətlərin, metodların, vasitələrin köməyi ilə bədən tərbiyəsi və idman dərslərinin keyfiyyətini təmin edir. Tədris və məşq prosesində çoxlu

müasir idman avadanlıqlarından və üsullardan istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq ən maraqlısı və önəmlisi odur ki, belə tədris prosesində fiziki hərəkətləri musiqi müşayiəti ilə qurmaq əsas vasitə kimi musiqidən istifadə etmək müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

Tarixi araşdırmalar da göstərir ki, min illər boyu musiqinin bədən tərbiyəsi ilə çox sıx əlaqəsi olmuşdur. Hətta qədim sivilizasiyanın korifeyləri Nizami Gəncəvi, Füzuli, Tusi, Şirazi müasir maarifpərvər alim və şairlərdən isə Ə. Şirvani, A. Səhhət, M.F. Axundov, Q. Zakir, S. Vurgun və s. musiqinin müalicəvi təsir gücünə malik olmasını əsərlərində sübut etmişdirlər. Onlar bildirdilər ki, musiqi cəmiyyətdə bir çox problemləri həll edir, musiqi insanların şüur və davranışlarını idarə edir, onların əqli və fiziki fəaliyyətini tənzimləyir, estetik zövq verir. Musiqi xəstəliklərə müsbət təsir göstərir, onlara şəfa verir, musiqini dinləyənlərin zövqünü, maraqlarını, sosial münasibətlərini, yaxşılaşdırır, bir sözlə cəmiyyətə ideal formalaşmağa qadir vasitədir.

Təhsil müəssisələrində atletika, bədii gimnastika, fitnes, aerobika və s. elementləri olan bədən tərbiyəsi dərslərində musiqili müşayiət geniş istifadə olunmalıdır. Təcrübədən də görüldüyü kimi, musiqi ilə fiziki hərəkətlərin yerinə-yetirilməsi şagirdlərə verilən bir çox fiziki yükün həlli üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Musiqi idman və ya məşq prosesində hərəkətlərin icrası zamanı yaranan problemləri aradan qaldıra bilir. İdman dərslərində yaranan əsas problemlər bunlardır:

- İnsan həyatının bir sintezi olan orqanizmin, bədənin və qamətin sağlam və düzgün inkişafı.
- İdman dərsləri və məşqlər zamanı tələbələrin fiziki tərbiyəsinə köməklik edir (fiziki hərəkətləri yerinə yetirərkən, müxtəlif fənd və elementləri icra edərkən, aerobika hərəkətləri edərkən).
- İdman dərslərinin əsas vəzifələrini, dərslin hər bir metodiki hissəsinin təliminə töhfə verir.
- Sınıfdə emosional fonun və tələbələrin psixiki-emosional vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

Musiqinin insan orqanizminin fizioloji proseslərinə təsiri bir çox ölkənin alimləri üçün tədqiqat mövzusu olmuşdur. Aparılan araşdırmalar sübut etmişdir ki, xüsusi seçilmiş musiqinin müntəzəm dinlənməsi qısa müddətli yaddaşı gücləndirir, eyni zamanda şifahi və qeyri-verbal intellekt göstəricilərinə müsbət təsir göstərir.

Musiqinin insan orqanizminə təsiri ilə bağlı tədqiqatlar apararı tanınmış tədqiqatçı Donald Campbell'in fikrincə, musiqi əzələ gərginliyini azaldır, bədənin hərəkətliliyini və koordinasiyasını tənzimləyir və yaxşılaşdırır. Avtonom sinir sistemi vasitəsilə eşitmə sinirləri daxili qulağı bədənin əzələləri ilə birləşdirir. Buna görə də güc, elastiklik, sürət, dözümlülük kimi idman keyfiyyətləri və əzələ tonusu səs və vibrasiyalardan asılıdır.

Tanınmış fizioloqlar, alimlər öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəliblər ki, musiqi terapiyası emosional durumu, qorxuları, hərəkət və nitq problemlərini psixomatik xəstəlikləri, davranış anomaliyalarını, ünsiyyət çətinliklərini, depressiyaları və s. çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ən effektiv vasitədir və idman dərslərində, məşqlərdə, kütləvi idman tədbirlərində musiqidən istifadə edilməsi məsləhətdir.

Tədqiqatlar təsdiq edir ki:

- Musiqi müşayiəti ilə təşkil olunan idman dərslərində mərkəzi sinir sistemində dəyişikliklər baş verir.

• Musiqi qanın həcminə, nəbz sürətinə, qan təzyiqinə, qanda şəkərin səviyyəsinə nəzərəcarpacaq qədər təsir göstərir, həmçinin əzələ tonusunu artırır və ya azaldır, emosiyaların yaranmasına təkan verir.

- Musiqi beyin qan dövranını normaya salır.
- Sakit melodik musiqi müşayiəti sakitləşdirici təsir göstərir.
- Orta həcmli aydın ritmlə enerjili musiqi tonik effekt yaradır.
- Sürətli templi major-key musiqi ürək döyüntüsünü və əzələ tonusunu artırır.
- Musiqi dinləniləndə qanda müxtəlif hormonların səviyyəsinə təsir edir.
- Musiqi bədənin ümumi hərəkətliyinə və koordinasiyasına təsir edə bilər.
- Musiqi zamanın qavrayışını dəyişir, yaddaşı tənzimləyir, hərəkət bacarıqlarını tez öyrənilməsinə şərait yaradır.

Bədən tərbiyəsi dərslərinin və idman məşqlərini musiqi müşayiəti ilə aparılması, tədris fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına və onun əsas vəzifələrinin səmərəli həllinə kömək edir. Məqsədyönlü şəkildə seçilən və bacarıqla istifadə olunan musiqi əsərləri, onun kiçik hissələri, musiqi parçaları, fraqmentlərdən istifadə olunması tədrisin səmərəliliyinə, keyfiyyətinə şərait yaradır.

İdman dərslərinin təşkilində musiqini seçərkən mütləq mövzuya uyğunluğu, dərslərin formasına, məqsədinə, vəzifəsinə, şagird və tələbə kontingentinin xüsusiyyətlərinə, əsaslanmaq vacibdir. Musiqidən istifadə bir sıra üstünlüklərə malikdir ki, musiqi tembrini seçərkən və ondan istifadə edərkən bəzi incəliklər nəzərə alınmalıdır. Musiqi müşayiətinin təşkili ilə hər hansı bir dərslər və ya məşq formatında işlənmiş tədris prosesi bir neçə problemi həll edə bilər.

• İnsan həyatının estetik zənginliyi, bədən və ruh tərbiyəsi “sağlam bədəndə sağlam ruh olar” deyimini nəzərdə tutulur.

• Hərəkətlərin icrasında şagirdlərə və tələbələrə metodiki köməklik etmək (fiziki hərəkətlərin yerinə yetirərkən, müxtəlif fəndləri yerinə yetirərkən, idman zalında hərəkətlərə uyğun yerdəyişmə edərkən və s.)

Tədqiqatçılar sübut edirlər ki, tədris prosesində musiqinin təsiri təhsil alanların zövqündən və musiqiyə meylindən çox asılıdır. Subyektiv olaraq şagirdlərin bəyəndiyi melodiya orqanizmin fiziki yükə qarşı müsbət təsir göstərdiyini, bəyənmədiyi melodiya isə orqanizmə əks təsir göstərdiyini büruzə verir. Misal olaraq orqanizmdə damarların daralması, ürək döyüntüsünün artması, tez yorulma, haldan düşmə və s. kimi mənfi reaksiyaları göstərmək olar. İdman müəllimlərinin üzərinə bu sahədə böyük məsuliyyət düşür. İdman dərslərində konkret musiqi parçalarının seçilməsi istiqamətində düşünülmüş addımlar atılmalıdır. Bədən tərbiyəsi müəllimlərinin peşə fəaliyyətində bu sahəyə diqqətlə yanaşmaq tələb olunur.

İstənilən musiqi əsəri yalnız musiqi, təsəvvür, bacarıq və vərdislər daxil olmaqla, konkret zövqə uyğun həyat tərzi əsasında qəbul edilir. Musiqi müşayiətinin metodiki cəhətdən səriştəli seçimi bütün tədris prosesinin düzgün təşkili üçün vacib şərtlərdən biridir. Buna görə də müasir bədən tərbiyəsi müəllimi və məşqçisi vacib olan peşəkar bacarığa malik olmalıdır.

Bədən tərbiyəsi dərslərini müşayiət edən musiqi, müəyyən emosional əhval ruhiyyə yaratmalıdır. Musiqi müşayiəti uşaqların diqqətini aktivləşdirir, uşağın musiqi təcrübəsini zənginləşdirir. Tədris prosesi kifayət qədər gərgin aparılırsa, mütləq musiqidən istifadə edilməlidir. Kiçik yaşlı məktəblilərin bədən tərbiyəsi dərslərində tədris prosesinin hissələrinə uyğun melodiya seçilməlidir.

Dərsin hazırlayıcı hissəsində asta yeriş, sürətli yeriş, asta qaçış, sürətli qaçış, fiqurlu yeriş və qaçış kimi fiziki hərəkətlər verilir. Bu hərəkətlərə uyğun melodiyaaların düzgün seçilməsi vacibdir.

Melodiya, musiqinin ən mühüm tərkib hissəsidir. O, musiqi əsərinin ideya və emosional məzmununu təşkil edən, zamana uyğun tərtib edilmiş, müxtəlif obraz və halları özündə cəmləşdirən bədii mənalı musiqi silsiləsidir. Melodiyanın müxtəlifliyi, şərti olaraq, yüksələn, enən, dalğalı və hamar bölünən melodik naxışların istiqaməti ilə ölçülür. Bu naxışlar əllərin və bədənin bütün hərəkətləri ilə təkrarlanır. Yüksələn melodiya üçün hərəkətlərin tempi və sürətinin artırılması tövsiyə olunur, azalan melodiya üçün isə hərəkət tempinin asta şəkildə azaldılması vacibdir. Musiqi əsərinin ifa xarakteri də xüsusi diqqət tələb edir: davamlı və ya kəskin, qarışıq və hamar kimi melodiyaalar üçün uyğun hərəkətlər seçilməlidir. Həmçinin, səslərin yüksəkliyi də reqistr anlayışında özünü göstərə bilər. Ümumiyyətlə, musiqidə üç əsas qeydi — yüksək, orta və aşağı — ayırd etmək mümkündür.

Temp, bir musiqi parçasının ifa sürətini ifadə edir. Ən əsas şəkildə, temp yavaş, orta və sürətli ola bilər. Hər bir temp növü, ümumilikdə, musiqi əsərinin xarakterini müəyyənləşdirir. Tempi dəyişdirmək, bəstəkarın əsərinin təhrif edilməsi deməkdir. Musiqidə olduğu kimi, bədən tərbiyəsi dərslərində və məşqlərində də temp, hərəkətin mühüm bir vasitəsi hesab olunur.

İnsan bədəninin hər hansı bir ətrafı üçün, məsələn, yuxarı və ya aşağı ətrafın ümumi inkişaf hərəkətlərində öz tempi və sayı mövcuddur. Bu hərəkətlər müxtəlif tempdə — iki, dörd və ya daha çox tempə uyğun şəkildə verilə bilər. Yavaş tempdə icra edilən hərəkətlər ağır və böyük amplitudalarla həyata keçirilir. Bu temp, həmçinin statik (güc) hərəkətləri üçün və yeni hərəkətlərin öyrədilməsi zamanı istifadə olunur. Ümumi inkişaf, rəqs və tətbiqi gimnastika hərəkətləri kimi sakit, təmkinli və aktiv hərəkətlərin musiqi müşayiəti ilə icra edilməsi üçün orta tempdən istifadə edilməlidir. Kiçik amplitudalı sürətli və çox sürətli hərəkətlər üçün isə musiqi sürətli temp ilə müşayiət olunmalıdır. Qaçış, tullanma, aşma və digər hərəkətlərdə tempin tədricən dəyişməsi məsləhət görülür.

Dinamika musiqinin ifadə vasitəsidir və yunan dilindən tərcümədə “*gec*” mənasını verir. Səsin gücü və həcmi ilə əlaqəli olan hər şey musiqinin dinamik çalarlarına daxildir. Böyük əzələ gərginliyi ilə icra edilən bütün hərəkətlər yüksək səs tələb edir. Səsin həcmının tədricən artması və ya azalması isə əzələ gərginliyinin tədricən dəyişməsi ilə həyata keçirilir. Musiqi vuruşları — *leqato*, *qeyri-leqato* (*non leqato*) və *stakkato* — sürətli hərəkətlərin xarakteri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün musiqi terminləri kimi, onların adları da italyan mənşəlidir.

Beləliklə, bütün göstərdiyimiz amilləri nəzərə alaraq, idman dərslərinin təşkilində və keçirilməsində müşayiət üçün müəyyən bir musiqi parçası seçərkən musiqi ifadə vasitələrinin əhəmiyyətini və onların məcmusunun nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, Ə. C. (1972). *Fiziki hərəkətlərin və idmanın Gigiyenası*. Bakı Maarif, 94-98.
2. Qasımzadə, F. (1970). *İdman gözəllik və estetika*. Bakı: Gənclik, 58-62.
3. Tahirzadə, R., & Qurbanov, C. (1997). *Azərbaycan milli xalq oyunları və onların mədəniyyətimizdə yeri*. Bakı, 10-12.

Rus dilində:

4. Гобузева, К. В. (2011). Значимость использования музыкального сопровождения на занятиях физической культурой. *Здоровье*, 456-458.
5. Смирнова, Ю. В., & Кадыров, Р. М. (2012). Музыкальное сопровождение на уроках физической культуры в школе. *Учебно методическое пособие*. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 9, 64-65.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА УРОКОВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ С МУЗЫКАЛЬНЫМ СОПРОВОЖДЕНИЕМ*Хаквердиев Ильгар Ариф оглы, Хаквердиева Нилюфер Ильгар кызы***Резюме**

Цель искусства музыки заключается в достижении баланса между телом и душой человека, а также в воздействии музыки не только на духовное и умственное состояние, но и на физическое состояние человека. Нельзя недооценивать роль музыки в духовной жизни человека, а также её большое значение в физическом плане. Искусство музыки, обладающее большой эмоциональной силой и способностью передавать самые тонкие оттенки человеческих чувств, также влияет на эмоциональную сферу человека и способствует его самопознанию.

По мнению великих философов, искусство является частью человеческой деятельности, и личность человека может полностью раскрыться и сформироваться только с помощью и через искусство. Учитывая влияние музыки на организм и психику человека, при выборе музыкального сопровождения для уроков физической культуры необходимо учитывать особенности самого занятия. В зависимости от того, на каком этапе урока будет использоваться музыкальное сопровождение, выбор должен быть сделан соответствующим образом.

IMPROVING THE QUALITY OF PHYSICAL EDUCATION LESSONS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS WITH MUSICAL ACCOMPANIMENT*Hagverdiyev Ilgar Arif, Hagverdiyeva Nilufar İlgar***Summary**

The aim of the art of music is to achieve balance between the body and soul of a person, as well as to influence not only the spiritual and intellectual, but also the physical state of an individual. The role of music in a person's spiritual life, as well as its significant impact on physical objectives, cannot be underestimated. The art of music, with its great emotional power and ability to convey the most subtle shades of human emotions, also influences the emotional realm of individuals and contributes to self-awareness.

According to the great philosophers, art is an integral part of human activity, and a person's personality can only fully emerge and be shaped through the aid and participation of art. Considering the impact of music on the human body and psyche, it is important to take into account the characteristics of the lesson when selecting musical accompaniment for physical education classes. The choice of music should be made according to the part of the lesson in which it will be used.

*Rəyçi: dosent Zaur Hüseynzadə**Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 18 oktyabr 2024-cü il 02 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 22 oktyabr 2024-cü il*

УДК - 378

**РОЛЬ ШКОЛЫ И ПРАВИЛЬНОЙ МЕТОДОЛОГИИ
В ПОКАЗАТЕЛЯХ УЧЕНИКОВ**

Гусейнова Саида Сарыевна
ср.школа № 11 им. Низами Гянджеви, Гянджа
gceferova@rambler.ru

Аннотация: Школьная среда играет важную роль в развитии учащихся, усвоении знаний и умений. Выбор правильной методологии напрямую влияет на качество этого процесса. В данной работе мы рассмотрим влияние методов, используемых в школьной среде на учащихся, на приобретение знаний, их мотивацию и общее развитие. В этой среде учащиеся не только усваивают знания, но и имеют возможность строить социальные отношения, развивать навыки решения проблем и развивать независимое мышление. Академическая успешность учащихся тесно связана не только с личными способностями и талантами, но и с особенностями школьной среды. Школьная среда – это контекст, который формирует социальное, эмоциональное и академическое развитие учащихся.

Ключевые слова: школа, правильная методология, развитие, повышение успеваемости учеников, факторы.

Keywords: school, correct methodology, development, improving students' academic performance, factors.

Açar sözlər: məktəb, düzgün metodika, inkişaf, şagird nailiyyətlərinin artırılması, amillər.

В формировании личности ключевую роль играют три важных фактора: наследственность, среда и воспитание. Оно включает в себя любой компонент (умственное воспитание, физическое воспитание, трудовое воспитание, эстетическое воспитание) системы всестороннего развития личности через нравственное начало, мотивы, моральные установки, проявления поведения (забота, сочувствие). Именно здесь происходит взаимообогащение нравственного формирования личности. Качество образования связано не только с учебной программой, но и со средой школы, отношениями учителя и ученика, обеспечением ресурсами и школьной дисциплиной. Результаты исследования PISA (Программа международной оценки учащихся), проведенного в 2018 году, позволяют четко интерпретировать влияние школьной среды на академические достижения учащихся. На успех учащихся в школьной среде влияет множество факторов. Это социально-экономическая ситуация, материально-техническая база школы, количество учеников на одного учителя, мотивация учителей и атмосфера в классе.

Эти элементы школьной среды напрямую влияют на академические успехи учащихся. В современный период в школе учитель может планировать систему педагогического воздействия только на основе предварительного изучения школьников. Организуя личностно-ориентированную работу с коллективом, учитель не должен ограничивать свою работу, ставя перед ними цель самоконтроля, а должен помочь им найти способы этой учебной деятельности. Если учащимся не хватает самостоятельности, необходимо привить им это качество. Потому что, если школьник не может контролировать себя, ориентация личности не может быть реализована ни на каком уровне. Поэтому дружеское руководство коллектива должно помочь в этой работе. Если это произойдет, каждый школьник сможет объективно подойти к своим

личностным качествам, посмотреть на себя со стороны, понять свои недостатки и легко определить пути и средства их устранения. Поэтому в процессе личностной ориентации необходимо направлять подрастающее поколение на раскрытие своих сил, возможностей, талантов, способностей и правильно направлять их.

Если мы хотим развивать личность, прежде всего, мы должны устранять свои недостатки, сознательно направлять свои действия и поведение, постоянно совершенствовать свои моральные качества. Потому что главная цель школы – направить учеников в правильном направлении для Родины и нации. Кроме того, школьная дисциплина является одним из важных факторов, влияющих на качество образования. Потому что внутренние школьные правила формируют среду сотрудничества и конкуренции учащихся в школе.

Правильное установление отношений учитель-ученик, прежде всего, требует от учителя наличия ряда способностей. В современной педагогике по данному вопросу проведено множество исследований и сделаны выводы. В частности, в исследованиях последних лет отдельно упоминаются способности учителя, характерные для современной эпохи. Таким образом, педагогические способности являются качествами учителя и делятся на семь групп:

- ✓ организаторские способности;
- ✓ преподавательские способности;
- ✓ перцептивные способности;
- ✓ коммуникативные способности;
- ✓ суггестивные способности;
- ✓ исследовательские способности;
- ✓ научно-познавательные способности.

Эти способности могут со временем меняться, а количество требований может увеличиваться или уменьшаться. Одним из главных условий является то, что навыки не классифицируются по мере необходимости. Педагог с высокими способностями, естественно, старается наладить запланированный педагогический процесс в демократических условиях в соответствии с требованиями новых принципов.

На поведение школьников также влияет физическая и социальная среда. Физическая среда связана с инфраструктурой школы, дизайном классных комнат и наличием ресурсов. Комфортная, безопасная и современная физическая среда повышает мотивацию школьников и повышает их интерес к обучению. Например, хорошее освещение, бесшумная обстановка, наличие соответствующих технологий повышают внимание учащихся к уроку. Социальная среда включает в себя отношения учащихся с учителями, одноклассниками и другим школьным персоналом. Позитивная социальная среда способствует позитивному взаимодействию, повышая чувство собственного достоинства учащихся и их приверженность школе.

Поведение, методы и отношения учителей с учениками определяют качество школьной среды. Хорошие преподаватели поддерживают развитие учащихся и повышают их мотивацию. Поддержка учителей повышает уверенность учащихся в себе. Когда ученики чувствуют поддержку учителя, они достигают лучших результатов. Индивидуальный подход учителей, адаптированный к потребностям каждого ученика, увеличивает его успех. Школьная культура определяется ценностями, ожиданиями и стандартами поведения. Хорошая школьная культура повышает интерес учащихся к обучению. В такой среде учащиеся могут проявить себя позитивно. Психологическая поддержка и оздоровительные программы повышают благосостояние школьников и положительно влияют на их академические результаты.

Методы, используемые в школьной среде, играют важную роль в повышении уровня обучения учащихся. Применение различных методов создает более эффективную возможность обучения за счет адаптации к различным стилям обучения учащихся. Развитие способностей учащихся имеет решающее значение для реализации их потенциала. Выбор правильных методологий играет исключительную роль в этом процессе. Существуют различные типы методик:

1. Активное обучение. Активные методы обучения обеспечивают активное участие учащихся в процессе обучения. Исследования показывают, что активное обучение повышает интерес учащихся к урокам и ведет к лучшему усвоению знаний. Обсуждения, групповая работа и практические занятия развивают творческое мышление и навыки решения проблем. Эти методы помогают раскрыть способности.

2. Индивидуальный подход. Индивидуальные подходы учитывают уникальные способности каждого ученика. Подготовка преподавателями индивидуальных планов развития гарантирует, что учащиеся руководствуются их конкретными потребностями. Это делает способности более заметными. Когда учащиеся участвуют на уроках, выражают свое мнение и принимают самостоятельные решения, их уверенность в себе возрастает. Это мотивирует их учиться больше. Стиль обучения каждого школьника различен. Выбор правильных методов позволяет каждому школьнику реализовать свой потенциал, адаптируясь к различным стилям обучения. Учителя играют ключевую роль в выборе и применении правильных методологий.

Их знания, опыт и креативность напрямую влияют на процесс обучения. Профессиональное развитие учителей и ознакомление с новыми методами повышает качество школьной среды.

Заключение: Выбор правильной методики в школьной среде оказывает большое влияние на приобретение учащимися знаний и навыков. Активное обучение, комплексные подходы и роль учителей могут создать более успешную среду обучения. Школьная среда является важным фактором, который напрямую влияет на успеваемость учащихся. Помимо повышения успеваемости учащихся, это помогает им в будущем стать независимыми мыслителями, творческими и аналитическими людьми. Физическая среда, социальные отношения, роль учителей, школьная культура и эмоциональная поддержка являются факторами, повышающими академические успехи учащихся. Создание позитивной среды в школах имеет важное значение для реализации потенциала учащихся и обеспечения их готовности к успешному будущему.

Литература

1. Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə, Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova, Sahib Hümət oğlu Əliyev, Ülviyyə Məhəmmədli qızı Verdiyeva. *Pedaqogika. Dərslik*. Bakı Mütərcim 2021.
2. Təlim-tərbiyə. Əsmər Sadiq qızı Bədəlova. Bakı. 2015
3. Педагогика начального образования. Общеметодические рекомендации. Коротаева Евгения Владиславовна, Андрюнина Анна Сергеевна, Исмаилова Дарья Викторовна. 2022.

**ŞAĞİRD LƏRİN GÖSTƏRİCİLƏRİNDƏ MƏKTƏBİN VƏ DOĞRU
METODOLOGİYANIN ROLU***Hüseynova Səidə Sarı qızı**Xülasə*

Məktəb mühiti şagirdlərin inkişafında, bilik və bacarıqlara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Düzgün metodologiyanın seçilməsi bu prosesin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu məqalədə biz məktəb mühitində istifadə olunan metodların şagirdlərin bilik əldə etməsinə, motivasiyasına və ümumi inkişafına təsirini nəzərdən keçirəcəyik. Bu mühitdə şagirdlər bilik əldə etməklə yanaşı, həm də sosial əlaqələr qurmaq, problem həll etmək bacarıqlarını, müstəqil düşüncəni inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Şagirdlərin akademik uğurları təkcə şəxsi qabiliyyət və istedadlarla deyil, həm də məktəb mühitinin xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Məktəb mühiti şagirdlərin sosial, emosional və akademik inkişafını formalaşdıran kontekstdir.

**ROLE OF SCHOOL AND CORRECT METHODOLOGY
IN INDICATORS OF PUPILS***Huseynova Saida Sari**Summary*

The school environment plays an important role in the development of pupils, the acquisition of knowledge and skills. The choice of the correct methodology directly affects the quality of this process. In this article, we will consider the influence of the methods used in the school environment on pupils, on the acquisition of knowledge, their motivation and overall development. In this environment, pupils not only acquire knowledge, but also have the opportunity to build social relationships, develop problem-solving skills and develop independent thinking. The academic success of pupils is closely related not only to personal abilities and talents, but also to the characteristics of the school environment. The school environment is the context that shapes pupils' social, emotional, and academic development.

*Rəyçi: dosent Bayramova Ziyafət**Daxil olma tarixi 14 oktyabr 2024-cü il*

UOT:796.

FİZİKİ TƏRBİYƏ SİSTEMİNİN ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ

İsmaylova Gülay Teymur qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gulayismayilova@mail.ru

Xülasə: Müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi fiziki tərbiyə işinə qoşulub ondan istifadə etmək, bu sahədəki sərvətləri nəsillərdən nəsillərə vermək, həmin sərvətləri inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək günün başlıca tələbidir. Bu mənada Azərbaycanın özünəməxsus fiziki tərbiyə sisteminin yaradılması zəruridir. Bu sistem fiziki tərbiyənin ictimai mahiyyətini, məzmununu, prinsip və metodlarını, təşkili formalarını əks etdirməlidir.

Açar sözlər: fiziki hazırlıq, ümumi fiziki hazırlıq, peşə fiziki hazırlığı, idman hazırlığı, prinsiplər.

Key words: physical fitness, general physical fitness, professional physical fitness, sports training, principles

Ключевые слова: физическая подготовка, общая физическая подготовка профессиональная физическая подготовка, спортивная подготовка, принципы.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi fiziki tərbiyə işinə qoşulub ondan istifadə etmək, bu sahədəki sərvətləri nəsillərdən nəsillərə vermək, həmin sərvətləri inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək günün başlıca tələbidir. Bu mənada Azərbaycanın özünəməxsus fiziki tərbiyə sisteminin yaradılması zəruridir. Bu sistem fiziki tərbiyənin ictimai mahiyyətini, məzmununu, prinsip və metodlarını, təşkili formalarını əks etdirməlidir. Fiziki tərbiyə ictimai münasibətlərin təzahür formalarından olub ictimai həyatın bütün sahələrində özünü biruzə verir. Bu da həqiqətdir ki, fiziki tərbiyə sistemi anlayışı tarixi mahiyyət daşıyır. Yəni müasir fiziki tərbiyə sistemi müxtəlif ictimai quruluşlarda yaranmış mütərəqqi ideyaları özündə əks etdirir. Tədrisən ictimai əməklə yanaşı tərbiyə vəzifələri də formalaşır. İlkin tərbiyə ünsürləri fiziki tərbiyəyə aiddir. Tədrisən ictimai tərbiyə təcrübəsi yaranır, müxtəlif ideyalar, nəzəriyyələr təşəkkül tapır.

Ümumtəhsil məktəblərinin fiziki tərbiyə proqramı standart şəkildə tərtib edilir, proqramda dəyişikliklər edilməsi, milli oyunlarda istifadəyə, yerli şəraitin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq icazə verilmirdi. Bu gün Azərbaycan Respublikasında fiziki tərbiyə sisteminin məqsədi sağlam, uzunömürlü, vətən torpağını müdafiyyə hazır olan, yaradıcı əməyiözünün müqəddəs borcu hesab edən adamlar yetişdirməkdir. Bunun üçün elə bir fiziki tərbiyə sistemi yaradılmalıdır ki, onun əsasında milli və ümumbəşəri bədən tərbiyəsi və idman dəyərləri dursun. Belə bir sistem respublikamızda qurulmaqda olan Vətəndaş cəmiyyətinin, yaranmaqda olan hüquqi dövlətin tələblərindən irəli gəlir.

Fiziki tərbiyə üç istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Ümumi fiziki hazırlıq. Sağlamlığı möhkəmlətməyə, mümkün qədər daha çox hərəkət bacarıq və vərdişlər əldə etməyə, əsas hərəkət keyfiyyətlərin inkişafına xidmət edir. Bunun üçün fiziki tərbiyənin bütün vasitələrindən, habelə müxtəlif fiziki hərəkətlərdən təbii və gigiyenik amillərdən istifadə olunur. Ümumi fiziki hazırlıq fiziki tərbiyənin bütün mərhələlərində, ən çox isə ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə prosesində həyata keçirilir.

2. Peşə fiziki hazırlığı ixtisaslaşdırılmış fiziki tərbiyə prosesi olub konkret əmək növləri və müdafiə fəaliyyəti hazırlığına xidmət edir. Peşə fiziki hazırlığı vasitələrinin tətbiqi əmək hərəkət vərdişlərinə yiyələnmə prosesini asanlaşdırır, əmək məhsuldarlığını yüksəldir, mühitin xoşagəlməz təsirlərinə qarşı orqanizmin müqavimətini artırır.

3. İdman hazırlığı fiziki tərbiyədə xüsusi istiqaməti təmsil edir. Onun vəzifələrinə insanın seçdiyi idman növündə yüksək nailiyyətlər əldə etməsi və s. daxildir.

Fiziki tərbiyənin başqa bir spesifik istiqaməti də var. Bu, müalicə bədən tərbiyəsi – bərpaedici istiqamətdir. Onun vəzifəsi fiziki hərəkətlərin köməyi ilə itirilmiş sağlamlığı bərpa etməkdir. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikasının özünəməxsus prinsipləri vardır.

Fiziki tərbiyə sisteminin prinsipləri

Prinsip-hər hansı bir elmin və ya nəzəriyyənin başlanğıc əsasıdır. Fiziki tərbiyə sisteminin prinsipləri aşağıdakı kimi ifadə edilir:

1. İnsanın hərtərəfli harmonik inkişafı prinsipi.
2. Fiziki tərbiyənin əmək və müdafiə təcrübəsi ilə əlaqəsi prinsipi.
3. Sağlamlığa yönəldilmiş fiziki hərəkətlər prinsipi.

Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı prinsipi

Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı prinsipi insani tərbiyə prinsipi sisteminin əsasını təşkil edir, bu da bütün insanların ümumi inkişafını nəzərdə tutur. Burada insanların həmişəki arzuları olan ideala qovuşmaq fikridir.

Təcrübədə bu prinsip belə həyata keçirilir:

1. Fiziki tərbiyə başqa tərbiyəvi əhəmiyyətli prinsiplərlə sıx əlaqədədir (estetik, mənəvi şüurlu, əmək).

2. Şəxsiyyətin hərtərəfli fiziki inkişafını nəzərdə tutur (ümumi və xüsusi fiziki hazırlıq, orqanizmin forma və funksiyaları, fiziki keyfiyyətləri, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək).

Fiziki hərəkətlərlə məşğul olarkən mənəvi cəhətdən tərbiyə imkanları yaranır. Oyunlardan və fəaliyyətdə uşaqların xasiyyətlərini öyrənmək olur. Burada da müəllim, məşqçi uşağın pis və yaxşı cəhətlərini görüb pis cəhətlərini görüb pis cəhətlərini aradan götürə bilər. Yaxşılıarı isə inkişaf etdirmək lazımdır.

Bədən tərbiyəsi dərsləri estetik imkanlara malikdir və bu imkanlardan istifadə edərək estetik tərbiyə ilə də məşğul olmaq lazımdır. Bədən tərbiyəsi dərslərində fiziki hərəkətlərin yaxşı yerinə yetirilməsi, gözəl rəftar və s.

Hərtərəfli fiziki tərbiyə uşağın və ya insanın fiziki hərəkət ehtiyatının çoxluğundan əmələ gələ bilər. Bu isə insanın çox miqdarda fiziki hərəkət bacarığının olmasından əmələ gəlir. Ümumi fiziki hazırlığı olmayan şəxsin xüsusi fiziki hazırlığı barədə fikirləşməyə haqqı yoxdur.

Fiziki tərbiyənin əmək və müdafiə təcrübəsi ilə əlaqəsi prinsipi

Bu prinsip fiziki tərbiyənin tətbiqi xarakter daşımaqla bərabər, onun cəmiyyətdə rol oynamadığını ifadə edir.

Əməyin mexanikləşməsi, yüksək sürətlə dəyişilməsi fəhlələrdən müəyyən fiziki keyfiyyətlər tələb edir. Fiziki hərəkətlər peşə hazırlığını tam mənə ilə əvəz edə bilməz, ancaq zəngin hərəkət ehtiyatları olan adamlar tez bir müddətdə iş üsullarını, hərbi ixtisasları mənimsəməyə qadirdirlər.

Çoxmiqdarlı tədqiqatlar nəticəsində belə nəticələr alınmışdır ki, müasir müəssisədə fiziki tərbiyə çox mühüm yer tutur. Bu ona görədir ki, fiziki tərbiyə nəinki sağlamlığı təmin edir, o eyni zamanda əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə böyük təkan verir. Bu xüsusilə gənc ixtisasçıların hazırlanmasında, onların iş rejiminə alışmasında böyük kömək göstərir. Vaxtı ilə idmanla məşğul olmuş gənclərə ixtisaslarını öyrənmək üçün 1,5-2 dəfə az vaxt sərf edilirdi. Kəndlərdə yaxşı təşkil edilmiş idman məşğələləri gənclərin şəhərə axınını tənzimləyir. Bədən tərbiyəsinin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həyatda vacib olan

bacarıq və vərdişlər verir. Bədənin tərbiyəsinin əmək və müdafiə təcrübəsi ilə əlaqəsi prinsipinə əməl edərək yerləş, qaçış, tullanmalar, atmalar, manialar dəf etmək kimi fiziki hərəkətlərə daha çox yer vermək məqsədə uyğundur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bədənin tərbiyəsinin tətbiqi rolunu nəzərə alıb onun ancaq peşələryiyələnməsi üçün lazım olan amil kimi qəbul etmək lazım deyil. Bədənin tərbiyəsini, eyni zamanda, istirahət amili, gənclərin boş vaxtlarının səmərəli keçirilməsi kimi də qəbul etmək lazımdır. Vətəni qorumaq hər bir vətəndaşın birinci dərəcəli borcudur. Bu baxımdan gənclərin hazırlığı, onların əsgərlik vaxtı hərbi ixtisaslara yiyələnməsində bədənin tərbiyəsinin rolu əvəz edilməzdir.

Fiziki tərbiyənin sağlamlığa yönəldilməsi prinsipi

Bədənin tərbiyəsinin sağlamlığa yönəldilməsi prinsipi ümumbəşər prinsiplərinə uyğun olaraq insan nə edirsə etsin sağlamlığı hər şeydən vacibdir. Hələ ən qədim vaxtlardan həkimlər və filosoflar sağlamlıq üçün fiziki işin insanın həyatında böyük əhəmiyyəti olduğu qeyd etmişlər. Sübüt edilirdi ki, elə bir dərman yoxdur ki, fiziki hərəkətləri əvəz etsin, eyni zamanda dərmanları hərəkət fəallığı əvəz edir. Aristotel insan üçün ən qorxulu işi hərəkətsizlik hesab etmişdi. İbn Sina isə qeyd etmişdi ki, əgər insan fiziki hərəkətlərlə məşğul olursa dərmanlara olan ehtiyacı aradan götürmüş olur. Platona görə : “Gimnastika təbabətin müalicə hissəsidir”. Əgər biz dərmanlarla fiziki hərəkətləri müqayisəni davam etdirsək görürük ki, lazım olan dərmanı həddən artıq qəbul etsək bu bizə zəhər kimi təsir edir. Bu baxımdan fiziki hərəkətlər də tənzimlənməlidir. Hərəkətlər nə az, nə də çox olmalıdır. Gələcək bədənin tərbiyəsi mütəxəssisləri həmişə bunu nəzərdən qaçırmamalıdır. Pedaqoji məktəblərin və bədənin tərbiyəsi fakültələrinin tədris planında təbabət, biologiya, o cümlədən həkim nəzarəti biliklərinə, yiyələnmək üçün böyük həcmli planlar nəzərdə tutulur. Bu biliklər özü-özlüyündə tələbə üçün vacib olmasa da, ancaq fiziki tərbiyə prosesində tətbiqi və nəzərə alınması sağlamlıq prinsipinin həyata keçirilməsində çox vacib sayılır. Fiziki tərbiyə sisteminin məzmunu elmi– metodiki, təşkilatı və proqram - normativ sənədlərdə ifadə olunur. Müasir fiziki tərbiyə sistemi elmi-metodiki əsaslar üzərində qurulur və geniş kompleks elmiməlumatlara istinad edərək onları özünün nəzəri-metodik məzmununda əks etdirir. Müasir fiziki tərbiyə sisteminin təşkilatı əsasıni iki əsas rəhbərlik forması təşkil edir. Bu, xalqın tərbiyəsini həyata keçirmək və ona nəzarət etməkdən ibarətdir. Bunlardan biri dövlət rəhbərliyə, digəri isə ictimai – özfəaliyyət rəhbərliyidir. Dövlət təşkilatı forması və rəhbərliyi vahid proqram əsasında dövlət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir.

Bədənin tərbiyəsini inkişafının ən başlıca nəticələrindən biri onun proqram-normativ əsasının yaradılmasıdır. Bu, adamların yaşına uyğun fiziki inkişafını müəyyən edən əsas tələblərdəndir. Bədənin tərbiyəsi sisteminin proqram-normativ əsasının formalaşması üçün “Əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırım” bədənin tərbiyəsi kompleksinin yaradılmasının birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Bu normativlərə yenidən baxmaq, onların məzmununa milli ünsürləri daxil etmək zərurəti yaranmışdır. Həmin normativlərdə Azərbaycan milli idman oyun növlərinin bu gün üçün zəruri olan ünsürlərinə geniş yer verilməlidir. ƏMH kompleksi fiziki hazırlığı qiymətləndirmə normativləri sistemində mühüm yer tutur. Onların əsasını təşkil edən prinsiplər, normalar və tələblər əsasında orta və ali məktəblər, bədənin tərbiyəsi kollektivləri, idman bölmələri, digər dövlət və ictimai təşkilatlar üçün fiziki tərbiyə üzrə proqramlar işlənib hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

- 1.F.M.Həsənov.,İ.M.Namazov. “Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikası”. Bakı. 1999.
- 2.V.Əhmədov. “Fiziki tərbiyənin əsasları”. Bakı. 1996.
- 3.E.Acalov. Razvitiye fiziçeskoy kulturi i sporta v Azerbaydjane. Monoqrafiya. Baku. 2002.

4.E.Acalov.Razvitiye fiziçeskoy kulturu i sporta v Azerbay-djane.(s drevneyşix vremen do naçala XX veka) Moniqrafiya. Baku.2002

GENERAL PRINCIPLES OF PHYSICAL EDUCATION SYSTEM

Ismailova Gulay Teymur
Summary

It is the main demand of the day to join the physical education work carried out by the independent Azerbaijan state and use it, to pass the wealth in this field from generation to generation, to develop and improve those wealth. In this sense, the creation of Azerbaijans own physical education system in necessary. This system orcanizes the social nature, content,principles and methods of physical education.

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ СИСТЕМЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Исмайлова Гулай Теймур
Резюме

Присоединение и использование работ по физическому воспитанию, проводимых независимым Азербайджанским государством, передача ресурсов в этой области из поколения в поколение, развитие и совершенствование этих ресурсов является главным требованием дня. В этом смысле необходимо создать уникальную систему физического воспитания Азербайджана. Это система должна отражать социальную сущность, содержание, принципы и методы, организационные формы физического воспитания.

Rəyçi: dos. Zaur Hüseynzadə

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 10 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 oktyabr 2024-cü il

UOT:355.

**GƏNCLƏRİN ÇAĞIRIŞA QƏDƏRKİ HAZIRLIĞINDA HƏRBİ QULLUQÇUNUN
MİLLİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI**

Məmmədova Mahnur Qafar qızı, Əmiraslanov Sərxan Nail oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə hərbi psixologiyanın inkişafına şərait yaradan əsas amillərdən müasir müharibələrin xarakteri və xüsusiyyətləri haqqında, döyüş meydanından qalib çıxmaqda insan faktorunun həlledici rolu haqqında, onun hərbi-nəzəri əsasını təşkil edən, müharibədə əxlaq faktorunun dəyəri haqqında hərbi elmimiz və hərbi doktrinadan danışılır. Psixoloji faktorların və qəbul edilən psixoloji əsaslandırılmış qərarların hərbi sənəti tarixinə söykəndiyini göstərir.*

Açar sözlər: hərbi qulluqçu, milli psixoloji xüsusiyyət, psixoloji faktor, hərbi elmi, hərbi psixologiya

Ключевые слова: военнослужащий, военная наука, военная доктрина, военная психология

Keywords: military man, military science, military factor, military psychology

Hərb elminin hərbi psixologiya üçün əhəmiyyəti ondadır ki, psixoloji tədqiqatların, müharibə, döyüş, döyüşə hazır olmaq, döyüş hazırlığı problemlərinin psixoloji aktual həllinin axtarışında və həllində əsas yerlərdən birini tutur. Hərb elmi və hərbi psixologiya ümumi bir prinsiplə: «müharibədə lazım olanı öyrətmək» birləşir. Hərbi psixologiyaya tətbiq edilməsi hərbi elminin bir neçə hərbi-psixoloji problemlərin nəzəri və praktiki olaraq həll edilməsində çox aktualdır. Belə ki, məsələn, müasir şəraitdə aktual məsələlərdə biri döyüş şəraitində şəxsi heyətin mənaviyyətinin analizini aparmaqdır. Hərbi psixologiyanın vacib olan hərbi nəzəri prinsipinin məqsədinin mərkəzində «döyüş psixologiyası» ifadəsi durur ki, bu da ümumqoşun hava və dəniz döyüşləridir.

Təbiət elmlərinin məlumatları inandırıcı surətdə sübut edir ki, ruhi aləmin fəaliyyəti beyində inkişaf edilən formalardan birinin aktivləşməsidir. Bu halda psixi hadisəni nə beyinin fəaliyyətindən ayırmaq, nə də eyniləşdirmək olmaz. Ruhi fəaliyyət beyinin işləməsinin yüksək həddidir. Bu fəaliyyət beyində həkk olmuş obrazların, anlayışların, emosional həyəcanların inikasındır və iradə qüvvəsinin hərəkətə gəlməsidir. Təbiət elmlərində psixologiya üçün vacib olanı odur ki, beyinin ümumiyyətlə işləməsi və o cümlədən onun psixoloji fəallığı qeyri-şüuri xarakter daşıyır. O, orqanizmlə, orqanizmin özünün vəziyyəti ilə mövcudiyyətin əks olunması arasındakı əlaqə şəraiti ilə təmin olunur.

Hərbi psixologiyanın xüsusi təbiət elmlərinə əsaslanması məsələsinin vacibliyi məsələsi ondan irəli gəlir ki, müharibə və sülh şəraitində hərbi xidmətin şəraiti həyat üçün vacib olan ruhi təzahürdür. Əsgər şəxsiyyətinin döyüş keyfiyyətləri, insanların döyüş qabağı və döyüşdə vəziyyətləri ruhi proseslər – bunların hamısı döyüş fəaliyyətini nizamlayan proseslər olub, bu proseslər əsgərin fəaliyyəti anlayışını irəliyə itələyir ki, bu da öz növbəsində uyğun neyrofizioloji proseslərə söykənir.

Müasir şəraitdə hərbi fəaliyyəti tədqiq etmək kompleks yanaşmanı tələb edir. Belə ki, hərbi psixologiyanın, hərbi işinin fiziologiyası, hərbi erqonomikanın qarşılıqlı surətdə sıx əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Erqonomika – insanın fiziologiyasının xüsusi bir bölməsi olub, döyüş hazırlığı və siyasi hazırlıq zamanı və döyüş fəaliyyəti şəraitində orqanizmin funksiyasının tənzimlənməsinin qanuna uyğunluqlarını öyrənir.

Hərbi psixologiyanın metodoloji, hərbi-nəzəri, təbiət elmlərinə söykənməsi daim yeni məlumatlarla inkişaf edərək və varlanaraq onun elmi səviyyəsinin yüksəlməsinə, onun nəzəri cəhətdən yüksəlməsinə və praktiki fəallığına müsbət təsir göstərir. Həm də psixoloji vəziyyət ordunun döyüş hazırlığının, döyüş təliminin səviyyəsinin yüksəldilməsinin, hərbi nizam-intizamın möhkəmləndirilməsinin, şəxsi heyətə rəhbərlik etməyin və siyasi işlərin təkmilləşdirilməsinin yollarının araşdırılmasına köməklik edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, coxmillətli hərbi kollektivdə işləməyi hər zabıt bacarmır. Xüsusilə gənc zabıtlar çoxmillətli hərbi kollektivdə işləməyin ümumi-nəzəri məsələlərini öyrənsələr də, konkret insanlarla işləməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Onların milli ənənələri, milli psixologiyası, coxmillətli hərbi kollektivin xüsusiyyətlərinin fərqli cəhətlərini bilmələri ilə üzə çıxır.

Müasir gənclərdə onların milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, özünəməxsus şəxsi ləyaqət hissi inkişaf edir. Müstəqilliyə can atmaq, öz imkanlarına meyillik, çətinliyi yetərincə qiymətləndirə bilmək, hərbcilərin millətlərarası problemləri kollektivdə qarşılıqlı anlaşmanın qurulmasında şəxsi heyətin kollektivdaxili birliyinin möhkəmləndirilməsində müəyyən çətinliklər törədir.

Hərbi bölmələrdə vahid dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hərbcilərin öyrədilməsi Nizamnamələrin, təlimatların, əmr və sərəncamların, məlumatların yazılması, öyrənilməsi və komandaların verilməsi Azərbaycan dilində aparılır.

Texnika və silahların yüksək temple inkişafı, döyüş xidməti fəaliyyətinin gərginliyi hərbcidən verilən komandaya dərhal reaksiya verməyi, aydın məruzətmə bacarığını tələb edir. Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəmək hərbi qulluqçuya ixtisasına tezliklə yiyələnməyə, texnikanın istismar qaydalarına özünün Nizamnamədə göstərilən vəzifəsini yerinə yetirməyə, müxtəlif xalqların nümayəndələrini mənəvi yaxınlaşdırmağa, onların arasında əsl dostluq münasibətlərini inkişafı üçün zəmin yaratmağa, qarşılıqlı inam kollektivçilik ənənəsi yaratmağa geniş imkanlar verir.

Təcrübə göstərir ki, hərbcilərin Azərbaycan dilini zəif bilmələri təlim və xidmət fəaliyyətində xeyli maneələr törədir. Bu halda komandirlər və rəislər şəxsi heyətin Azərbaycan dilini mümkün qədər mükəmməl öyrənmələrinə ciddi fikir verməlidirlər.

Ümumbəşəri dəyərlərlə, görüşlərlə yanaşı milli-mənəvi mədəniyyətin elementləri də mövcuddur. Onların hərbi kollektivdə daşıyıcıları hər şeydən əvvəl digər millətlərdən olan əsgərlərdir.

Bəzi hallarda hərbi qulluqçunun milli özünəməxsus ənənəsi, vərdişi, tələbatı hərbi xidmətin ümumi əxlaq və marağı ilə ziddiyyət təşkil etmir. Bununla yanaşı onlar komandir və rəislərdən mühüm diqqət tələb edir. Bu gün elə bölmələrə rast gəlinir ki, onun şəxsi heyətinin bir qismini qeyri-milliyətlər təşkil edir. Bu isə kollektivdaxili həyata hərbcilərin kollektivində qarşılıqlı münasibətlərə əhəmiyyətləri dərəcədə təsir edir.

Belə xüsusiyyətlərin özünü göstərməsi üçün münasibətin xüsusi özünə məxsusluğu vardır. Bu xüsusiyyətləri tərbiyə işində mütləq nəzərə almaq lazımdır. Psixoloji iş və bölmələrin idarə olunmasının təhlili vəhdət təşkil edir, çünki hər iki halda söhbət komandirin tabelikdəkilərlə qarşılıqlı münasibətdən gedir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, rəhbərlik deyəndə bir şəxsi heyətin davranış və fəaliyyətinə rəhbərlik, psixoloji iş dedikdə isə şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətinə və fərdi münasibətlərinə rəhbərlik nəzərdə tutulur.

Psixoloji iş ilk növbədə aşağıdakı problemlərin həllinə yönəldilir:

Şəxsi problemlər: bu problemlər hərbi qulluqçuların şəxsi inkişafını, əxlaqi və mənəvi sağlamlığını, əhvalını və potensial döyüş imkanlarını pisləşdirir. Bu çətinliklər şəxsi heyətin hərbi xidmətə sosial-psixoloji adaptasiyaları ilə əlaqədardır.

Kollektiv, qrup problemləri: Bu problemlər hərbi kollektivdə mənəvi-psixoloji ab-havanı pisləşdirir. Bura kollektivdaxili əlaqələrin deformasiyası və pozulması, pozitiv deyərlərin tənəzzülü, şəxsi heyətin məişət konfliktləri zəminində ayrılığı, müxtəlif formalı psixoloji ziddiyyətlər, mikroqrupların yaranmasına səbəb olur.

Fəaliyyət problemləri: Bu problemlər hərbi qulluqçuların psixoloji xüsusiyyətlərinin hərbi xidmət üzrə peşəkar tələblərinə uyğunsuzluğu kimi başa düşülür və özünü xidmət və təlim-döyüş fəaliyyətində büruzə verir.

Psixoloji əsas məzmunu obyektin psixoloji öyrənilməsi və psixoloj idarə olunmasıdır. İş zamanı üç təşkilati səviyyə seçilir:

- ayrılıqda hərbi qulluqçunun səviyyəsi;
- hərbi kollektivin (bölmənin) səviyyəsi;
- hərbi hissənin səviyyəsi.

Psixoloji idarə olunma şəxsi heyətin mövcud həyat və fəaliyyətlərinin rəhbərliyi bilavasitə köməklik edilməsi vasitəsilə optimallaşdırılmasıdır.

Psixoloji işin vəzifələri aşağıda göstərilənlərdir: şəxsi heyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, hərbi kollektivdə sosial-psixoloji proseslərin proqnozlaşdırılması və inkişafı; çağırışçıların vəzifələrə düzgün təyinatı və peşəkar seçimi məqsədi ilə psixoloji ekspertiza; xidmət və döyüş fəaliyyətinin, təlim-tərbiyə prosesinin psixoloji analizi və effektivliyinin artırılması üçün tədbirlərin təkmilləşdirilməsi; tələb olunan döyüş və səfərbərlik hazırlığının səviyyəsinin, döyüş və təlim-döyüş tapşırıqlarının icrasının, döyüş növbəsinin, qarovul və daxili xidmətin psixoloji təminatı; kollektivlərdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin formalaşması; hərbi qulluqçulara, onların ailə üzvlərinə və mülki personala psixoloji yardımın göstərilməsi; kənardan məlumatlandırma-psixoloji təsirinə qarşıdurma.

Hərbi hissədə aparılan psixoloji işin əsas formalarına bunlar daxildir:

- psixodiagnostika;
- psixoprofilaktika və psixogigiyena;
- psixoloji məsləhətləşdirmə və maarifləndirmə
- psixoterapiya və psixoloji bərpa.

Ədəbiyyat

1. Hərbi psixologiya və pedaqogika I və II hissə – müəllif polkovnik Raizi İsmayılov Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. - Hərbi nəşriyyat 2014.
2. Hərbi bilik jurnalları müxtəlif nəşrlər. - Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi orqanı.
3. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin psixologiyası və hərbi intizamın Möhkəmləndirilməsi. Bakı 2000 ci il
4. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların döyüş fealiyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili Bakı 2000 ci il
5. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Şəxsi heyətin və hərbi kollektivlərin psixologiyasına döyüş şəraitinin təsiri Bakı 2000 ci İL

**УЧИТЫВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У
ДОПРИЗЫВНОЙ МОЛОДЕЖИ**

Мамедова Махнур Кафаровна, Амирсаланов Сархан Наиль оглы

Резюме

В статье говорится об условиях военной психологии, о человеческом факторе в победоносной войне, о военной доктрине. Учитывается развитие психологических факторов в истории военной науки.

THE NATIONAL –PSYCHOLOGICAL METHODS IN PRO-MILITARY YOUTH

Mamedova Makhnur Kafar, Amiraslanov SarkhanNail

Summary

In article speaks about human factors, military psycology, about national factors. The development of military national psycology is important task in the history of military education.

Rəyçi: dosent Hiyazi Nəbiyev

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 16 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 25 noyabr 2024-cü il

УДК: 378

РОЛЬ ВЫБОРА УЧИТЕЛЯ ДЛЯ БУДУЩЕГО ШКОЛЬНИКОВ*Нагиева Айчин Рауфовна**ср.школа № 11 им. Низами Гянджеви, Гянджа
gceferova@rambler.ru*

Аннотация: Система образования, как один из важнейших факторов жизни детей, сильно влияет на их психологическое, социальное и эмоциональное развитие. Так же, как велика роль семьи в воспитании и развитии детей, незаменима и роль учителя в школьной среде. Широко изучено влияние учителей на развитие личности детей, психологическое состояние и будущие успехи. Выбор подходящего учителя может оказать сильное влияние на социальное, эмоциональное и интеллектуальное развитие ребенка.

Ключевые слова: учитель, развитие, правильный выбор, влияние, система образования, коммуникация, индивидуальный подход

Açar sözlər: müəllim, inkişaf, düzgün seçim, təsir, təhsil sistemi, ünsiyyət, fərdi yanaşma.

Keywords: teacher, development, right choice, influence, education system, communication, individual approach

Образование не ограничивается обучением академическим знаниям, но в то же время создает условия для формирования личности детей и их успешности в общественной жизни.

Ниже рассмотрим различные эффекты системы образования на психологию детей.

1. Структура системы образования и ее психологическое воздействие.

Система образования является важной частью повседневной жизни детей и влияет на их повседневное поведение и образ мышления. Учебная программа, система вознаграждений, метод оценки и другие структуры определяют уровень стресса детей, их уверенность в себе и даже социальные отношения. Правильно сбалансированная система образования может поддержать уверенность детей в себе и развитие личности, удовлетворяя как их интеллектуальные, так и психологические потребности. В противном случае чрезмерная конкуренция и давление могут вызвать у детей психологические проблемы.

2. Роль системы образования в формировании социального поведения.

Система образования играет важную роль в формировании социального поведения детей. В школе дети начинают испытывать процесс социализации, строить дружеские отношения и отношения сотрудничества, а также приобретать такие навыки, как лидерство и групповая динамика. Правильное установление социальных отношений в школьной среде и здоровая школьная культура повышают психологическую устойчивость детей.

3. Психологическое воздействие среды обучения

Образовательная среда — атмосфера классов, отношения учителя и ученика и общая школьная культура — напрямую влияет на психологическое благополучие детей. Позитивная, поддерживающая и открытая учебная среда позволяет детям выражать себя, получать удовольствие от обучения и легче общаться. Такая среда поддерживает творческое мышление детей, повышает их уверенность в себе и помогает находить более эффективные решения при возникновении проблем. Негативная и

стрессовая обстановка может вызвать у детей страх, беспокойство и потерю интереса к обучению.

4. Система образования и развитие эмоционального интеллекта

Эмоциональный интеллект включает в себя способность детей распознавать свои эмоции и управлять ими, а также понимать чувства других. В большинстве современных систем образования особое внимание уделяется развитию эмоционального интеллекта. Программы психологической поддержки в школах, эмоционально поддерживающая среда в классе и подход учителей к эмоциональному интеллекту учат детей лучше управлять своими чувствами. Такие программы развивают у детей чувство сопереживания и укрепляют их социальные отношения.

5. Влияние системы образования на развитие жизненных навыков

Современные системы образования не ограничиваются передачей академических знаний, но также поддерживают развитие жизненных навыков. Эти навыки включают решение проблем, работу в команде, разрешение конфликтов и лидерские качества. Обучение этим навыкам в раннем возрасте важно для того, чтобы дети в будущем стали успешными и психологически устойчивыми личностями. Развитие таких навыков в системе образования повышает уверенность детей в себе и готовит их к блестящему будущему.

6. Роль программ психологической поддержки

Во многих образовательных системах наличие программ психологической поддержки имеет большое значение для эмоционального благополучия детей. Психологи, консультанты и социальные работники, работающие в школах, помогают детям справиться со стрессом, тревогой и другими эмоциональными проблемами. Такие программы поддержки защищают психологическое здоровье детей и позволяют им легче преодолевать трудности, с которыми они сталкиваются в школьной жизни.

Так же, как велика роль семьи в воспитании и развитии детей, незаменима и роль учителя в школьной среде. Широко изучено влияние учителей на развитие личности детей, психологическое состояние и будущие успехи. Выбор подходящего учителя может оказать сильное влияние на социальное, эмоциональное и интеллектуальное развитие ребенка. В данном процессе учитываются некоторые нюансы:

1. Психологическое воздействие учителя

Поведение и стиль общения педагогов напрямую влияют на психологическое здоровье ребенка. Когда дети чувствуют, что учителя поддерживают, понимают и относятся к ним с состраданием, их уверенность в себе возрастает. Это помогает им иметь более здоровые социальные отношения в будущем и развиваться как уверенные в себе личности. Напротив, когда они видят негативное отношение или давление со стороны учителей, у детей снижается уверенность в себе, что может привести к будущим психологическим проблемам.

2. Профессионализм и психологическая грамотность учителя.

Учителями должны быть не только люди, преподающие свои предметы, но и люди, учитывающие психологическое состояние детей, умеющие реагировать на их эмоциональные потребности. Психологическая грамотность преподавателя позволяет ему применять иной подход с учетом индивидуальных особенностей учащихся. Такие учителя могут обеспечить лучшее образование детям и повысить их успеваемость. Также, учитывая психологические потребности детей, педагоги могут создать среду, поддерживающую их социальное и эмоциональное развитие.

3. Важность отношений учителя и ученика.

Отношения учителя и ученика являются одним из основных факторов, непосредственно влияющих на психологическое состояние детей. Выбор правильного учителя играет ключевую роль в положительном отношении детей к школе, их желании ходить в школу и успехах в учебе. Дружелюбные, понимающие и поддерживающие учителя помогают ученикам чувствовать себя комфортно в школьной среде. Дети, выросшие в такой среде, испытывают меньше стресса и напряжения, что приводит к более крепкому психологическому здоровью в будущем.

4. Учителя как образец для подражания

Дети часто видят в своих учителях образец для подражания и подражают их поведению. Правильно подобранные учителя способны пропагандировать этические и моральные ценности и предоставить детям модель правильного поведения. Это помогает детям в будущем стать самостоятельными, ответственными и социально активными гражданами. Обучение педагогов моральным ценностям и демонстрация их на практических примерах является одним из основных факторов формирования характера детей.

5. Индивидуальный подход учителя

Каждый ребенок имеет индивидуальное развитие и потребности. Выбор правильного преподавателя играет большую роль в обеспечении индивидуального подхода. Учителя должны уделять особое внимание каждому ученику, учитывая индивидуальные особенности и темпы обучения детей. Такой подход повышает уверенность детей в своих силах и позволяет им полностью раскрыть свой потенциал.

Таким образом можно сделать вывод, что система образования оказывает многогранное и существенное влияние на психологию детей. Система также играет важную роль в развитии у детей социальных навыков, эмоционального интеллекта и жизненных навыков. По этой причине современные системы образования должны быть оснащены методами, обеспечивающими психологическое благополучие и сбалансированное развитие детей. Каждое изменение в структуре и методах системы образования может оказать непосредственное влияние на психологию детей, поэтому родителям, педагогам и образовательным учреждениям следует обратить внимание на этот фактор. Также велика роль правильного выбора учителя в будущей психологии детей. Психологическая грамотность преподавателей, индивидуальный подход к ученикам и поддерживающее отношение положительно влияют на их социальное, эмоциональное и интеллектуальное развитие.

Так, при выборе учителя родители и образовательные учреждения должны уделять особое внимание не только знаниям предмета, но и психологической подготовке учителя и соответствующему подходу к потребностям детей. Этот процесс поможет детям вырасти более здоровыми, уверенными в себе и социально активными личностями.

Литература

4. Шавалеева Г. М. Роль учителя в школе и в обществе // Отечественная и зарубежная педагогика. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-uchitelya-v-shkole-i-v-obschestve> (дата обращения: 11.10.2024).
5. Закон Азербайджанской Республики Об Образовании (7 Октября 1992)
6. Rūfət Lətif oğlu Hüseynzadə, Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova, Sahib Hümət oğlu Əliyev, Ülviyyə Məhəmmədli qızı Verdiyeva. Pedaqogika. Dərslük. Bakı Mütərcim 2021.

MƏKTƏBLİLƏRİN GƏLƏCƏYİ ÜÇÜN MÜƏLLİM SEÇİMİNİN ROLU*Nəğiyeva Aychin Rauf qızı**Xülasə*

Təhsil sistemi uşaqların həyatında ən mühüm amillərdən biri kimi onların psixoloji, sosial və emosional inkişafına böyük təsir göstərir. Uşaqların tərbiyəsində və inkişafında ailənin rolu böyük olduğu kimi, məktəb mühitində də müəllimin rolu əvəzsizdir. Uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına, psixoloji durumuna və gələcək uğurlarına müəllimlərin təsiri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Müəllimin düzgün seçilməsi uşağın sosial, emosional və intellektual inkişafına böyük təsir göstərə bilər.

THE ROLE OF CHOICE OF A TEACHER FOR THE FUTURE OF SCHOOLCHILDREN*Nəğiyeva Aychin Rauf**Summary*

The education system, as one of the most important factors in children's lives, greatly influences their psychological, social and emotional development. Just as the role of the family in the upbringing and development of children is great, the role of the teacher in the school environment is also irreplaceable. The influence of teachers on the development of children's personality, psychological state and future success has been widely studied. Choosing the right teacher can have a strong impact on the social, emotional and intellectual development of the child.

*Rəyçi: dosent Hacımuradova Lamiyə**Daxil olma tarixi 14 noyabr 2024-cü il*

UOT:82-09.

**İLYAS ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA TARİXİLİK
VƏ MÜASİRLİK*****Paşayeva Aybəniz Şahin qızı
ADPU-nun Ağcabədi filiali***

Xülasə: *Məqalədə tarixi hadisələr geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tarixi və tarixlə səslənən, müasir mövzulu, dedektiv, fantastik əsərlərin yaranması çox gözəl qeyd edilmişdir. Məqalədə dramaturqun əsərlərindən gətirilən nümunələrlə fikirlər təsdiqlənmişdir. İlyas Əfəndiyevin qələmindən çıxmış “Xurşudbanu Natəvan” pyesi də tarixi səciyyə daşıyır. Pyesdə Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü problemi diqqət mərkəzindədir. Əsərin müasirliyini təmin edən amillərdən biri də budur. Pyes güclü müasirlik duyğusu ilə yazılmışdır. Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsasdır; yəni şair tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ şairin tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətdən asılıdır.*

Məqalədə İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzularda qələmə aldığı sayısız-hesabsız pyeslərin tarixi səciyyə daşdığı çox gözəl qələmə alınmışdır. Bir çox yazıçıların yaradıcılığında, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada, dramaturgiya janrında əks etdirilmişdir. İ. Əfəndiyevin qələmə aldığı bu səpgidə yazılmış əsərlərdəndi.

Açar sözlər: Qarabağ, dramaturgiya, tarixilik, müasirlik, tarixi hadisələr

Key words: Karabakh, dramaturgy, historicity, modernity, historical events

Ключевые слова: Карабах, драматургия, историчность, современность, исторические события.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında tarixi hadisələr geniş şəkildə əksini tapmışdır. Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsasdır, yəni yazıçı özünü və müasirlərini düşündürən aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ ədibin tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətindən asılıdır. Qədim və zəngin ənənələrə malik olan qocaman Azərbaycan dramaturgiyası bəşər tarixinə onlarca korifey sənətkarlar bəxş etmişdir. Bu gözəl və qırılmaz ənənələr bizim zəmanəmizdə də sönmək bilmədən şölələnməkdədir.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında tarixi hadisələr öz əksini B.Vahabzadənin, Anarın, Ə. Əylislinin, İ. Əfəndiyevin və b. yazıçılarımızın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada əks etdirilmişdir. Bu dramaturqların əsərləri tarixi və ya müasir mövzuda yazılmasına baxmayaraq, əsərlərdə bu günün elmi-texniki tərəqqi dövrünün problem və qayğıları ilə, onun zəngin, dolğun xarakterə malik insanları ilə qarşılaşırıq. Bu yazıçılar öz qələmlərini müstəqillik və istiqlal yolunda, ölkəmizin böyük dərdi olan Qarabağ məsələsində, 20 yanvar – Qara Yanvar günlərində alman faşistlərindən daha qəddar və amansız olan erməni işğalçıları və s. kimi faciələrlə bağlı əsərlər yaratmaq uğrunda öz qələmlərini süngüyə çevirmişlər. Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə də müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsasdır; yəni yazıçı tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Azərbaycan dramaturgiyasında C.Cabbarlıdan sonra yeni bir mərhələ açan, nəsrimizdə, dramaturgiyamızda, teatrımızda lirik-psixoloji üslubun əsasını qoyan ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də İlyas Əfəndiyevdir.

XX əsr Azərbaycan söz sənətində öz möhrünü vurmuş ,geniş oxucu və tamaşaçı kütləsinin qəlbini fəth etməyi bacaran, tarixin gerçəkliyini təsvir edən İlyas Əfəndiyev 30-cu illərdə ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. 60 illik məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçmiş Azərbaycan xalq yazıçısı, Respublika dövlət mükafatı laureatı, əməkdar incəsənət xadimi, nasir, dramaturq, novator sənətkar İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyevin Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Qələmini ədəbiyyatın demək olar ki, bütün janrlarında – hekayə, povest, oçerk, roman və pyes janrlarında sınımış sənətkar bir-birindən daha gözəl, daha oxunaqlı, həmişəyaşar sənət nümunələri yaratmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçı istər nəsrimizin, istərsə də dramaturgiyamızın zənginləşməsində az iş görməmişdir. İndi ədəbiyyatımızın, o cümlədən dramaturgiyamızın inkişaf yolunu İlyas Əfəndiyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. O, daima axtarışda olan, qələmini heç vaxt yerə qoymayan, həmişə yazıb-yaratmaq eşqi ilə yaşayan, ədəbiyyatımızı zənginləşdirmək üçün öz yaradıcılıq imkanlarından hərtərəfli istifadə etməyə çalışan sənətkarlardandır. Müasirlik və novatorluq onun yaradıcılığının ən mühüm məziyyətlərindən biridir. Hansı janrda yazılmasından asılı olmayaraq gözəl sənət nümunələri yarada bilmişdir. Əsərlərində ən adi həyat hadisələrinə müraciət etmiş, şəxsi intim hislərin tərənnümündən ta müasir dövrümüzün ən aktual problemləri, eləcə də qanı qurumayan yaramız Qarabağın tarixi hadisələrin fonunda təsviri İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına xasdır. Əfəndiyev Qarabağı, Şuşanı çox sevirdi. Qarabağın faciəsi onun üçün də böyük dərd idi. Səhnəmizə ilk dəfə Qarabağ mövzusunı gətirməsi də bu bölgəyə olan məhəbbəti ilə bağlı idi. Yazıçı zəbt olunan torpaqların azad olunacağına inanır və o günü səbirsizliklə gözləyirdi.

İlyas Əfəndiyevin dramları arasında tarixi mövzulara həsr edilən “Xurşudbanu Natəvan”, “Şeyx Xiyabani”, “Mahını dağlarda qaldı”, “Hökmdar və qızı” kimi pyesləri var. Müəllif bu pyeslərində tarixi mövzuların müasirlik baxımından işlənməsini xüsusi qabarıqla vermişdir.

“Xurşudbanu Natəvan” pyesində hadisələr XIX əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairəsi, X. Natəvanın həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Pyesin əsasında real tarixi hadisələr durur. Pyes keçən əsrdə öz zərif, həm də həzin şeirləri ilə Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmiş Natəvana, onun xalqın rifahı üçün gördüyü nəcib və xeyirxah əməllərə həsr edilmişdir. Əsərin mövzusu XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış gözəl şairə, nəcib və xeyirxah bir insan, xalq arasında “Xan qızı” kimi tanınan Xurşudbanu Natəvanın həyatından götürülmüşdür. Bu əsər səksəninci illərin əvvəllərində böyük ədəbi hadisəyə çevrilir. Müəllif ilk dəfə olaraq qadın surətini tarixi dramın baş qəhrəmanı kimi seçmişdir. Xalqımızın taleyi və birliyi problemi İ. Əfəndiyevin ən yaxşı tarixi əsərlərindən birinin - Natəvanın həyatına həsr olunmuş əsərinin də mərkəzində durur. Pyes İlyas Əfəndiyevin tarixi dramları sırasında ən qiymətli əsərlərdən biridir. Bu əsər 80-ci illərin əvvəllərində böyük ədəbi hadisəyə çevrildi, geniş tamaşaçı auditoriyasının rəğbətini qazandı. İlyas Əfəndiyev ilk dəfə olaraq qadın surətini tarixi mövzulu dram əsərinin qəhrəmanı kimi seçmişdir. Dramın uğur qazanmasının bir səbəbi tarixi hadisələrin müasir səslənməsidirsə, digəri İlyas Əfəndiyevin yetkin sənətkarlıq məharətidir.

Xurşidbanu Natəvan tarixdə sonuncu Qarabağ xanı İbrahimxəlilin qızı, təmiz və bəşəri hislərin, müqəddəs qadın duyğularının incə nəğməkarı olan bir şairədir. İlyas Əfəndiyev Natəvanın həm ictimai xadim, həm də elə, obaya bağlı şair kimi romantik miqyaslı obrazını yaratmaqdadır. Bütün dramatik konflikt və süjet ən çox Natəvanın taleyi üzərində qurulur. Əsərdə ondan başqa Knyaz Xasay, Seyid Hüseyn, şair Mamayı, şair Nəvvab, Qafqaz Canişini və başqa obrazlar da yaradılmışdır. “Xurşudbanu Natəvan” dramında yazıçını sovet dövlətinin dağılma ərəfəsində cəmiyyəti narahat edən əsas

məsələ— xalqımızın azadlığı və gələcək taleyi düşündürür. Müəllif bu problemi xalqımızın tarixi keçmişinə münasibət baxımından yenilikçi və cəsarətli bir obrazın iştirakı ilə işıqlandırır. O, Qarabağda yuva salmış mənfur erməni milliyyətçiliyinin fitnəkar təbiətini, bunun xalqımız üçün təhlükə olmasını göstərər. Əsərdə İlyas Əfəndiyev Xan qızı Natəvanın şəxsi taleyini ümumən Qarabağın taleyi ilə eyniləşdirmişdir. Onun yaratdığı Natəvan obrazı şimali və cənubi Azərbaycanın taleyi və dərdi ilə yaşayır. İmperiyaların süngüsü ilə ikiyə parçalanmış vətəni bütöv görmək istəyir. Bu motiv pyesdə Natəvanın həm Rusiya imperiyası, həm də İran dövlətinin səfirləri ilə görüşlərində daha açıq və qüvvətli səslənir. Yazıçı Knyaz Xasay obrazını da tarixdə olduğundan fərqli qələmə almışdır. Tarixdə Natəvanın Knyaz Xasayla evlənməsi Qafqaz canişini tərəfindən qurulmuş plan üzrə baş tutmuşdur. Pyesdə isə Natəvanla Xasay tanış olurlar və bir-birini səmimi surətdə sevirlər. Onların ailə həyatı da qarşılıqlı hörmət əsasında gedir, Knyaz arvadının maarifçilik fəaliyyətini himayə edir. Natəvan tarixi şəxsiyyəti təmsil edən ilk əsər qəhrəmanı idi ki, bu əsərdə xalqın ikiyə parçalanmasına etiraz edilir, Güney və Quzey Azərbaycan anlayışlarının qəbul edilməzliyi irəli sürülür. Yazıçının ustalıqla yaratdığı bu obrazın həm azadlıq tərəfdarı, həm də ictimai reformator kimi çıxış etməsi Qarabağ xanlığının tarixinə münasibətdə böyük yenilik idi və yazıçını özündən əvvəl bu mövzuya toxunanlardan fərqləndirdi.

Natəvan obrazı milli dramaturgiyamızın bütün mövcudluğu ərzində yaradılmış ən doğma qadın obrazlarından biridir. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq tarixi dram qəhrəmanı kimi qadın obrazı götürülmüşdür. Pyesdə Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü problemi diqqət mərkəzindədir. Əsərin müasirliyini təmin edən əsas amillərdən biri məhz budur. Pyes güclü müasirlik duyğusu ilə yazılmışdır.

İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzuya həsr olunmuş pyesləri içərisində “Şeyx Xiyabani” pyesi xüsusi yer tutur. Pyesdə sovet imperiyasının dağılma ərəfəsində xalqımızın taleyinə işıq salmaq, ən ibrətli hadisələri gənc nəsə çatdırmaq ədibin ümdə vəzifələrindən biri idi. Pyesin baş qəhrəmanı İranda ictimai ədalət uğrunda mübarizə tarixinə parlaq səhifələr yazmış Azərbaycan oğlu Şeyx Məhəmməd Xiyabani idi. Əsərdə göstərildiyi kimi Səttar xan öldürüldükdən sonra onun mübarizə bayrağını yerə düşməyə qoymayan Xiyabani Rusiyada monarxiyanın süqutundan ruhlanaraq bu bayrağı daha da qətiyyətlə ucaltmış, şah rejiminə qarşı, imperalizm müdaxiləsi ələhinə mübarizəyə ləyaqətlə başçılıq etmişdir. Yazıçının təbircə desək, Xiyabani hərəkatı bu taydakı Demokratik Respublikanın təsiri ilə cənubda yaşayan azərbaycanlıların hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmışdır. Xiyabaninin pyesdə səslənən monoloqları milli qeyrət və mübarizə ruhu, Azərbaycan sevgisi ilə doludur. O, deyir: “Ey qüdrətli Azərbaycan xalqı!. Ey azadlıq uğrunda çarpışan mücahidlər!. Bu alqışlar verdiyin qurbanların səsidir. Qoy bu qüdrətli səslər sənə ürəyində güclü tufanlar qopartsın!. Mənim əzablar, sitəmlər çəkmiş böyük xalqım!. And olsun sənə şərafinə, heç bir hədə-qorxu bu qiyamı sarsıda bilməyəcəkdir!. Biz şəhid olacaq lakin bu yoldan dönməyəcəyik!”. Alovlu sözlərlə xalqa üz tutan Xiyabaninin çıxışı hədsiz bir məhəbbətlə qarşılanırdı. Bu qarşılanma yazıçının qələbəsi və uzaqgörənliyi idi. Cəmi iki il sonra Ermənistanın Qarabağ torpağına işğalçı hücumu başlananda Xiyabaninin bu sözləri gəncləri torpaq uğrunda döyüşlərə səfərbər edən çağırış kimi səslənirdi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani azadlıq və müstəqillik uğrunda şəhidliyi belə şərafət kimi qəbul edən misilsiz bir vətənpərvər idi.

İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzuda yazdığı sonuncu pyesi “Hökmdar və qızı” pyesidir. Bu pyes yazıçının Qarabağa sonsuz məhəbbətindən xəbər verir. Əsərdə cərəyan edən hadisələr XVIII əsrin ictimai-siyasi mühitini əks etdirir. Dramaturq Azərbaycanın müstəqil xanlıqlarından ibarət olduğu bir zamanı pyesdə təsvir etmişdir. Azərbaycanı öz tabeliyinə almaq üçün Rusiya ilə İran arasında amansız müharibə gedir. Rusiya-İran müharibəsi Rusiyanın xeyrinə bitir. Rusiya Azərbaycanı öz himayəsinə keçirmək adı altında xanlıqların

torpaqlarını zəbt edir. Milli bütövlük uğrunda mübarizə, xanlıqların birləşməsi ideyası pyesdə gerçəkləşmişdi.

Ədibin tarixi mövzularda yazılan əsərlərində müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsleşən cəhətlər əsasdır; yəni yazıçı tarix boyunca aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ yazıçının tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətindən asılıdır.

Bu illərdə tarixi mövzularda saysız-hesabsız əsərlər yazılıb ərsəyə gəlmişdir. Bir çox yazıçıların yaradıcılığında, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar tarixi hadisələr bədii və geniş formada, dramaturgiya janrında əks etdirilmişdir. İ. Əfəndiyevin qələmə aldıkları bu səpgidə yazılmış əsərlərdəndi.

İlyas Əfəndiyevin qələmindən çıxmış pyesləri də tarixi səciyyə daşıyır. Pyeslərdə Azərbaycanın birliyi, bütövlüyü problemi diqqət mərkəzindədir. Əsərin müasirliyini təmin edən amillərdən biri də budur. Pyes güclü müasirlik duyğusu ilə yazılmışdır.

Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha göstərir ki, İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası və ədibin Qarabağ mövzusunda həsr etdiyi əsərləri zaman keçdikcə nəinki dəyərini və aktullığını itirmir, əksinə, oxucuların, tamaşçıların nəzərində daha da yüksəlir. İlyas Əfəndiyevin pyesləri bu gün də insanları mənəvi təmizliyə çağırır.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı-2007.
2. İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. Bakı-2005.
3. İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya PRESS" Bakı 2005.

HISTORICITY IN THE CREATION OF ILYAS EFANDIYEV AND MODERNITY

*Pashayeva Aybeniz Sahin gizi
Summary*

Historical events are widely reflected in the article. The creation of historical and history-sounding, modern-themed, detective and fantastic works was noted very well. In the article, ideas are confirmed with examples from the playwright's works. The play "Khurshudbanu Natavan" written by Ilyas Efendiyev has a historical character. In the play, the problem of the unity and integrity of Azerbaijan is in the center of attention. This is one of the factors that ensure the modernity of the work. The play is written with a strong sense of modernity. In the works written on historical topics, modernity, the aspects that resonate with today's requirements are the main thing; that is, the poet talks about actual issues throughout history. So, the main issue depends on the attitude of the poet to the historical event, story or personality.

In the article, it was very well written that countless plays written by Ilyas Efendiyev on historical topics have a historical character. In the works of many writers, significant historical events in the history of the Azerbaijani people have been reflected in an artistic and broad form, in the dramaturgy genre. I. Efendiyev's works were written in this style.

**ИСТОРИЧНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА И
СОВРЕМЕННОСТЬ***Пашаева Айбениз Шахин кызы**Резюме*

В статье широко отражены исторические события. Очень хорошо было отмечено создание историко-исторических, современных, детективных и фантастических произведений. В статье идеи подтверждаются примерами из произведений драматурга. Пьеса «Хуршудбану Натаван», написанная Ильясом Эфендиевым, имеет исторический характер. В пьесе в центре внимания находится проблема единства и целостности Азербайджана. Это один из факторов, обеспечивающих современность произведения. Пьеса написана с сильным чувством современности. В произведениях, написанных на исторические темы, современность, аспекты, которые перекликаются с требованиями сегодняшнего дня, являются главными; то есть поэт говорит об актуальных проблемах всей истории. Итак, главный вопрос зависит от отношения поэта к историческому событию, рассказу или личности.

В статье очень хорошо написано, что бесчисленные пьесы, написанные Ильясом Эфендиевым на исторические темы, носят исторический характер. В произведениях многих писателей в художественной и широкой форме отражены значимые исторические события в истории азербайджанского народа, в жанре драматургии. Я. В этом стиле написаны произведения Эфендиева.

*Rəyçi: f.ü.f.d., Dos. Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu**Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 09 sentyabr 2024-cü iltarixli iclasın 01saylı protokolu**Daxil olma tarixi 15 noyabr 2024-cü il*

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN HÜQUQ SİSTEMİ*Süleymanova Lətafət Nəşib qızı**ADPU-nun Ağcabədi filialı*

Xülasə: *Məqalədə demokratik hüquq dövləti quruculuğundan bəhs edilir. O, dövlətdən söhbət gedir ki, onun yaradıcısı və qurucusu Ulu öndər Heydər Əliyevdir.*

Məqalədə Demokratik tərəqqi yolunu seçən, dünyəvi dəyərlərə əsaslanan, Şərqi mentalitetini qorumaqla beynəlxalq təsisatlarla sıx işbirliyi quran Azərbaycanın dünya birliyində öz yerini müəyyən etməsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin misilsiz rolundan, Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə xüsusi diqqət yetirilən məqamlardan biri insan hüquqlarının ən yüksək səviyyədə qorunmasından, söz, fikir azadlığının təmin edilməsindən və bu qəbildən olan digər məsələlərdən bəhs olunur. Bu mənada Ümummilli Liderin milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində atdığı vacib addımlar sırasında insan amilinə yüksək dəyər verən hüquq sisteminin qurulması və inkişaf etdirilməsinin xüsusi yer tutur.

Məqalədə həm də Şərqdə ilk dəfə olaraq ölüm hökmünün ləğv edilməsindən bəhs edilir, məhkəmə hüquq sisteminin yaranmasında Ulu Öndərin xidmətlərindən söhbət açılır.

Açar sözlər: azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycan konstitusiyası, Ümummilli Lider, müstəqil Azərbaycan dövləti, Müzəffər Ali Baş Komandan.

Key words: the ideology of Azerbaijaniism, the constitution of Azerbaijan, the National Leader, the independent state of Azerbaijan, the Supreme Commander-in-Chief.

Ключевые слова: идеология азербайджанства, конституция Азербайджана, Национальный Лидер, независимое Азербайджанское государство, Верховный Главнокомандующий.

Azərbaycanın ən yeni tarixinin bütöv bir dövrü xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Milli şüurun, azərbaycançılıq ideologiyasının dirçəlişi, müstəqilliyimizin dönməz xarakter alması, demokratik hüquqi dövlət quruculuğunun və ölkəmizin hərtərəfli inkişafı bu dövrün əsas mahiyyətini təşkil edir.

Müstəqil dövlətimizin memarı və qurucusu olan Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqımız və dövlətimiz qarşısındakı misilsiz xidmətlərini qeyd edərkən bu sərəya təkmil siyasi sistemin, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin əsasının qoyulması, mütərəqqi köklü hüquqi islahatların həyata keçirilməsi xüsusilə qeyd edilməlidir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi, dövlətin hüquqi əsaslarının gücləndirilməsi, başqa sözlə, müasir dövlətçilik sisteminin bərqərar edilməsi üçün möhkəm hüquqi baza yaradılmışdır. [1]

Ömrünü doğma xalqına və Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına həsr edən Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkədə qanunun aliliyinin, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına daim xüsusi önəm vermiş, yeni üçpilləli müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin bərqərar edilməsi, Ombudsman təsisatının yaradılması, Şərqdə ilk dəfə Azərbaycanda ölüm hökmünün ləğv edilməsi məhz Ümummilli Liderin bu sahədə müstəsna xidmətlərindəndir. Demək olar ki, idarəçilikdə qanunçuluq və hüquq Ulu Öndərin ən çox üstünlük verdiyi prinsip olmuşdur. Hələ sovetlər dövründə respublikaya rəhbərlik edərkən onun atdığı addımlar ölkədə qanun pozuntularına, korrupsiyaya qarşı mübarizəyə yönəlmişdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında böyük nailiyyətlər qazanılmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Çoxəsrlik dövlətçilik tariximizdə mühüm yeri olan Azərbaycan ədliyyəsinin də yenidən və əsaslı surətdə formalaşdırılması məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana

rəhbərlik etdiyi illərə - 1969-cu ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. Ümummilli Liderin ədliyyə sisteminin inkişafına qaygısı müstəqilliyimizin bərpasından sonra da davam etmiş, bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü islahatlar həyata keçirilmiş, nazirliyin səlahiyyətləri genişləndirilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1996-cı il 21 fevral tarixli Sərəncamla Hüquq İslahatları Komissiyası yaradaraq ona bilavasitə rəhbərliyi həyata keçirmişdir. Qısa müddətdə aparılan islahatlar nəticəsində hüquq sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən yeni Qanun və məcəllələr qəbul edilmiş, bütövlükdə hüquq sistemi, məhkəmə sistemi təkmilləşmiş, xalqın öz iradəsini azad şəkildə ifadə etməsi üçün real şərait yaradılmış, qanunun aliliyi təmin olunmuşdur. [2]

Ulu Öndərin rəhbərlik etdiyi dövrdə demokratik idarəetmə institutlarından biri olan bələdiyyələr formalaşmış, 1999-cu ildə bələdiyyələrə ilk seçkilər keçirilmişdir. Qısa zamanda bələdiyyələrin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası formalaşdırılaraq bələdiyyə üzvlərinin və qulluqçularının hüquq və vəzifələri, onların fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, habelə bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə bağlı digər münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik bazası yaradılmış, bələdiyyələrə verilən səlahiyyətlərdən qanunvericiliyə uyğun istifadə olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə, 2003-cü il iyunun 4-də “Bələdiyyələrin fəaliyyətinə inzibati nəzarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuş və nəzarətin həyata keçirilməsi Ədliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hüquqi dövlət quruculuğu çərçivəsində ədliyyə orqanlarında da əsaslı islahatlar aparılmış, nazirliyin cəmiyyətdə rolu və nüfuzu xeyli artaraq o, hüquq siyasətini həyata keçirən əsas orqanlardan birinə çevrilmişdir. [3]

Ulu Öndərin başlatdığı islahatların nəticəsidir ki, müasir Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafı davamlı prosesə çevrilib, onun təməlini qoyduğu hüquqi islahatlar hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yaxın keçmişimizin bir çox tarixi sınaq anlarında mütəşəkkil birlik və həmrəylik nümayiş etdirərək bütün sahələrdə böyük inkişafa və uğurlara nail olunmuşdur.

Ulu Öndərin davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın qazandığı uğurlar, nəhayət, Ümummilli Liderin ən böyük arzusunu da gerçəkləşdirmək imkanı yaratmışdır. Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə doğma Qarabağımız düşməndən azad edilərək 30 ildən sonra müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir.

Müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı tarixi xidmətləri misilsizdir. Bütün bunlara görə qədirbilən xalqımız Ulu Öndərin əziz xatirəsini daim yüksək tutur. Dahi Liderə dərin ehtiramın ifadəsi olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə 2023-cü il dövlətimizin başçısı tərəfindən “Heydər Əliyev İli” elan olunmuşdur. Ulu Öndərin yubileyi münasibətilə ölkəmizdə silsilə tədbirlər keçirilmiş, o cümlədən Ədliyyə Nazirliyində və bütün struktur qurumlarında geniş qeyd olunmuşdur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən hüquqi islahatlara tarixi prizmadan nəzər salsaq, görərik ki, müasir hüquq sisteminin keçdiyi inkişaf yolunun ilkin mərhələsində azad cəmiyyətin formalaşmasına, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, müstəqil ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş hüquqi islahatların konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanan və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilən Əsas Qanun müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasıdır.

Əsas hüquqi təminatları müəyyən edən Konstitusiyanın qəbul olunması hüquqi islahatlar üçün şərait yaratmışdır. 1996-cı il fevralın 21-də Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Hüquqi islahatlar komissiyası hüquqi islahatların prioritetlərini müəyyən etmiş və Sovet İttifaqından qalmış hüquq sisteminin fəlsəfəsini tamamilə dəyişmişdir. Mahiyyət etibarilə hüquqi islahatlar qanunların və digər normativ hüquqi aktların hazırlanması, hüquqi informasiya sisteminin genişləndirilməsi, məhkəmə və bütövlükdə hüquq-mühafizə sisteminin islahatı, qanunların əhali arasında təbliği və öyrənilməsi kimi tədbirləri özündə ehtiva edir. Komissiya tərəfindən hazırlanmış “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” və “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” qanunlar ölkəmizdə məhkəmə sisteminin yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmışdır.

Daim Azərbaycanın demokratik və bəşəri dəyərlərə sadıq müstəqil bir dövlət kimi formalaşmasına dünya birliyində layiqli yer tutmasına çalışan Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkənin Əsas Qanununa bələdiyyələrin təşkilinin ümumi prinsiplərini təsbit edən ayrıca fəsil əlavə etməklə dövlət idarəetməsinə yeni anlayış gətirmişdir. Azərbaycan Respublikasında yeni mexanizm olan bələdiyyələrin təşkil olunması və seçkilərin keçirilməsi üçün bələdiyyələr haqqında, bələdiyyələrə seçkilər haqqında, bələdiyyələrin səlahiyyətləri və vəzifələri haqqında bir neçə normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur.

Ölkəmizdə aparılan hüquq islahatlarının mühüm tərkib hissəsi olaraq dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər tərəfindən pozulan insan hüquqları və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədilə 2001-ci ildə demokratik dövlətlərin hüquq sistemində mühüm rol oynayan qeyri-məhkəmə müdafiə mexanizmi - Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) institutu yaradılmışdır. Qanunvericilik tədbirləri çərçivəsində yeni hüquq sisteminin fəaliyyət göstərməsi üçün Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki Prosesual, Əmək, Ailə, İnzibati Xətalər, Gömrük, Vergi və digər məcəllələri, “Notariat haqqında”, “Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında”, “Təhqiqat, istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında”, “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında” və digər qanunlar qəbul edilmişdir.

Avropa Şurasına üzvlük ərəfəsində Azərbaycan ümumavropa hüquq məkanına inteqrasiya olunmağa başlamış, ölkəmiz 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına üzv qəbul edilmişdir, Avropa İnsan hüquqları Konvensiyasına qoşuldu və bununla Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasını qəbul etmişdir. Azərbaycanın Avropa Şurasının sənədlərinə qoşulması milli qanunvericiliyin təkmilləşməsi, Avropa standartlarına cavab verən yeni qanunların qəbul edilməsi prosesini daha da sürətləndirmişdir.

Milli insan hüquqları standartlarının Avropa İnsan hüquqları Konvensiyasına uyğunlaşdırılması məqsədilə 2002-ci ilin dekabrında “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu qəbul edilmişdir. Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatların birinci mərhələsində demokratik ədalət mühakiməsi prinsiplərinə əsaslanan yeni üçpilləli məhkəmə sistemi, konstitusiya nəzarəti, insan hüquqları üzrə müvəkkil kimi yeni təsisatlar yaradılmış, hüquq mühafizə fəaliyyəti təkmilləşdirilmiş, qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti genişləndirilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin başqa sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin hüquq sistemində də fəaliyyətin yüksək tələblər səviyyəsində qurulması üzrə xidmətləri öz bəhrəsini bu gün də verməkdədir. Onun başladığı köklü islahatların nəticəsidir ki, müasir Azərbaycan hüquq sisteminin inkişafı davamlı prosesə çevrilmişdir. Həyata keçirilən səmərəli hüquqi islahatlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla

davam etdirilir. Onun tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamlar qısa dövr ərzində ölkəmizin dinamik yüksəlişini təmin etmiş və həyata keçirilən islahatlara yeni təkan vermişdir.

Azərbaycan Prezidentinin “Heydər Əliyev İli”nin elan olunması ilə bağlı Sərəncamında qeyd olunduğu kimi, “Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan konstitusiyası, Bakı, 2017.
2. Z. Əsgərov Azərbaycanın dövlət və hüququn əsaları. Bakı, 2023.
3. Z. Əsgərov Dövlətin konstitusiyası əsasları. “Qanunçuluq jurnalı” Bakı, 1993.
4. İnternet materialları.

HAYDER ALIYEV AND AZERBAIJAN LEGAL SYSTEM

Süleymanova Latafat Nasib gizi

Summary

The article talks about the construction of a democratic state of law. We are talking about the state, whose creator and founder is the great leader Heydar Aliyev.

In the article, the unparalleled role of the National Leader Heydar Aliyev in defining its place in the world community of Azerbaijan, which chose the path of democratic progress, based on secular values, and established close cooperation with international institutions while preserving the Eastern mentality, one of the points that is given special attention in our country under the leadership of the Great Leader, is the protection of human rights at the highest level. , the provision of freedom of thought and other such issues are discussed. In this sense, among the important steps taken by the National Leader in the direction of strengthening national statehood, the establishment and development of a legal system that gives high value to the human factor has a special place.

The article also mentions the abolishment of the death sentence for the first time in the East, and talks about the services of the Great Leader in the creation of the judicial legal system.

ГАЙДЕР АЛИЕВ И ПРАВОВАЯ СИСТЕМА АЗЕРБАЙДЖАНА

Сүлейманова Латафат Насиб кызы

Резюме

В статье говорится о построении демократического правового государства. Речь идет о государстве, создателем и основателем которого является великий лидер Гейдар Алиев.

В статье рассматривается беспрецедентная роль Общенационального Лидера Гейдара Алиева в определении его места в мировом сообществе Азербайджана, выбравшего путь демократического прогресса, основанного на светских ценностях, и наладившего тесное сотрудничество с международными институтами, сохраняя при этом восточный менталитет. Одним из пунктов, которому уделяется особое внимание в нашей стране под руководством Великого Вождя, является защита прав человека на самом высоком уровне, обсуждаются вопросы обеспечения свободы мысли и другие подобные вопросы. В этом смысле среди важных шагов, предпринятых Национальным Лидером в направлении укрепления национальной государственности, особое место занимает создание и развитие правовой системы, придающей большое значение человеческому фактору.

В статье также упоминается об отмене смертной казни впервые на Востоке, рассказывается о заслугах Великого Вождя в создании судебно-правовой системы.

Rəyçi: t.ü.f.d. Anar Kərimli

Pedaqogika və psixologiya onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 15 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 15 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 noyabr 2024-cü il

UOT:355.

HƏRBI TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

*Ələkbərova Zülfiyyə Bəxtiyar qızı, Məmmədov Şahmar Rüstəm oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Məqalədə Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində və Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin quruculuğunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, həmçinin çoxpilləli hərbi təhsil sisteminin yaranmasının və zabit kadrlarının hazırlığı işinin təşkili təhlil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hərbi təhsil sistemində aparılan islahatlar, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin Azərbaycan Ordusunun döyüş hazırlığının yüksəldilməsində və peşəkar kadrlarının hazırlanmasında rolu, həmçinin ordu quruculuğunun inkişafında hərbi təhsilin rolu göstərilmişdir.

Açar sözlər: hərbi elmi, hərbi təhsil, ordu quruculuğu, hərbi təhsil sistemi, peşəkar hərbi təhsil.

Ключевые слова: военная наука, военное образование, система военного образования, профессиональная военная подготовка.

Key words: military science, military education, professional military training

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixində və dövlətçiliyin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Ulu Öndər çoxşaxəli fəaliyyətində təhsilə xüsusi yer vermişdir. Onun təhsil siyasəti milli mənafeələr üzərindən qurularaq ölkəmizin daim inkişafına xidmət etmişdir. Daim inkişaf edən ali təhsil sistemi cəmiyyətin, dövlətçiliyin, iqtisadiyyatın və sosial-rifahın inkişafını təmin edir, ölkənin siyasi, hüquqi, beynəlxalq və hərbi qüdrətini gücləndirir. Heydər Əliyevin istər Sovet İttifaqı dövründə, istərsə də müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövərdə ölkəmizə rəhbərlik etdiyi zamanlarda həyata keçirdiyi təhsil siyasəti mühüm fundamental və tarixi əhəmiyyətli məqsədləri hədəfləmişdir. Ulu Öndərin təhsil strategiyasının kökündə Azərbaycan iqtisadiyyatının, sənayesinin, savadlı gənclərin inkişafına yönəlmiş strateji addımlar, ən əsası isə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, yaşadılması, xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili və bütövlükdə milli yaddaşının mühafizəsi və ölkənin qüdrətli gələcəyinə xidmət etməsi dururdu.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda hərbi təhsilin inkişafında böyük rolu vardır. Beləki ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olduğu dövrlərdə hərbi təhsil ocaqlarının komandanlığı ilə sıx əlaqə saxlamış, o məktəblərdə azərbaycanlı gənclərin təhsil almasına bilavasitə qayğı göstərərək müxtəlif vaxtlarda mütəmadi olaraq məktəbləri ziyarət etmişdir. O illərdə görülən tədbirlər nəticəsində hazırlanmış hərbi kadrlar müstəqillik dövründə Azərbaycanın ordu quruculuğuna layiqli töhfələr vermiş və milli hərbi kadrların hazırlanması prosesi sistemli xarakter almışdır. Ümummilli liderimizin cəsarətli addımları sayəsində 1971-ci ildə Bakıda Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi məktəb fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda milli hərbi kadr hazırlığı üçün baza rolunu oynayan belə bir məktəbin açılması o dövrdə heç də asan məsələ deyildi. Moskvadakı şovinist dairələr Azərbaycanda hərbi təmayüllü orta məktəbin yaradılmasına müqavimət göstərmiş, Bakıya göndərilən komissiyaların məsələyə dair mənfi rəy verməsinə çalışmışdılar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Heydər Əliyevin məntiqli əsaslandırmaçıları, güclü siyasəti sayəsində bu cəhdlərin qarşısı alınır və məktəb fəaliyyətə başlayır. Təsis edilən zaman məktəbə "Respublika ixtisaslaşdırılmış internat məktəbi" adı verilmiş və həmin ildən etibarən məktəb general Cəmşid Naxçıvanski adını daşımışdır. 24 noyabr 1997-ci il dən etibarən Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə məktəbin adı dəyişdirilərək Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi lisey adlandırıldı. 2003-cü il aprelin 19-da Ulu Öndər liseyi ziyarət edərək "Döyüş bayrağı"nı təqdim etmiş, şəxsi heyətlə görüşüb, onlara şərəfli və məsuliyyətli xidmətlərində uğurlar arzulamışdır. Həmin gündən etibarən 19 aprel "Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi lisey" günü kimi qeyd edilir. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Azərbaycanın ordu quruculuğunda və Silahlı Qüvvələr üçün milli zabit kadrların hazırlanmasında böyük rolu vardır. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin məzunları Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda gedən döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş və qəhrəmanlıq nümayiş etdirərək "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı", "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" adına layiq görülmüş, müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşlar.

Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Bakıda yerləşmiş Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərinə, eləcə də SSRİ-nin digər hərbi məktəblərində güzəştli şərtlərlə təhsil almasına da nail olmuşdur. Tarixi hadisələr göstərir ki, kifayət qədər hərbi gücə malik olmayan dövlətlər siyasi və iqtisadi müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü təmin edə bilmədiyi kimi, beynəlxalq aləmdə güclü ölkə statusuna da iddia edə bilməz. Günümüzün hərbi-siyasi reallıqları ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün silahlı qüvvələrin hər an ola biləcək müharibələrə hazır olmasını tələb edir.

Hərb elmi və hərbi təhsil Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin edən xüsusi strateji fəaliyyət sahəsi olmaqla bərabər, həm də təkmilləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin etaplar üzrə dayanmadan mənimsənilməsini təmin edən təlim və tərbiyə prosesidir. Hərbi təhsil döyüş gücünün bir elementi olaraq, Silahlı Qüvvələrin və digər silahlı birləşmələrin qarşısında qoyulan vəzifələri yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirməyi bacaran kadrların hazırlanması deməkdir. Cəmiyyətimizin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də orta və ali məktəblərdə oxuyan vətənpərvər gənclərin hərbi təhsilə cəlb edilməsidir. Milli Ordumuzun savadlı, milli düşüncəli gənclərə ehtiyacı vardır. Çünki müasir dövrdə hərbi elminin inkişafı o qədər sürətlə gedir ki, yalnız yüksək səviyyədə təhsil almış, dünyagörüşü zəngin olan, daim öz üzərində işləyən zabitlərdən formalaşan ordu döyüş qüdrətini yüksəltməyə və qarşıya qoyulmuş vəzifələri uğurla yerinə yetirə bilər.

Azərbaycanda hər bir sahədə olduğu kimi, hərbi təhsil sahəsində də müşahidə olunan inkişaf xüsusi diqqət cəlb edir. Bu inkişafın əsası isə xalqımızın Ulu Öndəri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. "Təhsil millətin gələcəyidir" sözlərini deyən Ulu Öndər bu sahəyə hər zaman diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Ali Baş Komandan İlham Əliyev Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasətinin layiqli davamçısı olmaqla Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən ən vacib sahə kimi təhsilə yüksək dəyər verərək daim diqqətdə saxlayır. Bu gün dövlət büdcəsindən təhsil və hərbi sahəyə ayrılan maliyyə vəsaiti ölkəmizdə elmin, təhsilin, eyni zamanda hərbi təhsilin sürətli inkişafına kömək göstərən əsas amildir. Son illər aparılan məqsədyönlü islahatlar nəticəsində müasir düşüncə tərzinə malik, savadlı, dövlətçiliyə sadıq vətənpərvər gənclər yetişir. Gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi əsas vəzifələrdən hesab edilir. Bu məqsədlə hərbi təhsil müəssisələrinin bütün pillələrində gələcəyin zabitlərinə vətənpərvərlik ruhu aşılanır, onlar Vətənə, dövlətə məhəbbət hissi ilə tərbiyə olunur.

Torpaqlarımızın ərazi bütövlüyünün qorunması, dövlətin və xalqın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Silahlı Qüvvələr qarşısında duran əsas vəzifələrdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün savadlı zabit kadrlarının hazırlanması qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir və onlar taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələrdə təhlükəsizlik mühitini dəyişən təbiətə uyğunlaşa bilməlidirlər. Peşəkar hərbi təhsil geniş fəaliyyət sahələrini əhatə edir və buraya çoxlu sayda təlimlər, təkmilləşdirmə kursları və hərbi qulluqçuların öz vəzifələrində mərhələlərlə

inkışafını təmin etmək və onları müxtəlif vəzifələrə hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər daxildir. Müasir dövrdə zabitin peşəkarlığı təkə onun vəzifə borcunun mahiyyət və xüsusiyyətlərini mükəmməl bilməsi ilə ölçülmür. Belə ki, yüksək taktiki, atəş və fiziki hazırlıq zabitin peşəkar hərbiçi kimi yetişməsində mühüm rol oynasa da, yetərli deyil. Çünki müasir zabit dinamik, qarışıq və mürəkkəb şəraitdə döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməli olur. Belə bir şəraitdə yaxşı atıcılıq bacarığına, yüksək fiziki hazırlığa malik onlarla, yüzlərlə, hətta minlərlə kiçik zabit və əsgərin taleyi komanda heyətinin məharətlə idarə olunmasından asılıdır. Çoxsaylı döyüş təcrübəsi göstərir ki, analitik və məntiqi təfəkkür qabiliyyətinə malik olan zabit hadisələri qısa müddət ərzində yüksək operativliklə təhlil edir və planlı şəkildə öz fəaliyyətini qurur, nəticədə müxtəlif vəziyyətlərdə və sahələrdə, hərtərəfli və düzgün, bəzən isə ideal qərarlar qəbul etməyi bacarır. Nəzərə almaq lazımdır ki, peşəkar hərbi təhsil strategiyası təlim, peşə təhsili və təcrübə arasında tarazlıq yaradır. Bu üç sahə bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayanda düşməyə qalib gəlmək qabiliyyətini yüksəldir.

Peşəkar hərbi təhsilin qarşıya qoyduğu məqsəd hərbi qulluqçular arasında yaradıcı təfəkkürün təlim və tərbiyəsi ilə yanaşı, onların riskə getmək qabiliyyətini, qərar qəbul edə bilməsi üçün analitik düşüncəsini daha fəal formalaşdırmaqdan ibarətdir. David Petraeusun dediyi kimi, “Əsgərin daşıya biləcəyi ən vacib silah onun silahı deyil, ağılıdır”. Peşəkar hərbi təhsil zehni itiləşdirir və döyüş meydanında uğur qazandırır. XXI əsrdə Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də regionda mövcud təhlükəsizlik və sabitliyə qarşı mövcud olan təhdidlərdir. Bu cür təhdidlərin qarşısının vaxtında və səmərəli alınması üçün digər ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası da öz hərbi qüdrətini daha da artırmağa çalışır və bu istiqamətdə səmərəli işlər görür. Müstəqilliyini əldə edən Azərbaycanda ordu quruculuğunun əsasını peşəkar hərbi təhsil təşkil edir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qarşısında duran yeni vəzifələri nəzərə alaraq, respublikada bütün sistemin, xüsusən də ali hərbi məktəblərin strukturunun yenidən qurulmasını gücləndirmək üçün Müdafiə Nazirliyinin nəzdində hərbi təhsil idarəsinin yaradılmasına mütləq ehtiyac var idi. Bu vəzifələr respublikada bütün hərbi hazırlıq sistemini əhatə etməli idi. Bu da öz növbəsində Silahlı Qüvvələr üçün lazımı ixtisaslar üzrə zabit kadrlarının peşəkar hazırlığının təmin olunması ilə bağlı müasir tələblərin yüksəldilməsini, ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün qarşıya qoyulan məsul vəzifələrin artmasını, respublikada bütün hərbi təlim və təhsil sistemində köklü islahatların aparılmasını tələb edir. Ümummillə Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan islahatlar nəticəsində respublikada peşəkar hərbi təhsilin həyata keçirilməsi sistemi formalaşdırıldı. 1997-ci ildən başlayaraq ahəngdar çoxpilləli hərbi təhsil sistemi yaradıldı və bu günə qədər fəaliyyətini uğurla davam etdirir

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri üçün kadr hazırlığının daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin 20 avqust 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Aviasiya Məktəbinin yaradılması ölkədə hərbi təhsil sistemində yeni mərhələ olmaqla ali hərbi məktəblərin statusunu xeyli artırmışdır. Ehtiyatda olan zabit kadrlarının və müasir tələblərə cavab verən ixtisaslı hərbi həkimlərin hazırlanması məqsədilə Müdafiə Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Tibb Universitetində ehtiyatda olan zabitlər üçün ixtisasartırma kursları və Hərbi tibb fakültəsi yaradılmışdır. Ümummillə lider güclü və qüdrətli ordunun əsasını zabit kadrlarının yetişdirilməsində və təlim tərbiyəsində görürdü. Bu məqsədlə 1998-ci il mart ayının 13-də Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialının açılması haqqında Ümummillə Lider Heydər Əliyev tərəfindən Sərəncam verildi. Hərbi təhsil ocaqlarına Azərbaycanda mövcud olan hərbi liseylərlə yanaşı, zabit və çavuş kadrlarının hazırlanması, əsgərlərin qısa müddətdə hərbi texnikanın sirlərinə yiyələnmək və

bu bilikləri gündəlik hərbi xidmətdə tətbiq etmək üçün yaradılmış Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzi də daxil idi.

Beləliklə Azərbaycanda hərbi təhsil sistemində dörd əsas istiqamət üzrə islahatlara başlanıldı: 1) yeni, daha səmərəli idarəetmə strukturunun yaradılması; 2) yeni tədris planlarının hazırlanması; 3) tədris və maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi; 4) komandanlıq və tədris heyətinin yüksək peşəkar mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsi. Hərbi təhsilin effektiv inteqrasiya sistemini yaratmaq üçün Azərbaycan Ordusunda dördpilləli zabit hazırlığı sistemi təmin edildi. Birinci mərhələyə kursantların 4 illik bakalavr hazırlığı; ikinci mərhələyə yeni məzun olan leytenantların 10 aya qədər davam edən ixtisasartırma kurslarında müxtəlif ixtisaslar üzrə hazırlığı; üçüncü mərhələyə zabitlərin 9 il hərbi hissələrdə xidmət etdikdən sonra ali təhsil səviyyəsini magistr pilləsində və əməliyyat-taktiki səviyyədə təhsil; dördüncü mərhələ isə ali hərbi təhsilin ən yüksək səviyyəsi olan adyunktura təhsilidir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri üçün ali hərbi təhsilli komandir və qərargah zabitlərinin, habelə hərbi alimlərin hazırlanması, onların ixtisaslarının artırılması, hərbi sahədə elmi tədqiqatların aparılması, dövlət orqanlarında çalışan rəhbər vəzifəli şəxslərin, respublikanın müdafiəsi ilə bağlı strateji, hərbi-iqtisadi və hərbi-siyasi məsələlərin həlli üçün 1999-cu ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası yaradıldı.

Ümumiyyətlə, ölkədə müasir tələblərə cavab verən çoxpilləli hərbi təhsil sisteminin yaradılması istiqamətində xeyli iş görüldü. Bu iş təşkil edilərkən dünyanın aparıcı ordularının hərbi təhsil müəssisələri ilə sıx hərbi əməkdaşlığa böyük diqqət yetirilmişdir. Peşəkar kadrların hazırlanmasında onların müsbət təcrübəsindən istifadə edilməsi qısa müddət ərzində bu sahədə keyfiyyətli islahatların aparılmasına imkan yaratmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda hərbi təhsilin keyfiyyətcə yeni inkişaf səviyyəsinə keçməsi, Ulu Öndərin ordu quruculuğu sahəsində siyasətinin uğurla davam etdirilməsi, xüsusilə bütün hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə daha da geniş vüsət almışdır. Silahlı Qüvvələrin formalaşmasının prioritetləri ordunun müasir silah və hərbi texnika ilə təchiz edilməsi üzrə qəbul edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi, eləcə də Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrində bütün maddi-texniki bazanın yenilənməsi və inkişafı olmuşdur

Hərbi kadr hazırlığı sistemini təkmilləşdirmək və milli ordunun peşəkar kadrlara olan tələbatını ödəmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 2004-cü il 27 fevral tarixli Sərəncamı ilə Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialı Heydər Əliyev adına Hərbi lisey adlandırıldı. Beləliklə, görkəmli dövlət xadiminin xatirəsinin əbədiləşdirildiyi ilk ünvan onun doğma yurdunda yaradılan Hərbi lisey oldu.

Bu gün ordu quruculuğu baxımından Azərbaycan dünyanın güclü ölkələri sırasına daxildir və ordu quruculuğunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycanın iqtisadi imkanları artdıqca ölkəmizin Silahlı Qüvvələrinin də maddi-texniki bazasının daha da möhkəmləndirilməsi geniş vüsət alır

Ulu Öndər Heydər Əliyev hərbi təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolunu və şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Heydər Əliyevin qəbul etdiyi qərarlar, uzaqgörən siyasəti və ideyaları, tarixi tövsiyələr bu gün də ölkəmizdə hərbi təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə öz töhfəsini verməkdədir. Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi: “Təhsil bilik, elm, tərəqqi deməkdir. Hər bir dövlət, hər bir xalq öz təhsil sistemini daha da təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. Çünki təhsil bizim gələcəyimizdir.” – sözlər təkcə bu gün deyil, gələcək üçün də aktualdır.

2020- ci il sentyabrın 27-də başlayan Vətən müharibəsində qazanılan Böyük Qələbə təkcə ölkəmizdə deyil, həm də dünya hərbi tarixində mühüm iz buraxmışdır . Qoşunlarımızın tətbiq etdiyi yeni döyüş fəaliyyətləri və İkinci Qarabağ müharibəsində istifadə olunan silahların keyfiyyəti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin formalaşdırılması və hərbi sistemin təkmilləşdirilməsi sahəsində müəyyən edilmiş prioritetlər ölkənin hərbi-siyasi rəhbərliyinin düzgün strategiya seçdiyini göstərdi. Hal-hazırda Azərbaycanda müasir maddi-tədris bazasına malik, innovativ texnologiyalarla təchiz edilmiş və müasir tədris metodları əsasında fəaliyyət göstərən hərbi təhsil sistemi mövcuddur. Burada yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması onların praktik fəaliyyətində elmi yanaşma bacarıqlarının formalaşdırılması, elmi nəticələrin ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılması və ordu quruculuğunun təkmilləşdirilməsində effektiv tətbiqinə yönəldilmişdir. Belə qürurverici uğur yüksək səviyyəli ordu quruculuğu və Vətən müharibəsində qazanılan şanlı Qələbəmizlə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik maraqları: [Elektron resurs] / 28 yanvar 2019. URL: <http://az.strategiya.az/news.php?id=145616>
2. Əliyev, N.A. Azərbaycanın Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi Donanmanın xidmətində/N.A. Əliyev – 70. – Bakı: – 2009. – 432 s.
3. Vəliyeva, Z. Tədris prosesinin keyfiyyət təminatı: Şərti yanaşma: [Elektron resurs] / 2018. URL: <http://palitraneews.az/news.php?id=94460>
4. Piriye, H., Tahirov, R., İskəndərov, X. Peşəkar hərbi təhsildə tənqidi təfəkkürün rolu və yeri // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2020. № 3(6), – s. 7-14.
5. Tahirov, R. Ali hərbi məktəblərin kursantlarında liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının mahiyyəti, məzmunu və tərbiyəvi əhəmiyyəti / R.Tahirov – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2020. – 80 s.
6. Əliyev, N. Azərbaycanda hərbi təhsil (tarixi oçerklər) / N.Əliyev, A.Şahbazov, A.Həsənov – Bakı: AFpoliqraf, – 2017. – 600 s.
7. Azərbaycan Ordusunun hərbi təhsil sistemi: [Elektron resurs]/URL: <https://mod.gov.az/ru/sistema-voennogo-obrazovaniya-azerbajdzhanskoj-armii-326/> (rus dilində)
8. Azərb. Respub. Müdafiə Nazirliyi: [Elektron resurs] / URL: <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20218/cild/12>
9. Müstəqil Azərbaycan və ordunun qurulması: [Elektron resurs] / URL: <https://azerbaijan.az/ru/related-information/8> (rus dilində)
10. Əliyev, N. Azərbaycanın Vətən Müharibəsində Qələbəsi. (İnformasiya və analitik material) / N.Əliyev – Bakı: AFpoliqraf, – 2021. – 1096 s.
11. Hərbi bilik jurnalı 2023 (Elektron resurs)

РОЛЬ ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В НАУЧНОЙ ВОЕННОЙ СИСТЕМЕ

Алекберова Зульфия Бахтияр кызы, Мамедов Шахмар Рустем оглы

Резюме

В этой статье говорится о способах национальной безопасности и многосторонней научной военной системы. Подготовки военных кадров и большой роли в создании Военной Системы Азербайджанской Республики со стороны общенародного лидера Азербайджана Гейдара Алиева. Были показаны в этой статье реформы в военной системе проводимые Президентом Азербайджана Ильхамом

Алиевым, о роли профессиональной подготовки кадров и повышения военной подготовки со стороны сил специальных военных подразделений.

THE ROLE OF HAYDAR ALIEV IN SCIENTIFIC MILITARY SYSTEM

Alekberova Zulfiyya Bakhtiyar Mamedov Shahmar Rustem

Summary

In this article write about the methods of national defence in multiside of military system, military training and grand role of Haydar Aliev in creation of military system of Azerbaijan Republic.

In this speaks about the great role of Azerbaijan Republic Prezident Ilham Aliev in military system, the new reforms, the improvement of military training

Rəyçi: dos. Nəbiyev Niyazi

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 16 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 noyabr 2024-cü il

Çapa verildiyi tarix 27.12.2024
Çap vərəqi: 14,1 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88